Barcode - 2030020025602
Title - oom taittiriiya yaajushha praati shaakhyam
Subject - RELIGION. THEOLOGY
Author - daivajnj-e narahari
Language - Telugu
Pages - 378
Publication Year - 1931
Creator - Fast DLI Downloader
https://github.com/cancerian0684/dli-downloader
Barcode EAN.UCC-13
2030020025602

THE BOOK WAS DRENCHED

TEXT LITE WITHIN THE BOOK ONLY

UNIVERSAL LIBRARY
OU_206207
UNIVERSAL LIBRARY

ఓమ్

తైత్తిరీయ యాజుష ప్రాతిశాఖ్యమ్

"వైదికాభరణమ్" "త్రిభాష్యరత్నమ్"

ఇతి వ్యాఖ్యాద్వయ సహితమ్

స్వరావధాన - అక్షరావధాన లక్షణసహితంచ

మహావిద్వద్భిః జ్యోతిషరత్నం వే. నరహరిశాస్త్రిభిః శోధితం

శ్రీ మన్మైసూర్ మహారాజాస్థాన బుధగ్రామణి శ్రీనివాస జ్యోతిషిక

ప్రియపౌత్రేణ

గోమఠం శ్రీనివాస జ్యోతిషికేణ

ప్రథమవారం ముద్రాపితో భగవత్ప్రీత్యై భూయాత్

ప్రజోత్పత్త్యాషాఢ శుద్ధ పఞ్చమ్యాం.

౧౯౩౦

4:50

Copy Right Reserved. వెల రూ. ౪॥

యన్మూర్ధ్నిమే శ్రుతిశిరస్సుచ భాతియస్మిన్
అస్మన్మనోరథపథ స్సకల స్సమేతి।
స్తోష్యామి నః కులధనం కులదైవతం తత్
పాదారవింద మరవింద విలోచనస్య॥

పుస్తకములు దొరకబడు విలాసక్రమము :

గోమఠం శ్రీనివాస జోస్యర్ అండ్ సన్స్
మైసూరు.

BANGALORE CITY.
Printed, the latter portion, at
THE MODI POWER PRINTING WORKS.
1931

శ్రీః

పూజ్యులైన విప్రవర్యులసన్నిధిలో విన్నపము.

తైత్తిరీయ యజుః ప్రాతిశాఖ్యమును పంపుటకు బహుకాలాత్ తమలో కొందరు వ్రాస్తూ ఉంటిరి ; గనుక ఆగ్రంథమును ‘వైదికాభరణం’ ‘త్రిభాష్యరత్న’ మనె రెండు గొప్ప వ్యాఖ్యానములతో ముద్రించి ఇపుడు బ్రాహ్మణుల ఉపయోగార్థం సిద్ధమైనది. ఇందులోనె ‘స్వరావధానక్రమము,’ ‘అక్షరావధానక్రమము’ అనె రెండు అపూర్వ లక్షణగ్రంథములును గూడా ముద్రించి చేర్చినాము. గ్రంథము యొక్క ప్రతులు మితముగా నున్నవి. గనుక అక్కరగల మహనీయులు శీఘ్రముతో తెప్పించుకొని ఉపయోగించి సంతసించగలరు. ఇందుస వెల రూ|| ౮—౦—౦. ఈమూల్యమును ముందుగా పంపువారలకు తపాల్ ఖర్చులేక గ్రంథము పంపబడును.

ఈ నియమము ఇదిమొదలు ఒక సంవత్సరాంత్యం వరకుమాత్రం. అనంతరం వెలయెక్కును. తపాల్ చార్జి గూడా చేరును.

చిత్తం.

గోమఠం శ్రీనివాసజోస్యర్ అండ్ సన్స్

మైసూర్ రాజధాని.

శ్రీః

మైసూరు రాజధానిలో దొరకబడు నీ జగద్విఖ్యాతంబులైన తైత్తిరీయ యజుర్వేద గ్రంథములు మంచి దివ్యతరమైన ఆంధ్రాక్షరములుతో సస్వరముగా శుభ్రమైన దళసరి కాగితముల పైన ముద్రింపబడి దట్టమైన బైండు చేయబడినవి:

		రూ.	అ.
౧.	తైత్తిరీయ యజుః ప్రాతిశాఖ్యము, "వైదికాభరణం" "త్రిభాష్యరత్న"మనె వ్యాఖ్యాద్వయ సహితం, స్వరావధానాక్షరావధాన సహితంచ,	౪	౦
౨.	యజుస్సంహితా మొదటి ౪ కాణ్డములు మాత్రం,	౫	౦
౩.	తతిమ మూడు కాణ్డములు, పాణినీయ శిక్షతోనూ శాన్తిపాఠముతోనూ గూడినవి,	౪	౦
౪.	బ్రాహ్మణం (పరాయతం) ౨౮ పన్నములు,	౬	౦
౫.	ఆరణ్యకోపనిషత్, మన్త్రపన్న సహితం,	౩	౦
౬.	సంహితా ౪ కాణ్డముల పదపాఠము మాత్రం,	౭	౦
౭.	తతిమ ౫, ౬, ౭ కాణ్డముల పదం,	౭	౦
౮.	మహాన్యాసాది, అనేకానేక ఉపయుక్తవిషయములగలది,	౩	౦
౯.	ఉదకశాన్త్యాది పుణ్యాహవాచనం, స్వస్తివాచనం, క్రమం, ఘనం, మంగళాశీః పనసలు వగైరా గలది,	౩	౦
౧౦.	పంచాశదనుక్రమణికా, వరసగాను అకారాదిగాను ౮౪ పన్నములలోనున్న పనసల ఆద్యక్షరములు,	౧	౮

		రూ.	అ.
౧౧.	లక్షణత్రయం, సప్తలక్షణి, షడ్వింశతి సూత్రం, సవ్యాఖ్యాజటామణి చేరిన గ్రంథం,	౧	౦
౧౨.	నృసింహ ప్రయోగ పారిజాతం (ఋగ్వేదీయం) షోడశ కర్మకాణ్డం సస్వరమన్త్రకం, ౧౩౩౬ పుట ముల ౨ వాల్యూంలు	౭	౦
౧౩.	ఉత్తర చంపు రామాయణం,	౦	౬

పైన కనపరచిన వెలలు ఇది మొదలు ఒక సంవత్సరాంతం: తతఃపరం వెలలు ఎక్కించబడును.

విషయానుక్రమణికా

పుటం

ప్రథమాధ్యాయః :—వర్ణసమామ్నాయః, అపసర్గాః, వర్ణ నామధేయాని, పరిభాషాః, హ్రస్వదీర్ఘప్లుతాః, ఉదాత్తాది స్వరాః, ఇజ్ఞ్యాది లక్షణం, అపృక్తలక్షణం, పరిభాషాః. 3

ద్వితీయాధ్యాయః :—వర్ణోత్పత్తిప్రకారః, స్వరోచ్చారణం, అనునాసికస్వరూపం, స్వరవ్యఞ్జనభేదః, స్పర్శోచ్చారణం, అన్తస్థోచ్చారణం, ఊష్మోచ్చారణం, విసర్జనీయానునాసిక స్థానాని. ౫౭

తృతీయాధ్యాయః :—దీర్ఘకారస్యహ్రస్వత్వం, ఈకారస్యైకారస్యచ. ౮౧

ఫుటం

చతుర్థాధ్యాయః :—ప్రగ్రహ నిరూపణం. ౯౫

పంచమాధ్యాయః :—సంహితా విషయత్వం, ప్రకృతి స్వరూపం, విధిప్రవృత్తిః, శకారాగమవిధిః, దకారాగమః, అరాదేశ విధిః, రేఫషాదేశ విధిః, మకారాదిలోపవిధిః, పదాన్త శాద్యాదేశః, అనునాసిక విధిః, కకార తకారాగమ విధిః, ఛకారాదేశః, చతుర్థాదేశ విధిః. ౧౨౩

షష్ఠాధ్యాయః :—షాదేశవిధిః, తదపవాదః, సాదేశవిధిః. ౧౪౨

సప్తమాధ్యాయః :—ణత్వవిధిః, టతాదేశవిధిః, ణత్వనిషేధః. ౧౫౧

అష్టమాధ్యాయః :—అనునాసికాదేశః, రేఫాదేశవిధిః, విసర్జనీయ లోపవిధిః, సత్వ షత్వ విధిః. ౧౫౯

నవమాధ్యాయః :—విసర్జనీయ లోపవిధిః, అయవాద్యాదేశ విధిః, నకారాగమః, ఙనకారద్విత్వం. ౧౭౮

దశమాధ్యాయః :—స్వరసన్ధిః, అదాత్త్వాదివ్యత్యయః, ఆకారస్య ప్రకృతి భావః, అకారాకారయోర్లోపః, యణాదేశసన్ధిః, ఈకారస్య ప్రకృతి భావః, యవకార లోపః, ప్రకృతి భావః, ౧౯౩

ఏకాదశాధ్యాయః :—అకారస్య లోపవిధిః, లోపాభావః, మతాం స్వర కథనం. ౨౦౫

ద్వాదశాధ్యాయః :—అకారస్య లోపాలోపౌ, సన్నిమిత్త స్వర భేదః. ౨౨౨

త్రయోదశాధ్యాయః :—మకారస్య లోపాలోపౌ, నస్యణత్వ విధిః, శస్యఢాదేశః. ౨౩౨

పుటం

చతుర్దశాధ్యాయః :—ద్విత్వవిధిః, ఆగమవిధిః, ఊష్మస్య ద్వితీయాదేశః, మాత్రాన్తరం, స్వరితాది విధిః. ౨౪౪

పంచదశాధ్యాయః :—అనుస్వారవిధిః, అనునాసికవిధిః, ఏకయమ విధిః. ౨౬౯

షోడశాధ్యాయః :—పదమధ్యోష్మభ్యః పూర్వం అనుస్వారాగమవిధిః. ౨౭౪

సప్తదశాధ్యాయః :—తీవ్రతరాద్యానునాసికభేదః, పృథక్ ప్రయత్నతర విధిః, ఉచ్చారణ ప్రకారః. ౨౯౪

అష్టాదశాధ్యాయః :—ప్రణవోచ్చారణ నిరూపణం. ౨౯౭

ఏకోనవింశాధ్యాయః :—విక్రమస్వరూపం, కమ్ప విధిః. ౩౦౨

వింశాధ్యాయః :—క్షైప్రాది నిరూపణం, తేషాముచ్చారణ క్రమః. ౩౦౬

ఏకవింశాధ్యాయః :—అఙ్గసంహితా విధిః, ప్రచయస్వరూపం, యమనాసిక్య స్వరభక్తి ప్రకారః. ౩౧౩

ద్వావింశాధ్యాయః :—వర్ణాన్యత్వ నిర్వచనం, పారిభాషిక శబ్దవివరణం, ఉచ్చైస్తరాది విధిః, మన్ద్రాదిస్థానాని, విరామ స్వరూపం, గురులఘు ప్రకారః. ౩౨౭

త్రయోవింశాధ్యాయః :—వర్ణవిశేషోత్పత్తిః, వాచస్స్థానాని, కుష్టాదిస్వర నిరూపణం, ఆహ్వారక స్వరోచ్చారణం. ౩౩౭

చతుర్వింశాధ్యాయః :—సంహితాచతుష్టయస్వరూపం, వేదాధ్యేతృవిజ్ఞేయ విషయాః. ౩౪౯

స్వరావధానవిధిః. ౩౫౬

అక్షరావధానవిధిః. ౩౫౬

అశుద్ధ సంశోధనం. ౩౫౭

శ్రీః

శ్రీమతే రామానుజార్యాయ నమః

శ్రీవేఙ్కటాచలాధీశం శ్రియాఽధ్యాసితవక్షసమ్ ।
శ్రితచేతనమన్దారం శ్రీనివాసమహం భజే ॥

శ్రీమత్ శ్రీ పాటరాచార్యగురోః పాదామ్బుజద్వయమ్ ।
నృసింహపండితానాం చ ప్రణమామి ధృతాంజలిః ॥

శ్రీ శ్రీనివాసం శేషాద్రినిలయం జగతాం పతిమ్ ।
భక్తార్తిభంజనం దేవం భక్తాభీష్టప్రదాయకమ్ ॥

శరణ్యం సర్వజగతాం శ్రీభూనీళాసఖం హరిమ్ ।
ప్రార్థయేఽహం సమగ్రస్య గ్రన్థస్య ప్రాక్సమాప్తయే ॥

సర్వహేయప్రత్యనీకస్సర్వకారుణికః పుమాన్ ।
సర్వవేదాన్తతత్త్వార్థః శ్రీమన్నారాయణోఽక్షరః ॥

సమగ్రాం యాజుషీం శాఖాం సంహితారణ్యకాత్మికామ్ ।
సబ్రాహ్మణాం చ సుస్పష్టం వర్షాణాం త్రింశతః పురా ॥

తతస్తత్సంహితాయాశ్చ పదపాఠం స్ఫుటాక్షరమ్ ।
సవేష్టనం సస్వరాఙ్కం విద్వజ్జనమనోహరమ్ ॥

స్వచ్ఛేషు స్థూలపత్రేషు స్ఫురన్ముక్తాఫలోపమైః ।
దివ్యైరాన్ధ్రాక్షరైర్నూత్నైర్ద్రష్టృహృత్తోషకారకైః ॥

వైదికానాం వేదవిద్యాప్రవృత్తీప్సూనాం విశేషతః ।

సౌకర్యోత్పాదనార్థాయ పఠనేఽధ్యాపనేఽపి చ ॥
కృపయాఽముద్రాపయద్యో యన్ముఖేనాప్యపౌరుషీమ్ ।
స్వయం స భగవానేవ మైసూర్నగరవాసినః ॥
శ్రీమన్మహారాజకీయఋత్విఙ్మండలపతిర్నః ।
తస్య ద్వారా శ్రీనివాసదైవజ్ఞస్యైవ ధీమతః ॥
ప్రాచీనం ప్రాతిశాఖ్యాఖ్యం సమగ్రం వేదలక్షణమ్ ।
వైదికాభరణేనాపి త్రిభాష్యమణినా తథా ।
వ్యాఖ్యానయుగ్మసంయుక్తం ముద్రాపయితుమాశువై ॥
వైదికోజ్జీవనార్థాయ దేవః ప్రక్రమతే స్వయమ్ ॥
శ్రీవేఙ్కటాద్రినిలయః కమలాకాముకః పుమాన్ ।
అభఙ్గురవిభూతిర్నః తరఙ్గయతు మఙ్గళమ్ ॥ ✱ ॥
నారాయణాచలోత్తుఙ్గ శృఙ్గశృఙ్గారమూర్తయే ।
రామానుజార్యపుత్రాయ సమ్పత్పుత్రాయ మఙ్గలమ్ ॥✱॥

శ్రీః

శ్రీరస్తు నిర్విఘ్నమస్తు

హరిః ఓమ్

—o—

తైత్తిరీయప్రాతిశాఖ్యమ్

గార్గ్యగోపాలయజ్వవిరచితవైదికాభరణాఖ్యవ్యాఖ్యయా సోమ-
యార్యవిరచితత్రిభాష్యరత్నాఖ్యవ్యాఖ్యయా చ సహితమ్.

వైదికాభరణవ్యాఖ్యాప్రారమ్భః.

సూత్రం—అథ వర్ణసమామ్నాయః॥ ౧ ॥

ప్రణమ్య సాఙ్గమామ్నాయమాచార్యాంశ్చ ప్రణీయతే ।
వ్యాఖ్యానం ప్రాతిశాఖ్యస్య గార్గ్యగోపాలయజ్వనా॥
అర్థరత్నైరన్వయగుణైః పూర్వశాస్త్రార్ణవోద్ధృతైః ।
రచితం ధారయన్త్వేతద్వైదికాభరణం బుధాః ॥

అథ కిమర్థం ప్రాతిశాఖ్యం నామ లక్షణం ప్రణీయతే? తదుచ్యతే—"గురుత్వం లఘుతా సామ్యం" ఇత్యాది "సర్వం తువిజ్ఞేయం" ఇతి వక్ష్యతి। తదవిజ్ఞానే పదక్రమవిశేషాద్యనవగమాదాచార్యత్వాసిద్ధిః । తదసిద్ధావధ్యయనాద్యసిద్ధిః। న చ లిఖితపాఠాదినా వేదోఽధిగన్తవ్యః. 'తస్మాత్స్వాధ్యాయోఽధ్యేతవ్యః' ఇతి శ్రుతేః ।

తస్మాత్ "గురుత్వం లఘుతా" ఇత్యాదీనాం విజ్ఞానాయేదం శాస్త్రం ప్రణీయతే; తద్విజ్ఞానే సత్యాచార్యత్వయోగ్యతాపత్త్యాఽధ్యయనాద్యుపపత్తిరితి॥ నను నైతదస్తి ప్రయోజనమ్ । తథాహి—

గురులఘ్వాదివిజ్ఞానం నాస్త్యారమ్భప్రయోజనమ్ ।
ఉక్తం తత్సర్వమఙ్గేషు శిక్షావ్యాకరణేషు యత్ ॥

యదత్ర విజ్ఞేయతయా వక్ష్యతే "గురుత్వం లఘుతా సామ్యం" ఇత్యాది తత్సర్వం వేదాఙ్గతయా ప్రాప్తేషు శిక్షావ్యాకరణేషూపదిష్టమేవ । అతో న తద్విజ్ఞానార్థం ప్రాతిశాఖ్యమారమ్భణీయమితి।

ఏవం ప్రాప్తేఽభిధీయతే—

వికల్పభాజాం శాస్త్రాణామపి దృష్టానువర్తినామ్ ।
తత్తచ్ఛాఖావిశేషేషు వ్యవస్థార్థమిదం స్మృతమ్ ॥

యద్యపి 'గురుత్వం లఘుతా సామ్యమ్' ఇత్యాది విజ్ఞేయం సర్వం శిక్షాయాం వ్యాకరణేషూపదిష్టమేవ తథాఽపి తత్తత్ర నసుగ్రహం విప్రకీర్ణత్వాద్విషయవిభాగానవగమాత్ విశేషతోఽనుపదేశాచ్చ । తథాహి—సన్తి తావన్న్యవ వ్యాకరణాని లౌకికవైదికశబ్దసాధారణాని । తత్ర యాని కార్యాణి ఛన్దోమాత్రవిషయాణి పఠ్యన్తే తాన్యపి ప్రాయశః సర్వవేదశాఖాసాధారణాని భవన్తి । తత్ర యే కార్యవికల్పాః "స్వరితో వాఽనుదాత్తే పదాదౌ" ఇత్యేవమాదయః తే ఛన్దసి సర్వేషు స్వరవిషయేషు న తుల్యం ప్రవర్తన్తే భాషాయామివ,కిన్తు విషయభేదాత్ వ్యవతిష్ఠన్తే। అథ యే నిత్యాః కార్యవిధయః

తేఽపిఛన్దసి వైకల్పికా భవన్తి, "సర్వే విధయశ్ఛన్దసి వికల్ప్యన్తే" ఇతి స్మరణాత్ । యే త్వనియతవిషయా ఏవ విధయో "బహులం ఛన్దసి" ఇతి, తేషాం వ్యక్తం విషయవిభాగస్య దుష్కరత్వమ్ । తథా "వ్యత్యయో బహులమ్" "దృష్టానువిధిశ్ఛన్దసి" ఇత్యాదౌ కార్యస్వరూపమపి దుర్గ్రహం కిముత విషయవిభాగః । ఏవం శిక్షాస్వపి క్వచిత్క్వచిత్ లోకవేదసాధారణా ఉపదేశా భవన్తి,

అష్టషష్టిం పఠన్త్యేకే చతుష్షష్టిమథాపరే ।
ఇత్యేవమాదయః । తథా—
నిత్యోఽభినిహతశ్చైవ క్షైప్రః ప్రశ్లిష్ట ఏవ చ ।
ఏతే స్వారాః ప్రకమ్పన్తే యత్రోచ్చస్వరితోదయాః ॥

ఇత్యాదివిధీనాం విషయవిభాగో నావగమ్యతే । యద్యప్యవిగీతశిక్షానుసారేణ కేషాంచిద్విధీనాం శక్యో విషయవిభాగః ప్రతిభాతి, తథాఽప్యసౌ న సర్వేషాం శక్యః । అపిచ-అద్యత్వే నియమాతిక్రమాదృషయో న జాయన్తే । న చానృషిస్సర్వాణి లక్ష్యాణి లక్షణాని చ శక్నోతి సమ్యగధిగన్తుం, కా కథా తద్వ్యవస్థాపనాయామ్ । న చైకశాఖాధ్యాయినోఽపి తదేతద్విషయలక్షణవివేకముఖేన తత్స్వరూపనిర్ణయశ్శక్య ఇతి వాచ్యమ్, అతద్వ్యావృత్తిరూపానవగతౌ తన్నిర్ణయాయోగాత్ అతద్రూపానవగతౌ వ్యావృత్త్యనవగమాయోగాచ్చ । తథాచ భగవానక్షపాదః—'విమృశ్య పక్షప్రతిపక్షాభ్యామర్థావధారణం నిర్ణయః' ఇతి । తదేతద్విద్వాంసః పరమకారుణికా మహర్షయః ప్రతిశాఖం వ్యవస్థితానాం శిక్షావ్యాకరణోపదిష్టకార్యాణాం విస్పష్టోపదేశాని లక్షణాని ప్రణయన్తి స్మ । తస్మా-

న్తరీయకతయా తు తత్రతత్ర స్పష్టోపదిష్టాన్యపి కార్యాణ్యనువర్ణ్యన్తే। తాని ప్రాతిశాఖ్యానీత్యాఖ్యాయన్తే । తద్వశాత్తు కార్యవిశేషాణాం శాఖావిశేషేషు వ్యవస్థా సుగమా సమ్పద్యతే॥

యద్యేవం 'దీధీవేవీటామ్' 'షష్ఠియుక్తశ్ఛన్దసి వా' ఇత్యాదీ-న్యపి ఛాన్దసకార్యాణ్యత్రావశ్యవాచ్యాని । అత్రోచ్యతే—

న చ శాఖావిశేషస్థం కార్యం వాచ్యమిహాఖిలమ్ ।
యస్మాద్వ్యవస్థా శేషస్య వేద్యా కతిపయోక్తితః ॥

న ఖలు శాఖావిశేషవ్యవస్థితాని సర్వాణి ఛాన్దసకార్యాణి వ-క్తవ్యానీత్యస్తి నియమః। అపితు బోధయితవ్యానీత్యేవ।తత్ర కతిపయే-షూపదిష్టేషు అవశిష్టానామపి తద్వశేన వ్యవస్థా శక్యతేఽవగన్తుమ్ । తథాహి—

సంహితా తత్పదాధ్యాయః క్రమాధ్యాయ ఇతి త్రిధా ।
ప్రసిద్ధోఽస్య సమామ్నాయో విషయో లక్ష్యతే తతః ॥
వ్యవస్థితేషు కార్యేషు తద్వృత్తిష్విహ కేషుచిత్ ।
కార్యాన్తరాణాం తన్మూలా వ్యవస్థా సుగమా భవేత్॥

యద్యప్యాత్రేయోపక్రమాత్పదక్లృప్తేః పూర్వం అస్మత్సం-హితైకరూపేణైవ సమామ్నాతా, తథాఽప్యర్థసమ్ప్రత్యయాద్యర్థం ఆత్రేయేణ యదా పదాధ్యాయః ప్రవర్తితః తదసందేహార్థం క్రమా-ధ్యాయశ్చ, తదా ప్రభృతి స్వరూపేణ పదాత్మనా క్రమాత్మనా చేతి త్రిధా సమామ్నాయతే। స ఖలు త్రిధా సమామ్నాయోఽస్య శాస్త్రస్య విషయ ఇతి శాస్త్రాన్తే దర్శయిష్యతి —"పదక్రమవిశేషజ్ఞః"

ఇతి । తత్రానేన లక్షణేన సమామ్నానసిద్ధపదరూపే సంహితారూపే చ సువిజ్ఞాతే వ్యుత్పత్తిగమ్యార్థానురూపః ప్రకృతిప్రత్యయవిభాగో రూపవిశేషానుగుణః కార్యవిశేషయోగశ్చ శిక్షావ్యాకరణోపదిష్టస్సగమస్సమ్పద్యతే। తథా చేదం లక్షణం సంహితాతత్పదరూపనిర్ణయముఖేన ఇహానుక్తానామపి కార్యాణాం వ్యవస్థాం బోధయతీతి శాఖావిశేషాత్మకలక్షణానాం శిక్షావ్యాకరణాత్మకలక్షణానాం చ సఙ్ఘటనార్థమారమ్భణీయమితి సిద్ధమ్॥

తస్మాత్తత్తత్సమామ్నాయే ప్రాతిశాఖ్యావిరోధతః ।
కార్యం సర్వం వ్యవస్థాప్యం శిక్షావ్యాకరణోదితమ్ ॥

అత్ర ప్రథమాధ్యాయే సంజ్ఞాపరిభాషమారభ్యతే। తత్రాదౌ వర్ణసమామ్నాయస్తస్య విషయతయా ప్రస్తూయతే—

అథ వర్ణసమామ్నాయః అథేత్యయం శబ్దోఽధికారార్థః ప్రయుజ్యతే, నానన్తర్యార్థః । కుతః ? "త్వథే వేతి వినివృత్తకాధికారకాపధారకాః" ఇతి పరిభాషణాత్, తస్యాత్రానుపపత్త్యభావాత్ వర్ణ్యన్తే వ్యక్తం ధ్వన్యన్త ఇతి వర్ణా అకారాదయః సమిత్యుపసర్గస్సహత్వం ద్యోతయతి । ఆమ్నానమభ్యాసః । యత్ర సముదితానామభ్యాసః క్రియతే స సమామ్నాయః । అజత్ర మర్యాదాయామిత్యాయుక్తం, క్రియాయోగినస్తస్య మర్యాదార్థత్వాసమ్భవాత్ । వర్ణానాం సమామ్నాయ ఇతి షష్ఠీసమాసః । సోఽధికృతో వేదితవ్యః । కేషాం వర్ణానామ్ ? యేఽస్మిన్స్వాధ్యాయవర్తినః కియన్తస్తే వర్ణాః, కశ్చ తేషాం క్రమః ? తదుచ్యతే—

స్వరాస్సర్వా స్తథాఽన్తస్థా ఊష్మాణశ్చాథ దర్శితాః ।
విసర్గానుస్వారళాశ్చ నాసిక్యాః పఞ్చ చోదితాః ॥

ఇహ ఖలు “ షోడశాదితస్స్వరాః ” ఇతి పఞ్చభిస్సూత్రైరకారాదిహకారాన్తా ఏకపఞ్చాశద్వర్ణా గణశో నిర్దిష్టాః, “ఊష్మవిసర్జనీయ ” ఇతి విసర్జనీయో దర్శితః, “ అనుస్వారశ్చ ” ఇత్యనుస్వారః, ‘‘ పృక్తస్వరాత్పరో ళో డం” ఇతి ళకారః, “ స్పర్శాదనుత్తమాత్ ” ఇత్యాదిభిస్త్రిభిస్సూత్రైః పఞ్చ నాసిక్యా విహితాః। ఏవమేకోనషష్టివర్ణా అస్మదీయైస్సమామ్నాయన్తే॥

నను వ్యాకరణప్రసిద్ధానాం నవానామచాం హ్రస్వదీర్ఘప్లుతభేదాత్సప్తవింశతిస్స్వరా భవన్తి । తత్ర “ షోడశ స్వరాః ” ఇతి కేషాం గ్రహణమ్ ?

తదుచ్యతే వాసిష్ఠశిక్షాయాం—‘ఌవర్ణదీర్ఘం పరిహాప్య స్వరాష్షడ్వింశతిః ప్రోక్తాః ” ఇత్యాదినా అష్టషష్టివర్ణానుక్త్వా అష్టపఞ్చాశత్పక్షార్థం పునరపి ఋవర్ణప్లుతం ఌవర్ణప్లుతం సన్ధ్యక్షరహ్రస్వప్లుతాంశ్చేతి దశ స్వరాన్ పరిహాప్య షోడశస్వరపక్ష ఉక్తః । స ఇహావిరుద్ధత్వాత్పరిగృహ్యతే॥

నను “ సపూర్వస్యార్ధసదృశమేకేషామ్ ” ఇతి . అర్ధైఽకారార్ధౌఽకారా విధాస్యేతే తయోః కుత ఇహానుపాదానమ్?

అస్మత్స్వాధ్యాయేఽనుపలమ్భాత్ । తదుక్తం మహాభాష్యే —నను సభ్యాశ్ఛన్దోగానాం సాత్యముగ్రిరాణాయనీయా అధీయతే “ సుజాతే ఏ అశ్వసూనృతే ” “ అధ్వర్యో ఓ అద్రిభిస్సుతమ్ ”

"శుక్రం తే ఏ అన్యత్" ఇతి । ఏతేన వేదస్థప్రణవస్వరస్య మాత్రాధిక్యవచనం * సూత్రకారస్యానిష్టమవగమ్యతే, తదభ్యుపగమే పరిమాణభేదకృతాద్వర్ణభేదాత్సప్తదశస్వరాపత్తేః । స్వాధ్యాయారమ్భసమాప్తిప్రణవానాం తు సత్యపి మాత్రాభేదే వేదబాహ్యత్వాన్నసప్తదశస్వరాపత్తిరిత్యవిరుద్ధం తద్వచనమ్ । స్పర్శేష్వన్తస్థాసు చ న సఙ్ఖ్యావిప్రతిపత్తిరస్తి; కిన్తు ఊష్మణి బహ్వృచాస్తు శషసహాఁకఁపదుస్స్పృష్టవిసర్జనీయాత్మకా అష్టావూష్మాణ ఇత్యాహుః। తత్రాస్మాకం విసర్జనీయస్య దుస్స్పృష్టస్య చ నోష్మస్వన్తర్భావః, "ఊష్మవిసర్జనీయ" ఇతి పృథగ్గ్రహణాత్ । "పృక్తస్వరాత్పరో ళో డం" ఇతి నిర్దేశసామర్థ్యాచ్చ । దుస్స్పృష్టస్య ఊష్మాన్తర్భావే తస్య అఘోషత్వాత్ "ఘోషవత్పరశ్చ" ఇత్యోత్వం న స్యాత్ । అత్ర డకారళకారయోరస్మత్సంహితాయాం అవిద్యమానత్వేఽపి శుక్రియబ్రాహ్మణే పితృమేధాదిషు చ విద్యమానత్వాత్సమామ్నానమత్ర క్రియతే । తథాచ శిక్షాయామ్—"చత్వారశ్చ యమాస్తథా" ఇతి చత్వార ఏవ నాసిక్యాః స్మర్యన్తే। సూత్రకారస్తు సమామ్నాయసిద్ధత్వాత్ అత్ర "హకారాన్నణమపరాత్" ఇతి హకారద్విత్వవత్ పఞ్చమం నాసిక్యం విధాస్యతి । యత్తు కైశ్చిదుచ్యతే—"హకారాన్నణమపరాత్" ఇతి గుణవిధిరేవ న వర్ణాన్తరవిధిరితి, యదపి స్వరభక్త్యాఖ్యముక్తేభ్యోఽతిరిక్తం వర్ణద్వయమస్తీతి, తదుభయమేకవింశే నిరాకరిష్యామః॥ తేన వ్యవస్థితమేతత్.—

హ్రస్వదీర్ఘప్లుతా వర్ణావర్ణౌ ఋౠ ఌ చ ।
ఏఐ ఓఔ ఇతి జ్ఞేయాః షోడశేహాఽత స్వరాః ॥

---

* మాత్రాహ్రాసవచనం.

కఖౌ గఘౌ ఙచఛజాః ఝఞౌ టఠడఢా ణతౌ ।
థదౌ ధనౌ పఫబభమాస్స్పర్శాః పఞ్చవింశతిః ॥

యరౌ లవౌ చతస్రోఽన్తస్థాశ్చ ᳵకశషసᳶపహాః ।
షడూష్మాణో విసర్గానుస్వారౌ ళో నాస్యపఞ్చకమ్ ॥
ఇత్యేకోనాష్టషష్టిర్వర్ణా అస్మత్స్వాధ్యాయవర్తినః॥

ఇతి । యే పునః ఆసామకారాదివర్ణజాతీనాం వ్యక్తిభేదాః తే త్వానన్త్యాదగణ్యా ఇతి జాతీనామేవ సఙ్ఖ్యోక్తా। న చ గుణభేదస్య జాతిభేదకత్వం గవాదిషు దృష్టమ్। తథాఽనుప్రదానాదిభేదాదేవ వర్ణవైశేష్యం వక్ష్యతి। ఉక్తంచ పునర్మహాభాష్యే—"అభేదకా గుణా ఇత్యేవ న్యాయ్యం" ఇతి। తస్మాదేతావన్త ఏవ వర్ణభేదాః ॥ ౧ ॥

—o—

అథ త్రిభాష్యరత్నాఖ్య వ్యాఖ్యా

భక్తియుక్తః ప్రణమ్యాహం గణేశచరణద్వయమ్ ।
గురూనపి గిరాం దేవీమిదం వక్ష్యామి లక్షణమ్॥ ౧ ॥
వ్యాఖ్యానం ప్రాతిశాఖ్యస్య వీక్ష్య వారరుచాదికమ్ ।
కృతం త్రిభాష్యరత్నం యద్భాసతే భూసురప్రియమ్॥ ౨ ॥

శ్లోకయోరనయోరయమర్థః—

భక్తియుక్తోఽహం గణేశపాదద్వయం గురూన్ గిరాం దేవీమపి వాగ్దేవీమిత్యర్థః। తాం చ ప్రణమ్య లక్షణమిదం వక్ష్యామి యల్లక్షణం త్రిభాష్యరత్ననామకం భూసురప్రియం విద్వత్ప్రియం సద్భాసతే। కీదృశం లక్షణం? ప్రాతిశాఖ్యస్య వ్యాఖ్యానరూపం వారరుచాదికం భాష్యజాతం వీక్ష్య న్యూనాతిరేకపరిహారేణ కృతం రచితమ్। ఆదిశబ్దేన ఆత్రేయమాహిషేయే గృహ్యేతే। అతఏవ త్రిభాష్యరత్నమితి నామ్న ఉపపత్తిః। త్రయాణాం భాష్యాణాం సమాహారస్త్రిభాష్యం తస్య రత్నం భూషణమ్,

'మఙ్గలానన్తరారమ్భప్రశ్నకార్త్స్న్యేష్వథో అథ' ఇతి మఙ్గలాద్యనేకార్థత్వాదథశబ్దస్య అర్థనిర్ణయార్థమేకోఽర్థో నిశ్చేతవ్యః। తత్ర ప్రథమం తావన్మఙ్గలార్థత్వముచ్యతే తస్య ప్రణవసాధర్మ్యాత్। తథా చ సమాచక్షతే శిక్షాకారాః—'ఓంకారశ్చాథశబ్దశ్చ మఙ్గలావితి కీర్తితౌ' ఇతి। ఆహోస్విత్ ఆనన్తర్యార్థతా వేదాధ్యయనానన్తరం లక్షణజ్ఞానం కుర్యాదితి సాపేక్షత్వాల్లక్షణస్య, పూర్వం వేదాధిగమే సత్యథ లక్షణపరీక్షావసరః। అథవా-అధికారార్థోఽథశబ్దః, 'త్వష్టేవేతి వినివర్తకాధికారకావధారకాః' ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్। వర్ణసమామ్నాయః వర్ణానాం పాఠక్రమోఽధిక్రియత ఇతి సూత్రాన్వయః। సమిత్యేకీభావే। ఆ ఇతి మర్యాదాయాం। మ్నాయ ఇత్యానుపూర్వ్యేణోపదేశః। ఏకీభూతా అకారాదయో వర్ణాః స్వరభక్తిపర్యవసానా అనుపూర్వ్యేణ పూర్వాచార్యైరుపదిష్టాః॥

తథాహి—అ-ఆ-ఆ3. ఇ-ఈ-ఈ3. ఉ-ఊ-ఊ3. ఋ-ౠ-ఌ-ఏ-ఐ-ఓ-ఔ-ఇతి షోడశ స్వరాః॥ క ఖ గ ఘ ఙ-చ ఛ జ ఝ ఞ-ట ఠ డ ఢ ణ-త థ ద ధ న-ప ఫ బ భ మ-ఇతి పఞ్చవింశతిస్స్పర్శాః॥ య ర ల వ ఇతి చతస్రోఽన్తస్థాః॥ ఁక శ ష స ఁప హ ఇతి షడూష్మాణః॥ 'అనుస్వారశ్చ' ఇతి సూత్రేణానుస్వార ఉక్తః॥ కాలవిశేషాశ్రయత్వాదసౌ ధర్మీ, న త్వనునాసికవద్ధర్మః। "విధేమర్ధ్యస్థనాసిక్యః న విరోధో భవేత్ స్మృతః। తస్మాత్తు[illegible]కార్యాణి వర్ణానాం ధర్మ ఏవ తత్॥" ఇతి శిక్షాకారవచనం ధర్మధర్మిణోరభేదవివక్షయోపపద్యతే, 'అథ విసర్జనీయః' ఇత్యనేన విసర్జనీయ ఉక్తః। 'నాసికావివరణాదానునాసిక్యమ్' ఇతి రఙ్గ ఉక్తః, 'పృక్తస్వరాత్పరో ళో డమ్' ఇతి ళకార ఉక్తః। 'స్పర్శాదనుత్తమాత్' ఇతి చత్వారో యమా ఉక్తాః। 'రేఫోష్మసంయోగే రేఫస్స్వరభక్తిః' ఇతి స్వరభక్తిరుక్తా। అనేన క్రమేణ యాజుర్వైదికవర్ణానాం షష్టిసంఖ్యా సూత్రత ఏవ విస్పష్టం ద్రష్టవ్యా॥ నను-"త్రిషష్టిర్వా చతుష్షష్టిర్వర్ణాశ్శమ్భుమతే మతాః" ఇతి శిక్షావచనే సతి కథం షష్టిసంఖ్యా నియమ్యతే తత్ లౌకికవైదికసర్వవర్ణవిషయమితి న శిక్షావచనేన విరోధః। అత్ర సూత్రైరేతావతామేవోపలమ్భాదేష నిర్ణయో వర్ణితః। వర్ణానాం సమామ్నాయో వర్ణసమామ్నాయః॥ ౧ ॥

సూత్రం—అథ నవాదితస్సమానాక్షరాణి॥ ౨ ॥

“వైది”అత్ర అథేతి సంజ్ఞాపరిభాషమధిక్రియతే । పూర్వసూత్రస్థం “వర్ణసమామ్నాయః” ఇతి పదమిహానువృత్తం షష్ఠ్యన్తతయా విపరిణమ్యతే । తేనాయమర్థః - వర్ణసమామ్నాయస్యాదితో నవ వర్ణాః సమానాక్షరసంజ్ఞా భవన్తి । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం ‘తస్య త్రాతా భవసి’ ఇత్యత్ర పదాన్తస్వరాణామానునాసిక్యం భవతి । అత్ర సమానాక్షరాణీతి మహతీ సంజ్ఞా కిమర్థమాశ్రితా ? తదుచ్యతే—

అన్వర్థత్వం మహాసంజ్ఞాః వ్యఞ్జన్త్యర్థాన్తరాణి చ ।
పూర్వాచార్యైరతస్తాస్తు సూత్రకారేణ చాశ్రితాః ॥

న క్షరన్తీత్యక్షరాణి క్షరణమన్యాఙ్గతయా చలనం తదభావాత్స్వరేష్వక్షరశబ్దో వర్తతే । “అక్షరవ్యఞ్జనానామనుపలబ్ధిర్ధ్వానః” ఇతి స్వరవాచిత్వం దృశ్యతే । ఏకారాదయస్స్వరాః సన్ధ్యక్షరాణీత్యాఖ్యాయన్తే, స్వరద్వయసన్ధిరూపత్వాత్ । తదభావాత్తు సమానరూపా అకారాదయ ఇతరే స్వరాః సమానాక్షరాణీతి । అతఏవ శౌనకేన “అష్టౌ సమానాక్షరాణ్యాదితస్తతశ్చత్వారి సన్ధ్యక్షరాణ్యుత్తరాణి” ఇతి సన్ధ్యక్షరేభ్యః ప్రాచాం సర్వేషాం సమానాక్షరసంజ్ఞోచ్యతే । ఆచార్యస్తూపసర్గసంజ్ఞావదుపయోగానుగుణ్యాన్నవానామేవాహ । అన్యత్తు మతమ్—ఋకారాదీనాం త్రయాణాం స్వరద్వయసన్ధిరూపత్వాభావేఽపి రూపద్వయసద్భావాదేషా సంజ్ఞా న యుక్తేతి నవానామేవాహేతి ॥ ౨ ॥

“త్రిభా”-అథేతి సంజ్ఞాధికారార్థః । అస్మిన్వర్ణసమామ్నాయే ఆదిత అరభ్య నవ వర్ణాస్సమానాక్షరసంజ్ఞా భవన్తి । యథా—అ-ఆ-ఆ౩. ఇత్యాది । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం-‘దీర్ఘం సమానాక్షరే సవర్ణపరే’ఇత్యాది । నన్వియం మహతీ సంజ్ఞా కిమర్థా? శిక్షాదిశాస్త్రప్రసిద్ధ్యనురోధాయేతి బ్రూమః॥ ౨॥

సూత్రం—ద్వే ద్వే సవర్ణే హ్రస్వదీర్ఘే ॥ 3॥

అత్ర సమానాక్షరవిశేషణత్వాన్నపుంసకలిఙ్గనిర్దేశః । హ్రస్వం చ దీర్ఘం చ హ్రస్వదీర్ఘే ।యద్యత్ర సమానాక్షరాణామేకగణత్వమాశ్రిత్య తత్రత్యయోః హ్రస్వదీర్ఘయోర్మిథస్సవర్ణసంజ్ఞావిధీయతే తథా ద్వివచనేనైవ తదుపపత్తేః ద్వే ద్వే ఇతి వీప్సావచనమనర్థకం స్యాత్ । తస్మాదవర్ణ ఇవర్ణ ఉవర్ణ ఇతి త్రీన్గణాన్ సమాశ్రిత్య తస్మిన్ తస్మిన్ గణే యే ద్వే ద్వే హ్రస్వదీర్ఘే తే పరస్పరం సవర్ణసంజ్ఞే భవత ఇత్యర్థో విజ్ఞాయతే । తేనాన్యగణస్థస్య హ్రస్వస్య అన్యగణస్థస్య దీర్ఘస్య చ న సవర్ణసంజ్ఞాప్రసఙ్గః । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనమ్—“రాష్ట్రం యజ్ఞస్యాశీర్గచ్ఛతి ” “ మానవీ త్యాహ” ఇత్యేకాదేశః॥

నన్వేవం వ్యాఖ్యానే సజాతీయయోః హ్రస్వవ్యక్త్యోస్సవర్ణసంజ్ఞా న స్యాత్, “అథాబ్రవీత్ ” “ ఉధతూఖే” తథా దీర్ఘవ్యక్త్యోరపి, “స తే మాఽస్థాత్ ” తథా “ న ప్లుతపూర్వం ” ఇతిద్వయోరికారయోస్సవర్ణసంజ్ఞాప్రతిషేధోఽనర్థకస్స్యాత్ “అగ్నా 3ఇ। ఇతి। ఆహ”ఇత్యత్ర ప్రాప్త్యభావాత్ । తస్మాదత్ర హ్రస్వాని చ దీర్ఘాణి చ హ్రస్వదీర్ఘం ఇతి సమాహారద్వన్ద్వస్య సప్తమ్యన్తస్యేదం రూపం హ్రస్వదీర్ఘే ఇతి । తథాచ సమానాక్షరేషు హ్రస్వదీర్ఘేషు ద్వే ద్వే సవర్ణసంజ్ఞే భవత ఇతి విజ్ఞానాత్సర్వముపపద్యతే ।

అత్రోచ్యతే-అస్మిన్నపి వ్యాఖ్యానే యకారాదివ్యక్తీనాం సజాతీయానాం మిథస్సవర్ణసంజ్ఞా న స్యాత్ । ఇష్యతే చ సా । “ అన్తస్థాస్సపరశ్చ సవర్ణమనునాసికమ్ ” “ సవర్ణసవర్గీయపరః” ఇతి ॥

నను మాభూత్తత్ర పారిభాషికం సవర్ణత్వం, సారూప్యాత్మకం తు భవిష్యతి। వర్ణశబ్దః స్వరూపవచనోఽప్యస్తి! 'సామ్నో వా ఏష వర్ణో యద్ధిరణ్యమ్' ఇతి॥

యద్యేవం "అథాబ్రవీత్" "దధతూఙ్ఖే" ఇత్యాదిష్వపి తదుపపత్తేర్నేదం సూత్రం క్లేష్టవ్యమ్। క్లిష్టకల్పనాయామపి అకారస్య ఇకారాదిభిస్సావర్ణ్యమిత్యాద్యతిప్రసఙ్గః తదవస్థఏవ స్యాత్। న చ తత్పరిహారాయ అన్వర్థసంజ్ఞాబలాత్ సమానరూపయోరేవ సావర్ణ్యమాస్థేయమ్, హ్రస్వదీర్ఘయోరసరూపత్వాత్ సర్వత్ర సావర్ణ్యాభావప్రసఙ్గః। తస్మాద్యథోక్త ఏవ యుక్తస్సూత్రార్థః।

నన్వత్రాప్యుత్తరసూత్రస్యాసఙ్గతిస్స్యాత్, ఏతత్సూత్రప్రాప్తవిషయత్వాభావాత్। నైష దోషః సతి సమ్భవే హి "అనన్తరస్య విధిర్వా ప్రతిషేధో వా" ఇతి న్యాయః ప్రవర్తతే। అతఏవ వ్యాకరణే "ష్ణాన్తా షట్" ఇత్యనన్తరవిషయో విధిరిష్యతే। ఇహ చ 'న తకారపరః' ఇతి తాదృశప్రతిషేధ ఇత్యలం విస్తరేణ॥ ౩॥

త్రి-తేషు సమానాక్షరేషు ద్వేద్వే హ్రస్వే ద్వేద్వే దీర్ఘే వా హ్రస్వదీర్ఘే వా దీర్ఘహ్రస్వే వా అక్షరే పరస్పరం సవర్ణసంజ్ఞే భవతః। ఇయమన్వర్థసంజ్ఞా। సవర్ణత్వం నామ సాదృశ్యముచ్యతే। తస్మాదకారాదీనామికారాదిభిర్న సవర్ణసంజ్ఞాశఙ్కా, భిన్నస్థానప్రయత్నత్వాత్ అనయోః। సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం— 'దీర్ఘం సమానాక్షరే సవర్ణపరే' ఇత్యాది। హ్రస్వం చ దీర్ఘం చ హ్రస్వదీర్ఘే॥ ౩॥

సూత్రం—న ప్లుతపూర్వమ్॥ ౪ ॥

వై-ప్లుతః పూర్వో యస్మాత్సమానాక్షరాత్ తత్ ప్లుతపూర్వమ్। తథాభూతం సమానాక్షరం ప్రతి సవర్ణం న భవతి। సవర్ణ-

తాయాః పరస్పరప్రతియోగికత్వాత్ ఏకస్య సావర్ణ్యే ప్రతిషిద్ధే ఇతరస్యాపి తత్ప్రతిషిద్ధం భవతి । ఇదమేవాత్రాన్వర్థసంజ్ఞాఫలమ్ । సావర్ణ్యప్రతిషేధేన తత్కార్యమేవ ప్రతిషిధ్యతే । యథా వ్యాకరణే 'నాజ్ఝలౌ' ఇత్యాదిభిః సవర్ణత్వప్రతిషేధః, తథా—"అగ్నా 3 ఇ । ఇతి। ఆహ" ఇత్యత్ర "దీర్ఘం సమానాక్షరే సవర్ణపరే" ఇత్యేకాదేశో న భవతి, కిన్తు "ఇవర్ణోకారౌ యవకారౌ" ఇతి యత్వమ్। "లుప్యేతే త్వవర్ణపూర్వౌ యవకారౌ" ఇతి తల్లోపశ్చ, తతః "న ప్లుతప్రగ్రహాః । పరశ్చ పరశ్చ" ఇతి సన్ధిప్రతిషేధాత్ ఇష్టరూపసిద్ధిః॥ ౪॥

త్రి:-ప్లుతపూర్వం సమానాక్షరం సవర్ణసంజ్ఞం న భవతి ప్లుతమస్మాత్పూర్వమితి ప్లుతపూర్వమ్।యథా-'అగ్నా 3 ఇత్యాహ'ఇత్యత్ర 'దీర్ఘం సమానాక్షరే సవర్ణపరే' ఇత్యేకాదేశః ప్రసక్తః । తచ్చానిష్టమ్ । ప్రతిషిద్ధాయాం త్వేవం సవర్ణసంజ్ఞాయాం పారిశేష్యాత్ 'ఇవర్ణోకారౌ యవకారౌ'ఇతి పూర్వస్య ఇకారస్య యత్వం స్యాత్। స చ యకారో 'లుప్యేతే త్వవర్ణపూర్వౌ యవకారౌ'ఇతి లుప్యతే । యకారే లుప్తే సతి 'ఇవర్ణపర ఏకారమ్'ఇత్యేకాదేశః ప్రసక్తః, సోపి నిషిధ్యతే 'న ప్లుతప్రగ్రహాః, ఇత్యనేన । తస్మాత్ 'అగ్నా 3 ఇత్యాహ' ఇతి సిధ్యతి॥ ౪॥

సూత్రం—"షోడశాదితస్స్వరాః" ॥౫॥

వై:-వర్ణసమామ్నాయస్యాదితః షోడశ వర్ణాస్స్వరసంజ్ఞా భవన్తి । ఆదిత ఇత్యనుక్తౌ సమానాక్షరేభ్యః పరేషామేవ స్వరసంజ్ఞేతి శఙ్కా స్యాత్ । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనమ్ 'యుజ్జసి'-'అ౽స్మిన్నుగ్రాః' ఇతి జకారనకారయోర్ద్విత్వమ్। నిర్వచనం-స్వయం రాజన్తే నాన్యేన వ్యజ్యన్త ఇతి స్వరాః । తదుక్తమ్—

యస్స్వయం రాజతే తం తు స్వరమాహ పతఞ్జలిః ।
ఉపరిస్థాయినా తేన వ్యఙ్గ్యం వ్యఞ్జనముచ్యతే॥ ౫॥ ఇతి॥

త్రి:-వర్ణసమామ్నాయస్య ఆదిత ఆరభ్య షోడశ వర్ణాస్స్వరసంజ్ఞా భవన్తి। అకారాదయ ఔకారపర్యన్తా ఇత్యర్థః। సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనమ్—'అథ స్వరపరో యకారమ్' ఇత్యాది॥ ౫ ॥

సూత్రం—శేషో వ్యఞ్జనాని.॥ ౬॥

వై:-శిష్యత ఇతి శేషః। స్వరేభ్యః పరే వర్ణాః సర్వే వ్యఞ్జనసంజ్ఞా భవన్తి । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—'విశ్వాహా శర్మ యచ్ఛతు' ఇత్యత్ర హ్రస్వాదేశః। నిర్వచనం తూక్తం—పరేణ స్వరేణ వ్యజ్యత ఇతి వ్యఞ్జనమితి ॥ ౬ ॥

త్రి:-స్వరేభ్యశ్శేషో వర్ణరాశిర్వ్యఞ్జనసంజ్ఞో భవతి । కకారాదిస్స్వరభక్తిపర్యన్త ఇత్యర్థః । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనమ్—'వ్యఞ్జనం స్వరాఙ్గమ్' ఇత్యాది॥ ౬॥

సూత్రం—ఆద్యాః పఞ్చవింశతిః స్పర్శాః ॥ ౭ ॥

వై:—ఆద్యా ఇతి పుల్లిఙ్గనిర్దేశో విధేయానుసారాత్ । యథా 'శైత్యం హి యత్సా ప్రకృతిర్జలస్య' ఇతి విధేయబోధకస్పర్శశబ్దస్య తు పుల్లిఙ్గత్వం వృద్ధప్రయోగనిబన్ధనమ్ । తథా చ మహావార్త్తికకారః—'లిఙ్గమశిష్యం లోకాశ్రయత్వాల్లిఙ్గస్య' ఇతి । ఏవముత్తరయోరపి సూత్రయోర్ద్రష్టవ్యమ్ । వింశతిరిత్యాదిశబ్దాస్తు సఙ్ఖ్యేయవృత్తిత్వేఽపి నియతలిఙ్గసఙ్ఖ్యాభవన్తి, యథా—'శతం బ్రాహ్మణాః పిబన్తి' ఇతి। తతశ్చ వ్యఞ్జనేష్వాదితః పఞ్చవిశతిః స్పర్శసంజ్ఞానీత్యుచ్యన్తే ।సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం "ఇదం క్షత్రందుష్టరమస్తు" ఇతి మకారస్యానునాసికాదేశః । నిర్వచనం తు—స్పృష్టప్రయత్నజన్యత్వాత్స్పర్శా ఇ-

త్యాఖ్యాయన్తే । న త్వేవమన్తస్థానామాఖ్యా స్పృష్టప్రయత్న-జన్యత్వాభావాత్ * రూఢ్యభావాచ్చ॥ ౭॥

త్రి:—వ్యఞ్జనేష్వాద్యాః పఞ్చవింశతివర్ణాః స్పర్శసంజ్ఞా భవన్తి । కకారాదయో మకారపర్యన్తా ఇత్యర్థః । " అథ నవాదితస్సమానాక్షరాణి " " షోడశాదితస్స్వరాః" ఇతివత్ ఆదిత ఇతి వక్తవ్యే ఆద్యా ఇతి శబ్దాన్తరప్రయోగోఽర్థాన్తరసూచకః । వ్యఞ్జనే ష్వాద్యా న తు స్వరేష్వాద్యా ఇతి విజ్ఞేయమ్ । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—'స్పర్శస్స్పర్శపరః' ఇత్యాది॥ ౭॥

సూత్రం—పరాశ్చతస్రోఽన్తస్థాః॥ ౮॥

వై:—స్పర్శేభ్యః పరాణి చత్వారి వ్యఞ్జనాన్యన్తస్థాసంజ్ఞాని భవన్తి । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—'దేవాసురాస్సంయత్తా ఆసన్' ఇత్యాదిషు మకారస్య అనునాసికాదేశః । నిర్వచనం తు—జిహ్వామ-ధ్యప్రభృతీనాం కరణానామన్తర్వర్తిత్వాద్యరలవా అన్తస్థా ఇత్యా-ఖ్యాయన్తే॥ ౮॥

త్రి:—స్పర్శేభ్యః పరే చత్వారో వర్ణా అన్తస్థాసంజ్ఞా భవన్తి. సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—'అన్తస్థాపరశ్చ సవర్ణమనునాసికమ్' ఇత్యాది॥ ౮॥

సూత్రం—పరే షడూష్మాణః॥ ౯॥

వై:—అన్తస్థాభ్యః పరాణి షట్ వ్యఞ్జనాని ఊష్మసంజ్ఞాని భవన్తి । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—'ధారా వ్యానశుః' ఇత్యత్ర హ్రస్వాభావః । నిర్వచనం తు—ఊష్మాఖ్యబాహ్యప్రయత్నయో-గాదూష్మాణ ఇత్యాఖ్యా । న తు సా ప్రథమద్వితీయాదిషు, రూఢ్య-భావాత్॥ ౯॥

---

 * స్పృష్టప్రకర్షాభావాత్.

త్రి:—అన్తస్థాభ్యః పరే షడ్వర్ణా ఊష్మసంజ్ఞా భవన్తి। సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనమ్—‘ఊష్మా స్వరపరః’ ఇత్యాది॥ ౯॥

సూత్రం—స్పర్శానామానుపూర్వ్యేణ పఞ్చపఞ్చ వర్గాః॥ ౧౦॥

వై:—స్పర్శానాం మధ్యే ఆనుపూర్వ్యేణాదిత ఏవారభ్య క్రమేణ పఞ్చపఞ్చావాన్తరగణభూతా వర్గసంజ్ఞా భవన్తి। అత్ర వర్గశబ్దస్య గణపర్యాయతయా గణాన్తరేఽపి శక్తస్య శక్త్యవచ్ఛేదేన స్పర్శావాన్తరగణేషు వినియోగాత్ స్పర్శమాత్రసమూహస్యాన్తస్థాదిసమూహస్య చ న వర్గత్వమ్। తేన ‘వాక్ఛన్దః’ ఇత్యత్ర కకారస్య “సవర్ణసవర్గీయపరః” ఇతి ద్విత్వనిషేధో న భవతి। “అపవ్యయతే” ఇత్యత్ర వకారస్య చ నేత్యాది ద్రష్టవ్యమ్॥ ౧౦॥

త్రి:—స్పర్శానాం మధ్యే అనుపూర్వేణ పఞ్చపఞ్చ వర్ణా వర్గసంజ్ఞా భవన్తి. కచటతపాదయః ఙఞణనమాన్తా ఇత్యర్థః। సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—‘టవర్గశ్చ తవర్గపరః’ ఇత్యాది॥ ౧౦॥

సూత్రం—ప్రథమద్వితీయతృతీయచతుర్థోత్తమాః॥ ౧౧॥

వై:—వర్గేషు చానుపూర్వ్యేణ తే తే వర్ణాః ప్రథమద్వితీయాదిసంజ్ఞా భవన్తి। కచటతపాః ప్రథమాఖ్యాః। ఖఛఠథఫాః ద్వితీయాఖ్యాః। గజడదబాస్తృతీయాఖ్యాః। ఘఝఢధభాశ్చతుర్థాఖ్యాః। ఙఞణనమా ఉత్తమాఖ్యా ఇతి। ఇదమపి సూత్రం గణాన్తరేషు సంజ్ఞానివృత్త్యర్థమ్। ఏవం హి అకారాకారయోః ప్రథమద్వితీయసంజ్ఞానివృత్త్యా ‘దేవబర్హిశ్శతవల్శం’ ‘సా విశ్వాయుస్సా విశ్వవ్యచాః’ ఇత్యత్ర ‘ఊష్మపరోఽఘోషపరే’ ఇతి విసర్జనీయలోపో న॥ ౧౧॥

త్రి:—ఏకైకస్మిన్వర్గే యథాక్రమేణ వర్ణాః ప్రథమద్వితీయతృతీయచతు-

ర్థోత్తమసంజ్ఞా భవన్తి. సిద్ధేఽపి సంఖ్యా* నిమిత్తే నామని సంఖ్యాన్తరానభిధానార్థం† సంజ్ఞాన్తరం కథయితుం ప్రథమాదిసంజ్ఞావిధానమ్‡ । తత్కథం? కకారాదీనామేవ ప్రథమాదిసంజ్ఞాప్రత్యయార్థం, స్వరాన్తస్థోష్మప్రభృతిషు తు సంఖ్యాసంజ్ఞాప్రతిషేధార్థమ్ । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—'ప్రథమ ఊష్మపరో ద్వితీయమ్' 'తృతీయం స్వరఘోషవత్పరః' 'హకారో హచతుర్థేషు' 'నానుత్తమ ఉత్తమపరః' ఇత్యాది॥

సూత్రం—ఊష్మవిసర్జనీయప్రథమద్వితీయా అఘోషాః॥ ౧౨॥

వై:—ఊష్మాణశ్చ విసర్జనీయశ్చ ప్రథమద్వితీయాశ్చేతి వర్ణా అఘోషసంజ్ఞా భవన్తి । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—"అఘోషేషు శ్వాసః" ఇత్యనుప్రదానవిశేషసిద్ధిః । నిర్వచనం తు—ఘోషాఖ్యబాహ్యప్రయత్నాభావాదఘోషా ఇత్యాఖ్యా॥ ౧౨॥

త్రి:—ఊష్మాణశ్చ విసర్జనీయశ్చ ప్రథమద్వితీయాశ్చ అఘోషసంజ్ఞా భవన్తి. సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—'అఘోషపరస్తస్య' ఇత్యాది॥ ౧౨॥

సూత్రం—న హకారః॥ ౧౩॥

వై:—హకారస్యోష్మత్వాదఘోషసంజ్ఞా ప్రాప్తాఽనేన ప్రతిషిధ్యతే । యే తు "హకారాన్ణమపరాత్" ఇత్యత్ర గుణవిధిమిచ్ఛన్తి తేషాం 'హకారః' ఇతికారశబ్దనిర్దేశో న ఘటతే, నాసిక్యత్వాత్ । అథోత్తమపరస్యైవ నాసిక్యత్వాదతథాభూతస్య తదుపపత్తిః । తర్హ్యనుత్తమపరస్యాఘోషత్వం స్యాత్ । తతశ్చ 'అహ్నేవాహ్నే తద్ధ్నువతే' ఇతి రూపాసిద్ధిః । 'హకారాన్ణమపరాత్' ఇతి చ వ్యాహతం స్యాత్॥ ౧౩॥

---

* సంఖ్యామాత్ర.

† సంఖ్యాన్తరాభిధానార్థం.

‡ సిద్ధేఽపి సంఖ్యానిమిత్తే నామ్ని నియమార్థం ప్రథమాదిసంజ్ఞావిధానమ్.

త్రి:—న భవత్యఘోషసంజ్ఞో హకారః । ఊష్మత్వాదఘోషత్వే ప్రాప్తే తదపవాదోఽయమ్॥ ౧౩॥

☞ సూత్రం—వ్యఞ్జనశేషో ఘోషవాన్॥ ౧౪॥

వై:—వ్యఞ్జనశేష ఇతి వచనాదఘోషవ్యతిరిక్తాని సర్వాణి వ్యఞ్జనాని ఘోషవత్సంజ్ఞాని భవన్తీతి సిధ్యతి। శేష ఇత్యేతావత్యుక్తే ప్రకృతానామూష్మస్పర్శానామేవ శేషస్య సంజ్ఞా స్యాత్।సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—‘తద్గుల్గులు’ ఇత్యత్ర ప్రథమస్య తృతీయాదేశః। నిర్వచనం తు—ఘోషాఖ్యబాహ్యప్రయత్నయోగాదత్ర ఘోషవదాఖ్యేతి ॥ ౧౪ ॥

త్రి:—అఘోషేభ్యోఽన్యో వ్యఞ్జనశేషో ఘోషవత్సంజ్ఞో భవతి। యద్యపి‘ఊష్మవిసర్జనీయ’ ఇత్యఘోషేషూక్తేషు వ్యఞ్జనశేషస్య పారిశేష్యాద్ఘోషవత్త్వం సిద్ధమ్। యథా—దేవదత్త యజ్ఞదత్తయోరపరశుదేవదత్త ఇత్యుక్తే పరః పరశుమానితి సిద్ధం-తథాఽపి శాస్త్రే సంవ్యవహారార్థం సంజ్ఞానిర్దేశః క్రియతే, పారిశేష్యాదపి కణ్ఠోక్తివిశేషాత్। అన్యథా ‘న హకారః’ ఇతి హకారస్య అఘోషసంజ్ఞా నిషిధ్యతే। నాపి హకారో ఘోషవాన్, విధ్యభావాత్।తథైవ వ్యఞ్జనశేషః।స్వరా అపి తథా న ఘోషవన్తః నాప్యఘోషాః। తథాసతి ‘ఘోషవత్పరశ్చ’ ఇతి యత్ర వక్ష్యతి తత్ర సందేహస్స్యాత్ ఘోషవత్పరో నామ కింపర ఇతి। తన్మాభూదితీదం సూత్రమారభ్యతే। వ్యఞ్జనరూపశ్శేషః వ్యఞ్జనశేషః। అత్ర సూత్రే చోద్యపరిహారరూప ఏష విశేషో మాహిషేయభాషితః। సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—‘ఘోషవత్పరశ్చ’ఇత్యాది॥౧౪॥

☞ సూత్రం—ఆప్రాపోపాభ్యధిప్రతిపరివినీత్యుపసర్గాః॥ ౧౫॥

వై:—ఇతిశబ్దః పదాధికార * ప్రత్యయార్థః। ఆ, ప్ర, అప, అవ, అభి, అధి, ప్రతి, పరి, వి, ని ఇత్యేతాని పదాన్యుపసర్గసంజ్ఞాని భవన్తి। సత్యామపి పదగ్రహణపరిభాషాయాం ఆదౌ పదగ్రహణం న సమ్భావ్యతే, †

---

* పదాత్మకత్వ. † అత్రాపదగ్రహణం సంభావ్యతే.

వర్ణసమామ్నాయాధికారాత్ । అత స్తన్నివృత్త్యర్థమితిశబ్దప్రయోగః । తేన 'మా ఛన్దః' ఇత్యాదౌ పూర్వాగమో న భవతి। సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—'ఇమం విష్యామి' ఇత్యత్ర షత్వమిత్యాది। నిర్వచనం తు—గతితయా కర్మప్రవచనీయతయా వా పదాన్తరై-రుపసృజ్యన్తే ఇత్యుపసర్గాః । వ్యాకరణే తు—క్రియాయోగమాత్రనిమిత్తేయం సంజ్ఞోక్తా । తథేహాభ్యుపగమే 'విచ్ఛన్దాః' ఇత్యత్ర పూర్వాగమో న స్యాత్ । తథా తత్ర ప్రాదయో ద్వావింశతిరుక్తాః । ఇహ తు న తథోచ్యతే, 'తదను ఛన్దాంస్యపాక్రామన్' ఇత్యాదౌ పూర్వాగమో మా భూదితి॥ ౫౧॥

త్రి:—ఆ. ప్ర అవ. అప. అభి. అధి. ప్రతి. । పర. వి. ని. ఇత్యేతే శబ్దా ఉపసర్గసంజ్ఞా భవన్తి । నను "ప్రపరాసమన్వవనిదుర్వ్యాఙ్న్యధయోఽప్యతిసూదభయశ్చ । ప్రతినా సహ లక్షయితవ్యాః పర్యుపయోరపి లక్షణమత్ర ॥" ఇత్యాది పాణినీయా విశేషేణ భణన్తి । కథమత్ర సూత్రకృతా నిరర్గళముపసర్గా ఇతి శబ్దేన సంకుచితాః? । ఉచ్యతే-యజుర్వేదవిషయే ఏతావన్త ఏవేతి మన్తవ్యమ్ । తర్హి 'ప్రోపావాప' ఇతి సముచ్చయే విశేషపాఠః కథముపలభ్యతే' ఇతి పరత్వవిధానే తస్య తాత్పర్యం న తూపసర్గసంజ్ఞావిధానే విశేషపాఠః, తస్మాన్న కశ్చిద్విరోధః । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం— 'ఉపసర్గనిష్పూర్వోఽనుదాత్తే పదే' ఇతి । ఇతిశబ్దః ప్రకారవాచీ వా॥ ౧౫॥

సూత్రం—వర్ణః కారోత్తరో వర్ణాఖ్యా॥ ౧౬॥

వై:—కారశబ్ద ఉత్తరో యస్మాత్స తథోక్తః । వర్ణశ్శబ్దస్వరూపం కారశబ్దోత్తరస్య తస్య వర్ణస్యాఖ్యా భవతి । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనమ్—"అకారవ్యవేతో వ్యఞ్జనానాం" ఇత్యాదివ్యవహారః। తదనేన సూత్రేణ "వర్ణాత్కారః" *ఇతి వ్యాకరణోక్తః కారప్రత్యయోఽనువర్ణితః॥ ౧౬॥

* పాణినివార్తికమ్.

త్రి:—కారోత్తరో వర్ణో వర్ణస్యాఖ్యా భవతి । యథా—'అక్షైకారే-కారా' ఇత్యాది । కారశబ్ద ఉత్తరో యస్మాదసౌ కారోత్తరః॥ ౧౬॥

సూత్రం— అకారవ్యవేతో వ్యఞ్జనానామ్॥౧౭॥

వై:—స కిం వ్యఞ్జనేష్వుచ్చారణానుపపత్త్యా జ్ఞేయః? ఉత సుఖోచ్చారణార్థం వర్ణాన్తరం మధ్యే నివేశ్య ప్రయోక్తవ్యః? ఇతి సంశయే ద్వితీయకల్ప ఏవేష్టవ్యః । 'యోఽసౌ కకారస్తకారో వా' ఇతి ప్రయుఞ్జానైర్వైయాకరణైరఙ్గీకృతత్వాదిత్యాహ—వ్యఞ్జనానాం స్వరూపాత్పరః కారశబ్దో మధ్యవర్త్యకారేణ వ్యవహిత ఆఖ్యా భవతి । న తు కేవలస్యోచ్చారణానుపపత్త్యా తదాఖ్యా వర్తతే । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనమ్—"జపూర్వః కకారః" ఇత్యాదివ్యవహారః॥

త్రి:—అకారవ్యవహితో వర్ణః కారశబ్దోత్తరో వ్యఞ్జనానామాఖ్యా భవతి। యథా—"టనకారపూర్వశ్చతకారః" ఇత్యాది అకారేణ వ్యవేతః అకారవ్యవేతః॥

సూత్రం—న విసర్జనీయజిహ్వామూలీయోపధ్మానీయాను-
స్వారనాసిక్యానామ్॥ ౧౮॥

వై:—కిమేవం విసర్జనీయాదీనామపి వ్యఞ్జనానాం సుఖోచ్చారణార్థం వర్ణాన్తరాన్తర్ధానేన కారశబ్ద ఆఖ్యా భవతి? నేత్యాహ—అః ఇతి విసర్జనీయః । వాయోర్విసర్జనేన జన్యత్వాత్ । ᳵక ఇతి జిహ్వామూలీయః । జిహ్వామూలేన జన్యత్వాత్ । ᳶప ఇత్యుపధ్మానీయః । ఉపధ్మానేన జన్యత్వాత్ । అనుస్వర్యతే పశ్చాద్ధే స్వరవదుచ్చార్యత ఇత్యనుస్వారః । నాసికాయాం భవా నాసిక్యాః । ఏతేషాం వర్ణాన్తరాన్తర్హితేఽపి కారశబ్ద ఆఖ్యా న భవతి । తతశ్చ యథా—'కుప్వోః ᳵకᳶపౌ చ' ఇతి వ్యాకరణసూత్రే వర్ణద్వయో-

వధికౌ * జిహ్వామూలీయోపధ్మానీయౌ నిర్దిశ్యేతే । ఏవమత్ర "జ-పూర్వః కకారః" ఇతి విసర్జనీయస్య జిహ్వామూలీయస్య వా నిర్దేశ ఇతి న శఙ్కనీయమ్ । న త్వత్ర విసర్జనీయకారో జిహ్వామూలీయకారః ఇత్యాదిసంజ్ఞాపూర్వకకారశబ్దాఖ్యా ప్రతిషిధ్యతే, ప్రాప్త్యభావాత్ । యదా చ విసర్జనీయాదీనాం సుఖోచ్చారణార్థం వర్ణాన్తరప్రక్షేపయోగ్యా కారశబ్దాఖ్యా ప్రతిషిధ్యతే తదా తత్ప్రక్షేపాసహోఽనుపపన్నోచ్చారణాఖ్యా దూరత ఉత్సారితా । తతశ్చ "అకారో వ్యఞ్జనానాం" ఇతి వక్ష్యమాణాఽప్యాఖ్యా ఏతేషామసమ్భవత్ప్రయదస్తత్వాన్న సమ్భవతి॥ ౧౮॥

త్రి:—విసర్జనీయాదీనాం వర్ణత్వావిశేషాత్కారోత్తరత్వం ప్రాప్తమనేన నివర్త్యతే। న ఖలు విసర్జనీయాదీనాం కారోత్తరతా భవతి। కుతః ? సర్వత్ర తథా ప్రయోగానుపలమ్భాత్ । నను యథా—'వర్ణః కారోత్తరో వర్ణాఖ్యా' ఇతి వర్ణశబ్దవాచ్యస్యైవ కారోత్తరత్వం 'అథ నకారో ణకారమ్'ఇత్యాది; న తు వాచకస్య। అన్యథా వర్ణకార ఇతి స్యాత్। తద్వద్విసర్జనీయాదీనామపి† వాచ్యగ్రహణమేవ యుక్తం నాన్యథా। తథా సతి వాచకపరతయా వరరుచ్యాది విరచితముదాహరణం 'అవసానే రవిసర్జనీయ' ఇత్యాద్యమనుచితమితి చేన్నైవం మంస్థాః। వాచ్యానాం కేవలానామప్రయోగాత్।అత్ర వాచ్యవాచకయోః భేదవివక్షయా సూత్రసరణిరిత్యుదాహరణగమనికా॥ ౧౮॥

సూత్రం—ఏఫస్తు రస్య॥ ౧౯॥

వై:—ర ఇత్యస్య వ్యఞ్జనస్య స్వరూపపూర్వక ఏఫశబ్ద ఆఖ్యా। సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనమ్—"ఉశీర్ష్వదయోః" ఇత్యాదౌ రేఫాదేశః । నిర్వచనం తు—రిష్యతే విపాట్యతే వస్త్రాదిపాటనధ్వనివదు-

---

* వర్ణద్వయోభ్యధికౌ. † దీనామిత్యత్రాపి.

చ్చార్యత ఇతి శేషః । తథాచ యాజ్యాన్తవిసర్జనీయస్యాదేశవిధా-
వాహాశ్వలాయనః—“విసర్జనీయోఽనత్యక్షరోపధో రిఫ్యతే” ఇతి। అత్రాపవాదాదేవ కారశబ్దాఖ్యానివృత్తేస్తత్ప్రతిషేధో న కర్తవ్య ఇతి తుశబ్దార్థః। యద్వా—“రాదిఫః”* ఇత్యకారసహితాదేవ స్వరూపాదిఫప్రత్యయో విధీయతే । నతు కేవలాదితి॥ ౧౯॥

త్రి:—రస్య తు ఏఫశబ్ద ఆఖ్యా భవతి । యథా—‘రేఫోష్మపరః’ ఇతి రేఫస్య వ్యఞ్జనత్వావిశేషాత్ప్రాప్తం కారోత్తరత్వం అకారవ్యవేతత్వంచ తదుభయం తుశబ్దో నివారయతి। అన్యే త్వన్యథా మన్యన్తే, అకారవ్యవేతత్వమేవేతి । తదసాధు । తథా సతి కదాచిదేఫోత్తరతా కదాచిత్కారోత్తరతా చేతి వికల్పస్స్యాత్। యథా—‘అకారో వ్యఞ్జనానామ్’ ఇతి విధానాద్వికల్పః। తథాహి, ‘రేఫోష్మసంయోగే’ ‘రషః పూర్వోఽహవనీ’ ఇత్యాది । నత్వేవం కారోత్తరత్వమపి వికల్పేన స్వీకృతం కుత్రచిత్। తస్మాదస్మదుక్త ఏవ యుక్తస్తుశబ్దార్థః॥ ౧౯॥

సూత్రం—హ్రస్వో వర్ణోత్తరస్త్రయాణామ్॥ ౨౦॥

వై:—హ్రస్వో వర్ణో వర్ణశబ్దపరస్తదాదీనాం త్రయాణాం వర్ణానాం ఆఖ్యా భవతి । యథా—‘అవర్ణే’ ఇతి అకారాదీనామ్ । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనమ్—“దేవా వసవ్యాః” ఇత్యాదౌ విసర్జనీయస్య లోపః। నిర్వచనం తు—అ ఇతి రూపమనువృత్తం యస్మిన్ వర్ణత్రయే తదవర్ణమితి॥ ౨౦॥

త్రి:—వర్ణోత్తరో హ్రస్వస్త్రయాణాం హ్రస్వదీర్ఘప్లుతానామాఖ్యా భవతి । యథా—‘ఇవర్ణపర ఏకారమ్’ ఇత్యాది । వర్ణశబ్ద ఉత్తరో యస్మాదసౌ వర్ణోత్తరః॥ ౨౦॥

సూత్రం—అకారో వ్యఞ్జనానామ్॥ ౨౧॥

వై:—వ్యఞ్జనానాం తత్తత్స్వరూపపూర్వకోఽకార ఆఖ్యా

* పా—వార్తిక.

భవతి। యథా—"తకారశ్చకారగ్ం శచఛపరః" ఇతి। నన్విహ వ్యఞ్జనానాం అకారాన్తాఖ్యయా లఘీయస్యైవ శక్యే నిర్దేశే కిమితి గరీయసీ కారశబ్దాఖ్యా క్రియతే। తదుచ్యతే—

శిక్షావ్యాకరణానాం యదయం వివరణాత్మకః।
గ్రన్థస్తతోఽత్ర నాతీవ శబ్దసఙ్కోచ ఇష్యతే॥
వర్ణాత్కార ఇతీదం చ వ్యాఖ్యాతవ్యం తు వార్త్తికమ్।
శిక్షాస్థాశ్చ కకారాదిశబ్దా ఇతి తదాశ్రయః॥ ౨౧॥

త్రి:—వ్యఞ్జనానామకార ఆఖ్యా భవతి. యథా—'శచఛపరః' ఇత్యాది। కారశబ్దోత్తరత్వం ఇదం చ వికల్ప్యతే। సముచ్చయే తు 'అకారవ్యవేతో వ్యఞ్జనానామ్' ఇతి వ్యర్థం స్యాత్। నను తర్హి కారోత్తరతా కిమర్థా? తదానీమపి వ్యవాయరూపేణ అకారలాభాత్స ఏవ ఆఖ్యా భవతు, సత్యం అర్థాఙ్గీకారేణ పరిహారతి, శిక్షాదిశాస్త్రప్రసిద్ధసంకేతానుసారాయేతి పరిహారః। అపరే తు సంగిరన్తే 'అకారస్సవర్ణస్వరాన్తస్య వ్యఞ్జనస్య గ్రాహక ఇతి. యథా—'మనః క్షేమే' 'ఘనాఘనః క్షోభణః'-'ఉక్థశాసః క్షామ' ఇత్యాది। 'న క్షపరః' ఇతి ప్రతిషేధస్యోదాహరణం స్యాదితి-తదసారం-కుతః? 'వాఘూషపూర్వస్సష్టమ్' ఇతి షపూర్వస్య తకారస్య టత్వే కృతే 'ఇషేట్వా' ఇతి స్యాత్ తచ్చానిష్టమ్। కిఞ్చ—'యవనహాస్స్వరపరేషు' ఇత్యత్ర స్వరపరశబ్దో వ్యర్థః స్యాత్, భవన్మతే సవర్ణస్వరాన్తస్య స్వీకారనియమాత్। తస్మాదనుపపన్నమేవైతన్మతం మన్మహే। కిన్తు వర్ణమాత్రస్యాఖ్యా॥ ౨౧॥

సూత్రం—గ్రహణస్య చ॥ ౨౨॥

వై:—గృహ్యత ఇతి గ్రహణం వేదస్థశ్శబ్దః। తత్త్రివిధం, కార్యభాఙ్నిమిత్తముపబన్ధ ఇతి। తస్యాపి స్వరూపపూర్వకోఽకార ఆఖ్యా భవతి। యథా—"సాహప్రసారథిః" ఇతి కార్యభాజః।

“చీయత్ర్వపరః” ఇతి నిమిత్తస్య । “న సక్రఘకారపరే” ఇత్యుపబన్ధస్య॥ ౨౨॥

త్రి:—లక్ష్యం నిమిత్తం చ గ్రహణమిత్యుచ్యతే, గృహ్యత ఇతి గ్రహణం, గృహ్యతే అనేనేతి నిమిత్తమపి గ్రహణం పదైకదేశః, ప్రాతిపదికమితి యావత్ । చకారః పూర్వసూత్రోక్తమకారమాకర్షతి । గ్రహణస్య ప్రాతిపదికస్య సవర్ణవస్థస్య అకార ఆఖ్యా భవతి యథా—‘కిగ్ంశిల కిగ్ంశిల’ఇతి పరః కిగ్ంశిలశబ్దో లక్ష్యమ్ । ఉదాహరణం యథా—‘కిగ్ంశిలశ్చతుర్థః,’ ‘కిగ్ంశిలాయ చ క్షయణాయ చ’। ‘ఓష్ఠేవఃపరో లుప్యతే’ ఇతి తు నిమిత్తమ్। యథా—‘స్వాహోష్ఠాభ్యామ్’ ‘ఉపయామమధరేణోష్ఠేన’॥ ౨౨॥

సూత్రం—అఃకార ఆగమవికారిలోపినామ్॥ ౨౩॥

వై:—అనేన పారిభాషికాణాం కృత్రిమాణాం చాగమాదివాచినాం శబ్దానాం విభక్తివిశేషో నియమ్యతే । అఃకార ఇత్యకారవిసర్జనీయయోస్సముదితయోర్వ్యాకరణసిద్ధేన కారప్రత్యయేన నిర్దేశః । స ఖలు బహులగ్రహణానువృత్త్యా వర్ణసముదాయాదపి భవతి । అఃకారేణ ప్రథమా విభక్తిరుపలక్ష్యతే ।

అన్యత్ర విద్యమానస్తు * యో వర్ణశ్శ్రూయతేఽధికః ।
ఆగమ్యమానతుల్యత్వాత్స ఆగమ ఇతి స్మృతః ॥
ప్రకృతిస్థస్య శబ్దస్య స్థానే యస్యాపరో భవేత్ ।
స్వతో గుణాన్తరోపేతః స వికారీహ తత్సమః ॥
ప్రకృతిస్థస్తు యశ్శబ్దః సంహితాయాం న దృశ్యతే ।
తత్స్థానే చ న శబ్దోఽన్యస్స లోపీ నశ్వరోపమః ॥

ఏతేషామాగమాదీనాం ప్రథమా విభక్తిరాఖ్యా భవతి। ఆగమస్య యథా—“త్రపుమిథుపూర్వశ్శకారశ్చపరః” “హకారాన్న-

* అన్యత్రావిద్యమానస్తు.

ణమపరాన్నాసిక్యమ్ ” ఇతి । వికారిణో యథా—“ అసమ్మూర్వా-
ర్వోఽరమ్మృకారః ” । “ లపరా లకారమ్ ” ఇతి । లోపినః—
“ ఈంపూర్వో మకారః ” ఇతి॥ ౨౩॥

త్రి:—ఆగమాదీనామఃకార ఆఖ్యా భవతి । అఃకార ఇతి ప్రథమావిభక్తేరుప-
లక్షణమ్ । ఆగమస్య యథా—‘నుపూర్వణశ్చ చన్ద్రిపరః’ వికారిణో యథా—‘అథ
నకారో ణకారమ్’ । లోపినో యథా—‘త్రిష్వస్త్యేకయా సపూర్వణః’ ఇత్యేకవచనాని।
‘లపరా లకారమ్’ ఇతి ద్వివచనమ్ । ‘అనుపూర్వాణ్యానాసిక్యాః’ ఇతి బహువచనమ్ ।
ఆగమశ్చ వికారీ చ లోపీ చ ఆగమవికారిలోపినః తేషామ్॥ ౨౩ ॥

సూత్రం—గ్రహణం వా॥ ౨౪॥

వై:—గ్రహణం పూర్వతరసూత్రే వ్యాఖ్యాతమ్ । తదేవ సూత్రస్థం వేదస్థస్య తస్యాఖ్యా భవతి । ‘ గ్రహణస్య చ’ ఇత్యుక్తం అకారాన్తరూపం వా । న తు తత్ర విభక్తిరిష్యతే ఇత్యర్థః । విభక్తి-వారణార్థమేవేదం సూత్రమత్ర కృతమ్ । ఇతరథా ‘ గ్రహణస్య చ’ ఇత్యేతస్మాత్పరం క్రియేత॥ ౨౪॥

త్రి:—తేషామాగమాదీనాం క్వచిద్గ్రహణం వా భవతి । అఃకారేణ వికల్పేతి తాత్పర్యమ్ । ఆగమస్య యథా—‘ఆదిరగ్ంహాతిః’ ఇత్యాది। వికారిణో యథా—‘హన్యాదుప్యమానం చ’ ఇత్యాది।లోపినో యథా—‘ఏష స స్యః’ ఇత్యాది॥ ౨౪॥

సూత్రం—ఆసన్నగ్ం సన్దేహే॥ ౨౫॥

వై:—యస్మిన్ విధౌ విశేష్యమేవ వా విశేషణమేవ వా నిర్ది-శ్యతే, విశేషణతాఽహం చ విశేష్యతాఽహం చ అనేకం ప్రకృతం, తత్ర కతరదస్య విశేషణం కతరదస్య విశేష్యమితి వా సంశయే ఆస-న్నం ప్రత్యేతవ్యమ్, యథా—“ అమీ చక్షుషీ” ఇత్యాద్యనుక్రమ్య

"పూర్వాశ్చ" ఇతి వక్ష్యతే । తత్ర కస్మాత్పూర్వఇతి విశేషణాకాం-క్షాయాం ఆసన్నో ద్యావాపృథివీశబ్ద ఏవ ప్రత్యేతవ్యో విశేషణత-యా । న వ్యవహితా స్తతఃపూర్వాశ్శబ్దాః* । తథా—"జపరో జకా-రం" ఇతి విశేషణనిర్దేశే ప్రకృతయోః నకారతకారయోః ఆసన్న స్త-కార ఏవ విశేష్యతయా ప్రత్యేతవ్యః । అన్యే తు వ్యాచక్షతే—ఆసన్నం శబ్దరూపం కార్యవిధిషు దృశ్యమానం సన్దేహ ఉపతిష్ఠతే । సన్దేహస్యైవ నివృత్త్యర్థం తద్గృహ్యతే । న తు తస్య పృథక్త్వే కార్యనివృత్త్యర్థమ్ । యథా—"సేదు హోతా" ఇత్యత్ర విస-ర్జనీయలోపనిమిత్తస్య ఇచ్ఛబ్దస్యాసన్నం ఉ ఇత్యేతత్ "స ఇజ్జనేన" ఇత్యాదివిషయత్వసన్దేహనివృత్త్యర్థమేవ గృహ్యతే, నతు క్రమా-ధ్యాయే 'సేత్ । ఇదు' ఇత్యత్ర ఉశబ్దస్య పృథక్త్వే లోపనివృత్త్యర్థ-మితి । తేన తస్య పృథక్త్వేఽపి సేదితి రూపసిద్ధిః । తదయుక్తమ్ । నహి 'స ఇజ్జనేన' ఇత్యాదిషు సన్దేహోఽస్తి । కిన్తు-అతివ్యాప్తిరేవ । యదప్యుచ్యతే, "పూర్వజే ప్రభృత్యాఽయం" ఇత్యత్ర కతరస్య పూర్వజేశబ్దస్య గ్రహణమితి సంశయే ఉత్తరాపేక్షయాఽఽసన్నఃపూర్వ-జేశబ్దో గృహ్యత ఇతి । తత్త్వయుక్తతరం అనిష్టాపత్త్యాత్ । 'నానిష్టార్థే శాస్త్రప్రవృత్తిః'ఇతి హి న్యాయవిదాం నిష్ఠా॥ ౩౫॥

త్రి:—సన్దేహే సతి ఆసన్నం వర్ణం పదం వా గృహ్ణీయాత్ । 'స్వయమాతృ-ణ్ణాం చ వికర్ణం చోత్తమే' ఇత్యత్ర చకారద్వయసమ్భవాత్ ప్రగ్రహనిమిత్తత్వేన కతరస్యోపాదానం కర్తవ్యమితి సన్దేహే యదాసన్నం కార్యభాజస్తదేవ స్వీకా-ర్యం 'చోత్తమే' ఇతి సూత్రే । వర్ణస్యయథా— 'అపృషతీ'ఇత్యాది॥ ౩౫॥

---

* న వ్యవహితైస్తతః పూర్వైర్నస్వహోనేకైశ్శబ్దైః. ఇతి వా పాఠః.

☞ సూత్రం—అనేకస్యాపి॥ ౨౬॥

వై:—ఉక్తస్య క్వచిదపవాదమాహ.—

యత్ర తు విశేషణస్య ద్విబహువచనాన్తతయా అనేకాకాంక్షా భవతి, తత్రానేకస్యాపి ప్రకృతస్య సమ్ప్రత్యయో భవతి। “లపరో లకారమ్” ఇతి తకారనకారయోః । “నకార ఏతేషు ఞకారమ్” ఇతి శచఛజానామ్ । న త్వాసన్నస్యైకస్య నకారస్య జకారస్య వా వ్యక్తిభేదాశ్రయణేన ద్వివచనబహువచనే ఉపపాద్యే॥

త్రి:—సన్దేహే అనేకస్య పదస్య వర్ణస్య వా గ్రహణం భవతి. అపిశబ్దస్సందేహ ఇత్యన్వాదిశతి। యథా—‘తిష్ఠన్త్యేకయా సపూర్వాః’ ‘ఏవోత్తరే’ ఇత్యాది॥ ౨౬॥

☞ సూత్రం—ప్రథమో వర్గోత్తరో వర్గాఖ్యా॥ ౨౭॥

వై:—వర్గశబ్ద ఉత్తరో యస్మాత్స తథోక్తః । అత్ర భావిప్రయోగానుసారేణాకారాన్తతయా నిర్దిష్టః । ప్రథమాఖ్యో వర్ణో వర్గశబ్దాన్తః తదాదేర్వర్గస్యాఖ్యా భవతీతి వేదితవ్యమ్ । యథా—“కవర్గే స్పర్శయతి” “టవర్గశ్చ తవర్గపరః” ఇతి । నిర్వచనం తు—కస్య వర్గః కవర్గః । టస్య వర్గష్టవర్గ ఇతి॥ ౨౭॥

త్రి:—వర్గశబ్దోత్తరః ప్రథమస్స్వవర్గస్యాఖ్యా భవతి। యథా—‘టవర్గశ్చ తవర్గపరః’ ఇతి। వర్గశబ్ద ఉత్తరో యస్మాదసౌ వర్గోత్తరః॥ ౨౭॥

☞ సూత్రం—అం వికారస్య॥ ౨౮॥

వై:—అమితి ద్వితీయా విభక్తిరుపలక్ష్యతే—

సవికారో యదన్యస్య స్థానే శబ్దాన్తరం స్మృతమ్ ।
ద్వితీయయా తు నిర్దేశే తస్యైవ ప్రత్యయో మతః ॥

యథా—“ అసంపూర్వోఽరమృకారః ” “ అదాత్తముదాత్తవతి ” ఇతి । అత్ర ద్వితీయా విభక్తిః శబ్దాన్తరవికారస్యైవ నియమ్యతే । న తు గుణవికారస్య । తేన “ పూర్వస్స్వరోఽనునాసికః ” “ అనుదాత్తానాం ప్రచయః” ఇత్యాదిగుణవిధిషు నిర్దేశ ఉపపద్యతే॥

త్రి:—అమితి శబ్దో వికారస్యాఖ్యా భవతి. అమితి ద్వితీయావిభక్త్యుపలక్షణమ్। యథా—‘ప్రథమపూర్వో హకారశ్చతుర్థమ్’-‘అథనకారో ణకారమ్॥ ౨౮॥

సూత్రం—పూర్వ ఇతి పూర్వః॥ ౨౯॥

వై:—అస్మాత్పూర్వః కార్యభాగితి విధానే తత్పూర్వదేశస్థ ఏవ ప్రత్యేతవ్యః । న తు తత్స్వరూపోపలక్షణమాశ్రిత్య దేశాన్తరస్థోఽపి । తద్యథా—“ ద్యావాపృథివీ ” “ పూర్వశ్చ ” ఇతి, ‘యావతీ ద్యావాపృథివీ’ ఇత్యత్ర యావతీశబ్దాన్తః ప్రగృహ్యోవిధీయతే । తతః ‘యావతీ పౌర్ణమాసీ’ ఇత్యాదావపి ప్రగృహ్యత్వం న కల్ప్యమ్॥

త్రి:—యః పూర్వశబ్దేన విశేష్యతే స తత్రైవ స్వేన రూపేణోపలక్షితో జ్ఞాతవ్యః। న తు రూపసామాన్యాదన్యో భిన్నదేశస్థః । యథా—‘ద్యావాపృథివీ’ ‘పూర్వశ్చ’ ఇతి ప్రగృహ్యో భవతీతి వక్ష్యతి । పూర్వత్వాత్ ‘యావతీ ద్యావాపృథివీ మహిత్వా’ఇతి యావతీశబ్దః ప్రగృహ్యః।‘యావతీ వై పృథివీ’ ఇతి తు న స్యాత్ప్రగృహ్యః॥

సూత్రం—పర ఇత్యుత్తరః॥ 30॥

వై.—అస్మాత్పరః కార్యభాగితి విధౌ తదుత్తరదేశస్థ ఏవ ప్రత్యేతవ్యః। న తత్స్వరూపో దేశాన్తరస్థోఽపి । యథా—“ద్వే” “పరశ్చ ” ఇతి, ‘ తస్మాదేకో ద్వే జాయే విన్దతే ” ఇత్యత్ర జాయేశబ్దః ప్రగృహ్యః । తతః “ జాయ ఏహి” ఇత్యాదావపి ప్రగృహ్యత్వం న కల్ప్యమ్॥ 30॥

త్రి:—యః పర ఇతిశబ్దేనవిశిష్యతే సోపి తత్రైవ స్వేన రూపేణ ప్రత్యేతవ్యః। యథా—'ద్వే' 'పరశ్చ' ఇతి ప్రగ్రహో భవతీతి వక్ష్యతి। పరత్వాత్ 'ద్వే జాయే విన్దతే' ఇత్యత్ర జాయేశబ్దః ప్రగ్రహః। 'యోనిరసి జాయే'ఇత్యత్ర తు న ప్రగ్రహః॥ 3౦॥

సూత్రం—ఋకారల్కారౌ హ్రస్వౌ॥ 3౧॥

వై:—ఋకారశ్చ ఌకారశ్చ ఋకారల్కారౌ తౌ హ్రస్వసంజ్ఞౌ భవతః। 'బ్రహ్మ దేవా అవీవృధన్' "కౢప్తా ఋతవః"। తేన చ "సమానకాలస్వరః" ఇతి వక్ష్యమాణేనాత్రాపి సిద్ధే పృథగ్వచనం మాత్రావైషమ్యశఙ్కానివృత్త్యర్థం, న తు మాత్రావైషమ్యమఙ్గీకృత్య హ్రస్వసంజ్ఞా విధీయతే ఇతి యుక్తం కల్పయితుం, సర్వశాస్త్రేష్వప్రసిద్ధత్వాత్॥ 3౧॥

త్రి:—ఋకారశ్చ ఌకారశ్చ హ్రస్వసంజ్ఞౌ భవతః। యథా—'ఋతవో వై' 'అక్లృప్తస్య క్లృప్త్యై'॥ 3౧॥

సూత్రం—అకారశ్చ॥ 3౨॥

వై:—చశబ్దేన 'హ్రస్వౌ' ఇత్యన్వాదిశ్యతే। తతశ్చాత్ర హ్రస్వ ఇతి విపరిణామాదకారో హ్రస్వసంజ్ఞో భవతీత్యర్థః। 'అవధూతꣳ రక్షః'॥ 3౨॥

త్రి:—అకారశ్చ హ్రస్వసంజ్ఞో భవతి। చకారో హ్రస్వమన్వాదిశతి।యథా—'అయం పురః' ఇతి॥ 3౨॥

సూత్రం—తేన చ సమానకాలస్వరః॥ 33॥

వై:—సమానస్తుల్యః కాలో యస్య స తథోక్తః। అకారేణ తుల్యకాలస్వరో హ్రస్వసంజ్ఞో భవతి। కియాన్ పునరకారస్య కాలః? యావతాఽయముచ్చార్యతే। న చోచ్చారణవైషమ్యాత్తద-

వ్యవస్థా స్యాత్, "చాషస్తు వదతే మాత్రామ్" ఇతి శిక్షోక్తచాషరుతకాలతుల్యస్య వ్యవస్థితేః । తస్మాదికార ఉకారశ్చ హ్రస్వ ఇతి సిద్ధమ్। "మా త్వా హిగ్ంసిషమ్" "ఊర్ధ్వమివ హి పుగ్ంసః"।నన్వత్రాకార ఇకార ఉకారశ్చేత్యేకసూత్రేణ సిద్ధే కిమర్థం గౌరవమాశ్రితమ్ । **తదుచ్యతే**—ఉత్తరసూత్రేఽకారతుల్యకాలత్వం విధిత్సితమ్ । తచ్చోభయార్థమ్ । తదత్రోక్తమితి న గౌరవదోషః॥ 33॥

త్రి:—తేన అకారేణ యస్తుల్యకాలస్వరస్స న హ్రస్వో భవతి. అత్రాపి చకారో హ్రస్వాన్వాదేశకః। సమానకాలస్వర ఇతి ఇకార ఉకారశ్చేత్యర్థః। సన్ధ్యక్షరాణాం సమానకాలత్వాభావాత్ । యథా—'ఇషే త్వా'-'ఉప ప్రయన్తః' అత్రాహ—అకారో హ్రస్వః తేన చ సమాసకాలస్వర ఇత్యారబ్ధవ్యం. 'ఋకారలృకారౌ హ్రస్వౌ'ఇతి తు నారబ్ధవ్యం. ఏవమారభ్యమాణే పునరుక్తతయా గౌరవం భవేదితి। ఉచ్యతే అరబ్ధవ్యమేవైతత్ । కుతః? ఋకారఌకారయోరన్తరా రేఫలకారౌ స్తః । తత్స్థానత్వాదనయోః కాలవ్యభిచారస్స్యాత్. హ్రస్వత్వం న గమ్యేత తస్మాద్భూదిత్యేవమారభ్యతే 'ఋకారలృకారౌ హ్రస్వౌ'ఇతి॥ 33॥

సూత్రం—అనుస్వారశ్చ॥ 34॥

వై:—చశబ్దేనాత్ర తేన సమానకాల ఇత్యన్వాదిశ్యతే । తథాచానుస్వారోఽకారేణ తుల్యకాలో భవతీత్యర్థః । "తమూ శుచిగ్ంశుచయో దీదివాగ్ంసమ్" "యేషాగ్ం సోమస్సమృచ్ఛతే" "అగ్నిగ్గ్ం స్తోమేన బోధయ" శిక్షాయాం తు—

మాత్రాత్ ద్విమాత్రోఽనుస్వారో ద్విమాత్రాన్మాత్ర ఏవ తు।

ఇత్యుక్త్వా ద్వివిధస్యాప్యనుస్వారస్య సంయోగపరత్వే ద్విత్వం మాత్రికత్వం చోక్తమ్,—

మాత్రికాదపి సంయోగే మాత్రికస్తు ద్విరూపవత్॥ ఇతి ।

తథా యో మాత్రికాత్పరస్సంహితాకాల ఏవ తు భవతి, తస్యానుస్వారస్య మాత్రాపరిమితః కాల ఇత్యుక్తమ్—

అనుస్వారశ్చ యో మాత్రస్సంహితాకాల ఏవ తు । ఇతి ।

'మాత్రాద్విమాత్రః' ఇత్యేతత్తు పదమధ్యవర్త్యసంయోగపరవిషయమితి చోక్తమ్—

పదమధ్యే ద్విమాత్రం స్యాదేకమాత్రం ద్విరూపవత్ ।

ఇతి । తస్మాత్సిద్ధమ్—

స్రాదిసిద్ధః * పరో హ్రస్వాదసంయోగపరస్తు యః ।
అనుస్వారో ద్విమాత్రోఽసావన్యస్స్వరోఽపి మాత్రికః ॥

ఇతి। నాస్య ప్రాతిశాఖ్యోక్తిర్విరోధినీ। ప్రాయికత్వేనోపపత్తేః। యత్తు కైశ్చిద్ద్వితీయశ్లోకస్య అన్యథా వ్యాఖ్యానం కృతమ్— దీర్ఘాత్పరోఽపి పదమధ్యగతోఽసంయోగపరో ద్విమాత్ర ఏవేతి, తత్ఖలు ప్రాతిశాఖ్యవిరుద్ధమ్, ద్విమాత్రభూయస్త్వాపత్తేః । అనారబ్ధే

* హ్రాదసిద్ధ ఇత్యపి క్వచిత్పాఠః । లఘుమాధ్యందినశిక్షాయామనుస్వారం ప్రక్రమ్య—

హ్రస్వో దీర్ఘో గురుశ్చేతి త్రివిధః పరికీర్తితః ।
హ్రస్వాత్పరో భవేద్దీర్ఘః హగ్ంస ఇతి దర్శనమ్ ॥
దీర్ఘాత్పరో భవేద్ధ్రస్వః మాంసేభ్య ఇతి దర్శనమ్ ।
గురౌ పరే హ్యనుస్వారః గురురేవ హి స స్మృతః ॥
సింహ్యాసీతి తత్ర తావత్ ఋకారే దీర్ఘ ఏవ సః ।
దేవానాం హృదయే తద్వత్ తస్కరాణాం యథా సృకే ।

ఇతి మాత్రాది విధానాత్పాఠద్వయమపి సాధీయ ఇతి భాతి ।

త్వస్మిన్ సూత్రే శిక్షాయాం ద్విమాత్రానుస్వారబాహుళ్యముక్తం మన్యేరన్ బాధకాభావాదితి। తన్మామంస్త ఇత్యేవమర్థ ఏవాయమారమ్భః॥ ౩౪॥

త్రి:—భవత్యనుస్వారశ్చ హ్రస్వసంజ్ఞః । యథా—‘తాగ్ం హస్తే’ చకారో హ్రస్వాన్వాకపర్కః। ‘అనుస్వారస్స్వరభక్తిశ్చ’ ఇతి స్వరం ప్రత్యఙ్గత్వవిధానాత్ అనుస్వారస్య వ్యఞ్జనత్వమ్ । తథా సతి ‘హ్రస్వార్ధకాలం వ్యఞ్జనమ్’ ఇత్యర్ధమాత్రత్వే ప్రాప్తే తన్మాభూదితి హ్రస్వత్వం విధీయతే। హ్రస్వ సంజ్ఞాప్రయోజనం—‘విభాగే హ్రస్వం వ్యఞ్జనపరః’ ఇతి॥ ౩౪॥

☞ సూత్రం:—ద్విస్తావాన్దీర్ఘః॥ ౩౫॥

వై:—అత్ర పూర్వతరసూత్రస్థం స్వరపదం మణ్డూకగతిన్యాయేన అనువర్తతే । ద్విస్తావాన్ ద్విగుణః హ్రస్వద్విగుణకాలః వాయసరుతతుల్యకాలస్వరో దీర్ఘసంజ్ఞో భవతి । “యో వై దేవాన్”॥

త్రి:—తావానితి ప్రకృతో హ్రస్వ ఉచ్యతే । ద్విరితి ద్విరూపః । తావాన్ హ్రస్వః దీర్ఘసంజ్ఞో భవతీతి సూత్రయోజనా । తాత్పర్యం తు—హ్రస్వద్విగుణకాలస్స్వరః దీర్ఘసంజ్ఞో భవతీతి। దీర్ఘసంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—‘దీర్ఘగ్ం సమానాక్షరే సవర్ణపరే’ ఇత్యాది॥ ౩౫॥

☞ సూత్రం:—త్రిః ప్లుతః॥ ౩౬॥

వై:—స్వర ఇతి తావానితి చానువర్తతే । త్రిస్తావాన్ హ్రస్వత్రిగుణకాలః మయూరరుతతుల్యకాలస్వరః ప్లుతసంజ్ఞో భవతి । ‘ఛినత్తి 3 ఇతి’ । నిర్వచనం తు—శరాదివద్దూరగామిత్వాత్ప్లుత ఇత్యుచ్యతే॥ ౩౬॥

త్రి:—“అత్రాపి హ్రస్వోఽనువర్తతే సాన్నిధ్యాత్। త్రిరితి త్రిరూపో హ్రస్వః ప్లుతసంజ్ఞో భవతి । తాత్పర్యం త్వత్రాపి బ్రూమః-హ్రస్వత్రిగుణకాలస్స్వరః ప్లుతసంజ్ఞో భవతి ఇతి । సంజ్ఞాప్రయోజనం—‘న ప్లుతప్రగ్రహా’ ఇత్యాది॥ ౩౬॥

సూత్రం:—హ్రస్వార్ధకాలం వ్యఞ్జనమ్॥ 32॥

వ్యా:—వ్యఞ్జనం హ్రస్వార్ధతుల్యకాలమర్ధమాత్రాకాలం భవతి । యథా—'భువనమసి' జఙ్ఘనమానాం త్వవసానవర్తినాం కాలాధిక్యం శిక్షాయాం స్మర్యతే—

హ్రస్వాత్పరం తు నాసిక్యం ద్విమాత్రం యత్తదుచ్యతే ।
దీర్ఘాత్ప్లుతాచ్చ తన్మాత్రమేకమాత్రమితి శ్రుతిః ॥

ఇతి । తత్రాతిప్రసఙ్గపరిహారాయ శ్లోకాన్తరం కృతమ్—

అవసానే విశేషోఽయమన్యేషాం చ న విద్యతే ।
సంహితాయాం తు తన్మాత్రః పదకాలేఽధికో భవేత్ ॥

ఇతి । అత్ర పూర్వార్ధేన అనవసానస్థేష్వతిప్రసఙ్గః పరిహృతః। సంహితాయాం తన్మాత్ర ఇతి హ్రస్వాత్పరస్యాపి సంహితాప్రయోగకాలే మాత్రికత్వమేవేత్యుచ్యతే । యస్తు హ్రస్వాత్పరస్యాధికకాల ఉక్తః స పదాధ్యాయ ఏవేత్యుక్తమ్, 'పదకాలేఽధికో భవేత్' ఇతి । తస్మాత్స్థితమ్—

హ్రస్వాత్పరోఽవసానస్థః పదాధ్యాయేఽనునాసికః ।
ద్విమాత్రో మాత్రికస్త్వన్యః సంహితాయాం తథాఽఖిలమ్॥

ఇతి । అన్యే తు సంహితాప్రయోగే పూర్వోక్తో విభాగః, పదాధ్యాయే తు హ్రస్వపూర్వస్య దీర్ఘప్లుతపూర్వస్య చ పూర్వోక్తాభ్యామధికకాలతేత్యాహుః । తదయుక్తమ్ । ప్లుతోఽర్ధమాత్రస్య తదాసన్నకాలవిధిసమ్భవే అతివిప్రకృష్టకాలకల్పనానుపపత్తేః । అత్రోదాహరణాని—'ఈదృఙ్ । చ । అన్యాదృఙ్ । చ । ఏతాదృఙ్ ।

చ' । 'వృషణ్వసూ-ఇతి వృషణ్-వసూ' । 'బ్రహ్మా౩న్ । విశమ్' ఇతి ద్విమాత్రాణి । 'విషూచీనాన్వ్యస్యతామ్', 'సుమఙ్గలా ౧ం స-త్యరాజా౩న్', 'లాజీ౩న్' ఇతి మాత్రికాణి । తథా అవసానస్థల-కారస్య పాదోనమాత్రత్వముక్తం శిక్షాయామ్—

అవసానే లకారస్య త్రిపాదత్వం సదా భవేత్ ।

ఇతి । 'అస్తు । బాల్' ఇతి దీర్ఘప్లుతాభ్యాం పరస్య వ్యఞ్జన-స్య స్వరపరస్య పాదమాత్రత్వముక్తమ్—

అచః పరే విశేషోఽస్తి పాదమాత్రం విధీయతే ।
పూర్వకాలో ద్విమాత్రశ్చేదేకం వ్యఞ్జనమేవ యత్ ॥

ఇతి । అత్ర ద్విమాత్రగ్రహణం త్రిమాత్రస్యాపి ప్రదర్శకమ్ । తద్యథా—'ఆవాయో భూష' । 'అగా౩ నగ్నిదిత్యాహ' । తథా ద్విప్రభృతివ్యఞ్జనసంయోగే మధ్యమానాం పాదమాత్రత్వముక్తమ్।

అస్వరవ్యఞ్జనం నిత్యమణుమాత్రం ప్రయుజ్యతే ।

ఇతి । తద్యథా—'అత్యన్యానగామ్' । 'ఉక్థఉక్థే' । చతు-రాదిసంయోగే త్వన్త్యస్యాప్యణుమాత్రత్వముక్తం బహుశః—

సంయోగశ్చతురాదీనాం వ్యఞ్జనానాం యదా భవేత్ ।
తదాఽన్త్య వ్యఞ్జనస్యాప్యణు మాత్రత్వమిష్యతే ॥

ఇతి । తద్యథా—'ఉక్థ్యః' 'తార్క్ష్యః' । తథా స్వరితగ్రాహి-ణాం వ్యఞ్జనానాం కాలాధిక్యముక్తం శిక్షాయామ్—

స్వారాః కమ్పాశ్చ రఙ్గాశ్చ యే యత్ర కాలాస్స్వభావతః।
వర్తన్తే ప్రోచ్యమానాస్తే శీఘ్రప్రయత్నేఽపి వక్తరి ॥

ఇతి । అత్ర స్వరితానాం కాలవృద్ధివచనం తద్గ్రాహివ్యఞ్జనా-ర్థమేవ । వక్ష్యతి—“ఆదిరస్యోదాత్తసమశ్శేషోఽనుదాత్తసమ ఇ-త్యాచార్యాః” ఇతి, తదనుదాత్తసమత్వం కేషు చిత్స్వరితస్వ-రేషు న భవతి । కిన్తు తదఙ్గభూతేషు పరవ్యఞ్జనేష్వేవ । తాని స్వరి-తగ్రాహీణీత్యుచ్యన్తే । తేషాం కాలాధిక్యం వినా ఉచ్చారణం న ఘటతే । యేషు చ స్వరితస్వరేష్వేవ అనుదాత్తసమత్వం భవతి, తత్ర కాలాధిక్యాభావేఽప్యుచ్చారణముపపద్యతే। తత్రానుస్వారస్తా-వత్స్వరితగ్రాహీ ఉత్తమశ్చ పూర్వాఙ్గభూతః । తయోర్ద్విత్వే తు పరో మాత్రిక ఏవ । యవలాస్తు హ్రస్వపూర్వకా అన్తస్థాపరాః । హ్రస్వదీర్ఘాఙ్గభూతాస్తు రేఫపూర్వకా ఇతి । తత్రాయం వివేకః-

స్వరితగ్రాహ్యనుస్వారో ద్విమాత్రో మాత్రికాత్పరః ।
దీర్ఘాదధ్యర్ధమాత్రస్స్యాద్ద్విరూప్యే మాత్రికం పరమ్॥
ద్విమాత్ర ఉత్తమో హ్రస్వాదధ్యర్ధో వ్యఞ్జనాత్పరః ।
దీర్ఘాదనన్తరస్తద్వన్మాత్రికో వ్యఞ్జనాన్తరః ॥
ద్విమాత్రా యలవా హ్రస్వాదధ్యర్ధా వ్యఞ్జనాన్తరాః ।
దీర్ఘపూర్వాత్పరా రేఫాన్మాత్రికా ఇతి నిర్ణయః ॥

అనుస్వారో యథా-“భద్రేష్వస్మిగ్ం సుహవగ్ం హవామహే” “యోఽలగ్ం శ్రియై సన్”।“అగ్నే త్రయో జ్యాయాగ్ంసః”।“తేషాగ్ం హవిష్మాగ్ంశ్చ”। ఉత్తమో యథా —“త్వచం కరోతి”। “అపాం వృషణ్వాన్”। “కృష్ణో రూపమ్”। “పరిభూర్విశ్వాన్” “నిర్జాల్మకేన శీర్ష్ణా” । యలవా యథా—“ఏష్య ఏవైనం లోకేభ్యః” “శరవ్యే బ్రహ్మ సగ్ంశితా” । “గోభిర్వ్యక్షం దాధార” । “అథర్వాణః” ।

"సవీర్త్యైరేవ" । "అనయోర్లోకయోః" । అథ కస్మాదస్మిన్ గ్రన్థే శిక్షావ్యాకరణేషు చ మాత్రికద్విమాత్రాణాం వ్యఞ్జనానాం హ్రస్వ-దీర్ఘసంజ్ఞే న విధీయేతే । వర్ణాన్యత్వాభావాత్ । స్వరేష్వేవ హి కాలభేదాత్ వర్ణాన్యత్వం, న వ్యఞ్జనేషు । న చైవం సతి—"పరిమాణాచ్చ పఞ్చమాదితి" ఇత్యనేన విరోధ ఇతి వక్ష్యామః॥ ౩౬॥

త్రి:—"వ్యఞ్జనం హ్రస్వార్ధకాలం భవతి । న తు వ్యఞ్జనమితి సంజ్ఞా । అన్యథా 'వ్యఞ్జనకాలశ్చ స్వరస్యాత్రాధికః' ఇత్యత్ర కాలశబ్దస్య పౌనరుక్త్యాపత్తేః-యథా—'వాక్' । హ్రస్వస్యార్ధం హ్రస్వార్ధం హ్రస్వార్ధం కాలః పరిమాణకాలో యస్య తత్ తథోక్తమ్ ॥ ౩౬॥

సూత్రం:—ఉచ్చైరుదాత్తః॥ ౩౭॥

వై:—అత్రాపి స్వర ఇత్యనువర్తతే । తథా వ్యాకరణే—"అ-చశ్చ" ఇత్యధికృత్య ఉదాత్తాదిస్వరూపోపదేశాత్ । సమానస్థానే మూర్ధ్ని ఆసన్నే ఉపరిభాగే జాతేన ప్రయత్నేన ఉచ్చార్యమాణ-స్వర ఉదాత్తగుణకత్వాదుదాత్తసంజ్ఞో భవతి । యథా శుక్లగుణ-యోగాచ్ఛుక్లః పటః । ఉదాదానముత్క్షేపః । తద్యథా—"యో వై పవమానానామ్"॥ ౩౭॥

త్రి:—'ఆయామో దారుణ్యమ్' ఇతి లక్షణలక్షితస్స్వర ఉదాత్త ఇత్యుచ్యతే, యథా—'సః' ఇతి । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనమ్—'ఉదాత్తాత్పరోఽనుదాత్తస్స్వరితమ్ ఇత్యాది॥

సూత్రం:—నీచైరనుదాత్తః॥ ౩౮॥

వై:—సమానే స్థానే హృదయాసన్నే అధోభాగే జాతేన ప్రయత్నేన ఉచ్చార్యమాణస్వరోఽనుదాత్తగుణకత్వాదనుదా-

త్తసంజ్ఞో భవతి। ఉదాత్తవిరుద్ధగుణోఽనుదాత్తః। "విప్రా అమృతా ఋతజ్ఞాః"। "అభ్యక్షయజాగ్ంషి జుహోతి"॥ ౩౯॥

త్రి:—'అన్వవసర్గః' ఇతిసూత్రలక్షణలక్షితస్స్వరోఽనుదాత్త ఉచ్యతే। యథా—'అవదతామ్'। సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనమ్—'అనుదాత్తో న నిత్యమ్' ఇత్యాది॥

☞ సూత్రం:—సమాహారస్స్వరితః॥ ౪౦॥

వై:—సమాహార ఉభయోస్సంభేదాత్మకః యథోక్తభాగద్వయజన్మనా ప్రయత్నేన కర్ణమూలభాగే* చార్యమాణస్స్వరః స్వరితగుణకత్వాత్స్వరితసంజ్ఞో భవతి। స్వర్యతే పార్శ్వత ఉత్క్షిప్యత ఇతి స్వరితః। "స హ్యాగ్నేరాస్యం కిఞ్చన" అత్ర శిక్షా—

అనుదాత్తో హృది జ్ఞేయో మూర్ధ్న్యుదాత్త ఉదాహృతః।
స్వరితః కర్ణమూలీయః సర్వాస్యే ప్రచయః స్మృతః॥

ఇతి॥ ౪౦ ॥

త్రి:—తయోరుదాత్తానుదాత్తయోర్యస్సమాహారః స స్వరిత ఉచ్యతే, యథా—'తేఽబ్రువన్'। సమాహ్రియత ఇతి సమాహారః। తయోర్మేలనజన్యః స్వరః స్వరిత ఇత్యర్థః। స్వరితస్వరూపవిధిరయమ్। ఉపరిష్టాత్తు తత్రతత్ర స్వరితో వక్ష్యతే। యథా—'ఉదాత్తాత్పరోఽనుదాత్తస్స్వరితమ్' 'ఉదాత్తయోశ్చ పరోఽనుదాత్తః స్వరితమ్' 'తస్మిన్ననుదాత్తే పూర్వ ఉదాత్త స్స్వరితమ్' ఇత్యాది॥ ౪౦॥

☞ సూత్రం:—తస్యాదిరుచ్చైస్తరాముదాత్తాదనన్తరే
యావదర్ధగ్ం హ్రస్వస్య॥ ౪౧॥

వై:—అథాత్ర స్వరితస్వరూపం వివిధత్వాన్నిరూప్యతే। ఉదాత్తగుణాత్స్వరాదనన్తరే అవ్యవహితపరే స్వరితే తస్యాదిరు-

---

* మూలభాగే

చ్చైస్తరాముదాత్తతరముచ్చార్యతే। క్రుష్టాదిషు ప్రథమాఖ్యేన యమేనతుల్యమిత్యర్థః। ఆదిరిత్యనేన పూర్వాంశోఽభిహితః। యావదర్థం హ్రస్వస్య తావన్మాత్రమర్ధమాత్రాసమ్మితోఽంశ ఇత్యర్థః॥ ౪౧॥

త్రి:—ఉదాత్తాదనన్తరే యః స్వరస్స్వర్యతే తస్యాదిస్తావదుచ్చైస్తరాముదాత్తతరో భవతి। యావద్ధ్రస్వార్ధకాలమ్। యథా—'స ఇధానః'॥ ౪౧॥

☞ సూత్రం:—ఉదాత్తసమశ్శేషః॥ ౪౨॥

వై:—యోఽర్ధమాత్రాంశాత్పరోఽంశః స తూదాత్తసమ ఏవ। న పూర్వవదుదాత్తతరః। "య ఈజానః "ప్ర ఉగముక్థమ్"॥ ౪౨॥

త్రి:—హ్రస్వార్ధకాలాచ్ఛేష ఉదాత్తసమో భవతి। న తూదాత్త ఏవ। సమశబ్దప్రయోగాత్కిఞ్చిన్న్యూనత్వం ప్రతీయతే। అన్యథా స్వరితాభావాత్। పూర్వోక్తమేవోదాహరణమ్॥ ౪౨॥

☞ సూత్రం:—సవ్యఞ్జనోఽపి॥ ౪౩॥

వై:—సవ్యఞ్జన ఇతి వ్యఞ్జనపూర్వక ఉచ్యతే। తస్యైవాలక్షితత్వేన లక్ష్యత్వాత్। తేన పూర్వోక్తవ్యతిరిక్తః సర్వస్స్వరితః పరిగృహ్యతే। సోఽపి పూర్వోక్తలక్షణో భవతి। "దేవస్య త్వా సవితుః ప్రసవేఽశ్వినోర్బాహుభ్యామ్" తదేవం వాజసనేయినాం స్వరితో లక్షితః॥ ౪౩॥

త్రి:—కేవలస్యాయం విధిః పురస్తాదుక్తః। ఇదానీం వ్యఞ్జనసహితత్వేఽపి స్వరితస్య తథాత్వముచ్యతే। సవ్యఞ్జనోపి స్వరితః ఉదాత్తాదనన్తరోఽన్యో వా ఉక్తవిధిర్భవతి। అపిశబ్దస్స్వరితమాకర్షతి। యథా—'సఖిభ్యో వరివః' 'తిష్యః'॥ ౪౩॥

☞ సూత్రం:—అనన్తరో వా నీచైస్తరామ్॥ ౪౪॥

వై:—అథ శాఖాన్తరీయో లక్ష్యతే—అనన్తర ఇత్యుదాత్త-

తరాదంశాత్పరోఽంశ ఉచ్యతే। స నీచైస్తరామనుదాత్తతరం వో-
చ్చార్యతే। స తు పార్శ్వత ఉత్క్షేపణాత్స్వరితాత్మకో భవతి। అ-
నుదాత్తతరత్వం తు అధోభాగే పృథక్ప్రయత్నమాత్రేణ వేదిత-
వ్యమ్। ఆదిః పూర్వవత్। ఉక్తాన్యేవోదాహరణాని॥ ౪౪॥

త్రి:—తస్య స్వరితస్య హ్రస్వార్ధకాలాచ్ఛేషః నీచైస్తరామనుదాత్తతరో వా భవతి। అనన్తరశ్శేష ఇత్యర్థః। తదేవోదాహరణమ్॥ ౪౪॥

సూత్రం:—అనుదాత్తసమో వా॥ ౪౫॥

వై:—అన్యశాఖాస్థోఽపి లక్ష్యతే—స ఏవ శేషోఽను-
దాత్తసమో వా భవతి। అధోభాగజాతేన అదృఢప్రయత్నేన పా-
ర్శ్వత ఉత్క్షేపణాత్స్వరితాత్మకశ్చ భవతి। ఆదిః పూర్వవత్। తా-
న్యేవోదాహరణాని। ఏవముక్తాస్త్రయశ్శాఖాన్తరీయాః స్వరితాః।
తే యమా యద్యప్యస్మాకం నేష్టాః। తథాఽప్యస్మదీయస్య స్వరి-
తస్య తద్విలక్షణస్వరూపప్రాకట్యార్థమేవ ఉపదిష్టాః। ఏవముత్తర-
త్రాప్యనిష్టపక్షోపదేశానాం ప్రయోజనమనుసన్ధేయమ్॥ ౪౫॥

త్రి:—తస్య స్వరితస్య స ఏవ శేషః। అనుదాత్తసమో వా భవతి। తదేవో-
దాహరణమ్॥ ౪౫॥

సూత్రం:—ఆదిరస్యోదాత్తసమశ్శేషోఽనుదాత్తసమ
ఇత్యాచార్యాః॥ ౪౬॥

వై:—ఇదానీం స్వమతముచ్యతే—తస్యేతి ప్రకృతే పున-
రత్ర అస్య ఇతి యత్నః ప్రక్రియాన్తరప్రకటనార్థః। తేనాత్రాదిరర్ధ-
మాత్రాపరిమిత ఇతి నియమో న భవతి। కిన్త్వజభూతపూర్వోత్త-

రవ్యఞ్జనసహితస్య క్వచిత్స్వరార్ధపర్యన్తోఽంశ ఉదాత్తసమో భవతి। క్వచిత్స్వరపర్యన్తః క్వచిత్తూపరితనైకవ్యఞ్జనపర్యన్త ఇతి త్రివిధ ఆదిః। శేషశ్చ క్వచిత్స్వరార్ధాత్మకః క్వచిత్స్వరార్ధవ్యఞ్జనాత్మకః క్వచిద్వ్యఞ్జనాత్మకః ఇతి త్రివిధః। సోఽనుదాత్తప్రయత్నేన కణ్ఠమూలభాజా స్వరితాత్మకో భవతి ఇత్యాచార్యా ఉపదిశన్తి। తత్రైవం **వివేకః**:—

> పూర్వాంశస్స్వరితగ్రాహివ్యఞ్జనాదుచ్చవద్భవేత్ ।
> తదభావే తు దీర్ఘాంశః శేషా నీచసమావిహ॥

యత్ర స్వరితస్వరాత్పరం స్వరితగ్రాహి వ్యఞ్జనమస్తి తత్ర తస్మాద్వ్యఞ్జనాత్ప్రాక్తనోఽంశ ఉదాత్తసమో భవతి। హ్రస్వే దీర్ఘే చ సమానమేతత్। యస్మాత్తు దీర్ఘస్వరితాత్పరం స్వరితగ్రాహి వ్యఞ్జనం నాస్తి తస్య పూర్వార్ధం మాత్రాపరిమితముదాత్తసమం భవతి। ఏవముక్తవిషయద్వయే యా శేషా స్వరితగ్రాహివ్యఞ్జనాదిః దీర్ఘోత్తరార్ధాదిశ్చ *ఏతావుభౌ అనుదాత్తసమౌ భవతః ఇతి। తత్రైష స్వరితగ్రాహివ్యఞ్జనసఙ్గ్రహః—

> స్వరితగ్రాహ్యనుస్వారస్తథా పూర్వాఙ్గముత్తమమ్ ।
> తయోర్ద్విత్వే పరస్యాఙ్గం † పూర్వాఙ్గం చేత్తదేవ తు॥
> తథా పూర్వాఙ్గభూతాశ్చ యలవా రేఫపూర్వకాః।
> హ్రస్వాదనన్తరాస్త్వేతే యద్యన్తస్థాపరాస్తథా॥

ఇతి। తత్ర స్వరార్ధపర్యన్త ఆదిర్యథా—"సంత్వా సిఞ్చామి"

* వ్యఞ్జనం దీర్ఘోత్తరార్ధం చ.

† పరం రూపం.

“విశ్వరూపో వై”। “అయం యస్సోమో న్యధాయ్యస్మే”। “యథా వ్యాఘ్రమ్”। అత్ర స్వరితగ్రాహివ్యఞ్జనాభావాదేవం భవతి। స్వరపర్యన్త ఆదిర్యథా—“శ్రోత్రగ్ం సౌవ్యమ్”। “ప్రియమాసధస్థమ్”। “యజాఞావ ఆజ్యభాగా”। “కల్యాఞ్జుహోతి”। “తేనైవైనం యునక్తి”। “శరవ్యే బ్రహ్మ సగ్ంశితా”। అత్ర స్వరితాదనన్తరస్య వ్యఞ్జనస్య స్వరితగ్రాహిత్వాదేవం భవతి। ఉపరితనైకవ్యఞ్జనపర్యన్త ఆదిర్యథా—“అశ్మగ్గ్ంస్తే క్షుదముంతే శుక్”। “తస్మాద్వదన్వ్రిణః”। “అహర్మ్యాగ్ంసేన”। “హోతర్యవిష్ఠ” “యత్పూతీకైర్వా”। అత్ర స్వరితగ్రాహిణో వ్యఞ్జనాన్తర్హితత్వాదేవం భవతి॥

త్రి:—తస్యైవ స్వరితస్యాదిప్రదేశస్యార్ధకాలః ఉదాత్తసమో భవతి। శేషస్త్వనుదాత్తసమ ఇత్యాచార్యా బ్రువతే। యథా—‘సఖిభ్యో వరివః’। ‘తస్యాదిః’ ఇత్యురభ్యాభిహితేఽస్మిన్వికల్పజాతే సూత్రమేతదేవేష్టమ్। ‘ప్రశ్లిష్టప్రాతిహతయోః మృదుతరః’। ‘తైరోవ్యఞ్జనపాదవృత్తయోః’ ఇతిలక్షణానుకూల్యాత్। న తూపరితనమపి సూత్రమిష్టం, ఏతల్లక్షణప్రాతికూల్యాత్॥ ౪౭॥

సూత్రం:—సర్వః ప్రవణ ఇత్యేకే॥ ౪౮॥

వై:—ప్రకర్షేణ వన్యతే భృత్తిష్యత ఇతి ప్రవణః। స్వరితస్వరోఽయం సర్వః కృత్స్న ఏవ స్వరితో భవతి। న త్వస్య ఆదితః కశ్చిదంశ ఉదాత్తసమోఽస్తీత్యేకే ఆచార్యా ఉపదిశన్తి। యస్మాద్ధిస్వస్వరితాత్పరతః స్వరితాగ్రాహి వ్యఞ్జనం నాస్తి తద్విషయమేతత్సూత్రమ్। యథా—“వాయవస్థోపాయవస్థ”। “స్వకృత ఇరిణ ఉపదధాతి”। “త్ర్యతిరాత్రో భవతి”। ఏవమస్య సూత్రద్వయస్య వ్యాఖ్యానే—

సపూర్వం స్వర్యతే హ్రస్వో దీర్ఘోఽన్త్యాంశే తదుత్తరః।
నాదానుస్వారకావేవ స్వర్యేతే పూర్వ ఉచ్చవత్॥

ఇతి శిక్షావచనం మూలమిత్యనుసన్ధేయమ్॥ ౪౭॥

త్రి:—ప్రచయశబ్దస్స్వరితపర్యాయః సర్వస్థాన ఏవ స్వరితః ఆదిత ఆరభ్య సర్వాః ప్రచయో భవతీత్యేకే ఆచార్యా ఊచిరే। యథా—"సఖిభ్యో వరివః"॥ ౪౭॥

సూత్రం:—నానాపదవదిఙ్గ్యం సఙ్ఖ్యానే॥ ౪౮॥

వై:—పదమత్ర సమామ్నాయప్రసిద్ధమభిమతమ్। న వ్యాకరణప్రసిద్ధమ్। కుతః? "అప్యకారాదిః" ఇత్యాదివచనసామర్థ్యాత్। ఇఙ్గ్యమితి విభాగవత్పదస్య సంజ్ఞా। ఇఙ్గ్యతే విభాగేన చాల్యత ఇతి ఇఙ్గ్యమ్। సఙ్ఖ్యానం చాత్ర పదానామేవ పర్యాయస్యాన్తే పదశోఽభివ్యాహారాత్। తదయమర్థః—ఇఙ్గ్యపదమస్మిన్ శాస్త్రే నానాపదవత్పృథక్పదే ఇవ భవతి పదసఙ్ఖ్యానసంయుక్తవిధివిషయం [illegible]త్వేతి। నన్విఙ్గ్యఖణ్డయోరపి విభాగాధ్యయనార్థం నానాపదత్వమవిధేయమ్। నైతదేవమ్। న హీఙ్గ్యస్య ద్విధోచ్చారణాత్పదభేదో భవతి। "ఉపాయవః ఇత్యుప—ఆయవః" ఇతి పదైక్యప్రకటనపూర్వకమేవ విభాగాధ్యయనాత్। ఏతచ్చ "స్థాపాయవః। ఉపాయవస్థ" ఇతి క్రమాధ్యయనాదవసీయతే। అత ఏవ 'ఇషే త్రిచత్వారింశత్' ఇత్యాదిసఙ్ఖ్యావాదాః। తస్మాద్విధేయ ఏవ నానాపదవద్భావః। కిం ప్రయోజనమస్య విధేః? తదుచ్యతే—'ససాదాస్ప్రజాతిష్ఠాయేన" ఇతి హ్రస్వత్వం వక్ష్యతి। తదనిఙ్గ్య ఏవ స్యాత్। 'అగ్నిర్ హోతా నిషసాదా యజీయాన్' ఇతి। ఇఙ్గ్యఖణ్డే తు న స్యాత్। "ఋషిర్ హోతా నిషసాదా పితా నః" ఇతి కుతో న

స్యాత్ ? "పదగ్రహణేషు పదం గమ్యేత" ఇతి నియమాత్। తథా "ద్వే" "పరశ్చ" ఇతి ప్రగ్రహం వక్ష్యతి తదనిఙ్గ్య ఏవ స్యాత్ । "ద్వే ఏవ యజేత" ఇతి। ఇఙ్గ్యఖణ్డే తు న స్యాత్ । "ద్వేద్వే సమ్భరతి" ఇతి । తథా "అన్తరనాద్యుదాత్తే" ఇతి రేఫం వక్ష్యతి । సోఽనిఙ్గ్య ఏవ స్యాత్ । "అన్తర్వ్యచ్ఛ మఘవన్" ఇతి। ఇఙ్గ్యఖణ్డే తు న స్యాత్ । "అన్తర్వేద్యన్యః పాదో భవతి" ఇతి । నానాపదవద్భావే సతి తత్రాభీష్టసిద్ధిః । కిఞ్చ—"ఆకార ఏకారపూర్వస్తు బహుస్వరస్య తేథే" ఇతి ప్రగ్రహత్వం వక్ష్యతి। స ఇహాపి స్యాత్ । "తత్ప్రవాతే విసజన్తి"। "న్యమ్రాగం ఓపతాత్తిగ్మహేతే" ఇతి। నానాపదవద్భావే సతి త్విహానిష్టం న భవతి। అసఙ్ఖ్యాన ఇతి కిమ్ ? వక్ష్యత్యేతత్ "తాభ్యామేవోభాభ్యామ్" ఇత్యన్తత ఆమ్నాతప్రగ్రహనిమిత్తమ్। *
అత్ర పదసఙ్ఖ్యానస్యాపర్యుదాసే, "ఏతే వై యజ్ఞస్యాఞ్జసాయనీ స్రుతీ తాభ్యామ్" ఇత్యేతేశబ్దస్య, "నో ద్వే అహోరాత్రే ఏవ తే" ఇతి నోశబ్దస్య చాన్తఃప్రగ్రహో న స్యాత్ । అథ కిమర్థం పదసఙ్ఖ్యానస్యైవ పర్యుదాస ఆశ్రీయతే ? తదుచ్యతే -యది "బహుస్వరస్య తేథే" ఇతి స్వరసఙ్ఖ్యానస్యాప్యయం పర్యుదాసస్స్యాత్, "తత్ప్రవాతే విషజన్తి" ఇత్యాదావపి ప్రగ్రహత్వం స్యాత్ । తన్నివృత్త్యర్థమితి బ్రూమః ॥ ౪౮॥

త్రి:—ఇఙ్గ్యపదం నానాపదవద్భవత్యసంఖ్యానే విషయే । నానాపదవదితి కిం ? "ఓపతాత్తిగ్మహేతే" "తత్ప్రవాతే" ఇత్యాదౌ "ఆకారైకారపూర్వస్తు బహుస్వరస్య తేథే" ఇతి ప్రగ్రహత్వం మా భూదితి। అసంఖ్యాన ఇతి కిం ? "ద్వే పరశ్చ, ఏకస్యవేతోఽపి" ఇతి వక్ష్యతి। "ద్వే సవనే శుక్రవతీ" ఇత్యత్ర ప్రగ్రహత్వం భవత్వితి వదామః, నానాపదమివ నానాపదవత్ ॥ ౪౮ ॥

---

* ఇత్యేతే ఆమ్నాతప్రగ్రహనిమిత్తే ఇతి.

సూత్రం:—తస్య పూర్వపదమవగ్రహః॥ ౪౯॥

వై:—తస్యేఙ్గ్యస్య యత్ పూర్వఖణ్డరూపం పదం తస్యావగ్రహ ఇతి సంజ్ఞా। యథా—"ఉపాయవః" ఇత్యత్ర ఉపశబ్దః। "శ్రేష్ఠతమాయ" ఇత్యత్ర శ్రేష్ఠశబ్ద ఇతి। సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనమ్—"అవగ్రహ ఆశీర్ధూస్సువః" ఇత్యాదివ్యవహారః॥ ౪౯॥

త్రి:—తస్యేఙ్గ్యపదస్య పూర్వపదమవగ్రహ ఇత్యుచ్యతే। యథా—"దేవాయత ఇతి దేవ—యతే" అవగ్రహసంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—"నావగ్రహః" ఇత్యాది। పదావగ్రహశబ్దయోరనియతలిఙ్గత్వాదన్యోన్యాన్వయస్సంభవతి॥ ౪౯॥

సూత్రం:—పదగ్రహణేషు పదం గమ్యేత॥ ౫౦॥

వై:—యానీహ గ్రహణాని తత్స్వరూపస్య పదస్య సద్భావాత్పదగ్రహణాని భవితుమర్హన్తి, పదైకదేశస్య చ సద్భావాత్ తదేకదేశగ్రహణాని చ తద్విషయోఽయం నియమ ఆరభ్యతే। పదగ్రహణేషు సమ్భవత్సు పదమేవ ప్రతీయతే। న తు పదైకదేశోఽపి। యథా—"అవాసచస్వ" ఇతి ప్రాస్వార్థేఽవాగ్రహణే "అవానో దేవ్యా కృపా" ఇతి పదమేవ గృహ్యతే। న తు పునః "త్రిభిర్ ఋణవా జాయతే" ఇతి పదైకదేశశ్చ। తథా "ఈంపూర్వో మకారః" ఇతి లోపనిమిత్తే ఈంగ్రహణే "ఈమన్దాన్ సుప్రయసః" ఇతి పదమేవ గృహ్యతే। న తు "పృథివీం మా హిగ్ంసీః" ఇతి పదైకదేశశ్చ అత్ర గ్రహణేష్వితి వచనాద్గ్రహణమాత్రరూపాసు సంజ్ఞాస్వయం నియమః, న తు "చీయత్ప్రిపరః" "నకారశ్శకారం చ పరః" ఇత్యకారాన్తాసు సంజ్ఞాస్వితి వేదితవ్యమ్॥ ౫౦॥

త్రి:—పదగ్రహణేషు సూత్రేషు గృహీతం పదమేవ గమ్యేత జ్ఞాతవ్యం న పదైకదేశః। యథా—"త్వే ఇత్యనిఙ్గ్యాన్తః" ఇతి వక్ష్యతి తథా సతి "త్వే క్రతుమ్" ఇతి ప్రగ్రహో భవతి "క్రత్వే దక్షాయ" ఇతి పదైకదేశత్వాన్న భవతి। గృహ్ణన్తీతి గ్రహణాని పదానాం గ్రహణాని పదగ్రహణాని తేషు ॥ ౫౦ ॥

సూత్రం:—అపి వికృతమ్॥ ౫౧॥

వై:—పదగ్రహణేషు ఏవం వక్ష్యమాణకార్యయోగాద్వికృతమపి ప్రతీయేత । న తు వికృతరూపస్యాన్యత్వాదప్రత్యయః । యథా—"అవాపచస్వానుదా" ఇతి నుదాపదస్య హ్రస్వత్వం వక్ష్యతి । తత్పదం క్రమాధ్యాయే ణత్వయోగాద్వికృతమపి కార్యభాగ్భవత్యేవ । "అగ్నే జాతాన్ । జాతాన్ప్ర । ప్రణుద ।" తథా స్తరీమాపదం షత్వటత్వాభ్యాం వికృతమపి కార్యభాగ్భవత్యేవ । "స్తీర్ణం బర్హిః । బర్హిస్సుష్టరీమ" । "ఉదథాపరశ్చ" ఇతి ప్రతిషేధం వక్ష్యతి । ఉత్పదముత్తమాపత్త్యా వికృతమపి నిమిత్తం భవత్యేవ । "అమిత్రానున్నయామి స్వాగ్ం అహమ్ ।" అథాపదం హ్రస్వాపత్త్యా వికృతమపి క్రమాధ్యాయే ప్రతిషేధనిమిత్తం భవత్యేవ । "అవో యతీ । యతీ విద్వాన్ । విద్వానథ"॥ ౫౧॥

త్రి:—అపిశబ్దః పదమన్వాదిశతి। పదగ్రహణేషు వికృతమపి పదమవగన్తవ్యమ్। యథా—ణత్వాపత్తౌ "వా హనః" ఇతి గ్రహీష్యతే పదమితి కృత్వా విసర్జనీయే ఓత్వమాపన్నేఽపి ణత్వం నైవ నివర్తతే "ప్రవాహణో వహ్నిః" "ఏష స్యః" ఇతి విసర్జనీయస్య లోపగ్రహణం పఠిష్యతే "అయముష్య ప్రదేవయుః" ఇత్యత్ర సకారే షత్వమాపన్నేఽపి విసర్గలోపో భవత్యేవ॥ ౫౧॥

సూత్రం:—అప్యకారాది॥ ౫౨॥

వై:—పదగ్రహణేష్వకారాద్యపి తత్పదం ప్రత్యేతవ్యమ్ । యథా—"శ్వాత్రా వయునా" ఇతి శ్వాపదస్యావిహితం కార్యం 'అశ్వా-

వన్తగ్ం సహస్రిణమ్' ఇత్యశ్వాపదేఽపి భవతి । "గోశుష్మః" ఇతి గోపః స్యాన్తనిమిత్తత్వం "అగోఅఘుణగ్ం సోమం కుర్యాత్" ఇత్య-గోపదేఽపి భవతి॥ ౫౨॥

త్రి:—అత్రాప్యపిశబ్దః పదాన్యాదేశకః । పదగ్రహణేష్వకారాద్యపి పదం విజ్ఞేయమ్। యథా— "శ్వతౌ ... యునా" ఇతి హ్రస్వాదేశే వక్ష్యతి। అకారాదేరపి తస్య శ్వాగ్రహణస్య హ్రస్వత్వం భవతి। యథా—'అశ్వావన్తగ్ం సహస్రిణమ్' అకార ఆదిర్యస్య తత్తథోక్తమ్॥ ౫౨॥

సూత్రం:—అనూకారాది చ॥ ౫3॥

వై:- వ్యాఖ్యాతమేతత్పూర్వసూత్రేణ । ఉదాహరణం తు, "అనూహనూ" ఇత్యనూశబ్దస్యాన్తం నిమిత్తత్వ* మననూశబ్దేఽపి భవతి । 'ప్రయాజాననూయాజాన్' ఇతి । అత్ర వికృతాదీనాం। పృథక్సూత్రకరణం వికృతాదీనాం† వ్యస్తానామేవ యోగే పదప్రత్యయః, న సముదితానామిత్యేవమర్థమ్ । తతశ్చ "నాధామాధారయ" ఇత్యుక్తం హ్రస్వత్వం 'ప్రాణా వై సజాతాః' ఇతి ణత్వాకారాదిత్వయోస్సమవాయే న భవతి॥ ౫3॥

త్రి:—చకారః పదమితి బోధయతి । పదగ్రహణేష్వనూకారాద్యపి పదం విజ్ఞేయమ్ 'అగ్ంశు' ఇత్యనుస్వారాగమే వక్ష్యతి। అనూకారాదేరపి తస్యానుస్వారాగమస్స్యాత్ । యథా—'అనగ్ంశు ...' । అనూకర ఆదిర్యస్య తత్తథోక్తమ్ । నన్వత్రసూత్రే అన్ ఇత్యస్య కారోత్తరత్వం కథం క్రియతే। 'వర్ణః కారోత్తరః' ఇతి సూత్రేవర్ణమాత్రస్య కారోత్తరత్వవిధానభఙ్గప్రసఙ్గాత్ । ఉచ్యతే । సత్యం ఏతచ్ఛాస్త్రబలాన్న క్రియతే । కింతు శాస్త్రాన్తరబలాత్క్రియతే। యథా పాణినీయా ఏవకారః అపికారః ఇత్యాదీనాం సాధుతాం కథయన్తి ఏవమత్రాపి । ఏవం 'అఃకార ఆగమః' ఇత్యత్రాపి చోద్యపరిహారౌ విజ్ఞేయౌ॥ ౫3॥

---

* నిమిత్తత్వకార్య.

† వికారాదీనాం

☞ సూత్రం:—ఏకవర్ణః పదమపృక్తః॥ ౫౪॥

వై:—పదాత్మక ఏకవర్ణోఽపృక్తసంజ్ఞో భవతి। న చాత్రైక-శబ్దాభావేఽప్యేకత్వావగమాత్తదానర్థక్యం శఙ్కనీయమ్। అపృ-క్తసంజ్ఞాయా అన్వర్థత్వఖ్యాపనార్థత్వాత్। యథా—'ఆదదే' 'ఉ లోకమగ్నే' 'ఓ తే యన్తి'। సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనమ్—ఉకారోఽ-పృక్తః ప్రకృత్యా' ఇత్యత్ర వక్ష్యామః॥ ౫౪॥

త్రి:—ఏకశ్చాసౌ వర్ణశ్చ ఏకవర్ణః। స చేత్పదం భవతి, సోఽపృక్తసంజ్ఞ-స్స్యాత్। యథా—'స ఉ వేకవిగ్ంశవర్తనిః' పదమితి కిం 'యజ్ఞపతా3వితి'। సం-జ్ఞాయాః ప్రయోజనం—'ఉకారోఽపృక్తః ప్రకృత్యా' ఇతి। అపృక్త ఇతి వ్యఞ్జనే-నాసంయుత ఇత్యర్థః॥ ౫౪॥

☞ సూత్రం:—ఆద్యన్తవచ్చ॥ ౫౫॥

వై:—ఆదిశ్చ అన్తశ్చ ఆద్యన్తౌ తయోరివ। చశబ్దః అపృ-క్తసంజ్ఞం వర్ణమన్వాదిశతి। అపృక్తస్యాదివదన్తవచ్చ కార్యం భవతి। వదిష్యతి హ్యాచార్యః—"తృతీయగ్ం స్వరఘోషవత్పరః" ఇతి। తత్ర పదాదిభూతేష్వేవ స్వరఘోషవత్సు పరతః కార్యముచ్యతే। తతశ్చ "ఉపప్రదేహి"। "సేదు హోతా"। ఇత్యాదౌ ప్రథమస్య తృతీయాదేశో న స్యాత్ అపృక్తస్యాదిత్వాభావాత్। యస్మాత్ప-రం కిఞ్చిదస్తి పూర్వం నాస్తి స ఆదిరిత్యుచ్యతే। తథా—'ఓకారః పదాన్తః ప్రగృహ్యో భవతి' ఇతి వక్ష్యతి। "ఓ తే యన్తి" ఇత్యత్ర తన్న స్యాత్। అపృక్తస్యాన్తత్వాభావాత్। యస్మాత్పూర్వం కి-ఞ్చిదస్తి పరం నాస్తి స అన్త ఇత్యుచ్యతే। అస్మాద్విధివచనాదపృక్తేఽపి కార్యసిద్ధిః॥ ౫౫॥

త్రి:—చకారాన్వాదిష్టం తదపృక్తసంజ్ఞం పదం ఆదివదన్తవచ్చ కార్యభాగ్భవతి । ఆదివద్యథా—'స ఉపేకవిగ్ంశవర్తనిః' ఇత్యత్ర 'తస్యాదిరుచ్చైస్తరామ్' ఇతి కార్యం భవతి । అన్తవద్యథా—'ఓ తే యన్తి' ఇత్యత్ర 'అన్తః' ఇతి ప్రగ్రహకార్యం భవతి । ఆదిశ్చ అన్తశ్చ ఆద్యన్తౌ । తావివ ఆద్యన్తవత్॥ ౫౫॥

సూత్రం:—వర్ణస్య వికారలోపౌ॥ ౫౬॥

వై:—పదస్య యౌ వికారలోపౌ విధాస్యేతే "అవగ్రహ ఆశీర్ధూర్ష్వస్స్వవరితి రేఫమ్" "అవగ్రహ ఇత్యేకమ్" ఇతి తావేకస్యైవ వర్ణస్య వేదితవ్యౌ । న కృత్స్నస్య పదస్య । నన్వేవం సతి కతమస్య వర్ణస్యేతి నావగమ్యతే । తదుచ్యతే—పదసంహితాహి పదాన్తస్య పదాదేశ్చ భవతి। తయోరన్యతరస్య భవిష్యతః । కతరస్యేతి తు తత్రైవావగమ్యతే॥ ౫౬॥

త్రి:—వర్ణమాత్రస్య వికారలోపౌ స్యాతాం న తు సర్వస్యపదస్య । వికారస్తావత్—'ధూర్ షాహా' ఇతి । లోపస్తు 'స తే జానాతి'॥ ౫౬॥

సూత్రం:—వినాశో లోపః॥ ౫౭॥

వై:—వినాశః పదావస్థాయాం శ్రుతస్య సంహితాయామదర్శనం లోపసంజ్ఞో భవతి । అదర్శనం చానుచ్చారణమ్ * । తతశ్చ "ఈంపూర్వో మకారః" "లుప్యతే" ఇత్యాదిషు అనుచ్చారణమేవ విధిత్సితం వేదితవ్యమ్ । ప్రధ్వంసో లోప ఇతి త్వయుక్తమ్ । ఉచ్చరితప్రధ్వంసినాం వర్ణానాం సంహితాకాలపర్యన్తమనవస్థానాత్॥

త్రి:—వర్ణస్య వినాశో లోపసంజ్ఞో భవతి । యథా—'ఈమున్ద్రో సుప్రయసః' । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనమ్—'అథ లోపః' ఇత్యాది । వర్ణస్య నిత్యతాం కేచిదాహుః। తన్నిరాకరణాయ వ్యాకరణానుసారేణ సూత్రమేతదభాణి॥ ౫౭॥

---

* రణాత్.

సూత్రం:—అన్వాదేశోఽన్త్యస్య॥ ౫౮॥

వై:—"చాపీత్యన్వాదేశకౌ" ఇతి వక్ష్యతి। తాభ్యామన్వాదేశః క్రియమాణోఽన్త్యస్యైవ వేదితవ్యః। న తు సమాసనిర్దేశా*త్సర్వస్యేతి। యథా—"షషూకృధిసుపః" ఇత్యాదిసూత్రాదనన్తరం "హన్యాదుష్యమానం చ" ఇత్యత్రాన్వాదేశో నిష్పూర్వస్యేత్యస్యైవ భవతి। న సర్వస్య। "అవర్ణవ్యవేతోఽపి" ఇత్యత్ర త్వనన్త్యస్యాప్యన్వాదేశే కారణం తత్రైవ వక్ష్యామః॥ ౫౮॥

త్రి:—నిమిత్తస్య నిమిత్తినో వాఽన్త్యస్య అన్వాదేశో భవతి। నిమిత్తీతి ప్రధానం, కార్యభాగితి యావత్। నిమిత్తస్య యథా—'హన్యాదుచ్యమానం చ' ఇత్యన్త్యస్య నిశ్శబ్దస్య। నిమిత్తినో యథా—'అకారస్తు సంహితాయామపి' ఇత్యత్ర 'సుశ్లోకాం౪' ఇత్యన్త్యస్య అకారస్య। అన్త్యస్యేతి కిం 'బ్రహ్మ౩న్త్వగ్ం రాజన్' 'అగ్నా౩ ఇత్యాహ'। 'విచిత్యస్సోమా౩న విచిత్యా౩ ఇతి'॥ ౫౮॥

సూత్రం:—ఉపబన్ధస్తు దేశాయ నిత్యమ్॥ ౫౯॥

వై:—ఉపశబ్దస్సమీపవాచీ। ఉపబధ్యత ఇత్యుపబన్ధః। ఇహ త్రివిధం శబ్దరూపం కార్యవిధిషు తత్సమ్బన్ధితయా గ్రహీష్యతే కార్యభాఙ్నిమిత్తముపబన్ధ ఇతి। తత్ర యదభక్తకార్యాత్కార్యభాజశ్చ పూర్వం పరం వా పదాత్మకం పదైకదేశాత్మకం వా సంహితామ్నాయస్థం శబ్దరూపం పూర్వత్వేన పరత్వేన వా కార్యవిధిషు నిర్దిశ్యతే, కార్యభాజో వా పరత్వేన పూర్వత్వేన వా నిర్దిశ్యమానస్యావధితయా తత్సర్వం నిమిత్తమ్। యథా—"విభాగే ప్రహ్వం వ్యఞ్జనపరః" "అసమ్పూర్వోఽరమ్పుకారః" ఇతి। యత్త్వేవంలక్ష-

* సమనిర్దేశా.

ణాన్నిమిత్తాదన్యచ్ఛబ్దరూపం పూర్వత్వేన పరత్వేన వా కార్యహేతు-
తయా కార్యభాజో నిమిత్తస్య వా సమీపే నిబధ్యతే తతః పూర్వ-
ముత్తరం వా తదుపబన్ధ ఇత్యుచ్యతే । స ఖలు స్వబోధ్యాయ దే-
శాయ నిత్యం ప్రభవతి । పృథగ్భూతోఽపి కార్యం సాధయత్యేవ ।
దేశాన్తరవ్యావృత్తిర్హి* తస్య ప్రయోజనమ్ । న తు పృథగ్భావే
కార్యనివృత్తిః । యథా "హిష్ఠాత్వంతరా" ఇతి హ్రస్వవిధానే
పఠితౌ 'హి' 'త్వం' ఇత్యుపబన్ధౌ పదాధ్యాయే పృథగ్భూతావపి హ్ర-
స్వకార్యం సాధయతః । "ఆపః । హి । స్థ ।" "అగ్నే । త్వమ్ । తర ।"
ఇతి । "ఇద్వదగ్నే" ఇతి లోపనిమిత్తస్యేచ్ఛబ్దస్య ఉపబన్ధౌ 'ఉ' 'అగ్నే'
ఇత్యేతౌ క్రమాధ్యాయే పృథగ్భూతావపి కార్యం సాధయతః । "సేత్ ।
ఇదు । ఉ హోతా" । "సేత్ । ఇదగ్నే । అగ్నే అస్తు ।" ఇతి । తు-
శబ్దో నిమిత్తం వినివర్తయతి । తద్ధి కార్యభాజః ప్రతిసమ్బన్ధి । తస్య
విభాగవిషయస్య విభాగాభావే సన్ధానవిషయస్య చ సన్ధానాభావే
కార్యం న భవతి । యథా "ఇన్ద్రావద్వ్యాన్వాన్వరః" । "ఇన్ద్రావతీమపచి-
తీమ్" । 'అకుర్వ చ ప్రత్యయాత్పరః' । "ఇషమ్ । సమితి । అకుర్వత" ।
అన్యే తు వ్యాచక్షతే—"ఇరావతీప్రభృత్యాదాధార" ఇత్యాదినిర్దేశ-
నిబన్ధ ఏవ ఉపబన్ధ ఇతి । తేషాం ఇరావతీప్రభృతిదేశస్థస్య మనవేశబ్దస్య
'సోమాయ స్వరాజ్ఞే' ఇత్యనువాకస్థయోః రాజ్ఞే వాయవేశబ్దయో-
శ్చాన్తః ప్రగ్రహస్స్యాత్ । నను "నజ్ఞే అహ్నే నిత్యమ్" । "అతే సమా-
నపదే నిత్యమవే చావే చ" ఇతి నిత్యప్రతిషేధాత్తన్న స్యాత్ । యద్యే-
వమనారమ్భణీయమేవైతత్సూత్రమ్ । కుతః ? ప్రయోజనాభావాత్ ।
అపి చాస్మిన్ వ్యాఖ్యానేఽస్మదుక్తోపబన్ధానాం నిమిత్తాన్తరాభావాత్
తత్పృథగ్భావే కార్యాణి న స్యురిత్యలం ప్రపఞ్చేన ॥ ౫౬ ॥

* వ్యావృత్తిరేవ.

త్రి:—ఉపబన్ధస్తు స్వదేశాద్యైవ నిత్యం నిదర్శకో భవతి। ఉపబధ్యత ఇత్యుపబన్ధః । ఏతస్మిన్నిత్యధికరణరూపః సంఖ్యానవిషయః ప్రదేశశ్చ ఉపబన్ధ ఉచ్యతే । యథా—"ఇరావతీ" ఇత్యాది సూత్రద్వయం, "సోమాయ స్వే"త్యస్మిన్ "గమయతో భవతః" ఇతి చ । ఉపబన్ధే యదుక్తం తదన్యత్ర న భవతీతి తుశబ్దార్థః । యథా 'ఇత్యాహ దేవీహ్యేషా దేవస్సోమః' ఇత్యత్ర త్రిపదప్రభృతిన్యాయేన 'పూర్వశే ప్రభృత్యాయమ్' ఇతి ప్రాప్తిః అన్యత్ర యో నిషేధస్స ఉపబన్ధే న భవతీతి నిత్యశబ్దార్థః । యథా—'సదోహవిర్ధానే' ఇతి ప్రగ్రహో గ్రహీష్యతే । కేవలం హవిర్ధానే ఇతి సర్వథా న ప్రగ్రహో గృహ్యతే । యథా—'హవిర్ధానే ఖాయస్తే' ఇత్యయమన్యత్ర నిషేధః 'హవిర్ధానే ప్రాచీ ప్రవర్తయేయుః' ఇత్యత్ర న ప్రసరతి। 'గమయతో భవతః' ఇత్యాదినా ప్రాప్తిః । నన్వేతదనుపపన్నమ్ । అన్యత్ర నిషేధస్య క్వచిదుపబన్ధేఽపి దర్శనాత్ । యథా—'అథ మిథునీ భవతః' ఇత్యత్ర 'గమయతో భవతః' ఇత్యుపబన్ధప్రాప్తిః । 'న గ్రామి' ఇత్యాదినాఽన్యత్ర నిషేధేన నిషిధ్యతే । తథా—'వాయవ ఆరోహణవాహౌ' ఇత్యత్ర 'సోమాయ స్వ' ఇతి ప్రాప్తిః । 'అతే సమానపదే నిత్యమ్' ఇత్యనేన అన్యత్ర నిషేధేన నిషిధ్యతే । అత్రోచ్యతే—'గ్రామి వాయవే మనవే' ఇత్యాదీనాం కణ్ఠోక్తత్వాద్దేవ నిషేధః ప్రసరతు, కేవలహవిర్ధానే ప్రగ్రహో నేత్యాధికః నిషేధో న ప్రసరత్యేవ । అధికకణ్ఠోక్తయోః కణ్ఠోక్తస్య ప్రాబల్యాత్ । నను 'అతే అవే' ఇత్యనయోః కణ్ఠోక్త్యైవాలం, తత నిత్యగ్రహణేన కిమ్ । ఉచ్యతే నితరాం పరిహారః—కణ్ఠోక్తిరుపబన్ధప్రాప్తిమేవ నివర్తయతి । నిత్యశబ్దస్తు ప్రాప్త్యన్తరమపి పరిహరతి । యథా—'ద్వే జాయే విన్దతే' ఇత్యత్ర 'ఏకస్యవేతోఽపి' ఇతి ప్రాప్తిః । 'వనస్పతే వీడ్వఙ్గః' ఇత్యత్ర వీడిత్యాదిప్రాప్తిరిత్యేవమాద్యూహనీయమ్ । మాహిషేయమతానుసారేణైవం ప్రపఞ్చితమ్॥ ౫౯॥

సూత్రం:—నానాపదీయం చ నిమిత్తం ప్రగ్రహప్రాదిషు॥ ౬౦॥

వై:—అథ నిమిత్తానామపి కేషాంచిదుపబన్ధవత్పృథగ్భావేఽపి కార్యకరత్వమస్తీత్యాహ—పృథగ్భూతం పదం నానాపదం తత్ర భవం నానాపదీయమ్। నిమిత్తం పూర్వసూత్రే వ్యాఖ్యాతమ్। ప్రగ్రహాశ్చతుర్థాధ్యాయే వక్ష్యన్తే। "ప్రశోహాపాశ" ఇత్యాదయోఽ-

నుస్వారభాజః శబ్దాః ప్రాదయః । ప్రగ్రహేషు ప్రాదిషు చ పృథగ్భావపదస్థమపి నిమిత్తం భవతి । న తు పృథగ్భావాదనిమిత్తమ్ । తేషు ప్రతిసమ్బన్ధివ్యతిరిక్తనిమిత్తమస్తి । న హి ప్రగ్రహపదానాం ప్రతిసమ్బన్ధ్యస్తి విభాగసంహితాసాధారణత్వాత్ । ప్రాదీనాం తు సమానపదస్థో హ్యేవ ప్రతిసమ్బన్ధి । తద్వ్యతిరిక్తస్య నిమిత్తస్య పృథగ్భావేఽపి యుక్తం కార్యమ్ । యథా—“ఓకారోఽసాంహితోఽకారవ్యఞ్జనపరః” ‘న సున్వాన న దేవయో । అసదత్ర సువీర్యమ్” । “బృహదర్చ విభావసో । మహిషీవ త్వద్రయిః” । తథా ప్రాదిషు—“నావగ్రహపూర్వః” । ‘పౌర్ణమాసీతి పౌర్ణ—మాసీ” । “అర్ధమాసః ఇత్యర్ధ—మాసే” । చశబ్దాత్సంహితాయామపి నిమిత్తం భవతి॥

త్రి:—చకారస్తుశబ్దనిగదితం వక్ష్యమాణమన్వాదిశతి—ప్రగ్రహేషు ప్రాదిషు చ నానాపదసమ్బన్ధినిమిత్తం అసంహితాయామపి స్వకార్య* ముపదిశతీతి । ప్రగ్రహానుస్వారకార్యం న నివర్తతే । యథా వక్ష్యతి—‘ఘ్నీచక్రే పపరే’ ప్రగ్రహా భవత ఇత్యత్ర ప్రగ్రహత్వే పకారేణోపదిష్టే పదకాలేఽపి తథైవ । ప్రాదిషు చ యథా—‘నావగ్రహపూర్వః’ ఇత్యవగ్రహేణానుస్వారాగమే నిషిద్ధే పదకాలేఽపి తథైవ । యథా—‘అర్ధమాసే దేవాః’ । షత్వణత్వాదౌ తు నానాపదీయం నిమిత్తమ్ । సంహితాయామేవ కార్యం కరోతీత్యయమారమ్భః । యథా—‘శుచిషదితి శుచి—సత్’ । ‘ప్రవాహణ ఇతి ప్ర—వాహనః’॥ ౬౦॥

సూత్రం:—యథోక్తం పునరుక్తం త్రిపదప్రభృతి త్రిపదప్రభృతి॥ ౬౧॥

వై:—త్రీణి పదాని ప్రభృతిరాదిర్యస్య తదిదం త్రిపదప్రభృతీతి తద్గుణసంవిజ్ఞానో బహువ్రీహిః । తథాభూతం చతుర్థం పదం పునరుక్తం మన్త్రాన్తరే బ్రాహ్మణాన్తరే వా పునః ప్రయుక్తం యథోక్తం యథాపూర్వమేవ భవేత్ । పూర్వస్మిన్ ప్రయోగే తస్య య-

* అనుస్వారప్రగ్రహకార్య.

త్కార్యం తదభావో వా దృశ్యతే, తదేవోత్తరస్మిన్నపి ప్రయోగే భవతి । ఏతదుక్తం భవతి—కార్యతదభావప్రయుక్త * చతుర్థపదానాం చతుర్ణాం పదానాం మన్త్రైకదేశభూతానాం తేనైవ క్రమేణ మన్త్రాన్తరైకదేశతయా పునశ్శ్రుతౌ తత్రాపి చతుర్థపదే ప్రాపకాన్తరాభావేఽపి పూర్వత్ర దృష్టం కార్యం భవతి । నివర్తకాన్తరాభావే చ కార్యం నివర్తతే । తత్ర కార్యమ్—"ద్రాపే అన్ధసస్పతే" ఇత్యత్రానువాకే "రక్షా చ నో అధి చ దేవ బ్రూహి" ఇత్యలోపో †దృష్టః। సః "యే తే పన్థానః"ఇత్యత్రాపి భవతి । కార్యాభావస్తు, పౌరోడాశికే "దేవస్య త్వా సవితుః ప్రసవేఽశ్వినోర్బాహుభ్యామ్" ఇత్యకారలోపో దృష్టః । స త్వకారలోపాభావస్థానే వాజపేయకాణ్డేఽపి తథైవ భవతి । త్రిపదప్రభృతీనాం పదానాం సమూహస్త్రిపదప్రభృతీతి తు వ్యాఖ్యానం న యుజ్యతే । హౌత్రబ్రాహ్మణే—"దేవీ దేవపుత్రే ఇత్యాహ దేవీ హ్యేతే" ఇత్యత్ర శ్రుతస్య 'ఇత్యాహ దేవీ' ఇతి పదత్రయస్యాధ్వరబ్రాహ్మణే "సా దేవి దేవమచ్ఛేహీత్యాహ దేవీ హ్యేషా" ఇతి పునశ్శ్రుతౌ తృతీయే పదే ప్రగ్రహప్రసఙ్గాత్ । తథోఖ్యకాణ్డే "యే అన్తరిక్షే యే దివి" ఇతి శ్రుతస్య పదచతుష్టయస్య శతరుద్రీయేఽన్వారోహే—"యేఽన్తరిక్షే యే దివి యేషామ్" ఇతి పునశ్శ్రుతౌ ద్వితీయపదే అలోపప్రసఙ్గాచ్చ। యస్తు కృత్స్నస్య మన్త్రస్య పునః ప్రయోగస్తత్ర మన్త్రాన్యత్వాభావాచ్చతుర్థేఽపి పదే పూర్వవత్కార్యం భవత్యేవ । యథా—'అమ్బే అమ్బాలి' ఇత్యత్ర 'దధిక్రావ్ణ్ణో అకారిషమ్' ఇతి పునశ్శ్రుతౌ ద్వితీయస్య పదస్య అలోపః । యశ్చ మన్త్రపదానాం బ్రాహ్మణేఽనువాదస్తత్ర స ఏవ మన్త్రోఽనూద్యత ఇతి మన్త్రాన్యత్వాభావాన్మన్త్రకాణ్డవదచ-

* సంయుక్త.

† ఇత్యకారాలోపో.

తుర్థమపి పదం భవతి । "మర్యశ్రీస్పృహయద్వర్ణో అగ్నిరితి" । న తత్ర ప్రాపకాన్తరమపేక్షణీయమ్। మన్త్రాన్యత్వాభావాత్ । ద్విరుక్తిరధ్యాయపరిసమాప్తేరుపలక్షణమ్॥ ౬౧॥

ఇత్యాచార్యగార్గ్యగోపాలమిశ్రవిరచితే వైదికాభరణాఖ్యే ప్రాతిశాఖ్యవ్యాఖ్యానే ప్రథమోఽధ్యాయః॥ ౧॥

త్రి:—త్రయాణాం పదానాం సమాహారస్త్రిపదమ్। కార్యభాజః పదస్య తృతీయత్వం విజ్ఞేయమ్ । ఈదృశం త్రిపదం ప్రభృతి ఆదిర్యస్య తత్త్రిపదప్రభృతి। యథోక్తం పూర్వోక్తవిధిం కరోతి అవిశేషేణ * తత్త్రిపదప్రభృతి పునరుక్తం చేత్ । తథాహి 'లుప్యతే త్వకార ఏకారౌకారపూర్వః' ఇత్యనేన ప్రథమకాణ్డతృతీయప్రశ్నే 'దేవస్య త్వా సవితుః ప్రసవేఽశ్వినోర్బాహుభ్యామ్' ఇత్యత్ర అకారే లుప్తే తదేవ వాక్యం వాజపేయేఽప్యలోపం బాధిత్వా తథైవ భవతి, త్రిపదప్రభృతిత్వాత్ । 'ఉభా వామ్' ఇత్యత్ర 'సుపథా రాయే అస్మాన్' ఇత్యేతత్, 'ఉదు త్యం జాతవేదసమ్' ఇత్యత్రాపి తథైవ । తథా 'సంతే వాయుః' ఇత్యత్ర 'స జాతో గర్భో అసి రోదస్యోః' ఇత్యేతత్, 'క్రూరమివ వా' ఇత్యత్రాపి తథైవ। బ్రాహ్మణవాక్యేషు తు త్రిపదమాత్రాద్వా కార్యం భవతి । బ్రాహ్మణవాక్యేషు పూర్వస్థలస్యైవోక్తేః । యథా—'ఇమామగృభ్ణన్' ఇత్యత్ర 'మర్యశ్రీస్పృహయద్వర్ణో అగ్నిః' ఇత్యేతద్వాక్యం 'ఉత్క్రామ' ఇత్యత్రాపి తథైవ భవతి। కార్యభాజః పదస్య తృతీయత్వమితి కిం, 'యే అన్తరిక్షే యే దివి తేభ్యః' ఇత్యుక్తే। 'యేఽన్తరిక్షే యే దివి యేషామ్' ఇతి రుద్రోత్తమానువాకే । ప్రభృతీతి కిం 'త్వమగ్నే రుద్రః' ఇతి యాజ్యాయాం 'దివస్పరి ప్రథమం జజ్ఞే అగ్నిః' ఇతి వాక్యం 'అగ్నయేఽన్నవతే' ఇత్యత్ర 'ఇతః ప్రథమం జజ్ఞే అగ్నిః' ఇతి పునరుక్తం సత్తథైవ భవేదితి చేన్నైవమ్ । త్రిపదమాత్రాదేవ తథాభావ ఇతి నాత్ర వక్తుం యుక్తమ్। కింతు- 'జజ్ఞే సగ్ంస్థానః' ఇతి జజ్ఞేగ్రహణసామర్థ్యాత్ । అన్యథా తస్యవైయర్థ్యాత్ । పదవీప్సా అధ్యాయపరిసమాప్తిం ద్యోతయతి॥ ౬౧॥

అథ వర్ణసమామ్నాయ ఏకషష్టిః॥ ౬౧॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నే ప్రాతిశాఖ్యవివరణే సంజ్ఞాపరిభాషానిరూపణంనామ ప్రథమోఽధ్యాయః॥ ౧॥

---

* స్వవిశేషణాయ.

అథ ద్వితీయోఽధ్యాయః

సూత్రం:—అథ శబ్దోత్పత్తిః॥ ౧॥

వై:—ఇదానీం వేదవర్ణానాం ఉచ్చారణప్రసిద్ధ్యర్థం, "మకారస్పర్శపరస్తస్య సస్థానమనునాసికమ్" ఇత్యాదిషు సస్థానాదిజ్ఞాపనార్థం చ శబ్దోత్పత్తిప్రకార ఉపదిశ్యతే । అథేత్యయమధికారః, శబ్దస్యోత్పత్తిర్జన్మ, సాఽధికృతా వేదితవ్యా । ద్వివిధశ్శబ్దో నిత్యః కార్యశ్చేతి। తత్ర నిత్యః సర్వదేశవ్యాపక ఏక * శ్శబ్దో బ్రహ్మేత్యభిధీయతే। తస్మాత్కార్యశబ్ద ఉత్పద్యతే స వ్యక్తః క్వాచిత్కోఽనన్తభేదశ్చ । తస్య వర్ణాత్మకస్యోత్పత్తిః ఇహ వ్యాఖ్యేయతయా అధిక్రియతే॥ ౧॥

త్రి:—ఉక్తో వర్ణసమామ్నాయః । తేషాం వర్ణానాం కీదృక్కారణం కథం వా తదుపలబ్ధిరిత్యాకాంక్షానన్తరం తన్నిరూప్యత ఇత్యానన్తర్యార్థోఽథశబ్దః। అథవా ఇత ఉత్తరం యద్వక్ష్యతే తచ్ఛబ్దోత్పత్తిరిత్యధికృతం 1 వేదితవ్యమిత్యధికారార్థః । శబ్దో నామ ధ్వనిః, వర్ణానామకారాదీనాముపాదానకారణం, తదుత్పత్తిర్జన్మ, ఉపలబ్ధిర్వా । యథోదకస్య ఖననాత్ పూర్వమేవ భూమౌ **జలమస్త్యేవ** తత్ ఖననాద్దృశ్యతే తద్వత్సేయమభిధీయత 2 ఇతి సూత్రార్థః॥ ౧॥

సూత్రం:—వాయుశరీరసమీరణాత్కణ్ఠోరసోస్సన్ధానే॥ ౨॥

వై.—తత్ర సర్వవర్ణానువృత్తినః సామాన్యరూపస్య తావదుత్పత్తిరుచ్యతే—సమీరణాదితి సంపూర్వాదీర్తేర్భావే ల్యుట్ప్రత్యయః । వక్త్రా ప్రేర్యమాణస్య కోష్ఠ్యస్య వాయోశ్శరీరే యత్సముత్థానం ప్రయోజ్యవ్యాపారస్తస్మాదిత్యర్థః । యద్వా—సంపూర్వా-

---

* వ్యాప్యవ్యక్తఏకః ఇతిపాఠాన్తరమ్.

1 సా శబ్దోత్పత్తిరిత్యేతదధికృతం.

2 తద్వచ్ఛబ్దోత్పత్తిరుచ్యత.

దీప్తే ర్వర్ణాన్నాల్యుత్పత్త్యయః । తస్య వాయోశ్శరీరే యత్సముత్థాపనం ప్రయోజకవ్యాపారస్తస్మాదిత్యర్థః । కణ్ఠశ్చోరశ్చ కణ్ఠోర* ఇతి ప్రాణ్యఙ్గత్వాదేకవద్భావే కర్తవ్యే ఛాన్దసం ద్వివచనమ్ । తయోస్స్థానే మధ్యాకాశే శబ్దస్యోత్పత్తిరిత్యన్వయః । అత ఏవ సంస్తుతిశ్శ్రూయతే—'నమస్తే వాయో । త్వమేవ ప్రత్యక్షం బ్రహ్మాసి', 'ఆకాశశరీరం బ్రహ్మ' ఇతి చ । అత్ర శిక్షా—

మనః కాయాగ్నిమాహన్తి స ప్రేరయతి మారుతమ్ ।
మారుతస్తూరసి చరన్మన్ద్రం జనయతి స్వరమ్ ॥

ఇతి । ఏవం సర్వవర్ణానువర్తినః సామాన్యరూపస్య కణ్ఠోరోమధ్యం స్థానం, కోష్ఠ్యో వాయుః కరణం, తత్సమీరణం యత్న ఇత్యుక్తం భవతి॥ ౨॥

త్రి:—వాయుమగ్నిస్సమీరయతి । వాయుశ్శరీరమ్। తథాభూతాత్సమీరణాత్ప్రేరణాదభిఘాతాదిత్యర్థః । కణ్ఠోరసోస్స్థానే మధ్యదేశే శబ్దోత్పత్తిర్భవతి । శిక్షా చైవమస్తి—

శ్లో॥ మనః కాయాగ్నిమాహన్తి స ప్రేగయతి మారుతమ్ ।
మారుతస్తూగసి చరన్మన్ద్రం జనయతి స్వరమ్॥ ౧॥

వాయుశ్చ శరీకం చ వాయుశరీరే తయోస్సమీరణం తస్మాత్। అన్యే త్వాహుః—వాయోశ్శరీరే సతస్సమీరణం ౨ తస్మాచ్ఛబ్దోత్పత్తిరితి। అత్రేత్థం సమాసః రాజదన్తాదిత్వాచ్ఛరీరశబ్దస్య పరనిపాతః । శరీరే వాయుర్వాయుశరీరం తస్య సమీరణంతస్మాత్ । అస్మిన్మతే వాయోస్సమీరణకర్తృత్వమేవ న తు కర్మత్వమ్॥ ౨॥

---

* కణ్ఠోరసీ.

౧ ఆత్మా బుద్ధ్యా సమేత్యార్థాన్మనో యుఙ్క్తే వివక్షయా । కిఞ్చ—
ఆకాశవాయుప్రభవశ్శరీరాత్ సముచ్చరన్వక్త్రముపైతి నాదః । స్థానాన్తరేషు ప్రవిభజ్యమానో వర్ణత్వమాయాతి స ఏవ శబ్దః॥ ఇత నైయాయికే.

౨ యత్సమీరణం.

సూత్రం:—తస్య ప్రాతిశ్రుత్యాని భవన్త్యురః కణ్ఠశ్శిరో ముఖం నాసికే ఇతి॥ 3॥

వై:—ఇదానీం విశేషరూపాణాముత్పత్తిస్థానాని సర్వాణి నిర్దిశతి—తచ్ఛబ్దేన ప్రకృత ఉత్పత్త్యాశ్రయః * శబ్దః ప్రత్యవమృశ్యతే। ప్రతినియతతయా శ్రూయత ఇతి ప్రతిశ్రుద్విశేషరూపం తదర్హాణి సన్తీతి ప్రాతిశ్రుత్యాని, ప్రాగ్వ్యతీయష్ఠక్। శిర ఇత్యాస్యస్యోపరి ప్రావరణముచ్యతే। ముఖమిత్యుత్తరదన్తాః తన్మూలముత్తరోష్ఠో హనూమూలం తాలు చ। నాసికే ఇతి నాసికాఛిద్రయోః కణ్ఠాసన్నప్రదేశ ఉచ్యతే। ఏతాని స్థానాని తస్య వర్ణాత్మకస్య శబ్దస్య విశేషరూపనిష్పత్త్యర్హాణీత్యర్థః॥ 3॥

త్రి:—తస్య ప్రకృతస్య శబ్దస్య ఉరఃప్రభృతిస్థానాని ప్రాతిశ్రుత్యాని భవన్తి। ప్రతిశ్రుత్ప్రతిధ్వనిః। తత్సంబన్ధీని ప్రాతిశ్రుత్యాని॥ 3॥

సూత్రం:—సంవృతే కణ్ఠే నాదః క్రియతే॥ ౪॥

వై:—అథ వర్ణానాం విశేషరూపోత్పత్తౌ ప్రథమకారణభూతా † అనుప్రదానాఖ్యా నాదాదయో బాహ్యప్రయత్నా ఉచ్యన్తే। సంవరణం కణ్ఠస్యసఙ్కోచః। స ఖలు సంవారో నామ బాహ్యప్రయత్నః। తస్మిన్ సతి నాదాఖ్యో బాహ్యః ప్రయత్నః క్రియతే ఉత్పాద్యతే। నాదధ్వనిసంసర్గాత్ వ్యఞ్జనేషు ఘోషో నామ బాహ్యప్రయత్నో జాయతే ఇతి శిక్షాయాం స్మర్యతే॥ ౪॥

త్రి:—ఏతదాదినా సూత్రత్రయేణ శబ్దస్య త్రైవిధ్యముచ్యతే, నాదశ్శ్వాసో హంకారశ్చేతి। తావస్నాదలక్షణమాహ—సంవృతే కణ్ఠే యశ్శబ్దః క్రియతే స నాదసంజ్ఞో భవతి। సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—'నాదోఽనుప్రదానమ్' ఇత్యాది॥ ౪॥

---

* ఉత్పత్తిమాన్.

† పృథక్కారణభూతాః.

సూత్రం:—వివృతే శ్వాసః॥ ౫॥

వై:—వివరణం కణ్ఠస్య విస్తరణమ్ । స ఏవ వివారాఖ్యో బాహ్యప్రయత్నః । తస్మిన్ సతి శ్వాసో నామ బాహ్యప్రయత్నః క్రియతే, తద్ధ్వనిసంసర్గాదఘోషో నామ బాహ్యప్రయత్నో జాయతే ఇతి శిక్షాయాం స్మర్యతే॥ ౫॥

త్రి:—వివృతే కణ్ఠే యశ్శబ్దః క్రియతే సశ్వాససంజ్ఞో భవతి । సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—'అఘోషేషు శ్వాసః' ఇతి ॥౫॥

సూత్రం:—మధ్యే హకారః॥ ౬॥

వై:—మధ్యే భవో మధ్యః, "అసామ్ప్రతికే *"। తదయమర్థః—సామ్ప్రతికే ప్రకృతిస్థే కణ్ఠే సతి హకారో నామ బాహ్యప్రయత్నః క్రియతే । తేన చ వ్యఞ్జనేషు ఘోషో జాయతే॥ ౬॥

త్రి:—సంవృతవివృతయోర్మధ్యే మధ్యమప్రకారే యశ్శబ్దః క్రియతే స హకారసంజ్ఞో భవతి। సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం—'హకారో హచతుర్థేషు' ఇతి॥౬॥

సూత్రం:—తా వర్ణప్రకృతయః॥ ౭॥

వై:—ప్రకృతయ ఇత్యాదికర్మణి ప్రశబ్దః । కరణే క్తిన్ ప్రత్యయః । కర్తుమారభ్యన్తే ఆభిర్వర్ణా ఇతి ప్రకృతయః । ప్రకృతిశబ్దస్య స్త్రీవిషయత్వాత్తా ఇతి విశేషణమ్ । నాదశ్వాసహకారా వర్ణానాం విశేషోత్పత్తౌ ప్రథమకారణానీత్యర్థః॥ ౭॥

త్రి:—వర్ణానాం ప్రకృతయో వర్ణప్రకృతయః । తాః వర్ణప్రకృతయో భవన్తి యే నాదశ్వాసహకారా ఉక్తాః । నాదప్రకృతయః కేచిద్వర్ణాః, శ్వాసప్రకృతయోఽన్యే, హకారప్రకృతయోఽన్యే। యథా, మృత్ప్రకృతయో ఘటశరావా-

* 4. 3. 9. పాణిని సూత్రం.

డయః । యథా వాతస్తు ప్రకృతయః పటాదయః । నను సర్వనామ్నః ప్రకృతపరామర్శకత్వాన్నాదశ్వాసహకారేషు పుంలిఙ్గేషు పరామర్శనీయేషు సత్సు తా ఇతి స్త్రీలిఙ్గప్రయోగః కథం సాధుః, ఉచ్యతే—"నిర్దిశ్యమానప్రతినిర్దిశ్యమానయోరేకతామాపాదయన్తి సర్వనామాని కామచారేణ తల్లిఙ్గతాముపాదదతే" ఇతి మహాభాష్యవచనాత్ప్రయోగసాధుత్వమధ్యవసీయతే । తస్మాదన్యోన్యాన్వయస్సంభవతి॥ ౭॥

సూత్రం:—నాదోఽనుప్రదానగ్ం స్వరఘోషవత్సు॥ ౮॥

వై:—అథైషాం విషయవిభాగ ఉచ్యతే—స్వరేషు ఘోషవత్సు చ ఫ్యత్వాద్యేషు నాదోఽనుప్రదానం భవతి । అనుశబ్దః పశ్చాదర్థకః । కోష్ఠ్యవాయుసముచ్ఛ్వాసాత్పరం మూర్ధ్ని ప్రతిఘాతాన్నివృత్తే తస్మిన్ కణ్ఠస్య సంవారాదయో యథోక్తాస్త్రయోఽవస్థా భవన్తి తదా ప్రదీయన్తే స్థానేషు నివేశ్యన్త ఏభిర్వర్ణా ఇత్యనుప్రదానాని॥ ౮॥

త్రి:—స్వరేషు ఘోషవత్సు చ వర్ణేషు నాదోఽనుప్రదానం భవతి। అనుప్రదీయతే అనేన వర్ణ ఇత్యనుప్రదానం మూలకారణమ్? అనుప్రదీయతే ఉపాదీయతే జన్యత ఇత్యర్థః॥ ౮॥

సూత్రం:—హకారో హచతుర్థేషు॥ ౯॥

వై:—హశ్చ చతుర్థాశ్చ హచతుర్థాస్తేషు హకారాఖ్యః ప్రయత్నః అనుప్రదానం భవతి । అయం హకారప్రయత్నః తృతీయతయా ప్రాగుక్తోఽపి పూర్వసూత్రాపవాదతయా తదనన్తరమేవ వినియుజ్యతే। పూర్వసూత్రే తు తృతీయతయా అభిధానం తత్కారణభూతాయా మధ్యావస్థాయా ఇతరావస్థాద్వయనిరూప్యత్వాదిత్యనుసన్ధేయమ్ । హచతుర్థా ఘోషవత్సు మహాప్రాణా ఇతరే అల్పప్రాణా భవన్తి॥ ౯॥

త్రి:—హకారశ్చ చతుర్థాశ్చ హచతుర్థాః। తేషు వర్ణేషు హకారోఽనుప్రదానం భవతి। నను సంజ్ఞావిధానక్రమభఙ్గాన్నాత్రేదం సూత్రమవతరతి। మైవమ్-ఘోషవత్స్వితి సామాన్యాన్నాదో హచతుర్థేషు చ ప్రసజ్యత ఇతి అతిప్రసఙ్గపరిహారార్థత్వాదవతరత్యేవేతి వదామః॥ ౯॥

☞ సూత్రం:—అఘోషేషు శ్వాసః॥ ౧౦॥

వై:—అఘోషేషు శ్వాసోఽనుప్రదానం భవతి॥ ౧౦॥

త్రి:—అఘోషేషు వర్ణేషు శ్వాసోఽనుప్రదానం భవతి॥ ౧౦॥

☞ సూత్రం:—భూయాన్ ప్రథమేభ్యోఽన్యేషు॥ ౧౧॥

వై:—తత్ర విశేషమాహ। ప్రథమవ్యతిరిక్తేషు అఘోషేషు ప్రకృష్టః శ్వాస అనుప్రదానం భవతి। తతశ్చ ప్రథమా అల్పప్రాణాః అఘోషేషు। ఇతరే మహాప్రాణాః। తదుక్తం శిక్షాయామ్।—“ మహతి వాయౌ మహాప్రాణా అల్పే వాయావల్పప్రాణాః ” ఇతి। తదేవం రూపవిశేషహేతవో బాహ్యప్రయత్నా ఉక్తా దర్శితాశ్చ। స్వరవిశేషహేతవస్తు వక్ష్యన్తే ఏవంరూపానుప్రయోగాత్॥ ౧౧॥

త్రి:—సాన్నిధ్యాచ్ఛ్వాస ఇతి లభ్యతే। ప్రథమేభ్యోఽన్యేషు అఘోషేషు శ్వాసో భూయానధికో భవతి॥ ౧౧॥

☞ సూత్రం:—అవర్ణే నాత్యుపసంహృతమోష్ఠహను నాతివ్యస్తమ్॥ ౧౨॥

వై:—అథాత్ర స్థానకరణాభ్యన్తరప్రయత్నా ఉచ్యన్తే- ఉపసంహార ఉపశ్లేషణం సమీపనయనమితి యావత్। హనుశబ్ద ఆస్యపార్శ్వభాగయోర్వర్తతే। ఓష్ఠౌ చ హనూ చ ఓష్ఠహను। వ్యస్తం విశ్లిష్టమ్। తదయమర్థః-అవర్ణే ఉచ్చార్యే ఓష్ఠయోరీషదసమాప్తః పరస్పరోపశ్లేషః కార్యః। ఏవం హన్వోశ్చ తథా ఈషద్-

ఽసమాప్తిః పరస్పరవిశ్లేష ఓష్ఠయోః కార్యః । ఏవం హన్వోశ్చ। అత్రోపశ్లేషభూయస్త్వస్య విశ్లేషభూయస్త్వస్య చ సమానవిషయత్వాసమ్భవాత్ వినివేశ ఆశ్రీయతే హ్రస్వే అవర్ణే ఉపశ్లేషభూయస్త్వం దీర్ఘప్లుతయోస్తు విశ్లేషభూయస్త్వమితి । అతఏవ “అకారవదోష్ఠౌ” ఇత్యతిదేక్ష్యతి, న త్వవర్ణవదితి । శిక్షాయాం చ స్మర్యతే- “వివృతమూష్మణాం స్వరాణాం చ సంవృతమకారస్య” ఇతి అత్రావర్ణస్య హనూ స్థానమ్ । ఓష్ఠౌ కరణమ్। తదుత్తరత్ర స్పష్టీకరిష్యతే। ఉక్తం చ శిక్షాయామ్- “ స్పృష్టస్థానమవర్ణమేకే ” ఇతి॥ ౧౨॥

త్రి:—అవర్ణే ఉచ్చార్యమాణే ఓష్ఠహను అత్యుపసంహృతం అతిసంశ్లిష్టం న భవతి అతివ్యస్తమతివివృతం చ న భవతి। ఓష్ఠౌ చ హనూ చ ఓష్ఠహను । ‘ద్వన్ద్వశ్చ ప్రాణితూర్యసేనాఙ్గానామ్’ ఇత్యేకవద్భావః। తదేకస్మిన్నుభయథా న శక్యతే కర్తుమితి యోగవిభాగః కార్యః—అకారే నాత్యుపసంహృతమ్, ఆకారే చ ప్లుతే చ నాతివ్యస్తమితి॥ ౧౨॥

సూత్రం:—ఓకారే చ॥ ౧౩॥

వై :—చశబ్దేన నాతివ్యస్తమిత్యేతదన్వాదిశ్యతే । “ అన్వాదేశోఽన్త్యస్య” ఇతి। నాతివ్యస్తతాఽత్ర హన్వోరేవ । ఓష్ఠయోర్విశేషవచనాత్ । తదయమర్థః-ఓకారే ఉచ్చార్యే హనూ నాతివ్యస్తే భవత ఇతి॥ ౧౩॥

త్రి:—చకారో హనుమాత్రకార్యాన్వాదేశకః । ఓష్ఠకార్యస్య పరసూత్రేణ విశేషవిధానాత్ । ఓకారే ఉచ్చార్యమాణే హనూ అతివ్యస్తే న భవతః॥ ౧౩॥

సూత్రం:—ఓష్ఠౌ తూపసంహృతతరౌ॥ ౧౪॥

వై :—తుశబ్దో నాతివ్యస్తమిత్యేతద్వినివర్తయతి । ఓష్ఠౌ హన్వోః పరస్పరం చ ఉపశ్లేషితతరౌ భవతః । ఓకారస్య హనూ ఉత్తరోష్ఠశ్చ స్థానమధరోష్ఠః కరణమ్॥ ౧౪॥

త్రి:—సాన్నిధ్యాదోకార ఇతి లభ్యతే । ఓకారే కార్యే ఓష్ఠావుపసంహృతతరౌ స్యాతామ్। తుశబ్ద ఓష్ఠయోః పూర్వోక్తవిధిం నివారయతీతి వరరుచిరువాచ । మాహిషేయస్తు బభాషే—'బద్ధోః' ఇత్యాదికమోకారం సవ్యఞ్జనం న్యస్తో నివారయతీతి॥ ౧౪॥

సూత్రం:—ఈషత్ప్రకృష్టావేకారే॥ ౧౫॥

వై:—ఓష్ఠావిత్యనువర్తతే । ఏకారే ఉచ్చార్యే ఓష్ఠౌ పరస్పరం ఈషత్ ప్రకృష్టౌ భవతః । ఏతేనాస్య వివృతప్రయత్నత్వమ్*॥

త్రి:—ప్రకృష్టావిత్యత్ర ద్వివచనేన ప్రకృతావోష్ఠౌ గృహ్యేతే। ఏకారే కార్యే ఓష్ఠావీషత్ప్రకృష్టౌ స్యాతామ్ । ప్రకృష్టతా సన్నికృష్టతా॥ ౧౫॥

సూత్రం:—ఉపసంహృతతరే హనూ॥ ౧౬॥

వై:—హనూ తు పరస్పరముపశ్లేషితతరే భవతః । ప్రయత్నాన్తరం చాస్య వక్ష్యతి- "తాలౌ జిహ్వామధ్యమివర్ణే"। "ఏకారే చ"ఇతి। తేనాస్య హనూ తాలు చ స్థానమ్ । ఓష్ఠౌ జిహ్వామధ్యం చ కరణమ్॥ ౧౬॥

త్రి:—సాన్నిధ్యాదేకార ఇతి లభ్యతే । ఏకారే కార్యే హనూ ఉపసంహృతతరే భవతః । అతిశయేనోపసంహృతే ఉపసంహృతతరే॥ ౧౬॥

సూత్రం:—జిహ్వామధ్యాన్తాభ్యాం చోత్తరాఞ్జమ్భ్యాన్ స్పర్శయతి॥ ౧౭॥

వై:—జిహ్వాయా మధ్యం జిహ్వామధ్యం తస్యాన్తౌ పార్శ్వభాగౌ । చకార ఏకారమన్వాదిశతి । ప్రకృతత్వాత్ । తేన స్పర్శయతి చ, చేతి న యోజ్యః । హనూమూలయోరుపరిప్రదేశా ఉత్తరజమ్భ్యాః । స్పర్శయతీతి స్వార్థే ణిచ్ । యద్వా-జిహ్వామధ్యా-

* వివృతప్రయత్నత్వమాదిశ్యత ఇతి క్వచిత్.

న్తౌ ప్రయోజ్యకర్తౄన్ స్పృశతః। తాభ్యాం వక్తా ప్రయోజకం స్పర్శయతి। ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్। అత్ర అవ్యఞ్జనపూర్వక ఏకారే స్పర్శనమ్। వ్యఞ్జనపూర్వకే తు న స్పర్శనమితి విభాగః। తథైవ దర్శనాత్॥ ౧౭॥

త్రి:—ఏకారే కార్యే జిహ్వామధ్యాన్తాభ్యాం ఉత్తరౌ జమ్భ్యౌ స్పర్శయతి స్పృశేదిత్యర్థః। పాలయతీత్యాదివత్ స్వార్థే ణిచ్। జమ్భ్యావితి హనుమూలప్రాన్తదేశావిత్యర్థః। మణ్డూకప్లుతిన్యాయేన చకార ఏకారమాకర్షతి। జిహ్వాయా మధ్యం తస్య అన్తౌ తాభ్యాం జిహ్వామధ్యాన్తాభ్యామ్॥ ౧౭॥

సూత్రం:—ఉపసగ్ంహృతతరే చ జిహ్వాగ్రమృకారర్కారల్కారేషు బర్స్వేషూపసగ్ంహరతి॥ ౧౮॥

వై:—ఉపసగ్ంహృతతరే ఇతి హన్వోర్విశేషణమ్। సామర్థ్యాత్। బర్స్వా నామ రేఫటవర్గస్థానయోర్మధ్యప్రదేశాః। ఋకారాదిషు త్రిషూచ్చార్యేషు హన్వోః పరస్పరోపశ్లేషః। జిహ్వాగ్రస్య బర్స్వేషూపసంహారశ్చ కార్యః। ఏతేషాం బర్స్వాః స్థానం, జిహ్వా హనూ చ కరణమ్॥ ౧౮॥

త్రి:—చశబ్దో హన్వోరన్వాదేశకః *, ఋకారే ౠకారే ఌకారే చ కార్యే. హనూ ఉపసంహృతతరే భవతః। జిహ్వాగ్రం చ బర్స్వేషూపసంహరతి క్షిపేత్। బర్స్వేష్వితి దన్తపఙ్క్తేరుపరిష్టాదుచ్చప్రదేశేష్విత్యర్థః। నను ‘ అరమృకారపరే, ఇతి లక్షణాసంభవాదృకారర్కారల్కారేష్వితి కథం సన్ధిస్సాధుః? సత్యం నైతల్లక్షణాత్ కిన్తు శాస్త్రాన్తరబలాత్సాధుః। ఏవం ‘ఋకారల్కారౌ హ్రస్వౌ’ ఇత్యత్రాపి† విజ్ఞేయమ్॥ ౧౮॥

సూత్రం:—ఏకేషామనుస్వారస్వరభక్త్యోశ్చ॥ ౧౯॥

వై:—ఏకేషామన్యేషాం మతేన అనుస్వారే హనూపసంహారః కార్యః। స్వరభక్తౌ జిహ్వాగ్రస్య బర్స్వేషూపసంహార ఇతి

* చశబ్దేన హన్వోరన్వాదేశః. † ఇతి

యథాక్రమం వినివేశః। తేషామనుస్వారస్త్వానునాసిక్యః। స్వరభక్తిరప్యర్ధకారార్ధరూపేతి। స్వమతే తు అనుస్వారస్య వక్ష్యతి ఆనునాసిక్యమ్। "అనుస్వారోత్తమా అనునాసికాః" "నాసికావివరణాదానునాసిక్యమ్" ఇతి। స్వరభక్తేస్తు రేఫస్థానాదికం [1]భవతి। 'రేఫస్స్వరభక్తిః' ఇతి హి వక్ష్యతి॥ ౧౯॥

త్రి:—చకారః పూర్వోక్తవిధిమన్వాదిశతి। యథాసంఖ్యేన అనుస్వారస్వరభక్త్యోః పూర్వోక్తవిధిర్భవతి। అనుస్వారే హన్వోరుపసంహారః। స్వరభక్తౌ జిహ్వాగ్రస్య బర్స్వేషూపసంహారః। ఏతదేకేషాం మతమ్। అన్యేషాం మతం తు అనుస్వారస్యానునాసికమాత్రత్వం, స్వరభక్తే ఋకారతుల్యత్వమితి *। తచ్చిన్త్యమ్॥ ౧౯॥

సూత్రం:— అనాదేశే ప్రణ్యస్తా జిహ్వా॥ ౨౦॥

వై:— యత్ర జిహ్వాయా వ్యాపారో నాదిశ్యతే అవర్ణాదౌ తత్ర సా ప్రణ్యస్తా ప్రసారితైవ భవేత్॥ ౨౦॥

త్రి:— యత్ర 'జిహ్వాగ్రేణ, జిహ్వామధ్యేన' ఇత్యాదేరనాదేశః, అనుపదేశః తత్ర విషయే జిహ్వా ప్రణ్యస్తా తూష్ణీంభూతా భవతి। ప్రకర్షేణ న్యస్తా ప్రణ్యస్తా యథా—'ఉప మా' ఇత్యనాదేశే సర్వకరణానాం తూష్ణీంభావసిద్ధేః కిమర్థోఽయమారమ్భః? ఉచ్యతే— ఏకారస్య జిహ్వామధ్యాన్తనిష్పాద్యత్వమస్తీతి తదవయవస్యాప్యకారస్య తథాత్వమస్తీతి అకారత్వసామ్యాదన్యత్రాపి 'అథ' ఇత్యాదౌ తథాత్వం ప్రసజ్యేత। తచ్చానిష్టమ్। తన్మాభూదితి పరిహారః। న ఆదేశః అనాదేశః తస్మిన్నుపదేశాభావే ఇత్యర్థః॥ ౨౦॥

సూత్రం:— అకారవదోష్ఠౌ॥ ౨౧ ॥

వై:— ఓష్ఠావపి వ్యాపారానాదేశే అకారవద్భవతః। అకారే యథా నాత్యుపసంహృతౌ తథా స్యాతామృకారాదిషు। తదనేన సూత్రద్వయేన జిహ్వాయా అనాదేశవిషయే అకరణత్వమ్, ఓష్ఠయోస్తు తస్మిన్ విషయే అకారవత్త్వం చోక్తం భవతి॥ ౨౧ ॥

---

1. రేఫవత్స్థానాదికం.

*వరరుచిమతమ్

త్రి:—సాన్నిధ్యాదనాదేశ ఇతి లభ్యతే । ఓష్ఠయోర్యత్రానాదేశస్తత్ర అకారవత్ అకారే యథా తథా ఓష్ఠౌ భవతః నాత్యుపసంహృతతరావిత్యర్థః॥ యథా—'ఇన్ద్రః' ఇతి॥ ౨౧॥

సూత్రం:—తాలౌ జిహ్వామధ్యమివర్ణే॥ ౨౨॥

వై:—ఉపసంహరతీత్యన్వయః । తాలుశబ్దేన జిహ్వాయా అధస్తనప్రదేశ ఉచ్యతే । స ఇవర్ణస్య స్థానమ్ । జిహ్వామధ్యం కరణమ్॥ ౨౨॥

త్రి:—ఇవర్ణే కార్యే జిహ్వామధ్యం తాలౌ ఉపసంహర్తవ్యమ్ । యథా—'ఇషే త్వా' జిహ్వాయా మధ్యం జిహ్వామధ్యమ్॥ ౨౨॥

సూత్రం:—ఏకారే చ॥ ౨౩॥

వై:—చశబ్దస్తాలౌ జిహ్వామధ్యమిత్యన్వాదిశతి ॥ ౨౩॥

త్రి:—చకారః పూర్వవిధిమన్వాదిశతి। ఏకారే కార్యే జిహ్వామధ్యం తాలావుపసంహర్తవ్యమ్। నను-విధౌ సమానే పృథక్సూత్రారమ్భః కిమర్థః? ఉచ్యతే—ఇవర్ణే యథా జిహ్వామధ్యోపసంహారః, నఖల్వేవమేకారే। కిన్తు తతో న్యూన ఇత్యర్థః। కుతః అకారమిశ్రితత్వాదేకారస్య అకారస్య చ * తదేకదేశత్వాజ్జిహ్వామధ్య † నిష్పాద్యత్వం న తు స్వతః। అత ఏవ ‡ సోపాధికత్వాన్న్యూనతోపపత్తిః। 'ఈషత్ప్రకృష్టౌ' ఇత్యాదిసూత్రత్రయేణ ఏకారస్య స్థానకరణే నిర్దిష్టే। ఇహ తు తతోఽన్యే తస్యైవ § నిర్దిశ్యేతే । తదేకస్మిన్నుభయథా కర్తుం న శక్యతే విరోధాత్ । తస్మాదత్ర యోగవిభాగః కర్తవ్యః, అవ్యఞ్జనే తల్లక్షణం సవ్యఞ్జనే త్వేతదితి। కుతోఽయం నియమః ? ఉచ్యతే—ఏకార ఇతి సామాన్యోక్తౌ సత్యాం ప్రథమమవ్యఞ్జనస్యైవ గ్రహణం ముఖ్యమ్। తథా సతి ప్రథమప్రతీతే తస్మిన్ ప్రథమం లక్షణం యుజ్యతే।సవ్యఞ్జనే తు పారిశేష్యాదేతదితి విజ్ఞేయమ్॥ ౨౩॥

---

* ఇకారస్య చ. † మధ్యాన్త.

‡ అతస్తస్య § తతోఽన్యస్యైవ.

సూత్రం:—ఓష్ఠోపసగ్ంహార ఉవర్ణే॥ ౨౮॥

వై:—ఉవర్ణే ఉచ్చార్యే ఓష్ఠోపసంహారః కార్యః। తత్రోత్తరోష్ఠస్థానమధరోష్ఠః కరణమ్॥ ౨౮॥

త్రి:—ఉవర్ణే కార్యే ఓష్ఠోపసంహారో భవతి। అత్రోపసంహారః పూర్వవన్న సన్నికృష్టతామాత్రం, కిన్తు 'సన్నికృష్టావోష్ఠౌ దీర్ఘౌ చ స్యాతామ్' ఇతి వివక్ష్యతే। ఏవం 'ఓష్ఠౌ తూపసంహృతతరౌ' ఇత్యత్రాపి విజ్ఞేయమ్। యథా—'ఉలూఖలబుధ్నో యూపో భవతి'। ఓష్ఠయోరుపసంహారః ఓష్ఠోపసంహారః॥ ౨౮॥

సూత్రం:—ఏకాన్తరస్తు సర్వత్ర ప్రకృతాత్॥ ౨౯॥

వై:-ఓష్ఠోపసంహారోఽనన్తరోక్త ఇహ విశేష్యతయాఽన్వేతి। ఏకమాత్రా అన్తరం యస్య ఓష్ఠోపసంహారస్య స తథోక్తః। తుశబ్దోఽర్ధమాత్రాన్తరం వినివర్తయతి। ప్రశబ్ద ఆదికర్మణి। ప్రకృతః ప్రథమకృతః। తదయమర్థః - ఏకమాత్రాన్తరస్త్వోష్ఠోపసంహారః సర్వత్ర ప్రథమకృతాదోష్ఠోపసంహారాత్పృథక్కర్తవ్య ఇతి। అయమాశయః - ప్రతివర్ణం తత్తత్ప్రయత్నః కర్తవ్య ఇతి సార్వత్రికీ క్లృప్తిః। తత్రార్ధమాత్రాన్తరత్వేఽపి పృథగోష్ఠోపసంహారః ప్రాప్తస్తావచనేన నివార్యతే ఏకాన్తరస్త్వితి। తేన 'హుతస్తోకో హుతో ద్రప్సః' ఇత్యాదిషు సకృదేవ సర్వార్థ ఓష్ఠోపసంహారః క్రియతే॥ ఏకాన్తరోదాహరణం తు, 'అథో ఉభావేవ'। 'పెరుం తుఞ్జానా'। 'ఉచ్ఛుష్మా ఓషధీనామ్' ఔకారే త్వేకవ్యఞ్జనాన్తరితేఽపి ఓష్ఠోపసంహారస్య తచ్ఛేషమాత్రగోచరత్వాత్ ఏకాన్తరతాఽస్తీతి భవత్యేవ పృథగుపసంహారః। యథా—"దేవశ్రుతౌ దేవేష్వాఘోషేథామ్" "యదగ్నీషోమా"। అధికకాలాన్తరత్వే తు కైముతికన్యాయసిద్ధః పృథగుపసంహారః। యథా—'ఉపాగ్ంశుగ్ం హుత్వోపాగ్ంశుపాత్రేఽగ్ంశుమవాస్య' 'పునరుత్స్యూతం వాసః'। 'దిత్సు। ఉపేతి। అదధత'। శిక్షాయాం తు—

ఓష్ఠ్యయోస్స్వరయోర్మధ్యే దృశ్యేతే తు తపౌ యది ।
పృథగ్భావస్తయోర్న స్యాత్త్రిమాత్రస్తయోర్భవేత్ ॥
ఓష్ఠ్యస్వరేషు కార్యేషు ప్రథమేనాక్షరద్వయే ।

ఇతి శ్లోకాభ్యాం క్వచిదేకాన్తరత్వసమ్భవేఽపి పృథగోష్ఠోపసంహారః ప్రతిషిధ్యతే। 'దేవో వస్సవితోత్పునాతు' । "మధ్యతోఽనుష్టుభా" ఇతి॥ తన్నిరాసార్థమిహ సర్వత్రేతి యత్నః క్రియతే। ఏకాన్తరత్వసమ్భవే సర్వత్ర భవత్యేవ పృథగోష్ఠోపసంహార ఇతి । తదయమత్ర సఙ్గ్రహః—

పృథగోష్ఠోపసంహారో నార్ధమాత్రాన్తరే భవేత్ ।
ఏకమాత్రాన్తరత్వస్య స్యాత్తు సర్వత్ర సమ్భవే॥ ౨౫॥

త్రి:-సాన్నిధ్యాదోష్ఠోపసంహార ఇతి లభ్యతే సర్వత్ర ఓష్ఠ్యస్వరేషు ప్రకృతాదోష్ఠోపసంహారాత్పృథగోష్ఠోపసంహారః కర్తవ్యః । స చేదేకాన్తరః ఏకాన్తర ఇతి మాత్రాకాలవ్యవేత ** ఇత్యర్థః। ఏకమాత్రా అన్తరం వ్యవధానంయస్యాసౌ।ఏకాన్తర ఇతి పృథగోష్ఠోపసంహారస్య విశేషణమ్। తుశబ్ద ఓకారపరత్వే ఏకాన్తరత్వనియమం నివర్తయతి †† ఉదాహరణాని-'ఉత్పూతశుష్మమ్' 'సూర్న్నీయమితి సు— ఊర్న్నీయమ్,' 'అప్సో ఓషధీషు' 'బాహువోర్బలమ్' 'తనువో ఘోరాఽన్యా' 'చతుర్హోతా'నను —'యోఽగంశుమ్' ఇత్యత్రానుస్వారస్య మాత్రాకాలః, శకారస్యార్ధమాత్రాకాలః, ఏవమధ్యర్ధమాత్రత్వే సత్యేకాన్తరత్వాభావాత్ కథం పృథగోష్ఠోపసంహారసిద్ధిః? ఉచ్యతే-శతే పఞ్చాశన్న్యాయేన సిద్ధ్యతి। అధ్యర్ధమాత్రత్వే ఏకమాత్రత్వం సుతరామస్తి । తేన కార్యం భవతి । అధికం తు న నిషిధ్యతే।స్యాద్యోగవ్యవచ్ఛేదకత్వాదేకశబ్దస్య। అత ఏవ 'బాహువోర్బల మూరువోరోజః' ఇత్యాదేర్న ద్విరోష్ఠ్యత్వం ముఖ్యం, కిన్తు స్ఫురితత్వమ్। ఉదాహరణం త్వాభాసతయా దర్శితమ్। తర్హి 'కుసురుబిన్దః' ఇత్యత్ర కకారరేఫాభ్యాముత్తరయోరుకారయోః కథం పృథ -

** వ్యవాయ.

†† తుశబ్ద ఓకారపరత్వే ఏకాన్తరత్వనియమం నివర్త్య ఓష్ఠోపసంహారమాత్రనిర్వర్త్యస్వప్రకరణానుప్రవేశమస్య విధేరాదధాతి

గోష్ఠోపసంహారో న భవతి? అర్ధమాత్రవ్యవాయసంభవాత్ మైవమ్ । అత్ర కకారసకారోత్తరయోరుకారయోస్తావన్న పృథగోష్ఠతా । ఏతల్లక్షణాసంభవాత్ । రేఫాదుత్తరస్య తు ప్రకృతాత్పృథక్త్వాభావాన్నాయం విధిః । కిన్తు మధ్యస్థసకారో-త్తరాదుకారాత్పృథక్త్వమ్ । తథా సత్యేకాన్తరత్వాభావస్తదవస్థ ఏవేతి లక్షణమి-దమవ్యభిచరితమ్॥ ౨౫॥

సూత్రం:—అకారార్ధమైకారౌకారయోరాదిః॥ ౨౬॥

వై:—అకారస్యార్ధమకారార్ధమ్ । తదైకారస్య చ ఔకారస్య చ ఆద్యవయవో భవతి । తేన తదీయాస్థానకరణప్రయత్నా-స్తస్మిన్నంశే భవన్తి॥ ౨౬॥

త్రి:—ఐకారస్య ఔకారస్య చ ఆదిరకారార్ధం భవతి । అకారస్యార్ధ-కాలసమ ఇత్యర్థః । అకారస్యార్ధమకారార్ధమ్॥ ౨౬॥

సూత్రం:—సంవృతకరణతరమేకేషామ్॥ ౨౭॥

వై:—తదకారార్ధం ఏకేషామాచార్యాణాం మతే సంవృత-కరణతరం భవతి* యదనయోరాదిః । స్వమతే తు సంవృతకరణమేవ॥

త్రి:—సాన్నిధ్యాదకారార్ధమితి లభ్యతే । ఏకేషాం మతే తదకారార్ధం సం-వృతకరణతరం భవతి । సంవృతాని సంనికృష్టాని కరణాని యస్య తత్సంవృతకరణం, అతిశయేన సంవృతకరణం సంవృతకరణతరమ్॥ ౨౭॥

సూత్రం:—ఇకారోఽధ్యర్ధః పూర్వస్య శేషః॥ ౨౮॥

వై:—అధికమర్ధం యస్మిన్ సోఽధ్యర్ధః । అధ్యర్ధమాత్ర ఇకారః పూర్వస్య ఐకారస్య శేషో భవతి । తేన తదీయాస్థానకరణప్రయత్నాస్తస్మిన్నంశే భవన్తి॥ ౨౮॥

---

*సంవృతతరకరణం.

త్రి:—పూర్వస్య ఐకారస్యేత్యర్థః। అధస్తాదైకారౌకారయోస్సహోచ్చరితత్వాత్ । అత్యర్థ ఇకార ఐకారస్య శేషో భవతి । అధికమర్థం యస్యాసావత్యర్థః॥ ౨౮॥

సూత్రం:—ఉకారస్తూత్తరస్య॥ ౨౯॥

వై:—తుశబ్దః ఇకారం వినివర్తయన్ అధ్యర్ధశ్శేష ఇత్యుభయస్యానువృత్తిం దర్శయతి । ఉకారోఽధ్యర్ధమాత్రః ఔకారస్య శేషః । తేన తదీయాస్థానకరణప్రయత్నాస్తస్మిన్నంశే భవన్తి । యద్యప్యైకారాదీనాం చతుర్ణామపి సన్ధ్యక్షరాణాం ఏవం ద్విస్వరాత్మకత్వం సమానమ్ । తథాఽపి ఏదోతోః ప్రశ్లిష్టావయవత్వాత్వ్రికారాన్తరమేవోక్తమ్॥ ౨౯॥

త్రి:—ఉత్తరస్య ఔకారస్యేత్యర్థః । అత్యర్థ ఉకార ఔకారస్య శేషో భవతి । యథాఽనయోరుభయోరప్యాదిరకార ఏవ తద్వదికార ఏవ శేషః ప్రసక్తః। తన్నిషేధతి తుశబ్దః॥ ౨౯॥

సూత్రం:—అనుస్వారోత్తమా అనునాసికాః॥ 30॥

వై:—అనుస్వారశ్చ ఉత్తమాశ్చ ఆనునాసిక్యగుణయుక్తా భవన్తి । అనుస్వారో వ్యఞ్జనం వా స్వరో వేతి పరమతం తన్నిరాసార్థమిదముచ్యతే । అనుస్వారోఽప్యుత్తమవద్వ్యఞ్జనమేవ అస్మచ్ఛాఖాయామ్ । అర్ధగకారరూపత్వాత్॥ 30

త్రి:—అనుస్వారశ్చ ఉత్తమాశ్చ అనునాసికా భవన్తి। నాసికామను వర్తన్త ఇత్యనునాసికాః । యథా అనుస్వారః-'యోఽగ్ంశుమ్' ఉత్తమాశ్చ - 'ప్రత్యఙ్.హోతారమ్' 'ప్రాఞ్చముప' 'మణినా రూపాణి' 'తస్మై దుశ్చక్షాః' । 'తమ్భ్రాతృత్వథా'

సూత్రం:—స్వరాణాం యత్రోపసగ్ంహారస్తత్స్థానమ్।

వై:—ఉక్తాః స్వరాణాం ప్రయత్నాః। వ్యఞ్జనానాం చ వక్ష్యన్తేఽత్రావసరే స్థానకరణవివేక ఉచ్యతే స్వరాణాం తత్స్థానం యస్మి-

న్నవయవే అవయవాన్తరస్య ఉపశ్లేషః క్రియతే॥ యథా-హనూ అవర్ణస్య । తత్రహివిచాల్యతరావోష్ఠౌ ఉపసంహ్రియేతే । తాల్వివర్ణస్య । ఉత్తరోష్ఠ ఉవర్ణస్య। తత్ర హి విచాల్యతరోఽధరోష్ఠః ఉపసంహ్రియతే। బర్స్వ ఋకారాదీనామ్ । ఏకారైకారయోః హనూ తాలు చ । ఓకారౌకారయోః హనూ ఉత్తరోష్ఠశ్చేతి॥ ౩౧॥

త్రి:—స్వరాణాం తత్ స్థానం భవతి, యత్రోపసంహారస్స్యాత్ । ఉపసంహారో నామ సంశ్లేషవిశేషః॥ ౩౧॥

☞ సూత్రం:—యదుపసంహరతి తత్కరణమ్॥ ౩౨॥

వై:—యదఙ్గమఙ్గాన్తరే వక్త్రే ఉపసంహ్రియతే* । తత్స్వరాణాం కరణమ్ । యథా-ఓష్ఠావవర్ణస్య । తాలు చ†జిహ్వా చ ఇవర్ణస్య । అధరోష్ఠ ఉవర్ణస్య । ఓష్ఠౌ హనూ చ జిహ్వాచ ఋకారాదీనామ్ । ఓష్ఠౌ జిహ్వాఽస్యైదైతోః । ఓష్ఠౌ ఓదౌతోరితి॥ ౩౨॥

త్రి:—స్వరాణామితి సాన్నిధ్యాల్లభ్యతే స్వరాణాం తత్ కరణం భవతి । యత్ స్వరానుపసంహరతి ప్రాపయతి స్వస్థానమ్ ‡ యథా—'జిహ్వాగ్రమృకార' । ఇత్యాది॥ ౩౨॥

☞ సూత్రం:—అన్యేషాంతు యత్ర స్పర్శనం తత్స్థానమ్॥ ౩౩॥

వై:—స్వరేభ్యోఽన్యేషాం వ్యఞ్జనానాం తత్స్థానం యత్ర స్పర్శనం క్రియతే। యథా—హనూమూలం కవర్గస్య । తాలు చవర్గస్య । మూర్ధా టవర్గస్య । దన్తమూలాని తవర్గస్య। ఉత్తరోష్ఠః పవర్గస్య । తాలు దన్తమూలాని దన్తా ఇత్యన్తస్థానామ్ । ఊష్మాదిషు తు స్పర్శనాభావాదతిదేశాదినా స్థానావగతిః॥ ౩౩॥

---

‡ స్వస్థానమితి బహుషు కోశేషు న లభ్యతే.

* వక్త్రా ఉపసంహరతి ఇతి పాఠాన్తరమ్. †తౌ చ

త్రి:—స్వరేభ్యోఽన్యేషాం వర్ణానాం తత్ స్థానం యత్ర స్పర్శనం భవేత్ । అత్ర వ్యఞ్జనానాం సంశ్లేషమాత్రం కథ్యతే। స్వరాణాం తు పురస్తాత్సంశ్లేషవిశేషః కథితః। ఉపసంహారస్పర్శనయోః శబ్దశక్త్యా విశేషః విదుషైవ విజ్ఞేయః । తుశబ్దస్స్వరనివృత్త్యర్థః । అథవా అనుస్వారస్వరభక్త్యోర్వ్యఞ్జనవత్స్పర్శమాత్రనివర్తక ఇతి మాహిషేయభాషితమ్॥ ౩౩॥

సూత్రం:— యేన స్పర్శయతి తత్కరణమ్॥ ౩౪॥

వై:—వ్యఞ్జనానాం తత్కరణం యేనాఙ్గేన స్థానం స్పర్శయతి। యథా—జిహ్వా కవర్గాదీనాం చతుర్ణాం వర్గాణాం యరలవానాం చ । అధరోష్ఠః పవర్గవకారయోః । ఊష్మాదీనాం తు—కరణావగతిర్వక్ష్యతే॥ ౩౪॥

త్రి:—సాన్నిధ్యాదన్యేషామితి లభ్యతే। స్వరేభ్యోఽన్యేషాం వర్ణానాం తత్ కరణం భవతి। అధ్యేతా యేన వ్యఞ్జనాని స్పర్శయతి ప్రాపయతి స్థానమ్॥ ౩౪

సూత్రం:—హనూమూలే జిహ్వామూలేన కవర్గే స్పర్శయతి॥ ౩౫॥

వై:—కవర్గే ఉచ్చార్యే హనూమూలే ఇతి కర్తృత్వావివక్షయా అధికరణత్వమాశ్రితమ్ । ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్॥ ౩౫॥

త్రి:—కవర్గే ఉచ్చార్యమాణే జిహ్వామూలేన వర్ణాన్ * హనూమూలే స్పర్శయతి ప్రాపయేదిత్యర్థః । హన్వోర్మూలం హనూమూలం తస్మిన్ । మూల ఇతి జాత్యపేక్షయా† మేకవచనమ్॥ ౩౫॥

సూత్రం:—తాలౌ జిహ్వామధ్యేన చవర్గే॥ ౩౬॥

వై:—స్పర్శయతీత్యన్వయః॥ ౩౬॥

త్రి:—చవర్గే కార్యే జిహ్వామధ్యేన వర్ణాన్ తాలౌ స్పర్శయేత్॥ ౩౬॥

సూత్రం:—జిహ్వాగ్రేణ ప్రతివేష్ట్య మూర్ధని టవర్గే॥ ౩౭॥

---

* వర్ణం † జాత్యపేక్ష.

వై:—మూర్ధాశిరః। తత్ర ప్రతివేష్టితేన జిహ్వాగ్రేణ స్పర్శయతి॥ ౩౭॥

త్రి:—టవర్గే కార్యే జిహ్వాగ్రేణ కరణేన మూర్ధని స్పర్శయేత్। కిం కృత్వా? యోగ్యత్వాజ్జి*హ్వాగ్రం ప్రతివేష్ట్య ఆవేష్ట్య। మూర్ధశబ్దేన వక్త్రవివరోపరిభాగో వివక్ష్యతే॥ ౩౭॥

సూత్రం:—జిహ్వాగ్రేణ తవర్గే దన్తమూలేషు॥ ౩౮॥

వై:—జిహ్వాగ్రేణ యథాఽవస్థితేన ఉత్తరదన్తమూలేష్వధోభాగే స్పర్శయతి। శిక్షాయాం తు—తవర్గం దన్త్యం నకారం తు దన్తమూలీయం చోక్త్వా నకారస్యాపి క్వచిద్దన్త్యత్వముచ్యతే। తదస్మాభిర్నాశ్రయితవ్యమ్, ప్రాతిశాఖ్యవిప్రతిషిద్ధత్వాత్। తస్మాన్నకారోఽపి సర్వత్ర దన్తమూలీయః॥ ౩౮॥

త్రి:—తవర్గే కార్యే జిహ్వాగ్రేణ కరణేన దన్తమూలేషు స్పర్శయేత్॥

సూత్రం:—ఓష్ఠాభ్యాం పవర్గే॥ ౩౯॥

వై:—పవర్గే ఓష్ఠాభ్యాం స్పర్శనం కార్యమ్। తత్రాధరేణ తు విచాల్యతరేణ ఉత్తరం స్పర్శయతి॥ ౩౯॥

త్రి:—పవర్గే కార్యే ఓష్ఠాభ్యామన్యోన్యం స్పర్శయేత్। తత్రోత్తరోష్ఠ స్థానముత్తరత్వసామ్యాదేషాం స్థానానామ్। అధరోష్ఠః కరణమ్॥ ౩౯॥

సూత్రం:—తాలౌ జిహ్వామధ్యాన్తాభ్యాం యకారే॥ ౪౦॥

వై:—జిహ్వామధ్యాన్తాభ్యామిత్యస్య పూర్వవద్వ్యాఖ్యా॥

త్రి:—యకారే కార్యే జిహ్వామధ్యాన్తాభ్యాం తాలౌ స్పర్శయేత్। జిహ్వాయా మధ్యం తస్య అన్తౌ తాభ్యాం జిహ్వామధ్యాన్తాభ్యామ్॥ ౪౦॥

---

* యోగ్యత్వాత్తజ్జి.

☞ సూత్రం:—రేఫే జిహ్వాగ్రమధ్యేన ప్రత్యగ్దన్తమూలే-భ్యః॥ ౪౧॥

వై:—దన్తమూలానాముపరి స్పర్శయతి। జిహ్వాగ్రస్య మధ్యం తన్నికృష్టః ప్రదేశః ॥౪౧॥

త్రి:—రేఫే కార్యే జిహ్వాగ్రమధ్యేన దన్తమూలేభ్యః ప్రత్యక్స్పర్శయేత్। ప్రత్యగిత్యాభ్యన్తరముపరిభాగ ఇత్యర్థః।యథా ప్రత్యగాత్మేత్యన్తరాత్మా ప్రతీయతే॥

☞ సూత్రం:—దన్తమూలేషు చ లకారే॥ ౪౨॥

వై:—చశబ్దః జిహ్వాగ్రమధ్యేన ఇత్యన్వాదిశతి। తేన దన్తమూలేషు ఉపరిభాగే స్పర్శయతి॥ ౪౨॥

త్రి:—చకారః జిహ్వాగ్రమధ్యం ప్రత్యక్త్వం చాకర్షతి।లకారే కార్యే జిహ్వాగ్రమధ్యేన దన్తమూలేషు ప్రత్యక్స్పర్శయేత్। అయమర్థః—లకారస్య దన్తమూలప్రత్యాసన్నప్రత్యక్ప్రదేశస్స్థానమితి విజ్ఞేయమ్॥ ౪౨॥

☞ సూత్రం:—ఓష్ఠాన్తాభ్యాం దన్తైర్వకారే॥ ౪౩॥

వై:—ఓష్ఠశబ్దేనాత్ర అధరోష్ఠ ఉచ్యతే తదన్తాభ్యామ్। ఓష్ఠస్య బాహ్యాభ్యన్తరభాగభిన్నతయా * ద్వివచనం ప్రయుజ్యతే। దన్తైరితి సప్తమ్యర్థే తృతీయా। ఉత్తరదన్తేష్విత్యర్థః। వకారోత్పత్తౌ స్వభావతోఽధరోష్ఠస్యాభ్యన్తరోఽన్తః కరణం భవతి। యత్ర త్వసౌ ఓష్ఠోపసంహారయోరోష్ఠ్యస్వరయోర్మధ్యవర్తీ భవతి, తత్ర సామర్థ్యాద్బాహ్యోఽన్తః కరణమ్। యథా—'ధ్రువోఽసి' 'తయా దేవాస్సుతమాబభూవుః' ఇతి। ఏవం యకారాదీనాం చతుర్ణాం కరణాన్తవ్యాపారనిష్పాద్యత్వాదన్తస్థా ఇత్యాఖ్యా॥ ౪౩॥

---

* ఉచ్యతే తదన్తస్య। బాహ్యాభ్యన్తరభాగభిన్నతయా

త్రి:—వకారే కార్యే అధరోష్ఠాన్తాభ్యాముత్తరదన్తాగ్రైస్సహ స్పర్శయేత్ । దన్తైరితి స్థాననిర్దేశః । ఓష్ఠాన్తాభ్యామితి కరణనిర్దేశః॥ ౪౩॥

☞ సూత్రం:—స్పర్శస్థానేషూష్మాణ ఆనుపూర్వ్యేణ॥ ౪౪॥

వై:—హకారస్య స్థానం పృథగ్వక్ష్యతే । తతోఽన్యేషాం పఞ్చానామయం స్థానవిధిః జిహ్వామూలీయాదయః పఞ్చ ఊష్మాణ ఆనుపూర్వ్యేణ కవర్గాదీనాం పఞ్చానాం వర్గాణాం స్థానేషూత్పద్యన్తే॥ ౪౪॥

త్రి:—ఊష్మాణ ఆనుపూర్వ్యేణ యథాక్రమేణ స్పర్శస్థానేషూచ్చారణీయా భవన్తి । యథా జిహ్వామూలీయః కవర్గస్థానే —'యః కామయేత' । శకారశ్చవర్గస్థానే—'మధుశ్చ మాధవశ్చ' । షకారష్టవర్గస్థానే—'అష్టాభ్యస్స్వాహా' । సకారస్తవర్గస్థానే—'స్తనా ఉపరవాః' । ఉపధ్మానీయః పవర్గస్థానే—'యః పాప్మనా' । ఇత్యానుపూర్వ్యేణ విజ్ఞేయమ్ । ఆనుపూర్వ్యేణేతి యమాత్పఞ్చసూష్మసు ఉక్తేషు హకారోఽవశిష్టః । తస్య విధిముపరిష్టాదాచష్టే॥ ౪౪॥

☞ సూత్రం:—కరణమధ్యం తు వివృతమ్॥ ౪౫॥

వై:—జిహ్వామూలాదీనాం తత్కరణానాం మధ్యం తు వివృతం భవతి । తేన ఏతేషాం వివృతప్రయత్నతా । తత్ర ప్రథమస్యోష్మణో హనూమూలోత్పాదినో జిహ్వామూలోపలభ్యాత్ జిహ్వామూలీయ ఇత్యాఖ్యాఽవకల్ప్యతే । "తత్ర భవః" ఇతి హి చ స్మర్యతే। న తు "తత్ర జాతః" ఇతి॥ ౪౫॥

త్రి:— తేషామూష్మణాం కరణమధ్యం తు వివృతం భవతి । స్పర్శానాం కరణసామ్యనివృత్తిపరస్తుశబ్దః । కరణానాం మధ్యం కరణమధ్యమ్॥ ౪౫॥

☞ సూత్రం:—కణ్ఠస్థానౌ హకారవిసర్జనీయౌ॥ ౪౬ ॥

వై:—హకారస్య తూత్తమాన్తస్థాపరస్యోరస్యత్వం వేదితవ్యమ్ । 'యజుషేయజుషే గృహ్ణామి' 'ఏణ్యాహ్నే'' బ్రహ్మ దే-

వా అవీవృధన్' 'సంనహ్యే' 'అప్రహుతమ్' "జుహోత్వాహవ్యాగ్నిః' తద-
ర్థమేవ "ఉరఃకణ్ఠ" ఇత్యురోఽపి స్థానతయోక్తమ్। శిక్షా చైవమాహ—

హకారం పఞ్చమైర్యుక్తమన్తస్థాభిశ్చ సంయుతమ్।
ఉరస్యం తం విజానీయాత్కణ్ఠ్యమాహురసంయుతమ్ ॥

ఇతి। కరణానుక్తౌ స్థానమేవ కరణం చ వేదితవ్యమ్। 'శేషాః స్థాన-
కరణాః,' ఇత్యాపిశలశిక్షావచనాత్ ॥ ౪౬॥

త్రి:—హకారవిసర్జనీయౌ కణ్ఠస్థానౌ స్యాతామ్। కణ్ఠః స్థానం యయోస్తౌ
తథోక్తౌ। అనయోః కరణాభావః। 'అహారవాడ్ హవిర్ధాననానామ్,'॥ ౪౬॥

సూత్రం:—ఉదయస్వరాదిసస్థానో హకార ఏకే-
షామ్॥ ౪౭॥

వై:—ఏకేషాం మతే హకారః ఉదయస్వరస్య ఆదినా సమా-
నస్థానో భవతి। ఉదేతి ఉపరి ఆగచ్ఛతీత్యుదయః పరః। యథా—
'హిరణ్యపాణిమూతయే' ఇతి తాలవ్యః। 'హువే వాతస్వనమ్' ఇ-
త్యోష్ఠ్యః। నన్వత్ర ఆదిశబ్దః కిమర్థః? తదుచ్యతే—ఐకారౌకారయో-
రంశద్వయం భిన్నస్థానమిష్యతే। తాభ్యాం పూర్వే హకారే స్థాన-
సంశయో మాభూదిత్యాదిశబ్దః ప్రయుజ్యతే। 'ఋధ్యామా త ఓ-
హైః'। 'ఆరోహణవాహౌవనడ్వాహౌ'॥ ౪౭॥

త్రి:—ఏకేషాం మతే హకార ఉదయస్వరాదిసస్థానః ఆత్మన ఉపరిస్వరాది-
సస్థానో భవతి ఇతి వారరుచోక్తమ్। స్యాదేతత్। ఆదినా సస్థాన ఇత్యుక్తే శేషస్య స్థానాన్త-
రం వక్తవ్యమ్। తదప్యకారఇకారఉకారేషు నాస్తి। తథా సతి స్వరస్య ఏకమేవ
స్థానమితి ఆదిశబ్దవైయర్థ్యం స్యాత్। స్వరసస్థాన ఇత్యేతావతైవ సిద్ధేరితి। మైవమ్।
సన్ధ్యక్షరేషు శేషస్య స్థానాన్తరోపపత్తేః। 'ఇకారోఽస్యర్ధః' ఇతి సూత్రద్వయేన

శబ్దభూతవర్ణాన్యుక్తౌ * తయోః స్థానాన్తరమపి ప్రసిద్ధమేవ । ఏవమైకారౌకారయోరపి వ్యాకరణే శబ్దస్య స్థానాన్తరం విహితం విజ్ఞేయమ్ । సన్ధ్యక్షరత్వావిశేషాదనయోః । నన్వేవమపి 'అకుహవిసర్జనీయానాం కణ్ఠః' ఇతి సన్ధ్యక్షరాద్యకారస్యాపి కణ్ఠస్థానత్వాత్తేన సస్థానత్వే కథ్యమానే పూర్వసూత్రేణ పౌనరుక్త్యమస్య సూత్రస్య స్యాత్ । మైవం మంస్థాః । ఐకారౌకారయోరాదివర్తినోఽకారస్య కేవలస్య చ విశేషోఽస్తి । కేవలస్య కరణమోష్ఠయోః నాతివ్యస్తం, నాత్యుపసంహృతం చ । సన్ధ్యక్షరాదౌ వర్తమానస్య తు సంవృతకరణతరమ్ । తస్మాత్ స్థానకరణయోస్సహచరితత్వాదాదిసస్థాన ఇత్యుక్తౌ ఆదినా సమానస్థానకరణ ఇతి విజ్ఞేయమ్ । కించ— పూర్వసూత్రే కరణాభావ ఉక్తః। అత్ర తు కరణసత్త్వమపి విద్యత ఇతి మతాన్తరముపపద్యతే న పౌనరుక్త్యం చ । యథా—'తిగ్మహేతే' 'యావతీర్వాఽఽసామహై' 'అగ్నిహోత్రం జుహోతి' 'సంప్రయతీరహా'। ఉదయశబ్ద ఉత్తరపర్యాయః। ఉదయశ్చాసౌ స్వరశ్చ తస్య ఆదిస్తేన సస్థాన ఉదయస్వరాదిసస్థానః ॥ ౪౭॥

సూత్రం:—పూర్వాన్తసస్థానో విసర్జనీయః॥ ౪౮॥

వై:—ఏకేషామిత్యన్వయః । విసర్జనీయః పూర్వస్వరస్యాన్తేన సమానస్థానో భవతీత్యేకేషాం మతమ్ । యథా—'పరిబాధో అదేవీః' ఇతి తాలవ్యః । 'దీర్ఘమాయుః' ఇత్యోష్ఠ్యః । అన్తగ్రహణమస్యైతదైకారౌకారయోరసన్దేహార్థమ్ । 'బుధ్యామాత ఓష్ఠైః' 'స్తనయన్నివ ద్యౌః' । నేదం సూత్రద్వయమిష్టమ్॥ ౪౮॥

త్రి:—విసర్జనీయ ఆత్మనః పూర్వస్వరాన్తేన సస్థానః సమానస్థానకరణో భవతి । అత్రాపి పూర్వస్వర ఇతి సన్ధ్యక్షరముచ్యతే । స్వరాన్తరస్య హి స్థానాన్తరత్వాభావాత్ † యథా—'అగ్నేః' 'బ్రాహ్మణైరాయుష్మత్' 'బాహ్వోర్బలమ్' 'అయం గౌః' పూర్వస్య అన్తేన సస్థానః పూర్వాన్తసస్థానః॥ ౪౮॥

---

* వర్ణాన్యుక్తౌ, వర్ణా ౯-

† భిన్నస్థానత్వాభావాత్.

సూత్రం:—నాసిక్యా నాసికాస్థానాః॥ ౪౯॥

వై:—నాసిక్యసంజ్ఞానాం నాసికా స్థానమ్॥ ౪౯॥

త్రి:—నాసిక్యాః యమాః నాసికాస్థానా భవన్తి। యథా—'రుక్మమ్' 'యాజ్ఞా' 'అఙ్ణారః' 'రత్నమభజన్త' 'పాప్మానమ్'॥ ౪౯॥

సూత్రం:—ముఖనాసిక్యా వా॥ ౫౦॥

వై:—ముఖం చ నాసికా చ ముఖనాసికమ్। తత్ర భవాః ముఖనాసిక్యాః। ఏవముక్తస్య పక్షద్వయస్య యోగ్యతయా వ్యవస్థా ఆశ్రయితవ్యా। స్వర్భ్యః పరే ప్రథమాదివ్యపదేశభాజో ముఖనాసిక్యాః। హకారాత్పరస్తు నాసికామాత్రస్థాన ఇతి॥ ౫౦॥

త్రి:—త ఏవ నాసిక్యాః ముఖనాసికాభ్యాం వా* ఉచ్చారణీయా భవన్తి। ఉక్తాన్యేవోదాహరణాని। ముఖం చ నాసికే చ ముఖనాసికమ్। తత్సమ్బన్ధినో ముఖనాసిక్యాః॥ ౫౦॥

సూత్రం:—వర్గవచ్చైషు॥ ౫౧॥

వై:—అత్ర యే ముఖనాసిక్యాః అనన్తరోక్తాశ్చశబ్దాన్వాదిష్టాః తేషు వర్గవత్ స్థానయోగో భవతి। ఏతదుక్తం భవతి-ముఖ-శబ్దేనాత్ర పఞ్చాపి వర్గస్థానాని సఙ్గృహీతాని। తత్ర కవర్గీయాత్పరస్య నాసిక్యస్య హనూమూలం తావద్ద్వితీయం స్థానం భవతి। చవర్గీయాత్పరస్య తాలు। ఏవం తత్తద్వర్గీయాత్పరస్య తత్తద్వర్గస్థానం ద్వితీయస్థానమిత్యవగన్తవ్యమ్। ఇతి॥ ౫౧॥

త్రి:—సింహావలోకనన్యాయేన వర్ణస్యోక్తం కరణం చకారోఽనుకర్షతి। ఏషు నాసిక్యేషు వర్ణవత్కరణం భవతి। వర్ణస్యేవ వర్ణవత్॥ ౫౧॥

---

* ముఖేన నాసికాభ్యాం చ.

సూత్రం:—నాసికావివరణాదానునాసిక్యం నాసికావి-
వరణాదానునాసిక్యమ్॥ ౫౨॥

వై:—అనునాసికా యే వర్ణా అనుస్వారోత్తమాదయ స్తేషా-
మానునాసిక్యం నాసారన్ధ్రస్య విస్తరణాద్భవతి। నాసిక్యేషు నాసి-
కా సంవృతైవ భవతి। ళకారస్య తు స్థానాదికమత్ర నోచ్యతే। కు-
తః? సంహితాయామభావాత్॥ ౫౨॥

ఇత్యాచార్యగార్గ్యగోపాలమిశ్రవిరచితే వైదికాభరణాఖ్యే
ప్రాతిశాఖ్యవ్యాఖ్యానే ద్వితీయోఽధ్యాయః॥

త్రి:—నాసికావివరణాత్ ఘ్రాణబిలాదానునాసిక్యం రఙ్గాది కర్తవ్యమ్। య-
థా—'సుశ్లోకాం౩ సుమంగలాం౩' ఇత్యాది॥ అథశబ్దోత్పత్తి ద్విపఞ్చాశత్॥౫౨॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నే ప్రాతిశాఖ్యవివరణే వర్ణోత్పత్తిస్థానాది-
కథనం నామ ద్వితీయోఽధ్యాయః.

హరిః ఓమ్॥ శ్రీః॥

—:o:—

అథ తృతీయోఽధ్యాయః.

హరిః ఓమ్

సూత్రం:—అథాదావుత్తరే విభాగే హ్రస్వం వ్యఞ్జనపరః ॥౧॥

వై:—ఇదానీం హ్రస్వత్వాదీని కార్యాణి విధీయన్తే:— అథేత్యయమధికారః। ఆదౌ ఉత్తరే ఇతి పదస్య ఆదావన్తే చేత్యర్థః। పదస్యేతి కుతో లభ్యతే? "దేవా శికా" ఇతి పదానామేవోత్తరత్ర గ్రహణాత్। విభాగః పదవిభాగః స ఖలు పదాధ్యాయే క్రమాధ్యాయే చ భవతి। సంహితాప్రయోగేఽపి యత్రాపాసనార్థం విరమ్యతే [1]తత్రానవగ్రహస్య విభాగో భవతి। విభాగ ఇత్యస్య [2]హ్రస్వం వ్యఞ్జనపర ఇత్యుభయత్ర సమ్బన్ధః। తత్ర పదాదేః పూర్వేణ విభాగః, పదాన్తస్య తూత్తరేణ। ఇహ విభాగే వికారస్య విధేయత్వాదవిభాగావస్థాస్థో వర్ణః ప్రకృతిరిత్యవగమ్యతే। స చ దీర్ఘః। తస్యైవ గ్రహీష్యమాణత్వాత్। తదయమర్థః-అవిభాగావస్థాయాం పదస్య ఆదావన్తే చ వర్తమానో దీర్ఘః విభాగావస్థాయాం వ్యఞ్జనపరస్తస్యామేవ హ్రస్వమాపద్యతే ఇత్యేతదధిక్రియత ఇతి। ఆదావుత్తర ఇతి కిమర్థమ్? 'శికాదీర్ఘా వీర్యా' ఇత్యాదీనాం మధ్యే మాభూదిత్యేవమర్థమ్। నన్వేవమపి 'ఆహూతీ ఈరయథా ఆరిథా' ఇత్యేషామాదౌ కస్మాన్న భవతి? అత్రాహుః। "దేవాశికా" ఇత్యాది "మక్షూ" పర్యన్తముత్తర ఇత్యేతత్పదమనువర్తిష్యతే। యద్యేవం ఉత్తరే 'దేవా శికా' ఇతి తత్రైవోత్తరే గ్రహణం కర్తవ్యం తదేవ మక్షూపర్యన్తం సమ్భన్త్స్యతే। తస్మాదస్మిన్ సూత్రే ఆదౌ ఉత్తరే ఇతి ద్వయం న వక్తవ్యమ్। ప్రయోజనాభావాదితి। అత్రాభి-

1. యత్రాధ్యాపనార్థం విరమతి 2. విభాగ ఏవ కార్యస్య

ధీయతే - శాఖాన్తరాద్వ్యావృత్తిరస్మచ్ఛాఖాయా ఇహ క్రియతే । శాఖాన్తరే హి దశతయ్యాం పదమధ్యేఽపి హ్రస్వత్వం భవతి। అస్మచ్ఛాఖాయాం చ ఆద్యన్తయోరేవేతి । విభాగే వ్యఞ్జనపర ఇతి కిమ్ ? 'విశ్వాఽహో వయగ్ం సుమనస్యమానాః' 'ఋతధామాఽసి సువర్జ్యోతిః'। నను యథా విభక్తరూపాం ప్రకృతిమాశ్రిత్య "త్రపుమిధుపూర్వశ్శకారః" ఇత్యాదిభిస్సంహితానురూపాణి కార్యాణి విధాస్యన్తే। ఏవం దేవాశీకాదిశబ్దానాం హ్రస్వాన్తవిభాగరూపాం ప్రకృతిమాశ్రిత్య సంహితాధికార ఏవ దీర్ఘో విధాతవ్యః। తథా వ్యాకరణే బహ్వృచానాం ప్రాతిశాఖ్యే చ స్మర్యతే । తథా సత్యైకరూప్యం లభ్యతే । అత్రోచ్యతే—సత్యమేవమైకరూప్యం సిధ్యతి। మన్దమతీనాం తు కశ్చిచ్ఛ్రమః ప్రాదుష్యాద్విభక్తపదాత్మకో వేద ఇతి । తన్నివారణార్థం త్విహావిభక్తరూపాం ప్రకృతిమాశ్రిత్య విభాగే హ్రస్వత్వం విధీయతే। తేన సంహితామ్నాయ ఏవ వేద ఇతి ఖ్యాపనాత్స భ్రమో నివర్తతే । నన్వేవముభయస్య ప్రకృతిత్వాశ్రయణాత్కతరరూపో వేద ఇతి సంశయ ఏవ స్యాత్ । మైవమ్ । అస్తి హ్యత్ర ప్రసిద్ధం ప్రమాణాన్తరమ్ । విదురనేన ధర్మానితి హి వేదసమాఖ్యా । తదాహ భగవానాపస్తమ్బః— "మన్త్రబ్రాహ్మణే యజ్ఞస్య ప్రమాణమ్" "మన్త్రబ్రాహ్మణయోర్వేదనామధేయమ్" ఇతి శాస్త్రసమాఖ్యా చ వేదస్య ధర్మశాసనాద్భవతి । తతశ్చ వాక్యానామేవ బోధకతయా వేదత్వం విధాయకతయా శాస్త్రత్వంచేతి సత్సమ్ప్రదాయ ప్రసిద్ధ ఏవాయమర్థః సంహితామ్నాయ ఏవ వేద ఇతి । స ఇహ ప్రాథమికేన [1]హ్రస్వవిధినా ఖ్యాప్యతే। న తు ప్రకృతిత్వాశ్రయణమేవ వేదత్వే ప్రమాణమితి బ్రూమః । విభక్తరూపస్య తు ప్రకృతిత్వం వ్యుత్పాదనసౌకర్యార్థ-

1. ప్రాథమకల్పికేన.

మాశ్రియతే। తస్య పదత్వేనాక్షరత్వేన అఙ్గాఙ్గిత్వేన చ బహువిధత్వాన్న తస్య వేదత్వం ప్రాజ్ఞాః ప్రవదన్తీత్యలం ప్రపఞ్చేన॥ ౧॥

త్రి:—అథేత్యయమధికారః ఆదౌ పదాదౌ ఉత్తరే పదాన్తే చ వర్తమానస్సంహితాయాం యో దీర్ఘః అసౌ విభాగే పదవిభాగసమయే వ్యఞ్జనపరో హ్రస్వమాపద్యతే। వ్యఞ్జనపరత్వమత్ర* యథాసంహితాస్థం విజ్ఞేయమ్। నను దీర్ఘః కథం లభ్యతే? హ్రస్వానన్తరభావిత్వాత్ దేవాశీకాదిగ్రహణేషు ప్లుతాదర్శనాచ్చేతి బ్రూమః। సంహితాయామిత్యస్యాయమర్థః—కార్యభాజః పదస్య ఉత్తరపదేన సహసంబన్ధః నతుపూర్వపదేన సహ సంబన్ధనియమః। విభాగోఽత్ర ప్రకృతిపదైరుచ్యతే। ప్రకృతిర్నామ యథాపాఠః। ప్రకృతిపదైరితి కిం 'స్థా మయోభువః' ఇత్యత్ర జటాయాం స్థశబ్దస్య ద్వితీయోచ్చారణేఽపి దీర్ఘః ప్రసజ్యేత। ఉత్తరపదేన విభాగాభావాత్ స మాభూదితి పరిహారః। విభాగశబ్దస్య అయమర్థః—పదాదౌ దీర్ఘస్య పూర్వపదేన విభాగః పదాన్తే దీర్ఘస్య ఉత్తరపదేన విభాగః। విభాగే వ్యఞ్జనపర ఇతి కిం, 'ఋతధామాఽసి' ఇత్యత్ర మా భూదితి। 'నా ధామా ధారయా' ఇతి ప్రాప్తిః॥ సంహితాయాంయో దీర్ఘ ఇతి కిం 'ఏష వో భరతా రాజా' ఇత్యత్ర ప్రాప్తిసంపాదనార్థమ్। తథాసతి 'భరతా యాజ్యాసు' ఇతి యాజ్యాపదం సార్థకమ్। నాన్యథా। వ్యఞ్జనమస్మాత్పరమితి వ్యఞ్జనపరః॥ ౧॥

సూత్రం:—దేవా శీకా సుమ్నాశ్వర్త్రా వయునా హ్యాపయాఽఘోర్ధా శుద్ధా॥ ౨॥

వై:—ఉత్తర ఇత్యనువర్తతే। సంహితాయాం దేవాశీకేత్యాదీనాం పదానామన్తే వర్తమానో దీర్ఘో విభాగే వ్యఞ్జనపరో హ్రస్వమాపద్యతే। నను ఆదావుత్తర ఇతి ప్రథమసూత్రేఽధికృతమ్। తేన పదాదేరేవ హ్రస్వత్వమగ్రే విధాతవ్యమ్। తత్క్రమానురోధాత్। సత్యమ్। ఉత్తర ఇతి గ్రహణస్యానువృత్తిలాభాయ తు తదనన్తరం పదాన్తహ్రస్వత్వమేవ అగ్రే విధీయతే। తదలాభే 'ఆహుతీఈరయథాఅరిథా' ఇత్యేతేషాం ఆదావపి హ్రస్వత్వం స్యాత్। అధి-

* వ్యఞ్జనమత్ర

కృతక్రమభఙ్గే తు నకారాచిత్తత్తిః। ఉదాహరణం తు దేవా-"దేవా-యతే యజమానాయ" శీకా—"శీకాయతే స్వాహా" సుమ్నా-"సుమ్నాయన్తో హవామహే" శ్వా—"ద్యావాపృథివ్యా శ్వా-విత్" 'అవ్యకారాది' ఇతి వచనాత్ 'అశ్వావతీగ్ంసోమవతీమ్' ఇత్యప్యుదాహరణమ్। ఋతా—"ఋతావరీరూర్మిణీః"। ఇహ క-స్మాన్న భవతి-ఋతాయుభ్యాం త్వా 'పదగ్రహణేషు పదం గమ్యేత'ఇతి నియమాత్। ఏవం 'మనోసి ప్రాజాపత్యమ్' ఇత్యాదావపి ద్ర-ష్టవ్యమ్। వయునా—"వయునావిదేక ఇత్" హృదయా—"హృదయావిధశ్చిత్" అఘా—'మా త్వా వృకా అఘాయవః' ఉక్థా—'ఉక్థాయువె' శుద్ధా—'ఆపో దేవీశ్శుద్ధాయువః' ॥ ౨ ॥

త్రి:—'ఊర్జే త్వా। వాయవః' ఇత్యాదావేతల్లక్షణసంభవాదతివ్యాప్తిముత్తర-సూత్రైః పరిహరతి—దేవా, శీకా, సుమ్నా, శ్వా, ఋతా, వయునా, హృదయా, అఘా, ఉక్థా, శుద్ధా ఇత్యేతేషు గ్రహణేష్వవగ్రహేష్వన్త్యస్వరో విభాగే వ్యఞ్జనపరో హ్రస్వమాపద్యతే యథా—'దేవాయతే యజమానాయ శర్మ' 'శీకాయతే స్వాహా' 'సుమ్నాయన్తో హవామహే' 'ద్యావాపృథివ్యా శ్వావిత్' 'అవ్యకారాది' ఇతి వచనా-దిదమప్యుదాహర్తవ్యం 'అశ్వావతీం సోమవతీమ్' 'ఋతాయవః పురాఽన్నము-క్షణ' 'వయునావిదేకః' 'హృదయావిధశ్చిత్' 'అఘాయవో మా గన్ధర్వః' 'ఉక్థామదానాం గేనః' 'అపో దేవీశ్శుద్ధాయువః' ॥ ౨ ॥

త్రి॰ సూత్రం:—ఇన్ద్రా వప్యన్త్యస్వరః॥ ౩ ॥

వై:—ఇన్ద్రాపదస్యాన్తే దీర్ఘః వత్, వన్, వాన్ । ఇత్యే-తేషు పరతో విభాగే హ్రస్వమాపద్యతే। 'ఇన్ద్రావతీమపచితీమ్' 'ఇన్ద్రావన్తో మరుతః' 'ఇన్ద్రావాన్థ్స్వాహా' ఇన్ద్రేతి కిమ్ ? ॥ ౨ ॥ 'ఊర్ణావన్తమ్' 'ప్రజావాన్పశుమాన్' 'ప్రజావతీరనమీవాః' ఏవం పర ఇతి కిమ్। 'ఇన్ద్రావరుణయోరహమ్' 'ఇన్ద్రాసోమీయమే-కాదశకపాలమ్' ॥ ౩ ॥

త్రి:—ఇన్ద్రాగ్ని ఇత్యేతస్మిన్నవగ్రహే అన్త్యస్స్వరః వత్ వన్ వాన్ ఇత్యేవంపరో విభాగే హ్రస్వమాపద్యతే । యథా—'ఇన్ద్రాగ్నివతీమపచితీమిహావహ' 'ఇన్ద్రాగ్నివన్తో మరుతః' 'ఇన్ద్రాగ్నివాన్థ్స్వహా' ఇన్ద్రేతి కిమ్? 'ఊర్ణావన్తం ప్రథమస్సీద యోనిమ్' 'అసుర ప్రజావాన్' 'ప్రజావతీరనమీవాః' ఏవంపర ఇతి కిమ్? 'ఇన్ద్రాగ్నివరుణయోరహమ్' ॥ 3 ॥

☞ సూత్రం :—చిత్రా వపరః॥ ౪॥

వై:—చిత్రా ఇత్యేతస్మిన్నవగ్రహేఽన్త్యస్స్వరో *వకార పరో విభాగే హ్రస్వమాపద్యతే 'చిత్రావసోస్స్వస్తి' వపర ఇతి కిమ్? "చిత్రాపూర్ణమాసె"॥ ౪॥

త్రి:—చిత్రా ఇత్యేతస్మిన్నవగ్రహే అన్త్యస్స్వరో వకారపరః విభాగే హ్రస్వమాపద్యతే । యథా—'చిత్రావసోస్స్వస్తి తే' చిత్రేతి కిమ్? 'మిత్రావరుణావేవ' వపర ఇతి కిమ్? 'చిత్రాపూర్ణమాసె దీక్షేరన్' ॥ ౪ ॥

☞ సూత్రం:—ప్రస్థేన్ద్రియా ద్రవిణా విశ్వదేవ్యా దీర్ఘా వీర్యా విశ్వా వాతా త్వా భద్రా కర్ణకా వృష్ణియా సుగోపర్యాసామాఽద్యా సత్రా సహా పుష్వా మేఘా ప్రా స్వా॥ ౫॥

వై:—ప్రస్థా ఇన్ద్రియా ఇత్యాదీనాం పదానామన్తే దీర్ఘో విభాగే వ్యఞ్జనపరో హ్రస్వమాపద్యతే । యథా-ప్రస్థా - "ప్రస్థావద్రథవాహనమ్" ఇన్ద్రియా—"ఇన్ద్రియావాన్మదింతమః" ద్రవిణా—"ద్రవిణావతః కురుతే" । విశ్వదేవ్యా—"విశ్వదేవ్యావతే శ్వాత్రాస్థ" । దీర్ఘా—"దీర్ఘాధియో రక్షమాణాః" । వీర్యా—"వీర్యావన్తమభిమాతిషాహమ్" । విశ్వా—"గన్ధర్వోఽసి విశ్వావసుః" । వాతా—"వాతావద్వర్షన్" । త్వా—"త్వా-

1. చిత్రావవస్యాస్తే దీర్ఘః

వతో మఘోనః ” । భఙ్గురా—“ భేత్తారం భఙ్గురావతః ” । కర్ణ-
కా—“ కర్ణకావత్యేతయా ” । వృష్ణియా—“ వృష్ణియావతస్తవా-
గ్నే ” । సుగోపా—“ సుగోపాతమో జనః ” । ఋక్సామా—
“ ఋక్సామాభ్యాం యజుషా ” । అద్యా—“ బృహదద్యాశ్వాదే-
వైనమ్ ” । సత్రా—“ సత్రాజితం ధనజితమ్ ” । వషా—“ వ-
షాహ్వం జుహోతి ” । పుష్వా—“ పుష్వావతీస్సుపిప్పలాః ” ।
మేఘా—“ మేఘాయతే స్వాహా ” । ప్రా—“ ద్యుమ్నస్య ప్రా-
సహా రయిమ్ ” । స్వా—‘ జరతే స్వాధీః ’ ॥ ౫ ॥

త్రి:—ప్రస్థా ఇన్ద్రియా ద్రవిణా విశ్వదేవ్యా దీర్ఘా వీర్యా విశ్వా వాతా త్వా భఙ్గురా కర్ణకా వృష్ణియా సుగోపా ఋక్సామా అద్యా సత్రా వషా పుష్వా మేఘా ప్రా స్వా ఇత్యేతేష్వవగ్రహేష్వన్త్యస్వరో విభాగే వ్యఞ్జనపరో హ్రస్వమాపద్యతే । యథా—‘ప్రస్థావద్రథవాహనమ్’ ‘ఇన్ద్రియావతే పురోడాశమ్’ ‘ద్రవిణావతః కురుతే’ ‘విశ్వదేవ్యావతే శ్వాత్రాః’ ‘దీర్ఘాధియో రక్షమాణాః’ ‘వీర్యావన్తమభిమాతిషాహమ్’ ‘విశ్వామిత్రస్య సూక్తమ్’ ‘వాతావద్వర్షన్’ ‘త్వావతో మఘోనః’ ‘భేత్తారం భఙ్గురావతః’ ‘సూర్మీ కర్ణకావత్యేతయా’ ‘వృష్ణియావతస్తవాగ్నే’ ‘స సుగోపాతమో జనః’ ‘ఋక్సామాభ్యాం యజుషా’ ‘అద్యాశ్వాదేవైనమన్తరేతి’ ‘సత్రాజితం ధనజితమ్’ ‘వషాహ్వం జుహోతి’ ‘పుష్వావతీస్సుపిప్పలాః’ ‘మేఘాయతే స్వాహా’ ‘ప్రావణేభిస్సజోషసః’ ‘స్వాధ్యం జనయత్సూదయచ్చ’ ॥ ౫ ॥

[illegible] సూత్రం:—లోక ఏవేష్టా ॥ ౬ ॥

వై:—లోకే । ఏవ । ఇత్యేతాభ్యాముపబన్ధాభ్యాం పూర్వాభ్యాముపలక్షితే దేశే ఇష్టావవస్యాన్తే దీర్ఘో విభాగే వ్యఞ్జనపరో హ్రస్వమాపద్యతే । యథా—‘ లోక ఇష్టాపూర్తేన గచ్ఛతే ’ । ‘ స త్వేవేష్టాపూర్తీ ’ । ఏతాభ్యాముపబన్ధాభ్యాం కిమ్ ? ‘ ఇష్టాపూర్తే కృణుతాత్ ’ ॥ ౬ ॥

త్రి:—లోకే ఏవ ఇత్యేవంపూర్వే ఇష్టా ఇత్యేతస్మిన్నవగ్రహే అన్త్యస్వరో విభాగే వ్యఞ్జనపరో హ్రస్వమాపద్యతే। యథా—'సమముష్మింల్లోక ఇష్టాపూర్తేన' 'స త్వేవేష్టాపూర్తి' ఏవంపూర్వ ఇతి కిం? 'ఏనమిష్టాపూర్తే సంసృజేథామయం చ' ఇష్టేతి కిమ్? 'సాక్షాదేవ ప్రజాపతయే' ॥ ౬ ॥

సూత్రం:—శక్తి రథీ త్విషీ వాశీ రాత్ర్యోషధ్యాహుతీ వ్యాహృతీ స్వాహాకృతీ హ్రాదునీ శచీ చితీ శ్రోణీ పృష్టీ పూత్యభీ చర్షణీ పర్యధీ పారీ శత్రూ విషూ వసూ అనూ హనూ సూ విభూ ఇత్యవగ్రహః॥ ౭ ॥

వై:—శక్తీరథీత్యాదిపదానామన్తే వర్తమానో దీర్ఘః విభజ్యమానవ్యఞ్జనపరో హ్రస్వమాపద్యతే। శక్తీ—"శక్తీవన్తో గభీరాః"। రథీ—"రథీతమగ్ం రథీనామ్"। త్విషీ—"త్విషీమతే పథీనామ్"। వాశీ—"వాశీమన్త ఇష్మిణః"। రాత్రీ—"రాత్రీభిరసుభ్నన్"। ఓషధీ—"ఓషధీభ్యస్స్వాపస్థాః"। ఆహుతీ—"తం దేవా ఆహుతీభిః।" వ్యాహృతీ—"వ్యాహృతీభిర్హవీగ్ంషి"। స్వాహాకృతీ—"స్వాహాకృతీభ్యః ప్రేష్యేతి"। హ్రాదునీ—"హ్రాదునీభ్యస్స్వాహా"। శచీ—"అభిచష్టే శచీభిః"। చితీ—"చితీభ్యాముపాయన్"। శ్రోణీ—"శ్రోణీభ్యాగ్ం స్వాహా" పృష్టీ—"పృష్టీభిరిదమ్"। పూతీ—"పూతీగన్ధస్యాపహత్యై"। అభీ—"రథో న యోరభీవృతః"। చర్షణీ—"మిత్రస్య చర్షణీధృతః"। పరీ—"పీరవస్తం పరీణసమ్"। అధీ—"అధీవాసం యా హిరణ్యాన్యస్మై"। పారీ—"పారీణహ్యస్యేశే"। శత్రూ—"శత్రూయతో హన్తా"। విషూ—"అథో ఏష వై విషూవాన్" వసూ—"అపశ్యేనమరమతిర్వసూయుః"। అనూ—"అనూయాజేష్వన్వవిన్దన్" 'అన్వాదాది చ' ఇతి వచనాత్ "ప్రయాజవదననూయాజమ్"। హనూ—"హనూభ్యాగ్ం స్తేనాన్భగవః"।

సూ—“ ఏతద్వై సూయవసమ్ ” । విభూ—“విభూదావ్న్నే జ్యోతిష్మతే ” । ఇత్యవగ్రహః । ఇతిశబ్దేన పూర్వోక్తః పదగణో నిర్దిశ్యతే । అత్ర ద్వివిధో నియమ ఇష్యతే— దేవాశీకాదిశబ్దగణో ఽవగ్రహాత్మక ఏవ హ్రస్వభాగ్భవతీత్యేకః । తేన ‘శ్వా-ఋతా’ ఇత్యనయోః “కృష్ణశ్వా చతురక్షః ” । “ శుచా హ్యృతా లోమతః” । ఇత్యత్ర హ్రస్వత్వం న భవతి । కథం తర్హి ? “ అద్యా దేవాః జుష్టతమః ” “ మోషూణ ఇన్ద్ర” । అత్తరత్రాపి గ్రహణాత్ । తథా దేవాశీకాదిరేవ అవగ్రహత్వేన హ్రస్వభాగ్భవతి । న త్వాపసచస్త్వాత్యాదిరిత్యపరః । తేన ‘అనాగతం వా ఏతస్య పయః ’ ఇత్యాదౌ నాశబ్దస్య ‘ అప్యకారాది ’ ఇతి హ్రస్వో న భవతి ! కథం తర్హి ? “ అద్యాశ్వాత్ ” । “ సూయవసమ్ ” ఇతి । పూర్వత్రాపి గ్రహణాత్ ॥ ౨ ॥

త్రి:—శక్తీ రఘీ త్విషీ వాశీ రాత్రీ ఓషధీ ఆహుతీ న్యాహృతీ స్వాహాకృతీ హ్రాదునీ శచీ చితీ శ్రోణీ పృష్టీ పూతీ అభీ చర్షణీ పరీ అధీ వారీ శత్రూ విషూ వసూ అసూ హనూ సూ విభూ ఇత్యేతేష్వవగ్రహేష్వన్త్యస్వరో విభాగే వ్యఞ్జనపరో హ్రస్వమాపద్యతే । యథా—‘ శక్తీవన్తో గభీరాః ’ ‘ రఘీతమా రఘీనామ్ ’ ‘ త్విషీమతే పక్షీనామ్ ’ ‘ తే వాశీమన్త ఇష్మిణః ’ ‘ రాత్రీభిరసుభ్రన్ ’ ‘ ఓషధీభ్యో వేహతమ్ ’ ‘ ఆహుతీభిరనూయాజేషు ’ ‘ ఏతాభిర్న్యాహృతీభిః ’ ‘ స్వాహాకృతీభ్యః ప్రేష్య ’ ‘ హ్రాదునీభ్యస్స్వాహా ’ ‘ చష్టే శచీభిః ’ ‘ చితీభ్యాముపాయన్ ’ ‘ శ్రోణీభ్యాగ్ం స్వాహా ’ ‘ పృష్టీభ్యస్స్వాహా ’ ‘ పూతిగన్ధస్యాపహత్యై ’ ‘ అభీవృతో ఘృణీనాం ’ ‘ మిత్రస్య చర్షణీధృతః ’ ‘ పరివత్సరం పరీణసమ్ ’ ‘ అధీవాసం యా హిరణ్యాన్యస్మై ’ ‘ వారీణహ్యస్యేశే ’ ‘ శత్రూయతో హన్తా ’ ‘ విషూవాన్ విషూవన్తః ’ ‘ అరమతివర్సూయుః ’ ‘ అనూరాధా నక్షత్రమ్ ’ ‘ అన్యాకారాది చ ’ ఇతి వచనాత్ ‘ అననూయాజం ప్రాయణీయమ్ ’ ఇత్యేతదప్యుదాహరణం భవతి । ‘ హనూభ్యాగ్ం స్వాహా ’ ‘ సూయవసినీ మనవే యశస్యే ’ ‘ విభూదావ్న్నే జ్యోతిష్మతే ’ ఇత్యవగ్రహః ఇతి అనేన ప్రకారేణోక్తః పదసముదాయః అవగ్రహో విజ్ఞేయః ॥ ౨ ॥

సూత్రం:—అవా నచస్వా నుదా మృడా వధీః శిక్షా రక్షాఽద్యా భవా భజా యత్రా చరా పిబా నా ధామా ధారయా ధర్షాః ఘా వర్ధయా బోధాఽత్రా తత్రా ముఞ్చాఽశ్వస్యాపృణస్వా హిష్ఠా త్వంతరా జనిష్వా యుక్ష్వాఽచ్ఛా ॥ ౧ ॥

వై:—అవానచస్వేత్యాదిపదానాం అనవగ్రహాణామన్తే దీర్ఘో విభజ్యమానవ్యఞ్జనపరో హ్రస్వమాపద్యతే॥ యథా:—అవా- ‘అవా నో దేవ్యా’ । నచస్వా- ‘నచస్వా నస్స్వస్తయె’ । నుదా- ‘ప్రణుదా నస్సపత్నాన్’। మృడా- ‘మృడా నో రుద్ర’। వధీః- ‘వధీ నో అభవచ్ఛివః’ । శిక్షా- ‘శిక్షా నో అస్మిన్’ । రక్షా- ‘రక్షా రాజన్నఘాయతః’ । అద్యా- ‘అద్యా వృణీమహే’ । భవా- ‘భవా తోకాయ’ । భజా- ‘వ్రజే భజా త్వంనః’ । యత్రా- ‘యత్రా నరో మరుతః’ । చరా- ‘ప్రచరా సోమ దుర్యాన్’ । పిబా- ‘పిబా సోమమిన్ద్ర’ । నా- ‘నాహ దేభుః’ । ధామా- ‘ధామా హ యత్తే’ । ధారయా- ‘ధారయా వసూని’। ‘అగ్నే పిన్వస్వ ధారయా’ ఇత్యత్ర హ్రస్వత్వం నభవతి । విభాగాభావాత్ । ధర్షాః- ‘ధర్షా మానుషాన్’ । ఘా- ‘ఉత వా ఘా స్యాలాత్’। వర్ధయా- ‘తమగ్నే వర్ధయాత్వం’। బోధా- ‘బోధా సబోధిత్యుపతిష్ఠతే’ । అత్రా- ‘అత్రా తే భద్రాః’। తత్రా- ‘తత్రా రథముప’ । ముఞ్చా- ‘ముఞ్చావ్యగంహః’। అశ్వస్యా- ‘అశ్వస్యా విశస్త్రా’। పృణస్వా- ‘ఆ పృణస్వా ఘృతేన’। హిష్ఠా- హిపదేన పూర్వేణోపలక్షితే దేశే స్థాశబ్దో హ్రస్వభాక్- ‘ఆపో హిష్ఠా మయోభువః’ । హీత్యుపబన్ధనే కిమ్? ‘అజాఽసి రయిష్ఠా’ । త్వం తరా- త్వంపదేన పూర్వేణోపలక్షితే దేశే తరాశబ్దో హ్రస్వభాక్ । ‘అగ్నే త్వం తరా మృధః’ । త్వమిత్యుపబన్ధనేన కిమ్? ‘ప్రజా వా ఉత్తరా దేవయజ్యా’ । నను త్వంతరేతి తుశబ్దపూర్వకోఽస్తరాశబ్దః కిం న స్యాత్? ‘సుప్రియణా భవన్తు । అస్తరా మిత్రావరుణా’ । ఇతి ‘పదగ్రహణేషు పదం గమ్యేత’ (౧-౫౦) ఇతి నియమాత్ । జనిష్వా- ‘జనిష్వా

హి జేన్యః' । యుక్ష్వా- 'యుక్ష్వా హి దేవహూతమాన్' । అచ్ఛ- 'అగ్నే అచ్ఛా వదేహ నః ॥ ౮ ॥

త్రిభా - అవా సచస్వా సుదా మృడా వర్ధా శిక్షా రక్షా అద్యా భవా భజా యత్రా చరా పిబా వా ధామా ధారయా ధర్షా ఘా వర్ధయా బోధా అత్రా తత్రా ముఞ్చ అశ్వస్యా పృణస్వా హిష్ఠా త్వంతరా జనిష్వా యుక్ష్వా అచ్ఛా ఇత్యేతేష్వనవగ్రహేషు అన్త్యస్వరో విభాగే వ్యఞ్జనపరో హ్రస్వమాపద్యతే॥ యథా-'అవానో దేవ్యాకృపా' 'సచస్వా నస్స్వస్తయే' 'ప్రసుదా నస్సపత్నాన్' 'మృడా జరిత్రే రుద్ర' 'వర్ధా నో అభవచ్ఛ్రవః' 'శిక్షానో అస్మిన్' 'రక్షా చనో అధి' 'అద్యా దేవాన్ జుష్టతమః' 'భవా పాయుర్విశో అస్యాః' 'వ్రజే భజా త్వన్నః' 'యత్రా నరో మరుతః' 'పరిచరా సోమ దుర్యాన్' 'పిబా సోమమిన్ద్ర' 'రపవో నాహదేభుః' 'అపివికృతమ్' ''అప్యకారాది'' (౧-౫౧-౫౨) ఇతివచనాభ్యాం 'ప్రాణా వా అగ్ంశవః' ఇత్యత్ర హ్రస్వాదేశః కిం నస్యాత్ ? నైవం । 'అపి వికృతమ్' (౧-౫౧) ఇతి వచనం కణ్ఠోక్తపదవిషయమ్ । న త్వకారాదిపద-విషయమ్ । ప్రాణా ఇత్యస్యాపి అకారాదిత్వాన్నాయం విధిః । తర్హి వైకృత-త్వాభావాదనా ఇత్యస్యైవ గ్రహ్యంశస్య కింనస్యాదయం విధిః ? ఏవం రూపస్య సం-హితాయాం దీర్ఘాభావాత్ । 'ధామాహాయత్తేఅజర' 'బృహస్పతేధారయా వసూని' 'ధర్షా మానుషానదభ్యః' 'ఘృతవాఘాస్యా' 'తమగ్నేవర్ధయాత్వమ్' 'బోధా నో అస్య' 'అత్రాతేరూపమ్' 'తత్రారథముప' 'ప్రముఞ్చస్వస్తయే' 'ఏకస్త్వ-ష్టురశ్వస్యావిశస్తా' 'సప్తయోనీరాపృణస్వా ఘృతేన' 'అపో హిష్ఠా మయః' హి ఇతికిమ్ ? 'ప్రతిష్ఠా వా ఏకవిగ్ంశః' అగ్నిత్వంతరా మృధః' త్వమితికిమ్ 'అన్తరతరాత స్తనిత్రో భవతి' 'జనిష్వాహి జేన్యః' 'యుక్ష్వాహి దేవహూతమాన్' 'అచ్ఛానక్షి ద్యుమత్తమః'॥౮॥

సూత్రం:—అథాగ్నియాజ్యే ॥ ౯ ॥

వై॥ అగ్నిశ్చయాజ్యాశ్చ అగ్నియాజ్యమ్ । అగ్నిశబ్దేన చిత్యా-గ్నిమన్త్రరూపాః 'యుఞ్జానః ప్రథమం మనః' ఇత్యాదిసప్తప్రపాఠకా ఉచ్యన్తే సప్తప్రశ్నీ కథ్యతే।యాజ్యాశబ్దేన 'ఉభా వామిన్ద్రాగ్నీ'ఇత్యా-దయోఽగ్నిర్వృత్రాణిపర్యన్తాః ప్రశ్నోక్తానువాకాః 'యుక్ష్వా హి దేవహూతమాన్' ఇత్యేష చేతి త్రయోవింశతిరుచ్యన్తే। తత్రాథాశబ్ద-

స్యాన్తే దీర్ఘో విభాగే వ్యఞ్జనపరో హ్రస్వమాపద్యతే। యథా-'అగ్నే' 'అథా హ్యగ్నే' । 'అథా చ నశ్శర్మ' । యాజ్యాసు ఖల్వపి-'అథా తే సుమ్నమీమహే' । 'అథా యథా నః' । అగ్నియాజ్య ఇతి కిమ్? 'అథామేతి తద్విష్ణవే' । నను అథామేత్యత్ర పదాన్తస్య కః ప్రసఙ్గః । తదుచ్యతే-సంహితాయాం యః పదాన్తదీర్ఘః స ఇహ కార్యభాగుచ్యతే-తత్ర విసర్జనీయలోపాద్భవత్యేవాయం దీర్ఘః పదాన్త ఇత్యస్తి ప్రసఙ్గః । ఏవం 'భవతా యాజ్యాసు' (౨-౧౧) ఇత్యత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్ ॥

త్రిభా- అగ్నిశ్చ యాజ్యాశ్చ 'అగ్నియాజ్యం' తస్మిన్ 'చార్థే ద్వన్ద్వః' ఇతి సమాసః । 'అగ్నిః' ఇత్యగ్నిప్రకాశకమన్త్రా లక్ష్యన్తే చతుర్థకాణ్డ ఇత్యర్థః । ఉభా వామిన్ద్రాగ్నీ ప్రభృత్యగ్నేర్మన్త్రాణి పర్యన్తాః ప్రశ్నోక్తమనువాకా యాజ్యాసంజ్ఞకా భవన్తి । 'యుక్ష్వాహి' ఇత్యనువాకశ్చ । అత్ర విషయే 'అథా' ఇత్యేతస్మిన్ గ్రహణే అన్త్యస్వరో విభాగే వ్యఞ్జనపరో హ్రస్వమాపద్యతే। యథా 'అథాహ్యగ్నే క్రతోః' । 'అథాచనశ్శర్మ' 'అథా తే సుమ్నమ్' 'అథా యథా నః' । అగ్నియాజ్యే ఇతి కిమ్ ? 'అథామేతి తద్విష్ణవేఽతిః' ॥

సూత్రం:—కుత్రా దక్షిణేనా స్వేనా హన్తనా జగామా రుహేమా విద్మర్ధ్యామా చకృమా శ్రామా స్తరీమా భరేమా వర్ష-యథేరయథాఽరిధా పాదాః. ధాసిఙ్చథా జనయథా జయతాఽక్ష-తాఽవతా సాతా శృణుతా కృణుతా బిభృతా ॥ ౧౦ ॥

వై:—కుత్రాదక్షిణేనేత్యాదిపదానామనవగ్రహాణామన్తే దీర్ఘో విభజ్యమానవ్యఞ్జనపరో హ్రస్వమాపద్యతే । యథా-'కుత్రా'-'కుత్రా చిద్యస్య' దక్షిణేనా-'దక్షిణేనా వసూని' । స్వేనా-'స్వేనాహి వృత్రమ్' హన్తనా-'తపసా హన్తనా తమ్' । జగామా- 'ఆ జగామా పరస్యాః' రుహేమా-'ఆ రుహేమా స్వస్తయే' విద్మా-'విద్మా తే అగ్నే' । ఋధ్యామా-'ఋధ్యామా త ఓహైః'। చకృమా-'అవిద్వాగ్ంసశ్చకృమా కచ్చనాగః' । శ్రామా-'ద్యావా శ్రామా రుక్మః' । స్తరీమా-'సుష్టరీమా జుషాణా' । భరేమా-'అగ్నంహోముచే ప్రభరేమా మనీ

షామ్’ । వర్షయథా- ‘ వృష్టిం వర్షయథా పురీషిణః’ । ఈరయథా- ‘ ఉదీరయథా మరుతః’ । ఆరిథా- ‘ ఉదారిథా యజే ’ । పాథా- ‘క్షయే పాథా దివో విమహసః ’ । అథా- ‘ అథా సపత్నాగ్ం ఇన్ద్రో మే’ । సిఞ్చథా- ‘ సిఞ్చథా మధు ’ । జనయథా- ‘ ఆపో జనయథా చ నః’ । జయతా- ‘ఉప ప్రేత జయతా నరః ’ । ఉక్షతా- ‘ ఘృతముక్షతా మధువర్ణమ్’ । అవతా- ‘ప్రావతా వచః ’ । యాతా- ‘ యాతాహిరణ్యయైః’ । శృణుతా- ‘ మరుతశ్శృణుతా హవమ్ ’ । శృణుతా- ‘ శృణుతా బృహన్నమః’ । బిభృతా- ‘బిభృతా స్వేనమ్’ ॥ ౧౦ ॥

త్రి - కుత్రి దక్షిణేనా స్వేనా హన్తనా జగామా రుహేమా విద్మా బుధ్యామా చకృమా క్షామా స్తరీమా భరేమా వర్షయథా ఈరయథా ఆరిథా పాథా అథా సిఞ్చథా జనయథా జయతా ఉక్షతా అవతా యాతా శృణుతా శృణుతా బిభృతా ఏతేష్వనవగ్రహేషు అన్త్యస్వరో విభాగే వ్యఞ్జన పరో హ్రస్వమాపద్యతే । యథా—‘కుత్రిచిద్యస్య’ ‘దక్షిణేనావసూని’ ‘స్వేనాహివృత్రం’ ‘తపసా హన్తనా తమ్’ ‘ఆజగామా పరస్యాః’ ‘అస్రవన్తీమా రుహేమా స్వస్తయే’ ‘విద్మా తే అగ్నే’ ‘బుధ్యామా తజ్జ్యైః’ ‘చకృమా కచ్చనాగః’ ‘క్షామారేరిహాత్’ ‘సుష్టరీమా జుషాణా’ ‘అగ్ంహోమా చే ప్రిభరేమా’ ‘వృష్టింవర్షయథా’ ‘ఉదీరయథామరుతః’ ‘ఉదారిథా యజే తమ్’ ‘క్షయే పాథా దివః’ ‘అథా సోమస్య’ ‘నరో మరుత స్సిఞ్చథామధు’ ‘ఆపోజనయథాచనః’ ‘ఉపప్రేతజయతానరః’ ‘ఘృతముక్షతా మధు’ ‘దేవా అవతా హవేషు’ ‘రథైర్యాతా హిరణ్యయైః’ ‘మరుతశ్శృణుతా హావమ్’ ‘శృణుతా బృహన్నమః’ ‘పుత్రం బిభృతా స్వేనమ్’॥౧౦॥

సూత్రం:—భరతా యాజ్యాసు ॥ ౧౧ ॥

వై:—భరతాపదస్యాన్త్యే దీర్ఘో విభాగే వ్యఞ్జనపరో హ్రస్వమాపద్యతే । ‘ అగ్నయే భరతా బృహత్ ’ । యాజ్యాస్వితి కిమ్ ? ‘ఏష వో భరతా రాజా ’ ॥ ౧౧ ॥

త్రి-‘భరతా’ ఇత్యేతస్మిన్ గ్రహణే అన్త్యస్వరో యాజ్యాసు విషయే విభాగే వ్యఞ్జనపరో హ్రస్వమాపద్యతే । యథా—‘ధియా భరతా’ ‘భరతావసువిత్తమమ్’ ‘అగ్నయే భరతా బృహత్’ । యాజ్యాస్వితి కిమ్ ? ‘ఏషవో భరతా రాజా’॥౧౧॥

సూత్రం:—అత్తా భవతాఽనదతా తరతా తపతా జు-హుతా వోచతాఽముఞ్చతా చృతా ఘుష్యా జనయా వర్తయా సాధయా పారయా దీయా హారా భరాఽపా నసాదా సృజా తిష్ఠా యేనా॥

వై:—అత్తాభవతేత్యాదిపదానామన్తే దీర్ఘోవిభాగే వ్యఞ్జనపరో హ్రస్వమాపద్యతే। అత్తా-'అత్తా హవీగ్ంషి,। భవతా-'భవతా మృ-డయన్తః' । అనదతా-'అహోవనదతా హతే' । తరతా-' రుహాణా స్త-రతా రజాగ్ంసి'।తపతా-'తపతా సువృక్తిభిః,। జుహుతా-' జుహుతా విశ్వకర్మణే' । వోచతా-' అధివోచతా మే ' । అముఞ్చతా-' అము-ఞ్చతా యజత్రాః' । చృతా-'వి చృతా బద్ధమేతమ్' । ఘుష్యా-'అను ఘుష్యా విశస్త , । జనయా-' జనయా దైవ్యఞ్జనమ్ , । వర్తయా-'తాభిరావర్తయా పునః'।సాదయా-'సాదయా యజ్ఞగ్ం సుకృతస్య' పారయా-'అగ్నే త్వం పారయా నవ్యః. । దీయా-'పరి దీయా రథేన' । హారా-'ఇన్ని మేహారా నిహారమ్'।భరా-'భరా దద్ధి తన్నః ప్ర' । అపా-'శుగ్రిత్యా అపా వృధి' । నసాదా-' నిషసాదా యజీయాన్ ' । సృజా-'సృజా వృష్టిమ్' । తిష్ఠా-' తిష్ఠా దేవోన సవితా' । యేనా- 'యేనా సహస్రం వహసి' ॥ ౧౨ ॥

త్రి - అత్తా భవతా అనదతా తరతా తపతా జుహుతా వోచతా అము-ఞ్చతా చృతా ధృష్యా జనయా వర్తయా సాదయా పారయా దీయా హారా భరా అపా నసాదా సృజా తిష్ఠా యేనా ఏతేష్వవగ్రహేష్వన్త్యస్వరో విభాగే వ్యఞ్జనపరో హ్రస్వమాపద్యతే। యథా 'అత్తా హవీగ్ంషి'। 'భవతా మృడయన్తః' 'అహోవనదతా హతే' 'రుహాణా స్తరతా' 'తపతా సువృక్తిభిః' 'పిత్రేజుహుతా' 'అధివోచతా మే' 'షితామముఞ్చతా యజత్రాః' 'విచృతా బద్ధమేతమ్' 'అనుఘుష్యా విశస్త' 'భవజనయా దైవ్యమ్' 'తాభిరా వర్తయా పునః' 'సాదయా యజ్ఞమ్' 'త్వం పారయా నవ్యః' 'పరిదీయా రథేన' 'మెహారా నిహారమ్' 'మఘీనాం భరా-దద్ధి' 'శుగ్రిత్యా అపావృధి' 'హోతా నిషసాదా యజీయాన్' 'సృజా వృష్టిమ్' 'తిష్ఠా దేవోన' 'యేనా సహస్రమ్'॥౧౨॥

సూత్రం:—ఉశ్మసీ క్రయీ కృధీ శ్రుధీ యదీ సూ తూ నూ మిథూ మక్షూ ఊ ॥ ౧౩ ॥

వై:—ఉశ్మసీ క్రయీత్యాదీనాం పదానామన్తే దీర్ఘో విభాగే వ్యఞ్జనపరో హ్రస్వమాపద్యతే । ఉశ్మసీ-‘ఉశ్మసీ గమధ్యే’ । క్రయీ-‘క్రయీ పరం నామ’ । కృధీ-‘కృధీ స్వస్మాన్’ । శ్రుధీ-‘శ్రుధీ హవమద్యా చ’ । యదీ-‘యదీ భూమిం జనయన్’ । సూ-‘మోషూణ ఇన్ద్ర’ । తూ-‘ఆ తూ న ఉప’। నూ-‘నూ రణ’ । మిథూ-‘అసినా మిథూకః’ । మక్షూ-‘మక్షూ దేవవతో రథః’ । ఊ-‘ఊర్ధ్వ ఊషుణః’ ॥ ౧౩ ॥

త్రి - ఉశ్మసీ క్రియీ కృధి శ్రుధి యదీ నూ తూ సూ మిథూ మక్షూ ఊ ఇత్యేతేష్వవగ్రహేషు .అన్త్యస్వరో విభాగే వ్యఞ్జనపరో హ్రస్వమాపద్యతే । యథా “ఉశ్మసి గమధ్యే” । “రుద్రియస్త్వే క్రియీవరమ్” ‘కృధీ స్వస్మాగ్ం అదితేః” । “ఇమం మే వరుణ శ్రుధీ హవమ్” । “యదీ భూమిం జనయ న్విశ్వకర్మాణ” । “మోషూణ ఇన్ద్ర” । “ఆతూన ఉపగన్తన” । “ఏత శస్యనూ రణ అ” । “ గాత్రాణ్యసినా మిథూకః” । “మక్షూ దేవవతో రథః” “అస్మాభిరూ సుప్రతిచక్ష్యా భూత్”॥౧౩॥

సూత్రం:—వ్యుత్పూర్వ అనుదాత్తోఽనూష్మపత్య । నూష్మవతి॥ ౧౪ ॥

వై:—ఉత్తర ఇత్యత్ర నానువర్తతే । అసమ్భవాత్ । తతః పారిశేష్యాదనేన సూత్రేణ పదాదేర్హ్రస్వత్వం విధీయతే ॥ తస్య తు సామర్థ్యాత్ పూర్వపదవిభాగో నిమిత్తమితి । వ్యఞ్జనపర ఇత్యేతదప్యత్ర న సంబధ్యతే।తదయమర్థః । వి । ఉత్ । ఇత్యనయోః పూర్వయో-రాకారో నకారపరోఽనుదాత్త ఊష్మరహితే పదే వర్తమానో విభాగే హ్రస్వమాపద్యతే । విపూర్వః-‘వ్యానాయ’ । ‘వ్యానేన మనుష్యాన్’ । ఉత్పూర్వః ఖల్వపి-‘ఉదానాయ ప్రతిష్ఠాయై, ‘తదుదానం దధతి’। ఏవం పూర్వ ఇతి కిమ్ ? ‘ యదాన్యృచః ’.। ‘ ఆనుష్ఠూకో భవతి’ । నకార-

పర ఇతి కిమ్ ? ‘ పృథివీమను వ్యార్థత్ ’ । ‘ రిప్రముదాభ్యశ్శుచిః’ ।
అనుదాత్త ఇతి కిమ్ ? ‘విశ్వకర్మా వ్యానట్టమగ్నే ’ । ‘పత్నీముదాన
యేత్యాహ ’ । అనూష్మవతీతి కిమ్ ? ‘ ధారా వ్యానశుః ’ । ‘ ఉదా.
నిషుర్మహీరితి’ ॥ ౧౮ ॥

ఇత్యాచార్యగార్గ్య గోపాలమిశ్రవిరచితే వైదికాభరణాఖ్యే
ప్రాతిశాఖ్యవ్యాఖ్యానే తృతీయోఽధ్యాయః

త్రి॥ వి ఇత్యేవం మావర్ణ ఉత్పూర్వో వా అర్ ఇత్యేష స్వరః అనుదాత్తః అనూష్మవతి ఊష్మరహితే పదే వర్తమానో వ్యఞ్జనపరః పదాదౌ వర్తమానత్వాత్పూర్వపదేన విభాగే సతి హ్రస్వమాపద్యతే। యథా—“వ్యానాయేతి వి- అనాయ” । “ఉదానాయేత్యుత్ - అనాయ” । ఏవంపూర్వ ఇతి కిం ? “యదాన్పృచస్తేన” । ‘పర్యాణీయా హవనీయస్య”। నకారః కిమర్థః “యదుత్క్రమ్య వ్యాహారయతి” । “ఉదాగాయ పృథివీం జీరదానుః’ । అనుదాత్త ఇతికిం ? “విశ్వకర్మా వ్యానట్?” । “నేష్టః పత్నీముదానయ’,। అనూష్మవతీతికిమ్? “వసోర్ధారా వ్యానశుః”। “ఉదానిషుర్మహీరితి”॥౧౮॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నే ప్రాతిశాఖ్య వివరణే
తృతీయోధ్యాయః.

---

* హరిః ఓమ్ ॥ శ్రియై నమః శ్రీ *

అథ చతుర్థోఽధ్యాయః

సూత్రం:—అథ ప్రగ్రహాః ॥౧॥

వై॥ ఉక్తం విభాగవిషయం హ్రస్వత్వమ్ । సంహితావిషయాణి చ శకారాగమాదీని కార్యాణి వక్ష్యన్తే । అత్రాన్తరే ఉభయవిషయం ప్రగృహ్యత్వం చతుర్థేనాధ్యాయేన విధీయతే । ఇహ ప్రగ్రహాఖ్యా వర్ణా వ్యాఖ్యేయతయా అధిక్రియన్తే ॥౧॥

త్రిభా॥ అథ ఇత్యయమధికారః। “ప్రగ్రహాః” ఉచ్యన్తే ఇత్యేతదధికృతం విజ్ఞేయమ్ । ఇతఉత్తరం యద్వక్ష్యామః ॥౧॥

సూత్రం—నావగ్రహః ॥౨॥

మై:—అవగ్రహః ప్రగ్రహభాక్ నభవతి । ‘తనూనప్త్రే త్వా గృహ్ణామి’ । ‘దేవానాం వాయోయాన్యసి’ । ‘ద్వేద్వే సమ్భరతి’ । ‘కృష్ణోఽస్యాఖరేష్ఠోఽగ్నయే త్వాస్వాహా’నను-‘నరుద్ధ నిత్యమ్’(౪-౧౪) ఇత్యాదివద్విధేయాధ్వర్యం అవగ్రహప్రతిషేధోఽపి కిం నక్రియతే? తదుచ్యతే-ఇహ త్రివిధః ప్రగ్రహవిధిర్భవిష్యతి । ఊకారస్య ఓకారస్య ఏకారేకారయోరితి । తత్రాన్యతమస్య విధేరనన్తరం క్రియమాణోఽయం ప్రతిషేధస్తన్మాత్రవిషయస్స్యాత్ । సర్వవిషయశ్చేష్యతే। తదర్థం సర్వతః ప్రాగేవ క్రియతే । నన్వేవమపి ‘ఇతిపరోఽపి’ (౪-౪)ఇత్యస్మాదనన్తరం కర్తవ్యః । తథాసతి ‘అన్తః’ ‘ఇతిపరోఽపి’ (౪-౩,౪) ఇతిసూత్రయోః ప్రతిషేధాన్వయశ్చ స్పష్టోభవతి । తత్కిమర్థం సర్వాదౌ క్రియతే? తదుచ్యతే ‘అన్తః’ (౪-౩) ఇతి పదాన్తః సర్వవిధ్యన్వయీ కార్యభాగధికరిష్యతే । తతః పూర్వమవగ్రహప్రతిషేధాత్ అవగ్రహవ్యతిరిక్తస్యైవ పదస్యాన్తః సర్వవిధిషు కార్యభాక్త్వేన గృహ్యేత ఇతి సిద్ధం । తేన ‘ద్వే’ ‘పరశ్చ’ ‘ఏకవ్యవేతోఽపి’ (౪-౪౭, ౪౮-౪౯) ఇత్యత్రావగ్రహస్యైకవ్యవేతత్వే తమతిక్రమ్యోత్తరఖణ్డాన్త ఏకవ్యవేతః ప్రగ్రహ ఇతి లభ్యతే । ‘ద్వేద్రధసీ సతతతీ’ ద్వేవా । దేవసత్రే’ । ఇత్యేతదర్థమయం ప్రతిషేధస్సర్వాదౌ క్రియతేన యద్యేవం యత్నోనక్రియేత । తదా ‘ద్వేహ్యేతేదేవతే’ ఇత్యాద్యేకవ్యవేతవిషయసద్భావాదవగ్రహే ఏకవ్యవేతే సతి తదుత్తరఖణ్డె ప్రగ్రహోన స్యాత్ ॥౨॥

త్రిభా॥ అవగ్రహః ప్రగ్రహోనభవతి । “ఊకారః” ఓకారోఽనాగంహితోఽకారవ్యఞ్జనపరః । గ్నే ‘నహిపరః’ । ద్వే । ఇతివక్ష్యతి । తదుద్దిశ్య పురస్తాదపవాదోఽనేన । విధీయతే॥ యథా “తనూనప్త్రేదపరః” । “అగ్నేఅగ్నం । యజమానమ్” ‘ అగ్నిష్వామాసా” “ద్వేద్వే” పురోనువాక్య । కుర్యాత్” । అవగ్రహ ఇతి । జాత్యపితు కేవలమ్ ॥౨॥

సూత్రం:—అన్తః ॥౩॥

వై:—అన్త ఇతి పదస్యాన్తః సవర్ణవిధ్యన్వయీ కార్యభాగధికి(ప్రి)యతే । న చావగ్రహవ్యతిరిక్తస్య పదస్యవిజ్ఞాయతే 'నావగ్రహః' (౪-౨) ఇతి ప్రతిషేధాత్ । వక్ష్యతి చ-'ఊకారః' (౪-౫) ఇత్యూకారః పదాన్తః ప్రగ్రహో భవతీత్యేవం తత్రతత్రానుసన్ధేయః॥

త్రి॥ పదస్యాన్తః ప్రగ్రహసంజ్ఞో భవతి । యథా 'దేవతే సమృద్ధ్యై' అత్రాపి హి కిము వాచ్యోఽపి ప్రగ్రహః స్యాత్ । అతోఽభిద్యతే ఊకార ఇత్యవిశేషేణ వక్ష్యతి. ఓకారోఽప్యాఙ్గంహితోఽకారవ్యంజనపర ఇతి చ ఉత్పర ఇతి చ॥ అపదాన్తస్య ఊకారస్య ఓకారస్య చీశబ్దస్య ప్రగ్రహాం మా భూదితి । నను సిద్ధమేవైతత్ । ఏతస్మాత్ త్రిశేషోత్తరసూత్రే అపిశబ్దేన అన్యాదేశోఽన్తస్య ఇత్యస్యాన్తస్యైవ. కార్యని ర్వాహాత్ । నైతియుక్తః । అనేకవర్ణసముదాయే హ్యన్తత్వముపపన్నం - అయం ప్రత్యేకవర్ణనిర్దేశః ఊకార ఇత్యాది వర్ణస్య యా వికారలోపా తయోరేవాన్వాదేశోఽన్తస్యేత్యనేన. అన్తస్యప్రత్యయ ఇత్యుక్తం ప్రగ్రహ ఇతి సంజ్ఞామాత్రం నతు నిమిత్తం నిమిత్తివా । తస్మాదత్రాన్వాదేశో నప్రసరతి ॥3॥

సూత్రం:—ఇతిపరోఽపి ॥౪॥

వై:--అపిశబ్దేనపూర్వాధ్యాయస్థంవిభాగపదమన్వాదిశ్యతే। తేన సంహితాయాం ప్రగ్రహస్యేతికరణో నివార్యత ఇతి కేచిత్ । తన్న-న హ్యనాదౌ నిత్యశుద్ధే సంహితామ్నాయే వర్ణసూత్రస్యాప్యుపజననం శక్యశఙ్కమ్ । కాకథా వర్ణసముదాయాత్మకస్యేతికరణస్య। న చాధ్యాయాన్తరస్థస్యాతిదవిష్ఠస్యాన్వాదేశ ఉచితః । తదన్వాదేశేచ-ఇఙ్గ్యోత్తరపదస్య ప్రగ్రహాన్తస్య విభాగే పునరితికరణః ప్రసజన్ కేన వార్యః। 'ఇన్ద్రవాయూ ఇతీన్ద్ర- వాయూ ఇతి' తస్మాత్సముచ్చయార్థ ఏవాయమపిశబ్దః । తదయమర్థః ప్రగ్రహః పదాధ్యాయ ఇతిపరశ్చ భవతి । కేవలోఽపీతి । వ్యవస్థితం చైతదుభయం విజ్ఞేయమ్ । యస్మిన్ పదేఽన్యతః ప్రగ్రహాభివ్యక్తిః।యథేఙ్గ్యాన్తే తత్ర కేవలో భవతి । అనిఙ్గ్యేత్వితిపర ఇతి । ఇఙ్గ్యాన్తే తు విభజ్యానువాదార్థేనైవేతికరణేన ప్రగ్రహోఽభివ్యజ్యతే 'ఇన్ద్రవాయూ ఇతీన్ద్ర-వాయూ' తతో విభక్తస్యైవ-

వోత్తరపదస్య నేతికరణః పరియోక్తవ్యః । అథాఽఽభావాత్ । అసిద్ధ్యై త్వితికరణః పరిగ్రహాభివ్యక్త్యర్థం పరియుజ్యతే । ‘విష్ణో’ ఇతి । హవ్యన్త’ నన్వితికరణః పరిగ్రహాభివ్యక్త్యర్థం ఇతి నయుజ్యతే । ఇన్ద్రస్యాపసర్గేషు చ తద్దర్శనాత్ । మైవమ్ । వర్ణలోపాసంయుక్తవివృత్తి-పూర్వకస్యేతికరణస్య పరిగ్రహ సాధారణతయా తదభివ్యఞ్జకత్వోపపత్తేః యద్యేవం ‘ఉరో అన్తరిక్ష’ ఇత్యాదిషు పరిగ్రహేషు వర్ణలోపాసం-యుక్తవివృత్త్యా పరిగ్రహాభివ్యక్తౌ ఇతికరణో న స్యాత్ । నైతదస్తి । ‘ఆ-రేఅస్మే చ శృణ్వతే’ ఇత్యాదిష్వపి దర్శనాత్ । వర్ణలోపాసంయుక్త వివృత్తేః పరిగ్రహావ్యభిచారిత్వాత్ ॥౪॥

త్రిభా-అపిశబ్దస్సింహావలోకనన్యాయేన ‘అథాదావుత్తరే విభాగే’ ఇత్యత్ర విభాగపదమన్వాదిశతి- పదాన్తస్యం పరిగ్రహః విభాగే ఇతిపరోఽపి భవతి । యథా ‘ఏవ తేషు, ‘ఉక్థే ఇతి’’ ఇతిశబ్ద పరో యస్మాదసావితిపరః ॥౪॥

సూత్రం—ఊకారః ॥౫॥

వై:—ఊకారాన్తపదాన్తః పరిగ్రహో భవతి । ‘ఇష్టిరాయుం విముఞ్చతాం’ ‘ఉ నామానావృతూ భవతః, ‘వ్యస్థ్యేద్వా బాహూ’ పదాన్త ఇతి కిమ్?. ‘ఊర్జేత్వా’ఇతికరణఃపదాధ్యాయేఽస్యస్యాత్ । కిఞ్చ-అపదాన్తస్యపరిగ్రహాభావే‘అపరిగ్రహస్సమానాక్షరాణి’ (౧౫-౬) ఇతి పరిగ్రహాసత్త్వేనామపదాన్తానామపి సమానాక్షరాణాం అనునాసిక్యం స్యాత్ ॥౫॥

త్రిభా-ఊకారః । పదాన్తః సర్వత్ర పరిగ్రహో భవతి పదసమయేవర్తమానః । యథా ‘‘హనూ నావేతే’’ ‘‘వాసన్తికావృతూ’’ ‘‘బాహూ ఉపస్తుతం’’ పదసమయేవర్తమాన ఇతికిం ‘‘తనూనా మిథునాముష్యా’’ ఇత్యాదావపిస్యాత్ ॥౫॥

సూత్రం:—ఓకారోఽసాంహితోఽకారవ్యఞ్జనపరః ॥ ౬ ॥

వై:—సంహితాయాం జాతస్సాంహితః । యః పదాధ్యాయే నవిద్యతే విద్యతేతు సంహితాయాం స సాంహితః।తతోఽన్యః అసాం-హితః । తథాభూత ఓకారః పదాన్తః పరిగ్రహో భవతి అకారే వ్యఞ్జ-

నేషు చ పరతః। అకారపరస్తావత్, ‘అగ్నే ఽదబ్ధాయో ఽశీతతనో పాహి’॥ “ఉరావన్తరిక్షే సజూర్దేవేన”। వ్యఞ్జనపరః ఖల్వపి- ‘విష్ణో హవ్యగ్ం రక్షస్వ’ ‘ఏహి వసో పురోవసో ప్రియో మే’ అసాంహిత ఇతి కిమ్॥ ‘మాతరిశ్వనో ఘర్మో ఽసి’। అకారలోపో న స్యాత్। వక్ష్యతి- ‘ఆ-యోధ్వయోః క్రితో పూర్వః’ (౧౨-౮) ఇతి। తత్రాస్య తస్సిద్ధస్య లో-పస్య విధానం ప్రగ్రహాన్తరపూర్వకస్యాలోపార్థమ్। నన్వేవం సతి ‘లుప్యతే త్వకారః’ (౧౧-౧) ఇతి ఓకారపూర్వస్యాకారస్య లోపే ‘విధి ప్రత్యగ్గో నావకల్ప్యతే,’। ఇతి తదుపపత్త్యర్థం ‘ఆయోధ్వయోః క్రితో పూర్వః’ (౧౨-౮) ఇత్యేష పునర్విధిః అతో ఽన్యస్మాదసాంహితా-దోకారాత్పరస్యాకారస్యాలోపార్థమాశ్రీయుష్యతే। తతః సాం-హితస్య ఓకారస్య ప్రగ్రహత్వే ఽపి నానిష్టం కిఞ్చిదస్తీతి వ్యర్థమ-సాంహిత విశేషణమ్। అత్రోచ్యతే- నహ్యనిష్టం నాస్తీతి సంజ్ఞాః క్రియ-న్తే। అపితు కార్యమస్తీత్యేవ। కార్యార్థం హి సంజ్ఞాపరిభాషమ్। తస్మాత్సాంహిత ఓకారే ప్రగ్రహకార్యరహితే సంజ్ఞామాభూదిత్యసాం-హితవిశేషణం ప్రయుజ్యతే। అకారవ్యఞ్జనపర ఇతి కిమ్? ‘విష్ణవేహీదమ్’॥ ‘వాయవిష్టయే’॥ ౬॥

త్రిభా- అసాంహితః ఓకార అకారపరో వ్యఞ్జనపరో వా ప్రగ్రహస్స్యాత్। యథా వద్మాహి సూనో అసి॥ విష్ణో హవ్యగ్ం రక్షస్వ॥ అసాంహిత ఇతి కిం। సోబ్రవీత్। ఏవంపర ఇతి కిం విష్ణవేహీదం। సంహితానిమిత్తస్సాంహితః॥ న సాంహితః అసాంహితః। అకారశ్చ వ్యఞ్జనం చ అకారవ్యఞ్జనే। తేపరౌ యస్మాత్స తథోక్తః॥ ౬॥

సూత్రం:—సమహాదథపితూర్వనశ్చ॥ ౭॥

వై:—అకారాదిస్వరపరార్థో ఽయమారమ్భః। తేన ఓకారో ఽ-సాంహిత ఇత్యేతావత్పూర్వసూత్రాదనువర్తతే। సమహాదథపితుర్వ ఇతి కార్యభాజో విశేషణమాత్రమ్। ఇదం కార్యవిధిషు కార్య-భాక్ప్రదైకదేశస్య నిమిత్తత్వేనాబద్ధత్వాయోగాత్। ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్। తదయమర్థః। స। మ। హా। ద। థ। ఇత్యేతద్వ్యఞ్జనపూర్వ

కః, పిచ్ఛబ్దపూర్వకశ్చ అసాంహిత ఓకారః పదాన్తః ప్రగ్రహో భవతీతి। స-"అనూబన్ధ్యాసోఽపవై షైతస్య" మ-"మాభేర్మారోఽమోపపాం"। హ-"ఉపహూతాం రహా ఇత్యాహ"। ద-"ఇన్ద్రో ఇన్ద్రియావతః"। ధ-"అథో ఆహుః"। పిత్-"పితో ఆ విశస్వ"। ఏవంపూర్వ ఇతి కిమ్? శవి ష్ఠ ధృష్ణ వాగిహి॥ ౭॥

త్రిభా-పూర్వోక్తనిమిత్తాభావేఽపి కార్యవిధానార్థమోకారవిశేషణం చకారః ఓకారమన్వాదిశతి స మ హ ద ధ పిత్ ఏవంపూర్వకః అసాంహిత ఓకారః అకారవ్యవధానాభావే ఽపి ప్రగ్రహో భవతి యథా "సో ఏవైషైతస్య" "మా భేర్మా రో మోపషాః" "ఉపహూతాం రహో ఇతి" "ఇన్ద్రో ఇత్యాహ" "... ఏవో త్తర" "పితో ఆ విశస్వ" ఏవం పూర్వక ఇతి కిం 'శతక్రిశపుస్వగంశమివ' 'అసాంహిత ఇతి కిం 'ప్రసో అగ్నే'' ౭॥

సూత్రం:—అస్త్రై కారౌకారౌ॥ ౮॥

వై:—ఏకారశ్చ ఈకారశ్చ ఏకారైకారౌ। కుతఏవమితిచేత్। "దవతే ఉభే" "అమీ చతుష్పీ" ఇతి తయోరేవోత్తరత్రోపాదానాత్। శాస్త్రే స్వరస్యైకారాదేః ప్రగృహ్యత్వానుపదేశాచ్చ। ఏకారైకారావిహ ఉత్తరేషాం విధీనాం సంజ్ఞిత్వేన అధిక్రియేతే। "ద్యావాపృథివీ" "పూర్వశ్చ" ఇత్యాదిషు పక్ష్యాన్తస్వరస్య ప్రగ్రహసంజ్ఞా న భవతి॥ ౮॥

త్రిభా-అథేత్యయమధికారః ఏకార ఈకారౌ ప్రగ్రహత్వేన విధీయేతే ఇత్యేతదధికృతం వేదితవ్యమ్॥ ౮॥

సూత్రం:—అస్మే॥ ౯॥

వై:—అస్మే ఇత్యత్ర విద్యమానోఽధికృతో వర్ణః పదాన్తః ప్రగ్రహో భవతి। "అస్మే జ్యోతిః"। "అస్మే ఇన్ద్రాబృహస్పతీ"॥ ౯॥

త్రిభా-అస్మే ఇత్యస్మిన్ గ్రహణే అన్త్యస్వరః ప్రగ్రహో భవతి। యథా అస్మే తేబన్ధుః॥ ౯

సూత్రం:—త్వే ఇత్యనిఙ్గ్యాన్తః॥ ౧౦॥

వై:—ఇఙ్గ్యస్య అన్తః ఇఙ్గ్యాన్తః। తతో నఞ్ సమాసః। త్వే ఇత్యత్రాధికృతో వర్ణః పదాన్తోఽనిఙ్గ్యాన్తః ప్రగ్రహో భవతి। "త్వే రాయస్త్వే తే రాయః"॥ అనిఙ్గ్యాన్త ఇతి కిమ్? "అనాగాస్త్వే అదితి త్వే"।

అనిఙ్గ్యస్యాన్త ఇతి విగ్రహే విధిబలాత్పదగ్రహణ పరిభాషా న స్యాత్ । తతశ్చ । "క్రత్వే దక్షాయ జీవసే" ఇత్యాదావప్రగ్రహత్వం స్యాత్ । ఇష్టం చ న సిధ్యేత్ । తన్నివారణార్థ ఇతికరణః । తేన హి పదరూపతాభివ్యక్తేః తద్విరుద్ధవిగ్రహో నివార్యతే॥ ౧౧॥

త్రిభా-ఇతిశబ్దః కేవలపదగ్రహణత్వం ద్యోతయతి అనిఙ్గ్యాన్తస్త్వే ఇత్యేష శబ్దః ప్రగ్రహో భవతి । యథా "త్వే క్రతుమపి" అనిఙ్గ్యాన్త ఇతి కిం, 'అనాగాస్త్వే అదితిత్వే తురాసః" ఇఙ్గ్యస్య అన్తః ఇఙ్గ్యాన్తః నఇఙ్గ్యాన్తః అనిఙ్గ్యాన్తః॥౧౧

దేవతే ఉభే భాగధే ఊర్ధ్వే విశాఖే శృఙ్గేపనే మధ్యే తృష్ణే తృద్యే కనీనికే పార్శ్వే శివే చోత్తమే ఏవోత్తరే శిప్రే రథన్తరే వత్సరస్యరూపే విరూపే విషురూపే సదోహవిర్ధానే అధిషవణే అహోరాత్రే ధృతవ్రతే స్తుతశస్త్రే ఋక్సామే అక్తే అర్పితే నైవతే పూర్తే ప్రత్తే విధృతే అసృతే అప్రోధే బహులే పూర్వజే కృణుష్వ గంసదనే॥ ౧౨॥

వై:—దేవతే ఇత్యాదిష్వధికృతవర్ణః పదాన్తః ప్రగ్రహో భవతి । యథా- దేవతే- "ద్వే హ్యేతే దేవతే" । "అత్ర సమానపదే నిత్యమ్" ఇతి ప్రతిషేధః అత్రశబ్దాత్తు సామాన్యవిషయః స దేవతేగ్రహణేనానేన విశేషవిషయేణ బాధ్యతే। ఇహ కస్మాన్న భవతి- "స్తోమ దేవతే మతివిదః"। అనుదాత్తోఽనిత్యమ్, ఇతి ప్రతిషేధాత్ దేవతేగ్రహణం పదద్వయైకపదసాధారణమ్ "అనుదాత్తోఽనిత్యం" ఇతి ప్రతిషేధస్త్వేకపదాత్మకవిశేషవిషయత్వాదితరస్య బాధకః । న త్వేకపదానేకపదయోర్ముఖ్యాముఖ్యత్వమస్తి తుల్యరూపత్వాత్ అత ఏవ "సదోహవిర్ధానే" "ఋక్సామే" ఇతి సవిశేషణం వక్ష్యతి- "అత్ర సమానపదే" ఇతి చ తస్మాన్నాన్యథా పరిహారః। ఉభే- "ఉభే నిపాసి" । భాగధే- భాగేత్యుపబన్ధాత్పరః "భాగధే అసావ" । భాగ ఇతి కిమ్? "అగ్న ఉదధే" ఊర్ధ్వే- "ఊర్ధ్వే సమిధా" । విశాఖే- "విశాఖే నక్షత్రమ్" । ఇత్యుపబన్ధస్య వ్యావర్త్యం శాఖాన్తరే । నన్వేవమనేకశాఖావిషయత్వే ప్రాతిశాఖ్యమితి గ్రన్థస్య ఆఖ్యా విరుధ్యేత । నైతదస్తి । ద్విత్రిశాఖావిషయత్వేఽపి తదసాధారణతయోపపత్తేః ।

తథాబహ్వృచానాం శాకలకబాష్కలకాత్యకశాఖాద్వయ విషయం ప్రాతిశాఖ్యం ప్రసిద్ధమ్ । ఏవముత్తరత్రాపిద్రష్టవ్యమ్ । శృఙ్గే- "శిశీతేశృఙ్గే । మేధ్యే- "మేధ్యే ఏవైనే" । ఏనేఇతిచాత్రైవ । తృష్ణే "అసన్తృష్ణేహి" । తృద్యే- "సంతృద్యధృత్యై" । కనీనికే "కనీనికేదధ్యుః" పార్శ్వే "పార్శ్వేపరస్సమాసః" । శివే- "శివేనోద్యావాపృథివీ" ॥ చోత్తమేచ-। ఉత్ । ఇతిపదద్వయాత్సముదితాదుపబన్ధాత్పరః "వికర్ణేచోత్తమే" । చేతికిమ్? "ఉత్తమేనాకే" । ఏవోత్తరే- ఏవ । ఉత్ । ఇతి పదద్వయముపబన్ధః । "తక్ ఏవోత్తరే నిర్వపేత్" । ఏవేతికిమ్? "త్రైష్టుభముత్తర ఓకాన్నై" । శిప్రే- "శిప్రే అవేపయః" । రథన్తరే- "బృహద్రథన్తరేపూర్వేషు" । వత్సరస్య । వి । విషు । ఇతిత్రిభ్యఉపబన్ధేభ్యః పరరూపేశబ్దే । "ఉభేఏవసంవత్సరస్య రూపేఆప్నువన్తి" । "విరూపేధాపయేతే" । "విషురూపేఅహనీ" । అత్రప్రత్యుపబన్ధం రూపేశబ్దస్య పృథక్త్వాత్ విస్పష్టార్థః । విచిత్రాహిరూపత్రికృతిః । ఉపబన్ధఃకిమ్ ? "దృశఆరూపేఅస్సన్" । సదోహవిర్ధానే- "సదోహవిర్ధానే ఏసనమినోతి" । సదఇతికిమ్ "హవిర్ధానేఖాయన్తే" । అధిషవణే- "హనూ అధిషవణే" । అధీతికిమ్? "మాంధ్యస్థేన సవనే" । అహోరాత్రే- "అహోరాత్రేగచ్ఛస్వాహా" । అహరితికిమ్? "అసిరాత్రేపశుకామస్య" । ధృతవ్రతే- "అవిన్నేద్యావాపృథివీ ధృతవ్రతే" । ధృతేతికిమ్? "వయమాదిత్యవ్రతేతవ" । స్తుతశస్త్రే- "స్తుతశస్త్రేమాఽఽ విశతాగం సమీచీ" । స్తుతేత్యుపబన్ధస్య వ్యావర్త్యం శాఖాన్తరే । ఋక్సామే- "ఋక్సామేవైదేవేభ్యః" । ఋగితికిమ్? "సామేనతాస్యఽఽశీః" । అక్తే- "అక్తేవృషణం దధాథామ్" । అర్పితే- "భువనేష్వర్పితే" । రైవతే- "శాక్వరరైవతే" । పూర్తే- "ఇష్టాపూర్తే" । ప్రత్తే- "ప్రత్తే కామమన్నాద్యందుహాతే" । విధృతే- "విధృతే సువ్రతః" । వీత్యుపబన్ధ వ్యావర్త్యం శాఖాన్తరే । అస్పృతే- "మధ్యసత్యాస్పృతే" । అచ్ఛిద్రే "అచ్ఛిద్రేబహూలెఉభే" । అత్రైవబహులేచ । పూర్వజే- "పూర్వజే పితరా"

పూర్వ ఇత్యుపబన్ధవ్యావర్త్యం శాఖాన్తరే । కృణుధ్వగ్ంసదనే- "గీర్భిః కృణుధ్వగ్ం సదనే ఋతస్య" । కృణుధ్వమితి కిమ్? "అస్మా వై సదనే సీద"॥ ౧౧॥

త్రిభా- "దంతే ఉభే భాగధే ఊర్ధ్వాన్ విశాఖే శృఙ్గే ఏనే మేధ్యే తృష్ణే తృద్యే కనీనికే పార్శ్వాన్ శివే చోత్తమే ఏవోత్తరే ః పైరథన్తరవత్సరస్య రూపే విరూపే విషురూపే సహోమవిధానే అధిషవణే అహోరాత్రే ధృతవ్రతే స్తుతశస్త్రయోర్యాస్సా అక్తే అపీనే రైవతే పూర్తే పత్రే విధృతే అవృతే అచ్ఛిద్రే బహులే పూర్వాణే కృణుధ్వగ్ం సదనే ఏతాని పదాని ప్రగృహ్యసంజ్ఞాని స్యుః· యథా "దేవతే సమ్పృక్తే" ఉభే ఏవకశానక్తి "భాగధే భాగధా అస్మై" భాగ ఇతి కిం "అగ్నే ఉదధే" "ఊర్ధ్వాన్ సమిధావాదధాతి" "విశాఖేన క్షత్రమిన్ద్రాగ్నీ" "వితకిం "తస్మిన్ సహస్రశాఖే" ఇతి శాఖాన్తరే "అన్తరా శృఙ్గే" "మేధ్యే వై నేకరోతి" "ప్రణేనక్తిమేధ్య" అసం "తృష్ణే హి మానుసం ఋద్యే సృత్యై" కనీనికే అగ్నిష్టోమాయత్" "పార్శ్వాన్ పరస్పాస్యూనః" "శివే నో ద్యావాపృథివీ" "వికర్ణీం చోత్తమే ఉపదధాతి" చేతి కిం 'సంపాద్యోత్తమే మాసి' "ఏవోత్తరే నివర్తేత్" ఏవేతి కిం? 'నైతి ప్రశస్యుత్తరే' 'శ్రేపెఅవేపయః' "బృహద్రథన్తరే అన్వాఞ్ఞేయుః" 'సంవత్సరస్య రూపే కల్పయన్తి" "విరూపే క్షాపయొ తేశ కుం" "విషురూపే అహ" వత్సరస్య వివిష్వితికిం "అరూపి తంద్ర్యశ అరూపే అన్నం" రూపశబ్దస్య ప్రతివిశేషణముచ్చారణం విస్పష్టార్థం ద్రష్టవ్యం "సహోమవిధానే ఏవసమ్మినోతి" సహ ఇతి కిం "ఉపరవా హవిర్ధానే ఖాయన్తే" నను పదగ్రహణేషు పదం గమ్యతేతి సామర్థ్యాత్ హవిర్ధానే ఇత్యేపదస్యైవ కార్యసిద్ధిః సహఃపదం వ్యర్థం నైవం పదగ్రహణస్య ఫలాన్తరే భిన్నరూపత్వ సంభావనాయాం విశేషణం సార్థకం భిన్నరూపత్వాభావే తు చోద్యమేవైతద్భవేత్ నను-శహిన్ దేవతే ఇతి పదగ్రహణస్య ఫలాన్తరే "సోమదేవతే ఇతివిద" ఇత్యత్ర భిన్నరూపత్వాద్విశేషణేన భవితవ్యం తచ్చ నాస్తి! ఉచ్యతే దేవతే ఇత్యఖణ్డపదస్యైవ కార్యవిధానాదత్ర విశేషణం న యుజ్యతే అఖణ్డస్య విధానమితి కథం ప్రతీయతే? తేఇత్యస్య తస్య తేమా పాతమిత్యాదినా పృథక్కరణాదితి బ్రూమః-నైవంహవిర్ధానే ఇత్యస్యాఖణ్డత్వద్యోతకం కించిదస్తి యేన సహఃపదం నైరర్థక్యరూలం భేత "హనూ అధిషవణే జిహ్వా చర్మ" అధీతి కిం "సవనే సవనేఽభిగృణ్హాతి" 'అహోరాత్రే పారివిశన్' అహరితి కిం 'అతిరాత్రే పశుకామస్య" "ద్యావాపృథివీ ధృతవ్రతే ఆవివాన్న" ధృతేతి కిం 'యస్య వ్రతే పుష్టిపతిర్నివిష్టః" "స్తోత్రశస్త్రే ఏవైతేన" స్తుతేతి కిం ఊర్ధ్వాన్ శస్త్రే ప్రతిష్ఠితే

షతిశాఖాన్తరే "ఋక్సామేవై" ఋగితి కిం బ్రహ్మసామే, ఇతి శాఖాన్తరే "అస్మే వృషణం దధాథామ్" "భువనేష్వర్పితే" "శాక్వరరైవతే" "ఇష్టాపూర్తే కృణుతాత్" "పత్రైకామం" "విశ్వతేసమానీ" మితి కిం అగ్నిశ్వతే ఇతి శాఖాన్తరే "సత్యాశ్వతే అవపశ్యన్" "అభ్రిదేబహులే ఉభే" "పూర్వేపేతరా" పూర్వే తికిం "ప్రథమజే" ఇతి శాఖాన్తరే" "గీర్భిః కృణుధ్వం సదనే ఋతస్య" కృణుధ్వమితి కిం "అపాం త్వా సదనే సాదయామి"॥ ౧౧॥

అమీచక్షుషీ కాష్ణే దేవతాఫల్గునీ ముష్టీధీనాభీ వపాశ్రపణీఅహనీ జన్మనీసుమ్నినీ సామనీ వైష్ణవీ ఐక్షవీదర్వీ ద్యావాపృథివీ ౧౨

వై:—అమీచక్షుషీ ఇత్యాదిష్వధికృతవర్ణః పదాన్తః ప్రగ్రహో భవతి। అమీ- "అమీవా ఇదమభూవన్"। చక్షుషీ- "తస్మాదభితో నాసికాం చక్షుషీ" కాష్ణే- "కాష్ణే ఉపానహౌ"। దేవతాఫల్గునీ- "అర్యమా దేవతా ఫల్గునీ నక్షత్రం"। దేవతేతికిమ్? "యద్ద్వితీయగ్ం సా ఫల్గునీ"। ముష్టీ-ముష్టీకరోతివాచమ్" ధీ- "ప్రధీతావృక్ణ్యా మధ్యం నభ్యమ్"। నాభీ- "రజతనాభీ వైశ్వదేవే" వపాశ్రపణీ- "వపాశ్రపణీ పునరన్వారభతే-" వపేత్యస్యవ్యావృత్త్యర్థం శాఖాన్తరే। అహనీ- "అహనీ ద్యౌరివాసి"। జన్మనీ- "ఉభేనిపాసి జన్మనీ"। సుమ్నినీ- "సుమామయ సుమ్నినీ"। సామనీ- "సామనీ ప్రతిష్ఠిత్యై"। వైష్ణవీ- "ఉపదధామి వైష్ణవీ"। ఐక్షవీ- "ఐక్షవీ తిరశ్చ"। దర్వీ- "దర్వీ శ్రీణీషఆసని" ద్యావాపృథివీ- "ఇన్ద్రాగ్నీ ద్యావాపృథివీ"। ద్యావేత్యబన్ధేనకిమ్। "పృథోసి పృథివ్యసి"॥ ౧౨॥

త్రిభా—అమీచక్షుషీ, కాష్ణే దేవతాఫల్గునీముష్టీ ధీనాభీవపాశ్రపణీఅహనీ, జన్మనీసుమ్నినీసామనీ వైష్ణవీఐక్షవీదర్వీ ద్యావాపృథివీఏతానిపదానిప్రగ్రహసంజ్ఞానిభవంతి॥ యథా "అమీ త్వాజహతి"। "చక్షుషీ వా ఏతే"। "కాష్ణే ఉపానహౌ" "అపితరో దేవతా ఫల్గునీనక్షత్రం"। దేవతేతికిం। "యద్ద్వితీయగ్ం సాఫల్గునీ" "ముష్టీకరోతి "ప్రధీతావృక్ణ్యః। "రజతనాభీ వైశ్వదేవా"। "వపాశ్రపణీప్రహరతి" వపేతికిం" పశుశ్రపణీ "ఇతిశాఖాన్తరే। "అహనీద్యౌరివాసి" "ఉభేనిపాసిజన్మనీ" "సుమామయసుమ్నినీ "సామనీ ప్రతిష్ఠిత్యై"।"వల్గవా వైష్ణవీ"। "ఐక్షవీతిరశ్చే"।

"దర్వీ శ్రీణీష" । "ద్యావాపృథివీ ఏవస్వేన"। ద్యావాశ్వేతం । మహీద్యౌఃపృథివీ చనః॥ ౧-౨॥

సూత్రం:—పూర్వశ్చ॥ ౧౩॥

వై:—చశబ్దేనాన్యః పృథివీశబ్దో ద్యావాశబ్దోపలక్షితః అన్వాదిశ్యతే । తస్మాత్పూర్వోఽధికృతవర్ణః పదాన్తః ప్రగ్రహో భవతి । తత్రైవ ప్రగ్రహస్య కార్యం భాష్యప్రతిషే. ధాత్తమతిక్రమ్య పూర్వపదాన్తః పూర్వత్వేనగృహ్యతే । 'యావతీద్యావాపృథివీ' । 'అవిన్నేద్యావాపృథివీ'॥ ౧౩॥

త్రిభా—చకారేణాన్వాదిష్టాపధి ద్యావాపృథివీ ఇత్యేతస్మాత్పూర్వోఽపి ఈకార ఏకారో వాపదాన్తః ప్రగ్రహో భవతి । యథా "యావతీద్యావాపృథివీ" । అవిన్నేద్యావాపృథివీ॥ ౧౩॥

సూత్రం:—రుద్ధేనిత్యమ్॥ ౧౪॥

వై:—రుద్ధేశబ్దేఽధికృతవర్ణః పదాన్తో ద్యావాశబ్దోపలక్షితాత్పృథివీశబ్దాత్పూర్వః ప్రగ్రహసంజ్ఞో భవతి । 'పశూనేవావరుద్ధే ద్యావాపృథివీ గచ్ఛ' నిత్యగ్రహణాత్ప్రత్యయస్వర మపవాధ్యతే । "లక్ష్మీమేవ పశూనవరుద్ధేయదా" । "విద్వాంసః" (4-36) ఇతిప్రాప్తిః॥ ౧౪॥

త్రిభా—రుద్ధేఇత్యస్య స్వరః ద్యావాపృథివీ ఇత్యేతస్మాత్పూర్వోఽపిన ప్రగ్రహో భవతి । "రుద్ధే ద్యావాపృథివీగచ్ఛ" । నిత్యశబ్దః ప్రాప్తప్రత్యయస్వర నిషేధార్థః । "రుద్ధేయదావాసహస్రం" పూర్వప్రాప్తిః॥ ౧౪॥

సూత్రం:-హరీ సహురీ సహూతీకల్పయన్తే అప్రుషతీఅహుతీ॥ ౧౫॥

వై:—హరీ ఇత్యాదిష్వధికృతవర్ణః పదాన్తః ప్రగ్రహో భవతి । 'హరీ యోజాన్యిగ్రే హరీ' । సహురీ- 'సహురీసపర్యాత్' । సహూతీ- 'సహూతీవసంతంగిరః' । ఉభయత్రైవేత్యుపబద్ధత్వాద్వ్యవహార్యం శాఖాన్తరే । కల్పయన్తే- 'అధ్వరం కల్పయన్తే ఊర్ధ్వమ్' । అప్రుషతీ- 'హరీ తే యుఞ్జా పృషతీ అభూతాం' । అకారోపబద్ధేనకిమ్ ? 'పృషతీస్థూలపృషతీ' । అహుతీ- 'అభితః పురోడాశమాహుతీర్జుహోతి' । అకారోపబద్ధత్వాద్వ్యవహార్యం శాఖాన్తరే॥ ౧౫॥

త్రిభా—హరిసహరీ సహూతీ కల్పయన్తి అపృషతీ ఆహుతీ ఏతేషు పదేష్వ న్త్యస్వరః ప్రగృహ్యో భవతి। యథా "హ్యతేయుఙ్క్ష పృషతీ"। "సహరీసపర్యాత్" నేతికిం। తమూ హరీర్వ్యాయతి ఇతిశాఖాన్తరే। సహూతీవనతం। నేతికిం। "హూతీపునర్జుహోతి" ఇతిశాఖాన్తరే। "అధ్వరంకల్పయన్తి ఊర్ధ్వం"। "యుఙ్క్ష్వాపృషతీ అభూతాం"। అ ఇతికిం। "పృషతీస్థూలపృషతీ"। పురోడాశమేతే ఆహుతీ"। ఆ ఇతికిం। "హూతీతస్మాద్ద్వేధా" ఇతిశాఖాన్తరే॥ ౧౫॥

సూత్రం:—పూర్వశ్చ॥ ౧౬॥

వై:—పూర్వవద్వ్యాఖ్యా। అత్రాప్యవగ్రహాత్పూర్వః పదాన్తః హుతీశబ్దాత్పూర్వత్వేనగృహ్యతే। పురోడాశమేతే ఆహుతీ॥ ౧౬॥

త్రిభా—చకారాన్వాదిష్టాదాహుతీ ఇత్యేతస్మాత్పూర్వోపి ఈకార ఏకారో వా పదాన్తః ప్రగృహ్యో భవతి। 'పురోడాశమేతే ఆహుతీ" ౧౬॥

సూత్రం:—వాససీతపసీరోదసీ॥ ౧౭॥

వై:—వాససీత్యాదిష్వధి కృతవర్ణః పదాన్తః ప్రగృహ్యో భవతి। వాససీ- 'వాససీ ఇవనివసానౌ'। తపసీ- 'అప్సునితానౌ తపసీ'। రోదసీ- 'ఆరోదసీ అపృణజ్జాయమానః'॥ ౧౭॥

త్రిభా—వాససీతపసీరోదసీ ఏతేషుపదేష్వన్త్యస్వరః ప్రగృహ్యో భవతి॥ యథా "వాససీ ఇవనివసానౌ"। "దీక్షాతపసీ అవరుద్ధే"। "ఇమేవై రోదసీతయోః" ౧౭

సూత్రం:—పరశ్చ॥ ౧౮॥

వై:—రోదసీశబ్దాత్పరః పదాన్తోఽధికృతవర్ణః ప్రగృహ్యో భవతి। 'రోదసీవావశానే అను'॥ ౧౮॥

త్రిభా—చకారాన్వాదిష్టాద్రోదసీ ఇత్యేతస్మాత్పర ఈకార ఏకారో వా పదాన్తః ప్రగృహ్యో భవతి। యథా అన్విన్ద్రిగ్ం రోదసీవావశానే॥ ౧౮॥

సూత్రం:—వ్యచస్వతీ భరిష్యన్తీనః పృథివీ॥ ౧౯॥

వై:—వ్యచస్వతీత్యాదిష్వధి కృతవర్ణః పదాన్తః ప్రగృహ్యో భవతి। వ్యచస్వతీ- 'వ్యచస్వతీసంవసాథాం'। భరిష్యన్తీ- 'అగ్నిమన్తర్భరిష్యన్తీ'। నఃపృథివీ- 'ద్యావానః పృథివీఇమం'। న ఇత్యుపబన్ధేనకిమ్? 'పృథివ్యసి'।' నను "లోకపవేష్టా" (3-6) ఇతివత్ ద్యావానః పృథివీ ఇత్యుపబన్ధద్వయం

పూర్వత్రైవయుక్తం పఠితుమ్ । కింపృథక్పాఠగౌరవేణ ? తదుచ్యతే- ద్యావానః పృథివీ ఇతివాసహపాఠే "చోత్తమ ఏవోత్తరే" (4-11) ఇతివత్ పదద్వయస్యైకోపబద్ధత్వశఙ్కా స్యాత్ । ద్యావన్త్యం చశాఖాన్తరే కల్ప్యేత । తన్మాభూదితిపృథక్పాఠగౌరవమాశ్రితమ్ ॥ ౧౯ ॥

త్రిభా—వ్యచస్వతీ భరిష్యన్తీవః పృథివీ ఏతేష్వన్త్యస్వరః ప్రగ్రహో భవతి। యథా "వ్యచస్వతీ సంవసాథాం"। "అగ్నిమన్తర్భరిష్యన్తీ" । "ద్యావానః పృథివీ ఇమమ్" । నఇతికిం । "రేజతే అగ్నే పృథివీ మఖేభ్యః"॥ ౧౯ ॥

సూత్రం:—యేఅప్రథేతామూర్వీ తే అస్య యంక్రన్దసీ
భన్దస్వతీ తే ఆచరన్తీ అన్తరే తాసు॥ ౨౦॥

వ్యా:—యేఅప్రథేతా మిత్యాదిషు సప్తస్వృక్షు అధికృతవర్ణః పదాన్తః ప్రగ్రహో భవతి। యేఅప్రథేతామ్ - "యేఅప్రథేతాం యేప్ర థిష్టః" । అప్రథేతామితికిమ్ ? "యమాదిస్థే" ఇత్యాదావమాభూదితి । ఉర్వీ "ఉర్వీరోదసీ- పత్నీ అధనోబ్రూయాతమ్" । తేఅస్య "తేఅస్య యోషణేదివ్యే" । అస్యేతికిమ్ ? "తేతేధామాని" ఇత్యాదావమాభూదితి। యంక్రన్దసీ—"యంక్రన్దసీ అవసాతస్తభానే- రేజమానే" । క్రన్దసీఇతి కిమ్ ? 'యమగ్నేపృత్సుమర్త్యమ్' । ఇత్యాదావమాభూదితి । భన్దస్వతీ- "భన్దస్వతీ ఉషసా పిపిశానే- సమ్భారస్తేసూర్యపత్నీ- ప్రజావతీ- కృణ్వానే అజరే" । తేఆచరన్తీ "తేఆచరన్తీ సమనేవయోషా- సంపిదానే ఆర్త్నీ ఇమే విష్ఫురన్తీ" ఆచరన్తీఇతికిమ్? పూర్వపదప్రత్యుదాహరణమ్। అన్తరా- "అన్తరా మిత్రావరుణాచరన్తీ- సంవిదానే- సుపేశస్యా- సుశిల్పే"॥ ౨౦॥

త్రిభా—యేఅప్రథేతాం ఉర్వీ- తేఅస్య । యంక్రన్దసీ- భన్దస్వతీ, తేఆచరన్తీఅన్తరా ఏతాస్వృక్షు ఈకార ఏకారోవాపదాన్తః ప్రగ్రహో భవతి । యథా "యేఅప్రథేతామమితేభిః"। అప్రథేతామితికిం। యేతేపన్థావః । ఉర్వీరోదసీవరిమః తేఅస్యయోషణే అతిస్యేకిం "తేవసన్తస్వతవసః" । "యంక్రన్దసీఅవసా" । క్రన్దసీతికిం । "యమగ్నేపృత్సు" । "భన్దస్వతీఉషసా" । "తేఆచరన్తీసమనా"। ఆచరన్తీఇతికిం । "తేనోఅర్వన్తః"। "అన్తరామిత్రావరుణాచరన్తీ"॥ ౨౦॥

సూత్రం:—నోపస్థే॥ ౨౦॥

వై:—ఉపస్థే ఇత్యత్రాధికృతవర్ణః పదాన్తస్థః ప్రగ్రహో నభవతి। 'యా తేవపుత్రం బిభృతాముపస్థే' ఉపస్థే ఇతి కిమ్? "ప్రతిష్ఠే అభవతామ్"॥

త్రిభా—ఏతాస్వృక్షు ఉపస్థే ఇత్యస్య స్వరః ప్రగ్రహో నభవతి। 'బిభృతాముపస్థే' ఉపస్థే ఇతికిమ్ 'యే ప్రతిష్ఠే అభవతామ్' ॥౨౦॥

సూత్రం:—ఇరావతీ ప్రభృత్యాదాధార ॥ ౨౧॥

వై:—ఇరావతీశబ్దః ప్రభృతిరాదిర్యస్య తదిదమిరావతీప్రభృతీని క్రియావిశేషణమ్ 'ఇరావతీ ధేనుమతీ' ఇత్యాదిదాధారపర్యన్తే దేశే ధృకృతవర్ణః పదాన్తస్థః ప్రగ్రహో భవతి। వతీ। మతీ। **యవసినీ**। యశస్యే। వతే। నన్విరావతీప్రభృతిః త్రిష్టుప్। తేనపూర్వోక్తాభిః ఋగ్భిః సహైవ పాఠః కిమితి న? సత్యమ్। పూర్వేణత్వర్ధర్చేన సంహితా మన్త్రాన్తర ప్రభాగస్య స్పష్టత్వాదేవముచ్యత ఇతి వేదితవ్యమ్॥ ౨౧॥

త్రిభా—ఇరావతీతిశబ్దమారభ్యదాధారఇతిశబ్దపర్యన్తం ఈకార ఏకారౌ వా పదాన్తౌ ప్రగ్రహౌ న భవతి। యథా। "ఇరావతీ ధేనుమతీహి"। "విష్ణురేతే దాధార"॥ ౨౧॥

సూత్రం:—పూర్వజే ప్రభృత్యాయమ॥ ౨౨॥

వై:—పూర్వజే ఋతావరీఇత్యాదిఅయం శబ్దపర్యన్తే దేశే ధృకృతవర్ణః పదాన్తః ప్రగ్రహో భవతి। జే। వరీ। జే। ఏతే। వరీ। దేవీ। ప్రగ్రా। దేవీ। ఏతే। ప్రస్తే। నన్వత్రపూర్వజే ప్రభృత్యాయమితిప్రపూర్వజే పితరేత్యాదిః "ప్రప్రాయమగ్నిః" ఇత్యయంశబ్దపర్యన్తో దేశః నకింస్యాత్? 'పూర్వజే కృద్ధ్వంసదనే' (4-11) ఇతివిధాన సామర్థ్యాత్। 'వాజేవాజే'। 'అగ్నే ఊర్జస్వత్'। ఇత్యాదీనాం ప్రతిషేధాను పదేశాచ్చ॥ అథహేత్రిబ్రాహ్మణే ఽపిపూర్వజే ప్రభృతేతికిం మన్త్రానువాదాంశస్థః పూర్వజేశబ్దో గృహ్యతే? ఆహోస్విద్వ్యపరణ ప్రవాదాంశస్థః ఇతి సంశయో భవతి। సచపూర్వజే ఇతిపూర్వశబ్దోప బన్ధస్యవ్యాపకత్వం పశ్యామః। తేనపూర్వజేప్రభృతీతి పూర్వస్మాజ్జేశబ్దాదారభ్యేతివ్యాఖ్యేయమిత్యన్యే। తదిదం

బాలసమ్మోహనం నసమ్యజ్ఞ్యాయమిత్యభిరోచతే । యత్తావత్ "పూర్వజేకృణుధ్వగ్ంసదనే" (4-11) ఇత్యత్రపూర్వశబ్దోపబద్ధస్య వ్యావర్త్యం శాఖాన్తరీయం పరిగృహీతమ్ । తదితారపివ్య వచ్ఛేద్యమేవ । తేన పూర్వశ్చాసౌ జే శబ్దశ్చేతిదంనయుక్తమ్ । నహాయం అపరిగతా మిత్యాదయోదేశ నిబన్ధనాః పదసఙ్గ్రహార్థాః । వినాతపరిధమస్య పూర్వజేశబ్దస్య పరిభృతిత్వేపదద్వయ మధికం గృహ్యతే ఇతిన ఏవయుక్తః పూర్వాపధిః । యద్యేవం "వినాఅయమార్ధి" ఇత్యాదిరయంశః ఉత్తరావధిః స్యాత్ । నైతదేవం । పరిగృహ్య న్తం సమ్ముఖే హిందేశనై పుల్యమిష్యతే । తతావత్ "ఉపహూతోయమ్" ఇత్యస్యవ్యతిక్రమే విధ్యన్తరా సఙ్గృహీతంకమపిపరిగృహ్యం సఙ్గృహ్యతే । పరిత్యక్తమం ... త్తే-పరిభృతీనాం ... కగవ్య ... తే । తస్మాత్తదుక్తస్యయుజ్యతేఽతిక్రమ ఇత్యేవాదికే ॥ ౧౦॥

తిరిభా—పూర్వజేపరిభృత్యయం పర్యన్తం ఈకాంపకాహోవాపదాన్తః పరిగ్రహోభవతి- యథా "పూర్వజేబుతావరీ" । అత్రపదం మర్యాదాయాం వర్తతే । నను "పూర్వజేపితరః" ఇత్యారభ్య "అయం పురోభువః" ఇత్యేతత్పర్యన్తం స్థలమేతత్సూత్రవిషయః కిన్నస్యాత్ । ఉచ్యతే । ఏవత్పక్షే ఉపబద్ధాన్తః పాఠత్వాత్ కృణుధ్వగ్ం సదనే ఇతిగ్రహణస్య వైయర్థ్యం స్యాత్ । తస్మాత్ తత్స్థలమేతత్సూత్ర విషయేనభవతి । నన్వత్రపూర్వజేగ్రహణ మనర్థకమ్ । "పూర్వజేకృణుధ్వంసదనే" ఇతితత్రైవోక్తత్వాత్ । కిన్తుపరిభృతిం ఏతావతైవాలం । నేతి బ్రూమః । పరిగ్రహణద్వయ సంభవాత్ కుతరివా అవధిత్వేన స్వీకార ఇతిసన్దేహః స్యాత్ । కిఞ్చ "ఆసన్నం సన్దేహ" ఇతివచనాదుత్తరావధి సన్నికృష్టో ద్వితీయోపరిశబ్ద ఏవస్వీకర్తవ్యః । తథా సతిపూర్వపరిశబ్దస్య చప్రగ్రహత్వం నస్యాత్ । తచ్చానిష్టం నను భవన్మతేఽపి పూర్వజేపదద్వయసంభవాత్కుత్రైవాగ్రహణమితి సన్దేహః సమానః । కిఞ్చాయుక్తస్యక్తమనిష్టంచ సమానం మైవం- పూర్వజేఇతి పదమత్రకార్య భాక్త్వేననోచ్యతే । యేన పౌనరుక్త్యం భవేత్ । కింతుపూర్వశ్చాసౌ జే శబ్దశ్చపూర్వజే ఏకత్రపరిభృతీత్యుపలక్షణత్వేనోచ్యతే । ననుతర్హి ఉపహూతఇతి పదమతిక్రమ్య అయమిత్యవధిత్వేన ముచ్యతే । ఉపహూతఇతి పదానాం బాహుల్యేఽపి "ఆసన్నగ్ం సన్దేహే" ఇతివచనాత్ప్రథమికస్యైవ గ్రహణసిద్ధిః । మైవం । ఉపహూత ఇతిగ్రహణే సూత్రగౌరవా

దోషః । ఉపేత్యేతావన్మాత్రస్య ఇత్యంశస్య పదత్వం గౌణమ్ । అయమిత్యస్య తు ముఖ్యమ్ । “ముఖ్యసంభవతి న గౌణమ్” ఇతి న్యాయాత్ అయమితి యుక్తం గ్రహణమ్ । నన్వేతేనైవ న్యాయేన ఆద్యావధేరనుపపన్నతా । నాయం దోషః । ముఖ్యసంభవాభావాత్ । తథాహి ప్ర్యయత ఇతి ముఖ్యస్వీకృతే అభివిధిన్యాయేన తస్యాపి ప్రగ్రహత్వం స్యాత్ । తచ్చానిష్టమ్ । ‘అతే సమానపదే’ ఇతి వచనాత్ ఏతదనిష్టం న భవతీతి చేత్ ప్రక్షాళనాద్ధి పంకస్య దూరాదస్పర్శనం వరం ఇతి న్యాయాత్ ప్ర్యాయత ఇత్యుచ్చార్యతస్య నిషేధకథనాదపి తదనుచ్చారణమేవ రమణీయమితి ముఖ్యసంభవాభావస్తదవస్థ ఏవ । తస్మాదస్మిన్ సూత్రేఽనుపపత్తిలేశో నాస్తి॥ ౨౩॥

సూత్రం:— ఇమే గర్భమనూప ఏవసేనసు॥ ౨౪॥

వై:— ఇమ ఇత్యేతాధికృతవర్ణః పదాన్తః ప్రగ్రహో భవతి । గర్భమ్ । ఉప । ఏవసేన । ఇత్యేతేషు పరతః । ‘యదిమే గర్భమదధాతా’ ‘ఇమ ఉపావస్థ్యతః’ ‘ఇమ ఏవరసేనానక్తి’ । రసేనేతి కిమ్ ? ‘ఇమ ఏవాస్మై లోకాః’ । ఏవమ్పరక ఇతి కిమ్ । ‘ఇమో నై ప్రియమాణాః’॥ ౨౪॥

త్రిభా— ఇమ ఇత్యేతత్స్వరః గర్భం ఉప ఏవరసేన ఏవమ్పరః ప్రగ్రహః స్యాత్ । యథా । “యదిమే గర్భమదధాతాం” । ఇమ ఉపావస్థ్యతః । ‘ఇమే ఏవరసేనానక్తి’ । రసేనేతి కిమ్ । “ఇమ ఏవాస్మై లోకాః । ఏవమ్పర ఇతి కిమ్ । ” అధ్వతిఽవ్యపా ఇమే దేవాః॥ ౨౪॥

కుమారీసమానస్య బ్రహ్మజ్యోతేషు చ॥ ౨౫॥

వై:— చశబ్దేన మేశబ్దాన్వాదిశ్యతే । ‘కుమారీమిమే వై’ । ‘ఉపారుణస్య’ । ‘సజాతన్మః, బ్రహ్మజిజ్ఞాసుమిః’ । ఇత్యేతేష్వను పాకేషు ఇమ శబ్దేఽధికృతవర్ణః పదాన్తః ప్రగ్రహో భవతి । కుమారమ్ - ‘ఇమే వై రోదసీ’ । ఆపః - ‘ఇమ ఏవోపధత్తే’ । సమాః - “ఇమ ఆశ్వినా సంవత్సరః” । బ్రహ్మజిజ్ఞాసమ్ - ‘అసౌ వా ఇమమ్మకీమ సంశిఫత్తే’ సహోం మయమ్మతా బృహతి’ । జేతికిమ్ ? ‘బ్రహ్మవాదినో వదన్త్యద్భిః’ ఇత్యత్రిమాభూదితి । ‘త్రయ ఇమే లోకాః’ । అత్ర సమామ్నానక్రమముల్లఙ్ఘ్య బ్రహ్మజేత్యస్యాన్తే గ్రహణముత్తరార్థమ్॥ ౨౫॥

త్రిభా— చశబ్ద ఇమ ఇత్యన్వాదిశతి కుమారం ఆపః సమాః బ్రహ్మజ ఏతేష్వనుపాకేషు ఇమ ఇత్యస్య స్వరః పూర్వోక్తపరనిమిత్తాభావేఽపి ప్రగ్రహో భవతి

“క్రూరమివ వై” ఇత్యత్ర యథా। “ఇమే వై రోదసీ” ఆపో వరుణస్యేత్యత్ర యథా। “ఇమే ఏవోపధత్తే” సజూరబ్ద ఇత్యత్ర యథా। “ఇమే అశ్వినా సంవత్సరః”। బ్రహ్మ జజ్ఞానమిత్యత్ర యథా। “పరీమే యజుషా ప్రుష”। నేతి కిం। “బ్రహ్మవాదినో వదన్త్యద్భిః” ఇత్యత్ర త్రయ ఇమే లోకాః “ఇత్యస్య ప్రగ్రహత్వం మాభూదితి॥ ౨౫॥

సూత్రం:—పూర్ణే చ॥ ౨౬॥

వై:—చశబ్దాన్వాదిష్టే “బ్రహ్మ జజ్ఞానమ్” ఇత్యనువాకే పూర్ణేశబ్దస్థోఽధికృతవర్ణః పదాన్తః ప్రగ్రహో భవతి। ‘పూర్ణే ఉపదధాతి పూర్ణే ఏవైనమ్’ అనువాకే నేతి కిమ్? యో వై పూర్ణ ఆసిఞ్చతి॥ ౨౬॥

త్రి భా—చశబ్దో బ్రహ్మ జజ్ఞానమిత్యన్వాదిశతి। పూర్ణే ఇత్యస్యాన్త్యః “బ్రహ్మ జజ్ఞానమ్” ఇత్యనువాకే ప్రగ్రహో భవతి। యథా- “పూర్ణే ఉపదధాతి పూర్ణే ఏవైనమ్”। అస్మిన్ననువాక ఇతి కిమ్। “యో వై పూర్ణ ఆసిఞ్చతి”॥ ౨౬॥

సూత్రం:—దృఢే॥ ౨౭॥

వై:—దృఢే ఇత్యత్రాధికృతవర్ణః పదాన్తః ప్రగ్రహో భవతి ‘ఉగ్రా పృథివీ చ దృఢే’॥ ౨౭॥

త్రి భా—దృఢే ఇత్యస్యాన్త్యః సర్వత్ర ప్రగ్రహో భవతి। యథా- “యేన ద్యౌరుగ్రా పృథివీ చ దృఢే”॥ ౨౭॥

సూత్రం:—ఘ్నే చక్రే పపరే॥ ౨౮॥

వై:—ఘ్నే చక్రే ఇత్యనయోరధికృతవర్ణః పదాన్తః ప్రగ్రహో భవతి। పకారే పరే। ‘వార్త్రఘ్నే పూర్ణమాసే’। ‘చక్రే పృష్ఠాని’। పపర ఇతి కిమ్? ‘యత్కృష్ణగృహీతా వార్త్రఘ్నే స్యాత్’। ‘చక్రే నీచాతం ధత్స్య తనమ్’॥ ౨౮॥

త్రి భా—ఘ్నే చక్రే ఇత్యేతే పదే ‘పపరే’ ప్రగ్రహే భవతః। యథా “వా ‘వార్త్రఘ్నే పూర్ణమాసే’ ‘చక్రే పృష్ఠాని’ పపర ఇతి కిమ్? వార్త్రఘ్నే స్యాత్” సమిధాన చక్రే నీచాతమ్। “ఘ్నే చక్రే” ఇతి కిమ్। “శాఖా మా పాత్రే”। “యే పా మా శ్చే పశుపః”। పకారః పరః యాభ్యాం తే పపరే॥ ౨౮॥

సూత్రం:—స్వతీ॥ ౨౯॥

వై:—సకారేణ పూర్వేణోపలక్షితే వతీశబ్దేఽధికృతవర్ణః పదాన్తః

ప్రగ్రహో భవతి । "వృధన్వతీ అమావాస్యాయామ్" నకారో మబున్దే నకిమ్ 'ఇయం విమృధేయమిన్ద్రియావతీత్యబ్రవీత్'॥ ౨౯ ॥

త్రిభా — న్వతీ ఇత్యన్త్యస్వరః ప్రగ్రహో భవతి। యథా- "ఓమన్వతే తేఽస్మిన్" । "వృధన్వతీ అమావాస్యాయామ్" । నకారేణకిం । "కర్ణకావత్యేతయా హాస్త్ర"॥ ౨౯॥

సూత్రం — పపరోన॥ ౩౦॥

వై — పకారపరశ్చేన్న భవతి । 'మూర్ధన్వతీ పురోఽనువాక్యా భవతి'॥ ౩౦॥

త్రిభా — సాన్నిధ్యాత్ న్వతీ ఇతి లక్ష్యతే । "పపరః" న్వతీ ఇత్యన్త్యస్వరః ప్రగ్రహః "న" భవతి । యథా- "మూర్ధన్వతీ పురోఽనువాక్యా భవతి"॥ ౩౦॥

సూత్రం: — సమీచీ॥ ౩౧॥

వై: — సమీచీశబ్దేఽధికృతవర్ణః పదాన్తః ప్రగ్రహో భవతి । 'సమీచీమాఽగంహస్పాతమ్'॥ ౩౧॥

త్రిభా — "సమీచీ" ఇత్యస్యాన్త్యస్వరః ప్రగ్రహో భవతి । యథా- సమీచీ రేతస్సిఞ్చథః । "పశ్చాత్సమీచీతాభిః" ౩౧॥

సూత్రం — నపరోన॥ ౩౨॥

వై — నకారపరశ్చేన్న భవతి । 'సమీచీనామాసి'॥ ౩౨॥

త్రిభా — సాన్నిధ్యాత్ సమీచీ ఇతి లభ్యతే । "న" ఖలు సమీచీ ఇత్యస్య స్వరః నకారపరః ప్రగ్రహో భవతి । యథా "సమీచీనామాసి"॥ ౩౨॥

సూత్రం: — చీయత్ప్రపరః॥ ౩౩॥

వై: — సమీచీశబ్దస్య విశేషముక్తః । తతోఽన్యత్ర చీశబ్దేఽధికృతవర్ణః పదాన్తః ప్రగ్రహో భవతి । యత్, ప్ర, ఇత్యేతయోః పరతః యదితి కేవలగ్రహణం ప్రేతిత్వాకారాన్తం యథోక్తం గ్రహణస్య చ। (1-22) ఇతి । 'ఐక్షవీతిరశ్చీయదాశ్వవాలః'। 'ఐక్షవీతిరశ్చీప్రజాపతేరన' । నన్వత్ర ప్రేతి కేవలమపి గ్రహణం భవితుమర్హతీతి భవతి సంశయః । తత్ర కిం నియామకం? తదుచ్యతే- యత్ర లక్షణస్య విధాన్తరైర్వ్యాఖ్యా

నం ఘటతే తత్రలక్షణానురూప్యైవ విధాపరిగృహ్యతే । యదితులక్షణాను రూపాయాం విధాయాం లక్షణమశక్తం స్యాత్తదాహిందోషస్స్యాత్ । ఉక్తంచమహాభాష్యే- “సర్వసన్దేహేషు చేదముపతిష్ఠతే । వ్యాఖ్యానతో విశేషప్రతిపత్తిర్న హిసన్దేహాదలక్షణమ్” ఇతి । అత్రప్రశబ్దస్యకేవలగ్రహణాత్ క్రియయా పదగ్రహణపరిభాషా ప్రవృత్తేః । ఐక్షవీతిరశ్చీ ప్రజాపతేః, ఇత్యత్రప్రగ్రహోనస్యాత్ । కిన్తు “ప్రాచీప్రేతమ్” ఇత్యాదావేవస్యాత్ । అకారాన్తగ్రహణాత్క్రియయా తుసర్వత్రసిధ్యతీతితదేవాశ్రితమ్ । ఏవం “త్రిపుమిథుపూర్వః శకారశ్చపరః” (ర-౫) ఇత్యాది ష్వపిద్రష్టవ్యమ్ । యత్రపరఇతికిమ్? ‘ధ్రువాసిధ్రుతాచీనామ్నా’ । ‘గోఘృతాచీ యజ్ఞః’ । ‘ప్రాచీపత్న్యన్వాస్తే’॥ 33॥

త్రిభా- “ఈ” ఇత్యస్యస్వరః “యత్పరః” “ప్రపరః” వా ప్రగ్రహః స్యాత్ । యథా- “ఐక్షవీతిరశ్చీ యత్” । “ప్రాచీప్రేతమ్” । ఏనస్వర ఇతికిమ్ । “ప్రాచీదిక్” । తకారగ్రహణాభ్యాం కిం । “గోఘృతాచీ యజ్ఞః” । “ప్రాచీపత్న్యన్వాస్తే” । కిమితి కిం । “ఏకాదశినియమగ్నా” । “ప్రజననే ప్రజననం” ॥33॥

సూత్రం—అనమ్మహీ ॥3౪॥

వై:—అనిత్యసంబన్ధాత్పరే మహీశబ్దేఽధికృతవర్ణః పదాన్తః ప్రగ్రహోభవతి । ‘మహోమ్మహీం అస్తభాయత్’ । అనితికిమ్? ‘స్వాహా మహీంద్యౌః’ । ఆకారవ్యావర్త్యం శాఖాన్తరే । తకారనకారసంశయస్తు వ్యాఖ్యానత ఏవవ్యవచ్ఛిద్యతే ॥3౪॥

త్రిభా- అనిత్యే తద్విశిష్టే మహీగ్రహణే అన్తస్య స్వరః ప్రగ్రహో భవతి । యథా- “మహోమ్మహీం అస్తభాయత్” । అనితికిం । “మహీంద్యౌః పృథివీచనః” । అకారేణకిం । “నయునా విదేకఇన్మహీ” ॥3౪॥

సూత్రం—పతీశ్రుతిః ॥3౫॥

వై:—శ్రుతిగ్రహణం పదైకదేశస్యాపి సమ్ప్రత్యయార్థమ్ । పతీ శబ్దే సర్వత్రాధికృతవర్ణః పదాన్తః ప్రగ్రహోభవతి। ‘ఉత్పీపీతేశుభస్పతీ’। ‘ప్రియమిన్ద్ర బృహస్పతీ’ ॥3౫॥

త్రిభా- పతీ ఇత్యస్య యత్ర యత్రశ్రుతిః శ్రవణమస్తితత్ర తత్ర ప్రగ్ర

హత్వం విజ్ఞేయమ్ । యథా—„ద్యావాపృథివీ జిన్వతే„ । „శుభస్పతీ ఇద మహం" । శుక్రిరితికిం „దంపతీ వామమశ్నుతః" । „ప్రియమిన్ద్రా బృహస్పతీ" । ఇత్యాదావపి పదైకదేశే ప్రగృహ్యత్వాయ ॥౩౫॥

సూత్రం—గ్న ॥౩౬॥

వై:—గ్నశబ్దేఽధికృతవర్ణః పదాన్తః ప్రగృహ్యో భవతి । ‘అథాసపత్నానిన్ద్రాగ్నీ మే’ । ‘అభివాపషోగ్న ఆరోహతి’ ॥౩౬॥

త్రిభా— గ్న ఇతి ప్రగృహ్యో భవతి । „ఇన్ద్రాగ్నీ పశూనాం" । విశ్వామిత్ర జమదగ్నీ వసిష్ఠేన" ॥౩౬॥

సూత్రం—నహిపరః ॥౩౭॥

వై:—హిపరశ్చేన్న ప్రగృహ్యః । „ఐన్ద్రాగ్నిహి బాహ్య స్పత్యో" ॥౩౭॥

త్రిభా— గ్న ఇతి సాన్నిధ్యాల్లభ్యతే । నఖలుగ్న ఇతి పదాన్తః హి పరః ప్రగృహ్యో భవతి । యథా—„ఐన్ద్రాగ్నిహి బార్హస్పత్యో" । ఏవమ్పర ఇతికిం । „ఇన్ద్రాగ్నీ హవామహే" ఇతి శాఖాన్తర ॥౩౭॥

సూత్రం—వీడ్ద్వారా కృష్ణశ్చరావో యదాపరః ॥౩౮॥

వై:—వీట్ । ద్వారా । కృష్ణః । చరావః । యదా । ఇత్యేతేషు పరతః అధికృతవర్ణః పదాన్తః ప్రగృహ్యో భవతి । “ధిషణేవీడూసతీవీడయేథామ్” । ‘దేవీద్వారా మామాసంతాప్తమ్’। ‘అతిష్ఠమానేకృష్ణః’ । ‘వివసానేమెచరావః’ । “అజనం నంనమానె యదేదన్తః” । ఏతత్పరఇతికిమ్ ? ‘అనుదేవామమిరేవీర్యమ్’ । ‘అష్టౌచమె ద్వాదశచమె’ ॥౩౮॥

త్రిభా— „వీడ్ ద్వారా కృష్ణః చరావః యదా" ఇత్యేవం „పరః" ఈకార ఏకారోవా పదాన్తః ప్రగృహ్యో భవతి । యథా—„ధిషణే వీడూసతీ వీడయేథాం" డకారేణ కిం । „అపశ్చమె వీరుధశ్చమె" । „దేవీ ద్వారా మామా" । రా ఇతికిం । „ద్వాదశ సంపద్యన్తే ద్వాదశ" । „అతిష్ఠమానె కృష్ణో రూపమ్" । విసర్గేణకిం । „చాత్వాలే కృష్ణ విషాణాం" । „వివసానౌ యె చరావః" । రావ ఇతికిం । „రంయెచ న స్వపత్యాయ" । „నన్నమానె యదేదన్తః" । నను „యతంతె యదాక్షిషుః" ఇత్యత్ర ప్రగృహ్యత్వం కిం నస్యాత్ । „పదగ్రహణేషు పదం గమ్యేత" ఇతి వచనాత్ నేతిబ్రూమః ॥౩౮॥

నజ్ఞే అహ్నో నిత్యమ్ ॥౩౯॥

వై:—జ్ఞే అహ్నో ఇత్యనయోః అధికృతవర్ణః పదాంతః వీడాది పరః ప్రగ్రహో న భవతి । ‘వరుణాయ రాజ్ఞే కృష్ణః’ । నిత్యగ్రహణాద్విధ్యన్తరప్రాప్తిరపి ప్రతిషిధ్యతే । ‘సోమాయస్వరాజ్ఞే’ ఇత్యత్ర “సోమాయ స్వేతస్మిన్” (4-45) ఇతి ప్రాప్తిః ॥౩౯॥

త్రిభా- జ్ఞే అహ్నో ఇత్యేతయోరన్త్యస్వరో నిత్యం ప్రగ్రహో న స్యాత్ । యథా ,, వరుణాయ రాజ్ఞే కృష్ణః ,,ఏక్యాహ్నో కృష్ణః” । ,,వీడ్’’ ఆదిప్రాప్తౌ రనయోః । నిత్యశబ్దః ప్రాప్త్యంతర ప్రతిషేధ ప్రయోజకః । యథా—,,యజ్ఞేఽపి కర్తోరతౌ తావబ్రూతామ్” । ,,గమయతో గవతః” ఇత్యాదినా ప్రాప్తిః । ,,స్వరాజ్ఞేఽనోవాహా’’ । ,, సోమాయస్వ’’ ఇతి ప్రాప్తిః ॥౩౯॥

సూత్రం:—ఆకార ఏకార పూర్వస్తు బహుస్వరస్యేత్థ ॥౪౦॥

వై:—ఆకార ఏకారేతి ప్రకృతిభావశ్ఛాన్దసః । తస్మాద్దైకారశం కాన భవతి । ఆకారైకారౌ పూర్వౌ యస్మాత్స తథోక్తః । ఏతచ్చ కార్యభాజపదవిశేషణమాత్రమ్ । న తు నిమిత్తముపబద్ధశ్చేత్యుక్తమ్ । తత్పూర్వకో యో బహుస్వరస్య పదస్య సమ్బన్ధీ తేశబ్దః థేశబ్దశ్చ తత్రాధికృతవర్ణః పదాన్తః ప్రగ్రహో భవతి । ఆకారే ‘వివా ఏతౌ ద్విషాతే’ । ఏకారే- ‘దేవతా ఇజ్యతే దేవతానామ్’ । ‘రిరిచాథే దివశ్చ’ । ‘సపరాజయేథ’ । ఏతత్పూర్వ ఇతికిమ్ ? ‘అదితపహి’ । ‘విదథేఅన్తరేషామ్’ బహుస్వరస్యేతికిమ్ ? ‘తత్ప్రవాతే విపజన్తి’ । “తిగ్మహేతే యోనో అరాతిమ్’ తుశబ్దో దశతయ్యాం ప్రసిద్ధమైకారపూర్వక ప్రగ్రహమస్మచ్ఛాఖాతో వినివర్తయతి ॥౪౦॥

త్రిభా- బహు స్వరస్య పదస్య సంబంధీ తే ఇతి థే ఇతి వా శబ్దః ఆ కార పూర్వ ఏ కార పూర్వో వా ప్రగ్రహో భవతి । యథా—..ప్రజాతే యో విద్విషాణయోః’’। ..శుక్రామనినా గృహ్యాతే’’। .‘పృథివ్యా రచాథ’’। ..దృగ్ంహాణాయన్నవథే’’। ఏవం పూర్వ ఇతికిం। ,అపృచ్ఛ్యతే వా ఏతత్’, ,విదథే అన్తరేషాం’। బహుస్వరస్యేతికిమ్! ,,తత్ ప్రవాతే’’ । ,,యదేతే గృహ్యన్త ఏషామ్’’ తేథ ఇతికిం । ,,అనూచ్యమాన ఆసాదయతి’’ । ,,వీడ్’’ ఆదినిమిత్తసాపేక్షతా నివర్తకః తు శబ్దః ఇతి వరరుచిపక్షః । మాహిషేయపక్షస్తూచ్యతే పూర్వసూత్రోక్త నిషేధ

నిత్య శబ్ద జ్ఞాపితానువృత్తిం నివారయతీతి। తత్ర వరరుచి మతం రుచిరమ్। బహవః స్వరాః యస్మిన్ తత్ బహుస్వరం తస్య। అత్ర స్వర శబ్దేనోపా దాన మచామ్। బహు శబ్దేన వ్యక్తిభేదో విజ్ఞేయః॥౪౦॥

సూత్రం:—న శార్యాతే ॥౪౧॥

వై:—శార్యాతేశబ్దే పూర్వ సూత్రప్రాప్త్య ప్రగ్రహో నభవతి। 'యథా శార్యాతే అపిబః' ॥౪౧॥

త్రిభా- శార్యాతే ఇత్యస్య స్వరః ప్రగ్రహః న భవతి। యథా...యథా శార్యాతే అపిబః"। పూర్వసూత్రప్రాప్తౌ సత్యాం కర్తోక్త్యానుషేధః అనేన విధీయతే॥౪౧॥

సూత్రం:— తేమాపాతంనమఏనమభివాయుర్గర్భముపాహాస్తు పరః ॥౪౨॥

వై:—తేశబ్దేఽధికృతవర్ణః పదాన్తః ప్రగ్రహోభవతి। మాపాతమ్। నమః। ఏనమభి। వాయుః। గర్భమ్। ఉప। అహః। తు। ఇత్యేతేషు పరతః। 'తే మాపాత మాస్య'। పాతమితికిమ్? 'తే మాస్మిన్ యజ్ఞే' "పునస్తే। నమోఽగ్నయే"। 'తే ఏనమభి సమనహ్యేతామ్'। అభీతి కిమ్? 'త ఏనగ్ంసువన్తే'। 'తే వాయుర్వ్యవాత్'। 'తే గర్భ మదధాతామ్'। 'తే ఉపా మంత్రయంత'। 'తే అహోరాత్రయోః'। "తే త్వా వనోత్సృజ్య ఇత్యాహుః"॥౪౨॥

త్రిభా- మాపాతంనమః ఏనమభివాయుః గర్భం ఉప అహః తు ఏవంపరః తే ఇతిశబ్దః ప్రగ్రహః స్యాత్। యథా—"తేమాపాతమాఽస్య"। పాతమిత్యుక్తం। "తే మాస్మిన్ యజ్ఞే"। "పరిదధ్యావహై పునస్తే। నమోఽగ్నయే"। మ ఇత్యుకం। "తే సన్య జయంత"। "తే ఏనమభి సమనహ్యేతాం"। అభీత్యుకం। "త ఏనంభిషజ్యన్తి బ్రహ్మాణః" "తే వాయుర్వ్యవాత్"। యురిత్యుకం "తే వాచగ్ంస్త్రియం" "తే గర్భమదధాతామ్"। "తే ఉపామన్త్రయన్త"। "తే అహోరాత్రయోః" "తే త్వావనోత్సృజ్య ఇత్యాహుః"। ఉకారేణకం। "తే తేధామాన్యుశ్మసి"। ఏవమ్పర ఇత్యుకం। "తే దేవాః" తే ఇత్యుకం। "బృహదుక్షే నమః"। "అముష్మిం ల్లోక ఉపక్షేరే"। "య నివా ఏతే సవనాద్యేఽహః"॥౪౨॥

సూత్రం:—అనుదాత్తోఽనిత్యమ్॥౪౩॥

వై:—తే ఇత్యత్రాధికృతవర్ణః పదాన్తోఽనుదాత్తః పూర్వసూత్రప్రాప్త్యా ప్రగ్రహో న భవతి। 'ఉత తే నమః'। నిత్యగ్రహణా ద్విధ్యన్తర ప్రాప్తిరపి ప్రతిషిధ్యతే। 'సోమ దేవతే మతి విదః'। "దేవతే ఉభే" (4-11) ఇతి ప్రాప్తిః। 'నమస్తే అస్త్వాయుధాయ'। "ఉభాభ్యాం ఆపస్థాత్" (4-49) ఇతి ప్రాప్తిః॥౪౩॥

త్రిభా-మాసాంతమిత్యాది పరోఽపి తే ఇత్యస్య స్వరః అనుదాత్తః నిత్యం ప్రగ్రహో న భవతి। యథా—"ఉభాభ్యాముత తే నమః"। నిత్యమితి కిం। లక్షణాన్తర ప్రాప్తస్యాపి ప్రతిషిధ్యో యథా స్యాత్। "నమస్తే అస్త్వాయుధాయ"। "గమయతో భవతః"। ఇతి ప్రాప్తిః॥౪౩॥

సూత్రం—ఏతే తనువౌ వై సమేవ హి యజ్ఞపదిష్టక స్వరః॥౪౪॥

వై:—ఏతే శబ్దేఽధికృతవర్ణః పదాన్తః ప్రగ్రహో భవతి। తనువౌ। వై। సమ్। ఏవ। హి। యజ్ఞ। పత్। ఇష్టక్। ఇత్యేతేషు పరతః। 'తస్యైతే తనువౌ'। 'ఏతే వై సంవత్సరస్య'। సమిత్యుపబన్ధేన కిమ్? 'ఏతే వై దేవాశ్వాః'। 'స ఏతే ఏవ నమస్యన్'। 'ఏతే హి దేవానామ్'। 'చక్షుషీ వా ఏతే యజ్ఞస్య'। 'యజ్ఞస్య హ్యేతే పదే'। 'యదేతే ఇష్టకే ఉపదధాతి'॥౪౪॥

త్రిభా-తనువౌ వై సం ఏవ హి యజ్ఞ పత్ ఇష్టక్ ఏవం పరః ఏతే ఇత్యస్య స్వరః ప్రగ్రహో భవతి। యథా—"తస్యైతే తనువౌ"। "ఏతే వై సంవత్సరస్య చక్షుషీ"। సమితి కిం। "ఏతే వా ఇడా రాయ స్తనాః"। "స ఏతే ఏవ నమస్యన్నుపాధావత్"। "ఏతే హి దేవానామ్"। "చక్షుషీ వా ఏతే యజ్ఞస్య"। "ఏతే పదే అథో"। "యదేతే ఇష్టకే ఉపదధాతి"। ఏవం స్వర ఇతి కిం। "అధకతమ ఏతే దేవాః" ఏతే ఇతి కిం। "మనుత ఏ వైనం"। "పృష్ఠ-దర్శ హ్యేనమ్"। "అగ్నియజ్ఞపతిం ధత్త"। "సప్తమే పదే జుహోతి"॥౪౪॥

సూత్రం—పరశ్చ ద్వయోః॥౪౫॥

వై:—చ శబ్దః సముచ్చయార్థః। ద్వయోరితి నిమిత్త నిమిత్తినోర్వ్యాదః। తయోస్సముదితయోస్తతోః తతః తాభ్యాం పరోఽధికృతవర్ణః ప

దాన్తః ప్రగ్రహో భవతి । ‘యజ్ఞస్య హ్యేతే పదే’। ‘యదేతే ఇష్టకే ఉపదధాతి’ । ద్వయోరిత్యధికోక్తిః యత్నః సముదితస్య ప్రత్యయార్థః । తే స పృథగ్భూతయోర్న భవతి । ‘యదేతే గృహ్యన్తే’ । ‘ఇడా యాః పదే’ । ‘తస్యాస్తే దేవీష్టకే’ అన్యే తు చ శబ్దాన్వాదిష్టాభ్యాం నిమిత్తాభ్యామన్యాభ్యాం పర ఇతి వ్యాచక్షతే । తేషాం నిమిత్తస్య పృథగ్భావేఽపి ప్రగ్రహస్స్యాత్ । నను నిమిత్త విప్రయోగే నిమిత్తత్వం నాస్తీతి నస్యాత్ప్రగ్రహః । ఏవంతర్హి “పరశ్చోభయోః” (4-44) ఇత్యత్ర ఉభ శబ్దోఽనర్థకస్స్యాత్ । “వృషణౌస్థ ఉర్వశ్యసి” ఇత్యాదావతి ప్రసంగాభావాత్ । తస్మాదత్రాపి ద్వయోరితి నిమిత్త నిమిత్తినోరేవ యుక్తో వాదః । శబ్దభేదస్తు-‘పర్ణమయేన స్రువేణ జుహోతి’ । ‘షట్పలాశాః’ । ఇత్యాదిపదార్థభేదాభావేఽపి నదోషాయ । అర్థభేదకల్పనాయాం పర్యాయత్వేవ శబ్దానాముత్పత్తేరిత్యలమ్॥౪౫॥

త్రిభా- నిమిత్తస్య ఉపసర్గ్రమానయోః పరే ఇష్టకే ఇత్యేవయోః నకారాన్వాదిష్టయోః ద్వయోః పరః ఏకారః పదాన్తః ప్రగ్రహో భవతి । యథా— “యజ్ఞస్య హ్యేతే పదే” । “యదేతే ఇష్టకే ఉపదధాతి” । నిమిత్తస్య ఉపసర్గ్రమానయోరేకం । “నస్తమ పదే ప్రహోతి” । “తస్యాస్తే దేవీష్టకే”॥౪౫॥

సూత్రం—స్థః పరః॥౪౬॥

వై:—స్థశ్శబ్దాత్ పరతోఽధి కృతవర్ణః పదాంతః ప్రగ్రహో భవతి। ‘విశోయన్త్రే స్థః’ । ‘యజ్ఞస్యపదే స్థః’। ఏవం పర ఇతికిమ్? ‘య ఏ తస్మిన్ లోకే స్థ’॥౪౬॥

త్రిభా- స్థః ఇత్యేవం పరః ఈకార ఏకారో వా పదాన్తః ప్రగ్రహో భవతి। యథా—“విష్ణోశ్చక్రే స్థః” । విసర్గోఽకః । “లోకే స్థ యుష్మాన్”॥౪౬॥

సూత్రం—పరశ్చోభయోః॥౪౭॥

వై:—వ్యాఖ్యాతమేతత్పూర్వతరేణ సూత్రేణ । ఉదాహరంతు - ‘ఋక్సామయోశ్శిల్పేస్థస్తేవామ్’। ‘దృఢేస్థశ్శిథిరే సమీచీ’। ఉభయోరితికిమ్ ‘వృషణౌస్థ ఉర్వశ్యసి’॥౪౭॥

త్రిభా— చకారాన్వాదిష్టయోః పూర్వసూత్రోక్త నిమిత్త నిమిత్తినోః ఉభయోః పరః ఈకార ఏకారో వా పదాంతః ప్రగృహ్యో భవతి । యథా— "శిప్రే స్థస్తేనామ్" । "దృఢే స్థః శిథిరే సమీచీ" । ఉభయోరితికిం । "వృషణౌ స్థ ఉర్వశీ", "పరశ్చద్వయోః" । ఇతివత్ ద్వయోరితి వాచ్యే ఉభయోరితి శబ్దాంతరప్రయోగ అర్థాంతరజ్ఞాపకః । నిమిత్తి సహితయోః పూర్వసూత్రోక్తయోః నిమిత్తయోః పరః ప్రగృహ్యో భవతీతి । "పరశ్చద్వయోః" ఇతి సూత్రార్థః । అత్రతు సూత్రే నిమిత్త నిమిత్తినోః ఉభయోః పరః ప్రగృహ్యః స్యాదితి విషయభేదో విజ్ఞేయః ॥౪౭॥

సూత్రం—సోమాయస్వేత్యేతస్మిన్ ॥౪౮॥

వై:—"సోమాయ స్వరాజ్ఞే" ఇత్యేతస్మిన్ అనువాకే అధికృత వర్ణః పదాంతః ప్రగృహ్యో భవతి । 'అపీ' । 'వడబే' । "వైరాజీ" । ఇత్యాది । స్వగ్రహణం కిమ్? 'సోమాయపితృమతే'—ఇత్యస్యవ్యావృత్త్యర్థమ్॥౪౮॥

త్రిభా— సోమాయ స్వరాజ్ఞే ఇత్యేతస్మిన్ననువాకే ఈకార ఏకారో వా పదాంతః ప్రగృహ్యో భవతి । యథా— "అపీ స్వశేనా భామినీ" ఇత్యాది । స్వేతికిం । "సోమాయపితృమతే" ఇత్యత్రమాభూదితి॥౪౮॥

సూత్రం—ద్వే॥౪౯॥

వై:—ద్వే ఇత్యత్రాధికృతవర్ణః పదాంతః ప్రగృహ్యో భవతి । 'సద్వేయజేత'॥౪౯॥

త్రిభా—ద్వే ఇత్యస్య స్వరః సర్వత్ర ప్రగృహ్యో భవతి । యథా— "ద్వే ద్వే సంభవతః" । "యద్ద్వే నశ్యేతాం"॥౪౯॥

సూత్రం—పరశ్చ॥౫౦॥

వై:—చ శబ్దాన్వాదిష్టాద్ద్వే శబ్దాత్పరో౽ధికృతవర్ణః పదాంతః ప్రగృహ్యో భవతి । 'ద్వే శుక్లే ద్వే కృష్ణే' । 'ద్వే ఉత్తరే ద్విపదః'॥౫౦॥

త్రిభా— చకారో ద్వే ఇత్యన్వాదిశతి । ద్వే ఇత్యేతస్మాత్ పరః ఈకార ఏకారో వా పదాంతః ప్రగృహ్యో భవతి । యథా— "ద్వే శుక్లే ద్వే కృష్ణే మూర్ధన్వతీః" ॥౫౦॥

సూత్రం:—ఏకవ్యవేతో౽పి॥౫౧॥

వై:—అపి శబ్దేన ద్వే ఇత్యేతదన్వాదిశ్యతే । ద్వే శబ్దాదేకవ్య

వేతః పరోఽధి కృతవర్ణః పదాంతః ప్రగృహ్యో భవతి । 'ద్వే వా ఏతే వి రాజౌ' 'తస్మాద్ద్వే సవనే శుక్రవతీ' । అత్రపరాచేత్యేకస్మిన్ విధాశక్యే ఏకవ్యవేతోఽపీతివ్యవాయ నిర్దేశ సంయుక్త పృథగ్విధికరణమవగ్రహస్యా వ్యవాయిత్వ ప్రకటనార్థమ్। తేన ద్వితీయోదాహరణ మప్యుపపన్నం భవతి॥౫౧॥

త్రిభా— ఏకవ్యవేతోఽపిద్వే ఇత్యేతస్మాత్ పర ఈకార ఏకారోవా పదాంతః ప్రగ్రహో భవతి। యథా—"ద్వేహ్యేతే దేవతే" । "ద్వేవావదేవసత్రే" । ఏకేన పదేనవ్యవేతః ఏకవ్యవేతః । అపిశబ్దో ద్వే ఇత్యన్వాదిశతి । మండూకప్లుతిన్యాయేన॥

సూత్రం:—గమయతో భవతో ఽనూకారాత్పరంతనూ యదకరో త్కుర్యాదిష్టి ష్వబ్రూతాం ప్రవర్తాస్తా ఽస్తభ్నీతాం వాచ యతి బి భృతస్తాగ్నిం గాయత్రంతాభ్యామేవాభ్యామవాంతరం పర ఆపస్థాత్ ॥౫౨॥

వై:—గమయతః భవతః ఇత్యాదిశబ్ద ఆపస్థాత్పరః ద్వితీయాది షష్ఠాంతానాం అన్యతమతయా పరశ్చే దధి కృతవర్ణః పదాంతః ప్రగ్రహో భవతి । 'తేపవైనం ప్రతిష్ఠాంగమయతః' । భవత ఇత్యేత దూకార వ్యతిరిక్తా ద్వర్ణా త్పరమేవనిమిత్తమ్ । 'ప్రియవతీయాజ్యానువాక్యే భవతః' । 'తే వృత్తే ఉపజీవనీయేభవతః' । అనూకారాత్పరమితికిం ? 'య ఏకాష్టకాయాం దీక్షంతేఽస్త నామానావృతూ భవతః' । తనూ యదితి తనూపదం నిమిత్తం యదితిశస్యోపబంధః । ఏవం ప్రవర్త । బి భృతస్త ఇత్యాదావపి పదాదధికశబ్ద ఉపబంధో విజ్ఞేయః । 'ఏతేవై మహా యజ్ఞస్యాంత్యే తనూయత్' । యదితికిమ్ ? 'లోకే ప్రతితిష్ఠతి తనూన పాతం యజతి' । 'శక్వరీయాజ్యానువాక్యే అకరోత్' । కుర్యాదిష్టిషు 'ప్రజాపతిః ప్రజా అసృజత' ఇత్యాదయః త్రయః ప్రశ్నాః కామ్యేష్టి విధాయకా ఇష్టయ ఇత్యాఖ్యాయంతే । తత్రస్థం కుర్యాత్పదం నిమిత్తమ్ । 'మారుతీ యాజ్యానువాక్యేకుర్యాత్' । ఇష్టిష్వితికిమ్ 'అగ్నయే పురోడాశమష్టాకపాలం కుర్యాత్' । 'తే వియతీఅబ్రూతామ్'

"హవిర్ధానే పరివర్తయతి" । వర్తేతికిమ్? 'తేఽగ్నయేపరివర్తే' । 'అహోరాత్రే అధిపత్నీ ఆస్తామ్' 'అవ్యథయంతీ స్తభ్నితామ్'। 'ఉత్తమేఔదుంబరీవాచయతి' । 'తేఏవ యజమానస్య రేతో బిభృతస్తస్మాత్' । స్త్రీత్యుపబంధేనకిమ్? 'విదధానిమస్మహేయావాత్మ న్వద్బిభృతోయాచ రక్షతః' । 'వృషణగ్ంహ్యేతేదధాతేయే అగ్నిం గాయత్రిం' । గాయత్రమితికిమ్? 'తస్మిన్నహం నిదధేనాకే అగ్నిమేతం' । ఏతేనై యజ్ఞస్యాంజసాయనీ సృతీతాభ్యామేవ'। ఏవేతికిమ్? 'అపహగ్ంస్యగ్నే।తాభ్యామ్'। 'యేద్వే అహోరాత్రే ఏవతే ఉభాభ్యామ్'। 'యే అవాంతరం యజ్ఞంభేజాతే ఇతి' । అంతరమితికిం? 'యజ్ఞే యజ్ఞేన ఉదవ'॥౫౭॥

త్రిభా— గమయతః భవతః అనూకారాత్ ఊకార వ్యతిరిక్తపర్వాత్ పరమ్ భవతః ఇతి పదమ్ । నఖోయద్యప్యభావో ముఖోగ్రః । తగాపి తదన్యార్థతా స్వీకృతా । లక్ష్యానుసారాత్ । తనూయత్ అకరోత్ కుర్యాదిష్టిషు కుర్యాత్ ఇతి పదమ్ ఇష్టిషు । ఇష్టయోనామ దశమాదయస్త్రియః పఞ్చా ఉత్తమానువాకగహితాః । అబూరితామ్ పరివర్త ఆస్తామ్ స్తభ్నితాం వాచయతి బిభృత స్త అగ్నిం గాయత్రిమ్ తాభ్యామేవ ఉభాభ్యామ్ అవాంతరమ్ ఇత్యేవం పరఃఅష్టాత్ పదాత్ పూర్వస్య సత్త్వమాన ఊకార ఏకారోవా పదాంతః ప్రగృహ్యో భవతి। అధివిధానయామాకారః। తేనను సేంత్యర్థీవిధః।యథా—"తె ఏనైనం ప్రతిపాంగినుయతః", "ఉతిరాపతీ నుపతః", అనూకారాత్పరమితికిం । "దీక్షన్తేఽన్నానామానావ్రతూభవతః" 'ఏతేవై మహాయజ్ఞస్యాం త్యేతినూయత్' । యదితికిం । "పరపతయొత్వాగృహ్ణామి। నూనత్త్రేత్వాగృహ్ణామి" । "బుధ్నవతీ అగ్రివతీ యాజ్యానువాక్య అకరోత్" । "మానవీబుభోధాయ్య కుర్యాత్" । ఇష్టిష్వితికిం । "అగ్నయేదాత్రే పురోడాశమష్టాకపాలం కుర్యాత్" । "తె అబూరితాం వరం వృణావహై" । "హవిర్ధానే పాంగినీ పరివర్తయేయుః" । వర్తేతికిం। "తేఽదిత్యాగ్ం సమధ్రియంతత్వయా ప్రజానామ" । "... సహాస్తామ్" । "వైశ్వదేవాగ్ని మారుతే ఉక్తే అవ్యథయన్తీ స్తభ్నితామ్" । "ఉత్తమె ఔదుంబరీవాచయతి" । "తె ఏ వయజమానస్య రేతో బిభృతస్తస్మాత్" । తేతికిం । "మన్మహేయావాత్మన్వద్బిభృతోయాచ రక్షతః" । "ఏతేదధాతేయె అగ్నిం గాయత్రిం" । గాయత్రిమితికిం । "సధస్థేఽగ్నిం పురీష్యమ్" । "ఏతేవై యజ్ఞస్యాఞ్జసాయనీసృతీతాభ్యామేవ" । అత్రైపదద్వయమేకం నిమిత్తమిత్యేతత్పదముద్దిశ్య అష్టనియమస్సంగ ప్రసంగ ఇతిచేత్ నాయం ప్రసం

గః । నిమిత్తైకదేశస్య షష్ఠత్వోపపత్తేః సకలస్యాపి నిమిత్తస్య షష్ఠత్వముపపద్యతే । లోకేప్యవయవధర్మేణావయవినో విశేషసిద్ధేః । తథాహి కర్ణే కుండలం ధారయంతం కుండలీ దేవదత్త ఇతి వదంతి । ఏవేతికిం „అపహాగ్ంస్యగ్నె । తాభ్యాం పతేమ” । „యేద్వే అహోరాత్రే ఏవతే ఉభాభ్యాం”। „ఉత్సృజ్యేత్యాహుర్వ్యవాంతరమ్” । అంతరమితికిం „సంతేఽవతే హేడ ఉదుత్తమమ్” । అష్టాదితికిం „పరఇత్యుత్తరః” ఇతి పరిభాషయా అనన్తరస్యైవ పరత్వం స్యాత్ । తస్మాద్భూదితి॥౫౨॥

సూత్రం:—నగ్రామీవర్చసీ మిథునీమాసే లోకేధత్తే॥౫౩॥

వై:—పూర్వేణప్రాప్తోప్రతిషేధోఽనేననివార్యతే । గ్రామీవర్చసీత్యాదీనామపి అధికృతవర్ణః పదాన్తః ప్రగ్రహోనభవతి । ‘గ్రామ్యేవభవతి ప్రియవతీ యాజ్యానువాక్యే భవతః’ । ‘బ్రహ్మవర్చస్యేవభవత్యుభయతోరుక్మౌభవతః “ అథమిథునీభవతః ” ఏతేషాం భవతోఽనాకారాత్పరమితిప్రాప్తిః । ‘పూర్ణమాసె ప్రాయచ్ఛత్తానబ్రాత్రాన్’ । ‘లోకేప్రతితిష్ఠన్త్యయన్తి స్వాపడహా భవతః’ ‘జ్యోతిర్ధత్తేజ్యోతిష్మన్తావస్మా ఇమాలోకా భవతః’ (ఏతేషామిత్యాదిః ప్రాప్తిరిత్యన్తః పంక్తిః అన్యోదాహరణద్వయ మధ్యస్థాక్వచిత్కోశేషు) ॥౫౩॥

త్రిభా— గ్రామీవర్చసీ మిథునీమాసె లోకేధత్తే ఏతేష్వన్త్యస్వరోగ్నముయతో భవతః ఇత్యాదిష్వపి ప్రగ్రహో న భవతి । యథా—„గ్రామ్యేవభవతి ప్రియవతీ యాజ్యానువాక్యే భవతః” । „బ్రహ్మవర్చస్యేవభవత్యుభయతోరుక్మౌ భవతః” „అథమిథునీభవతః”। „పూర్ణమాసె ప్రాయచ్ఛత్తానబ్రాత్రాన్”। „లోకెప్రతితిష్ఠన్త్యయన్తిద్వ్యాషడహా భవతః” । „ధత్తే జ్యోతిష్మన్తావస్మా ఇమాలోకా భవతః”॥ ౫౩॥

సూత్రం:—అతె సమానపదె నిత్యమ్ ॥౫౪॥

వై:—అతె శబ్దోయస్సమానపదే ఏకపదేవర్తతె తత్రస్థోఽధికృత వర్ణః పదాంతః ప్రగ్రహోనభవతి । ‘ప్రజామవరున్ధతెఽతిరాత్రావభితో భవతః’ ‘దర్శపూర్ణమాసౌ యజతెతాభ్యామెవ’ । సమానపదఇతికిమ్ ? ‘అహోరాత్రె ఏవతె ఉభాభ్యామ్’ । నిత్యగ్రహణాత్ప్రాద్యోధ్యన్తరప్రాప్తిరపి ప్రతిషిధ్యతె । ‘వనస్పతెవీడ్వంగోహి’ । ‘ద్వేజామెవిన్దతె’॥౫౪॥

సూత్రం:—అవేచావేచ॥౫౫॥

వై:—చ శబ్దో నిత్యం నేత్యన్వాదిశతి । అవేశబ్దోఽధికృతపక్ష పదాంతః ప్రగ్రహో న భవతి । "అనాతతాయధృష్ణవే । ఉభాభ్యామ్" నిత్యగ్రహణాద్విధ్యన్తరప్రాప్తిరపినివార్యతే । 'సూయవసినీమనవే' । 'వాయవ ఆరోహణవాహా'॥ (క్వచిత్కోశేషు అన్తిమసూత్రద్వయమేకీకృత్య వ్యాఖ్యాతం దృశ్యమానమపి "అవేచ" ఇతిపృథక్సూత్ర వ్యాఖ్యానమపి తేష్వేవదృశ్యతే)॥౫౫॥

ఇత్యాచార్య గార్గ్య గోపాలమిశ్రవిరచితే వైదికాభరణాఖ్య ప్రాతిశాఖ్య వ్యాఖ్యానే చతుర్థోఽధ్యాయః॥

త్రిభా— నిషేధం చకారోఽన్వాదిశతి । అతే అవే ఇత్యనయోః ప్రత్యేక దేశయోః ... సమానపదే వర్తమానో నియమతో భవతః ఇత్యాదిపరోఽపి నిత్యం ప్రగ్రహో న భవతి । యథా—"అవరుద్ధ తేఽరాత్రాః ... భవతః"। "అభ్యా ... యతే ... మేనమభిప్రవర్తయతి" । "అనాతతాయధృష్ణవే । ఉభాభ్యాముత తే నమః" । సమానపద ఇత్యేకం । "ఏకతే ఉభాభ్యామ్" । ... ॥౫౮-౫౯॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నే ప్రాతిశాఖ్యవివరణే ప్రగ్రహం నియామకం నామ చతుర్థోఽధ్యాయః॥

అథపంచమోఽధ్యాయః

సూత్రం:—అథసంహితాయామేకప్రాణభావే॥౧॥

వై:—అధికారోఽయం ఆషోడశాధ్యాయ పరిసమాప్తేః యానిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామః । తే విధయస్సంహితాయామేక ప్రాణభావే చవేదితవ్యాః । ఇహద్వివిధో విరామః సమామ్నాయసిద్ధః అశక్త్యాది హేతుకశ్చ । తత్రసమామ్నాయ సిద్ధోఽనువాకాన్తేషు తన్మధ్య నిత్యావసానేషు పదక్రమాంతేషుచ భవతి । ఇతరస్త్వనియతదేశః । తత్ర **సంహితాయామితి పూర్వస్య అభావ ఉచ్యతే । ఏకఇత్య ప్రాణభావ**

పరస్యచ । ఏకశ్చాసౌప్రాణో నిశ్వాస ఏకప్రాణః । తేనభావ ఉచ్చారణం ఏకప్రాణభావః । తదుభయం సముదితమధిక్రియతే । తేనాస్యతత్రాభావేపికార్యాణి న భవన్తి । యథా 'దేవంగమమసి' । 'శున్ధధ్వం దైవ్యాయకర్మణే' । ఇత్యత్ర సత్యప్యేకప్రాణభావే "నోదాత్తస్వరితపరః" (14-31) ఇతినిషేధోనభవతి । తథా సంహితా ప్రయోగే 'శ్రేష్ఠతమాయకర్మణే' । ఇత్యేతావత్యశక్త్యాదికారణవశాదవసానే అయాదేశాదికార్యం న భవతి॥౧॥

త్రిభా— అథ ఇత్యయమధికారః । "సంహితాయామేకప్రాణభావే । ఇత్యేతదధికృతం వేదితవ్యమ్" ఇత ఉత్తరం యద్వక్ష్యామః । సంహితేతికోఽర్థః "నానాపద సన్ధాన సంయోగః" (24-1) ఇతి సూత్రేణోక్తా సంహితేత్యర్థః । "పరస్సన్నికర్షస్సంహితా" ఇతి వైయాకరణాః పఠన్తి । ఏకస్సముత్థః ప్రాణః ఏకప్రాణః । తస్యభావః తద్భావః । తస్మిన్ ఇత్యాత్రేయమతం । అన్యథాపి సమాసస్సంగచ్ఛతే । ఏకప్రాణేనభావ్యతే జన్యతే ఉచ్చార్యతే ఇత్యేకప్రాణభావః ఏకనోచ్ఛ్వాసేన యావానుచ్చార్యతే వేదభాగః తావానేకప్రాణభావః ఇత్యర్థః । [illegible] ఏవావసానే న పదవిధిః । నను సంహితాయామిత్యేతావతైవాలమ్ ఏకప్రాణభావ ఇతివా । ఉభయారంభేణకిం । ఉచ్యతే । ఏకప్రాణభావ ఇత్యనారభ్యమాణే ప్రవృత్తస్య సంహితావిధేః పదావసానత్వం నేష్యతే । సంహితాయామిత్యనారభ్యమాణే తు పదేష్వేకప్రాణభావః ఉపపద్యతే ఇతివక్ష్యమాణం కార్యం కుత్రనాభవతీతి సన్దేహస్స్యాత్ । తస్మాదస్మిన్నుభయారంభప్రయోజనమస్తి॥౧॥

సూత్రం:— యథాయుక్తాద్విధిస్సాప్రకృతిః॥౨॥

వై:— ఇహ సంహితాయామిత్యధికారాత్తత్ప్రతియోగివిభక్తరూపం ప్రకృతత్వేనాశ్రితమితి తావద్విజ్ఞాయతే । తచ్చతుర్విధమ్ పదాని వర్ణా అక్షరాణ్యంగానిచేతి । కుత ఏవమితిచేత్ । "అథచతస్రస్సంహితాః" (24-1) ఇత్యభ్యుపగమాత్ । తత్రపదాత్మకంవిభక్తరూపం పదాధ్యాయమేవర్తతే । క్రమాధ్యాయమేచోపయుజ్యత ఇతియద్యపి సాధ్యతామర్హతి । అత ఏవ విభాగ హ్రస్వత్వాదికార్యం విహితమ్ । తథాపి వక్ష్యమాణకార్య విపర్యయరూపాణాం తద్విభాగ ప్రకారాణాం విచిత్రతయావిస్తర ప్రతిపాద్యత్వాత్తద్వ్యుత్పాదనం దుష్కర మితి

తదిహ ప్రధాన సాధ్యస్య సంహితామ్నాయస్య ప్రకృతిరూపం సాధనమాశ్రీయతే । వర్ణాత్మకం తు విభక్తరూపం నక్వచిదపి సమామ్నాయే వివృత ఇతి నైవ సాధ్యతామర్హతి । కల్ప్యమానం తు తదన్యార్థతయైవ కల్ప్యమితి । తదపి త్రివిధమ్ । ప్రధాన సాధ్యస్య సంహితామ్నాయస్య ప్రకృతిరూపం సాధనం పరికల్ప్యతే । తదనేన సూత్రేణాభిధీయతే। యథా యుక్తో యథా భూతః । తస్మాల్ల్యబ్లోపే పంచమీ। యథా భూతం శబ్దమాశ్రిత్య విధిః కరిష్యతే పదాత్మకం వర్ణాత్మకం వా। సాస్మిన్నధికారే ప్రకృతిర్వేదితవ్యా । సతు పూర్వవత్సంహితామ్నాయ సిద్ధం శబ్దరూపమితి । అపిచ అక్షరసంహితాఽంగ సంహితా చ వర్ణ సంహితాయా అవాంతరభేదా వర్ణా విశేషత్వా దక్షరాణామంగానాంచ। తేన "అథవర్ణానామ్" (13-5) ఇతి వర్ణసంహితాధికారాత్ప్రాక్పద సంహితా విధీయత ఇతి తావత్స్పష్టమవగమ్యతే।ఇదం తు వివేచ్యతే। కుత్రవర్ణ సామాన్యసంహితా కుత్రాక్షర సంహితా కుత్రాంగ సంహితేతి తదప్యనేన సూత్రేణ వివిచ్యతే । యథాయుక్తాద్విధిః సా ప్రకృతిరితి। యత్రాక్షరత్వ నిబన్ధనః కార్యవిధిః । యథా-"ఉదాత్తాత్పరోఽనుదాత్తః" (14-29) ఇత్యధ్యాయశేషే "స్వరితాత్సంహితాయామ్" (21-10) ఇతి సూత్రద్వయే చ—తత్రాక్షరాణాం ప్రకృతిత్వమ్ । యత్రత్వంగత్వ నిబంధనః కార్యవిధిః—"వ్యంజనసం స్వరాంగమ్" (21-1) ఇత్యాది "స్వర్యశ్చోష్మపరః" (21-9) ఇత్యన్తగ్రన్థే—తత్రాంగానాం ప్రకృతిత్వం । శిష్టేషు వర్ణసంహితాధికారే వర్ణసామాన్యస్యేతి। కించ వర్ణ సంహితాధికార విహితానాం ణకారాదీనాం నకారాదయః ప్రకృతయ ఇత్యేతద్విధిత ఏవ అవగన్తవ్య మిత్యే తదప్యనేన సూత్రేణ ఖ్యాప్యతే । అన్యేతు దశమాధ్యాయే ఽక్షరసంహితా విధిరిత్యాహుః । "పదసంహితాక్షర సంహితా" (24-2) ఇత్యనుక్రమణాత్ । తేషాం "ప్ర ఉగముక్థమ్" ఇత్యాదౌ సంధికార్యం స్యాదేవ । "అక్షరసంహితా వర్ణసంహితా" (24-2) ఇత్యనుక్రమణం తు వర్ణసమామ్నాయే స్వరాణాం ప్రాథమ్యాదిత్యనుసన్ధేయమ్॥౨॥

త్రిభా— ప్రకృతి సంహితాస్వరూపం అనేనోచ్యతే । "ప్రకృత్యోర్వికృతిషు క్రమః" (౨౪-౫) ఇతి విజ్ఞేయత్వేన విధానాత్ । యథాయుక్తాత్ యథాస్థితాత్ పదపాఠాత్ కూటస్థాత్ అవిచాలితస్య విధిః సా ప్రకృతిసంహితా విజ్ఞేయా । విధిః విధానం ప్రకృతిరిత్యర్థః । యథా—"స్వధా అస్యూర్జ్వాచాసి" । "ఘన్వన్ని వప్రపా అసి" । "సహస్రస్య ప్రమా అసి" । "ప్రబుధ్న్యా ఈరతే" । "జ్యాయ అయగ్ంసమనే" । "అమిన్నతే ఏవైః" । అత్ర సూత్రే పదానాం పరస్పరాన్వయో మహాభాష్య వచనేన విజ్ఞేయః । తచ్చ వచనం "తాన్యగ్నిప్రకృతయః" (౨-౮) ఇత్యత్ర పఠితమ్ । ఏవ మన్యత్రాపి "స్వరయోర్మధ్య యత్రసనమ్" (౧౯-౧) ఇత్యాదావ మన్తవ్యమ్॥౨॥

సూత్రం:—తత్రపూర్వం పూర్వం ప్రథమమ్॥3॥

వై:—తత్ర సంహితావిషయె పూర్వ పూర్వసూత్ర విహితం కార్యం ప్రథమం భవతి । నపరసూత్ర విహితమ్ । యథా- "ఆయుషా నామ్నేహి" ఇత్యత్ర ఆజః "దీర్ఘగ్ంసమానాక్షరే" (10-2) ఇతి పూర్వో క్తై కాదేశః కర్తవ్యః । "ఇవర్ణపర ఏకారమ్" (10-4) ఇతి పరేణ । తత్ర పూర్వసూత్ర విహితో దీర్ఘాదేశః ప్రథమం భవతి । తత ఏకా దేశ ఇష్ట రూప సిద్ధిః । యదితు "ఇ వర్ణ పర ఏకారమ్" (10-4) ఇతి విధిః ప్రథమం స్యాత్ । తదా నామ్నా - ఏహీతితానిష్టం భవతి । తత "ఏకారై కార పర ఐకారమ్" (10-6) ఇత్యైకారాదేశాదనిష్టరూపం స్యాత్ । తథా 'అర్ధితా ఆహుతిర్హుహోతి' ఇత్యత్ర థ కారాత్పరస్యా కారస్య "ఏకారై కారపర ఐకారమ్" (10-6) ఇత్యేకా దేశః కార్యః । "ఉదాత్తా త్పరోఽనుదాత్తస్స్వరితమ్" । "వ్యంజనాన్తర్హితోఽపి" (14-29-30) ఇతి స్వరితాదేశశ్చ । తత్ర పూర్వ సూత్ర విహిత ఏకాదేశః ప్రథమం భవతి । సచానుదాత్త ప్రకృతి కత్వాద నుదాత్తః । తతస్తస్య స్వరితా దేశే ప్రాప్తే "నోదాత్తస్వరిత పరః" (14-31) ఇతి ప్రతిషేధాదిష్టస్వర సిద్ధిః యదితు ప్రథమం స్వరితాదేశ స్స్యాత్ । తత ఏకాదేశోభవన్ "స్వరితా నుదాత్త స న్నిపాతె స్వరితమ్" (10-12)ఇతి స్వరితస్స్యాత్ తస్యతున బాధకం కించిదితి స ఏవసూత్రమేత॥3॥

త్రిభా—తత్ర సంహితావిధానే పూర్వం పూర్వం పదం సూత్రంచ ప్రథమం కర్తవ్యమ్ । యథా „భక్షు ఆ ఇహి” ఇత్యత్ర దీర్ఘం సమానాక్షర (౧౦-౨) ఇతి దీర్ఘః । „భక్షూఇహి” ఇతి స్థితే „ఇ వర్ణ పర ఏకారమ్” (౧౦-౪) ఇత్యేకార కృతే „భక్షేహి” ఇతి భవతి । అన్యథా భక్షుశబ్దేనసన్ధీయమానె భక్షైహీతిస్యాత్ తచ్చానిష్టమ్ । పూర్వపద కర్తవ్యత్వే ఏత దుదాహరణమ్ । పూర్వసూత్ర కర్తవ్యత్వేపిఉదాహ్మః । యథా „షట్త్రిగ్రామనిష్పూర్వః” (౭-౨) ఇతి నకారస్యణత్వే కృతే „ఉత్తమపర ఉత్తమగం సవర్ణీయమ్”(౫-౨)ఇత్యనేన టకారస్యణత్వేకృతే షణ్ణవత్యై ఇతి భవతి అన్యథా ఉత్తమ పర ఉత్తమమ్(౫-౨) ఇతి సూత్రే ప్రథమం ప్రవృత్తే సతి షణ్ణవత్యై ఇతిస్యాత్ । తచ్చానిష్టమ్ । తథా „షట్ స్వయమగ్నీ గూర్తాయ” ఇత్యత్ర „ట నకార పూర్వశ్చతకారః” (౫-౩౩) ప్రథమ ఊష్మ పరః (౧౪-౧౨) ఇతి సూత్రద్వయం ప్రసక్తమ్ । తత్ర పూర్వత్వాత్ „ట నకార పూర్వః” (౫-౩౩) ఇత్యే తదేవ ప్రథమం కర్తవ్యమ్। అన్యథావట్స్వయమ్ ఇతి స్యాత్ । తచ్చానిష్టమ్। అథవా „ఇమం విష్యామి” ఇత్యత్ర „ఉపసర్గనిష్పూర్వోఽనుదాత్తేపరే” (౬-౪) „స్వర పూర్వం వ్యంజనమ్” (౧౪-౧) ఇతి సూత్రద్వయం ప్రాప్తమ్ । తత్ర ద్వితీయసూత్రప్రాప్తౌ „ఇమం విష్వామి” ఇతిస్యాత్। తస్మాత్పూర్వసూత్రమేవ ప్రథమం కర్తవ్యమ్ । పూర్వం పూర్వముపక్రమ్య సర్వత్రైవ మార్గం సమన్వయాత్॥౩॥

సూత్రం—త్రిపుమిథుపూర్వశ్శకారశ్చపరః॥౪॥

వై:—చ పర ఇత్యకారాంతః వ్యంజన నిర్దేశః । నతు కేవలం గ్రహణమ్ । తథా సతి పదగ్రహణ పరిభాషా ప్రవృత్తేః మిథు పూర్వే తద సంభవాత్ । శకార ఇహాగమో విధీయతే । ఏతేషామాగమానామ భక్తత్వా త్పూర్వోత్తరే పదే నిమిత్తే భవతః । యస్త్వాగమోఽన్యతర భక్త స్తస్యేతరత్పదం నిమిత్త మితివేదితవ్యమ్ । తదయమర్థః త్రిపు మిథు ఇత్యేతయోః పదయోః పూర్వయో శ్శకార ఆగమో భవతి చ కారాదౌ పదే పరతః । యథా- ‹సీసంచమే త్రపుశ్చమే› । ‹మిథుశ్చరంతమ్› । ఏతత్పూర్వ ఇతికిమ్ ? ‹దినం దృగ్ంహాచక్షుః› చ పర ఇతికిమ్ ? ‹అసి నా మిథూకః› ॥౪॥

త్రిభా— త్రిపు మిథు ఏవమ్పూర్వః శకారాగమో భవతి చకార పరః । యథా „సీసంచమే త్రిపుశ్చమే” । „మిథుశ్చరన్త ముపయాతి” ఏవమ్పూర్వ

ఇతికిం । ‚విభుచమే ప్రభుచమే’ఏవం పరఇతికిం ‚‚అపినామిథునాక’’ ॥౪॥

సూత్రం—సుపూర్వశ్చ చంద్రపరః ॥౫॥

వై:—సు ఇతిపదే పూర్వే శకారాగమో భవతి చంద్రశబ్దే పరతః । యథా-‚ఉభే సుశ్చన్ద్రసర్పిషః’ । సు పూర్వ ఇతికిమ్? ‚ప్రేతచంద్ర దక్షిణా యజ్ఞస్య’ । చంద్ర పరఇతికిమ్ ‚సుచరితే భజ’ ॥౫॥

త్రిభా—చకారః శకారమన్వాదిశతి । సుపూర్వః శకార ఆగమో భవతి చంద్ర పరః । యథా ‚‚సుశ్చంద్రదస్మ విశ్పతే’’ । ఏవమ్పూర్వ ఇతికిం । ‚ప్రచన్ద్రమాస్తిరతి’ ఏవం పరఇతికిం ‚‚ఆమాసుచరితే భజ’’ । సు ఇత్యేష శబ్దః పూర్వోయస్మాదసౌ సుపూర్వః ॥౫॥

సూత్రం—సంపూర్వః సకారః కురుపరః ॥౬॥

వై:—సమితిపదే పూర్వే సకార ఆగమో భవతి । కురుశబ్దే పరతః యథా- ‚యజమానస్సగ్ంస్కురుతే’ । సమ్ పూర్వ ఇతికిమ్ ‚యజ్ఞముఖ ఏవబ్రహ్మ కురుతే’ । కురు పర ఇతికిమ్? ‚సంవపామి’ ॥౬॥

త్రిభా—సమ్ ఇత్యేవం పూర్వః సకారః ఆగమో భవతి కురు పరః । యథా- ‚‚యజమానస్సగ్ంస్కురుతే’’ । ఏవమ్పూర్వ ఇతికిం । ‚‚పురోడాశగ్ం అలంకురు’’ । ఏవం పర ఇతికిం ‚‚సంస్కృత్య [illegible]’’ । కురుశబ్దః పరోయస్మాదసౌ కురుపరః ॥౬॥

సూత్రం—అకస్వచ ప్రత్యయసంస్పర్శః ॥౭॥

వై:—చ శబ్దేన సంపూర్వ ఇత్యన్వాదిశ్యతే । ప్రత్యేతిపశ్చాదాగచ్ఛతీతి ప్రత్యయః పరః। తథాబహ్వృచానాం ప్రాతిశాఖ్యేచప్రయుజ్యతే । “వివృత్తేశ్చ ప్రత్యయః సన్సకారః” ఇతి తదయమర్థః-సమ్పదే పూర్వే తతః పరోఽకుర్వశబ్ద సంబంధీయో వర్ణః తస్మాత్పరస్సకార ఆగమో భవతి । ‚త ఇషుగ్ంసమస్కుర్వత’ । అన్వాదేశేనకిమ్? ‚యద్యజ్ఞేఽకుర్వత’ । అకారాత్పర ఇత్యుక్తేకతరస్మాదితి సంశయస్స్యాత్ । ఉభాభ్యాం వాపరస్స్యాత్ । తన్మాభూదితి ప్రత్యయాదిత్యుక్తమ్ ॥౭॥

త్రిభా—చకారః సంపూర్వత్వమాగమంచాన్వాదిశతి । అకుర్వ ఇతిగ్రహణే ప్రత్యయాత్ పరః సకార ఆగమో భవతి సంపూర్వః । యథా—‚‚త ఇషుగ్ంసమస్కుర్వత’’ ప్రత్యయో నామ అకార ఉచ్యతే । ప్రత్యాయ్యస్తే అభివ్యజ్యంతే

వ్యంజనాన్యనేనేతి ప్రత్యయః । సంపూర్వ ఇతికిం । ,, అగ్నిహోత్రం వ్రతము కుర్వత'' ॥౪॥

సూత్రం—నీచాపూర్వో దకార ఉచ్చా పరః॥౫॥

వై :—నీచాపదే పూర్వే దకార ఆగమోభవత్యుచ్చాపదే పరతః యథా "మధ్యాన్నీచాదుచ్చా"। నీచాపూర్వ ఇత్యస్యవ్యావర్త్యం శాఖాన్తరే । ఉచ్చా పరఇతికిమ్ ? 'నీచాతంధతే'॥౫॥

త్రిభా—నీచాపూర్వః దకారః ఆగమో భవతి ఉచ్చాపరః యథా—,, మధ్యాన్నీచాదుచ్చాస్వగయా'' । నీచాపూర్వ ఇతికిం । ,, లోకం యన్త్యుచ్చానచానీ'' నీచాపూర ఇతికిం । ,, నీచాతంధతే'', ఆగమా ఏతే॥౫॥

సూత్రం: అసంపూర్వోఽరమృకారః॥ ౬॥

వై :—అత్రేదంసామర్థ్య సిద్ధమనుసన్ధేయం। పదాదేయాఽలోప వికారా తత్రపూర్వపదంనిమిత్తం। యాతుపదాంతస్య తతోత్తరపద మితి। తదయమర్థః- అసంశబ్దేపూర్వేఋకారః అర్ ఇత్యాదేశమశ్నుతే సంహితాయాంసర్వత్ర। యథా। "గృహాణామసమర్త్యైబహవః" । అసం పూర్వఇతికిం? 'యజ్ఞస్యసమృద్ధ్యై' । నన్వత్రాప్యసంశబ్దోఽస్తి । సత్యం। అపదత్వాన్నగృహ్యతే॥౬॥

త్రిభా:—అసంఇత్యేవంపూర్వః ఋకారః అరం వికారమాపద్యతే। యథా 'గృహాణామసమర్త్యై''। అత్రనిమిత్తమేకపదస్థంవిజ్ఞేయమ్॥ అన్యథా ,, కల్యాణీ రూపసమృద్ధా''। ,, వహీహ్యేషసమృద్ధ్యై'' ఇత్యాదావపిభవేత్ । ఋకారఇతికిం ,, అసంతృణ్ణహి''॥ ౬॥

సూత్రం--:అవగ్రహ ఆశీర్ధూస్స్వరితి రేఫం పరస్సకారఃషకారం॥

వై :—ఆశీర్ధూస్స్వరిత్యవగ్రహో రేఫమాదేశమశ్నుతే సంహితా యాంసర్వత్ర । అవగ్రహస్యోత్తర పదసంహితైవ ప్రాథమకల్పికీతితత్సం హితాయాంకార్యాణి విధీయంత ఇత్యనుసన్ధేయం । ఏవంపరపదస్య నిమిత్తత్వేసిద్ధే పూర్వపదాన్తస్యాయం వికారోవిధీయత ఇత్యర్థాత్సమ్ప

ద్యతే। అవగ్రహాత్పరస్సకారశ్చ షకారమాదేశమశ్నుతే సంహితాయాం। పదాదేర్వికారస్య పూర్వపదంనిమిత్తమిత్యుక్తమేవ। తద్యథా- ‹ఆశీర్పదయర్చా› । ‹ఉస్రా వేతంధూర్షాహావనశ్రూ› ‹‹దివిమూర్ధానం దధిషేసువర్షాం›› । ఆశీరిత్యస్య రేఫాదేశేన ‹‹కఖపకారపరః›› (8-23) ఇత్యుపచారోనివర్త్యతే । విశేషవిషయత్వాదస్య రేఫవిధేః। ధూస్సువరిత్యనయోస్తు ‹‹అఘోషపరస్తస్య›› (9-2) ఇత్యూష్మాదేశోనివర్త్యతే। అవగ్రహ ఇతికిం? ‹యేదేవాదేవసువస్థ› సకారఇతికిం? ‹‹ఆశీర్పదయర్చా››॥

త్రిభా:—అవగ్రహే ఇతి సప్తమ్యన్తంపదం ఆశీఃప్రకృతిభిఃప్రత్యేకమభిసంబధ్యతే। ఆశీఃధూఃసువః ఇత్యేతేష్వవగ్రహేషు విసర్జనీయో రేఫమాపద్యతే॥ ఏతేభ్యఃపరః యదివర్తతే సకారః తర్హిసోపి షకారమాపద్యతే। యథా—‹‹ఇత్యాశీర్పదయర్చా››। ‹‹ధూర్షాహావనశ్రూ››। ‹‹ సువర్షాంజిహ్వామగ్నే›› అవగ్రహ ఇతికిమ్। ‹‹దేవసువస్థతే››। ‹‹కఖపకారపరః››(౮—౨౩) ఇత్యనేన ఆశీష్పదయేతిప్రాప్తమ్। ‹‹అఘోషపరస్తస్యసస్థానమ్›› (౯—౨) ఇతి ధూస్సహా। సువస్సంఇతిచప్రాప్తమ్। తదుభయభంగాయాయమారంభః। ఇతిశబ్దఏషామేవైషవిశేషో నాన్యేషామితి ప్రకారవాచీ॥ ౧౦॥

సూత్రం—అథలోపః॥ ౧౧॥

వై:—లోపాధికారోఽయం లోపాగమవివేచనార్థః। లోపవిధేరన్యత్రయః అః కారః సఆగమస్య సంజ్ఞేతిభావః।‹‹తిష్ఠన్త్యేకయాసపూర్వాః›› (5-19) ఇత్యేతదన్తోఽయమధికారః ॥౧౧॥

త్రిభా:—అథఇత్యయమధికారః। లోపః ఇత్యేతదధికృతం వేదితవ్యమ్।ఇతఉత్తరం యద్వక్ష్యామః। అయమధికారః ‹‹తిష్ఠన్త్యేకయా›› (౫—౧౯) ఇతిసూత్రపర్యన్తోమన్తవ్యః॥ ౧౧॥

సూత్రం:—ఈంపూర్వోమకారః॥ ౧౨॥

వై:—ఈమితిపదే పూర్వేమకారోలుప్యతే । ‹ఈమన్ద్రాసుప్రయసః'। ఈంపూర్వ ఇతికిం? ‹మావస్తేనఈశతమాఘశగంసః'। పదఇతికిం? ‹పృథివీంమాహిగంసీః'॥ ౧౨॥

త్రిభా:—మకారః ఈమ్ఇత్యేవం పూర్వోలుప్యతే। యథా ఈమన్ద్రాసు

ప్రియస॥ ఏవం పూర్వ ఇతికిం। ‚‚ఇమం మేవరుణ’’। దీర్ఘేణకిం?।‚‚అగ్నింమిత్రంవరుణం’’ ఈమితి పదగ్రహణమ్। ఇతరథా ‚‚పృథివీంమాహిగ్ంసీః’’ । ఇత్యాదౌ మకారో లుప్యేత।తచ్చానిష్టమ్। మకారఇతికిం! ‚‚ఈజాఽరాయస్వాహేఽజ్ఞాతా యు’’ ॥౧౨

సూత్రం:—తునుపూర్వఉదాత్తయోర్వకారః ॥౧౩॥

వై:—తునుఇత్యేతయోః పదయోః ఉదాత్తయోః పూర్వయోః వకారోలుప్యతే । ‘సత్త్వేదర్శపూర్ణమాసాయజేత’ । ‘మనుష్వాయెన్వా’। తునుపూర్వఇతికిం? ‘మావస్త్వేనఈశత’। ఉదాత్తయోరితికిం? ‘అక్తగ్ంరిహాణావియన్తువయః’ ఇతికేచిత్। తదయుక్తం। పదగ్రహణ పరిభాషయైవ నిరస్తత్వాత్। ‘సత్రాతేవిశ్వమనువృత్రహత్యే’। ఇత్యాది ప్రత్యుదాహర్తవ్యం । అత్రతుఅప్యకారాది (1-52) ఇతివిధానాదస్తిహి ప్రాప్తిః । వకారఇతికిం? ‚‚ప్రతుజనయతీతి’’।‚‚భూయఇన్నుతేదానం’’ ॥౧౩॥

త్రిభా:—తునుఇత్యేవం పూర్వోవకారః లుప్యతే తయోఃతున్వోః ఉదాత్తయోః సతోరేవి భజ్య వినియోగో విజ్ఞేయః। యథా‚‚సత్త్వాయజేత’’, ‚‚ఇన్నాన్వ ఉపస్తీర్ణమ్’’।ఉదాత్తయోరితికిం। ‚‚అనువృత్రహత్యే’’। అప్యకారాది (౧-౫-౨) ఇతి ప్రాప్తిః। ఏవమ్పూర్వఇతికిం। ‚‚ఇదంవామాస్యేహవిః’’। వకారఇతికిం ‚‚ప్రతుజనయతీతి’’। ‚‚విష్ణోనుయజ్ఞమ్’’ తుశ్చనుశ్చ తునూతౌ పూర్వౌయస్మాత్ సతథోక్తః॥౧౩॥

సూత్రం:—ఉత్పూర్వస్సకారోవ్యంజనపరః ॥ ౧౪॥

వై:—ఉదితిపదేపూర్వే వ్యంజనపరస్సకారోలుప్యతే । ‘జ్యోతిషాదివముత్తభాన’। ‚‚ఉత్థాస్యతేస్వాహా’’। ఉత్పూర్వఇతికిం ? ‘మావస్త్వేనఈశత’। వ్యంజనపరఇతికిం ? ‘దేవస్త్వాసవితోత్సృజతు’(౨-౩-౧౦)ననుమూలశాస్త్రే-ఉదస్థాస్తమ్భోః పూర్వస్య(౮-౪-౬౧)ఇతిస్థాస్తమ్భ్వోరేవసకారస్య పూర్వసవర్ణాదేశపూర్వకోలోపఃస్మర్యతే । ఇహతువ్యంజనపరఇతి సామాన్యేనోక్తం। తతోఽన్యస్యాపిలోపఃప్రాప్నోతి- ‘పునరుత్స్యూతంవాసః’ “శృతఉత్స్నాతి జనితామతీనాం’?। ఇతి। నైషదోషః। నహ్యత్ర మూలశాస్త్రప్రసిద్ధం పదపరిమాణమిష్యతే। అపితుసమామ్నాయ ప్రసిద్ధమేవ । తేనపునరత్స్యూతమిత్యత్ర ఉచ్ఛబ్దస్యపదైకదేశత్వాన్నప్రసంగ

నాపిశృత ఉత్పాన్నతీత్యత్ర ప్రసంగః। సంహితాగ్రంథమాత్రవిషయత్వాదస్యశాస్త్రస్య। ఇహాతహిః "ఉదాయుషాస్వాయుషా" ఇత్యనువాకేస్వాయుషోదితిక్రమస్య జటాయాంస్యాత్। "స్వాయుషోదుద్వాయుషాస్వాయుషోత్" ఇతి। అతో ప్రోచ్యతే—

నాసమామ్నాతరూపస్య ప్రాతిశాఖ్యంప్రవర్తకం।
జటాతతోఽసమామ్నాతా నాస్యశాస్త్రస్యగోచరః॥

త్రివిధోహిసమామ్నాయః సమామ్నాయతే। సంహితామ్నాయః పదామ్నాయః క్రమామ్నాయఇతి। జటాతునకదాచిత్సమామ్నాయతే। కిన్త్వభిజ్ఞైర్జ్ఞాతుచిత్ప్రయుజ్యతే। తదుక్తంశిక్షాయాం।

ప్రాతిశాఖ్యాదిశాస్త్రజ్ఞః సర్వశిక్షావిశారదః।
బుద్ధిశక్తిసమేతోయః సజటాంవక్తుమర్హతి॥
కార్యంవ్యాకరణేఽనుక్తంసమామ్నానబలాత్క్వచిత్।
దృష్టంహ్యనువిధాతవ్యం నానామ్నాతంచకల్ప్యతే॥
ఛన్దోవైశేషికంకార్యం యచ్చవ్యాకరణాదిషు।
స్మర్యతేహేతురత్రాపి సమామ్నానబలంఖలు॥

తస్మాదసమామ్నాతసంధిషు ఛందోవైశేషికం వ్యాకరణానుక్తంచకార్యం నారోపయితవ్యం। కించజటానాస్యశాస్త్రస్య విషయఇత్యేకాదశాధ్యాయే "రామెసఇంద్రఃపూర్వః" (౧౧-౯) ఇతిసూత్రేస్పష్టం భవిష్యతి॥ తస్మాన్నాత్రత్యానికార్యాణి జటాయామసమామ్నాత సంధిషునివేశయితవ్యాని। యేచ "అబిభఃపితః" ఇత్యాదీనాం విధయస్తేషామపి జటావ్యతిరిక్తవిషయాః తత్రతత్రదర్శయిష్యన్త ఇత్యలంప్రసంగేన ॥౧౪॥

త్రిభా:—వ్యంజనపరః సకారః ఉత్పూర్వః లుప్యతే। "ప్రత్యుత్థేయ సయత్వాయ"। వ్యంజనమస్మాత్పరమితి వ్యంజనపరః। ఏవంపూర్వఇతికిం। "జగత్వాదేవాః" సకారఇతికిం। "ఉత్క్రాగంస్యతేస్వాహా"। ఏవమ్పర ఇతికిం। "ఉత్సాదేన జిహ్వామవక్రందేన"॥౧౪॥

సూత్రం:—ఏషసస్యఇతిచ॥ ౧౫॥

వై:—చశబ్దేనవ్యంజనపర ఇత్యన్వాదిశ్యతే। ఏషః। సః। స్యః ఇత్యేతానిపదానిలుప్యన్తే వ్యంజనేపరతః। అత్రాన్త్యోవర్ణోలుప్యతే। వర్ణస్యవికారలోపౌ (1-56) ఇతిపరిభాషణాత్॥'ఏషవై దేవరథః'। 'ఏషతే యజ్ఞోయజ్ఞపతే' 'సఖదిరోభవత్'। 'సగిరిముద్రైత్వమగ్నిరనూద్రైత్'। 'ఏషస్యవాజీ'। 'అయముస్యప్రదేవయుః'। అన్వాదేశేనకిం? 'యస్యైష ఉపధీయతే'। 'సఇన్ద్రోమన్యత'। నన్వత్రాపియకారాదేశపూర్వకోలోపో స్త్వితికథం ప్రత్యుదాహరణం। ఉచ్యతే-యకారలోపేహిపరశ్చ.(10-25) ఇతిసంధికార్యనిషేధాదిష్ట రూపసిద్ధిః। విసర్జనీయస్య సాక్షాల్లోపేతు సంధికార్య ప్రసంగాదనిష్టరూపాపత్తిః॥ ౧౫॥

త్రిభా:—స్యక్తౌవిషయః ఇతిశబ్దః ప్రత్యేకమేష ఇత్యాదీన్ విసర్జనీయాన్తాన్ ద్యోతయతి। చకారోవ్యంజనపరతామన్వాదిశతి। ఏషః సః స్యః ఏషుపదేషు విసర్జనీయోవ్యంజనపరోలుప్యతే। యథా—"ఏషతేగాయత్రః" "సతేజానాతి"। "ఏషస్యవాజీ"। ఏవమ్పరఇతికిం। .దమ ఏవాస్యైష ఉపతిష్ఠతే।."సఇధానః"॥౧౫॥

సూత్రం:—నాసః॥ ౧౬॥

వై:—అసఇతిపదం వ్యంజనేపరతఃనలుప్యతే। 'హృత్స్వసోమయోభూన్'। "అప్యకారాది" (౧-౫౭) ఇతిప్రాప్తిః॥ ౧౬॥

త్రిభా:—అసః ఇత్యస్మిన్ గ్రహణే విసర్జనీయః వ్యంజనపరో నలుప్యతే "హృత్స్వసోమయోభూన్"।"అప్యకారాది"(౧-౫౭)ఇతిప్రాప్తేనిషేధః॥౧౬॥

సూత్రం:—ఇద్విదగ్నఇమాన్న ఏనౌషధీఃపరఃసః॥ ౧౭॥

వై:—ఇదు। ఇదగ్నే। ఇమాన్నః। ఏనా। ఓషధీః। ఇత్యేతేషు పరతః స ఇతి పదంలుప్యతే। అవ్యంజనపరార్థంవచనం। 'సేదుహోతా' 'సేదగ్నేఅస్తు'। ఉఅగ్న ఇత్యుపబన్ధాభ్యాంకిం? 'సఇజ్జనేన'। 'సేమాంనో హవ్యదాతిం'। నఇత్యుపబన్ధేనకిం? 'సఇమామభ్యమృశత్'। 'సైనానీకేన' 'సౌషధీరనురుధ్యసే'॥ ౧౭॥

త్రిభా:—ఇదు। ఇదగ్నే। ఇమాంనః। ఏనా। ఓషధీః। ఇత్యేవమ్పరః సః

ఇత్యత్ర విసర్జనీయో లుప్యతే। యథా—"సైషుహోతా" "సైదగ్న అస్తు"। ఊ అగ్న ఇత్యేతాభ్యాం కిం। "స ఇజ్జనేన"। "స ఇద్దేవేషు గచ్ఛతి"। "సైమాం నో హవ్యదాతిమ్" న ఇతి కిం। "స ఇమామభ్యమృశత్"। "సైనానీకేన"। "సౌషధీరను రుధ్యసే"। స ఇతి కిం। పరో దివా పర ఏనా॥ ౧౭॥

సూత్రం:—అవగ్రహ ఇత్యేకం॥ ౧౮॥

వై:—ఇతిశబ్దోపబంధాత్పర ఏకమిత్యవగ్రహః సంహితాయాం లుప్యతే। 'పాపీయాన్ స్యాదిత్యైకైకం'। అవగ్రహ ఇతి కిం? 'అర్ధుకగ్ం స్యాదిత్యేకమగ్రే'। ఇతీత్యుపబంధేన కిం? 'యదేకమేకగ్ం సమ్భరేత్'॥ ౧౮॥

త్రిభా:—ఇతిశబ్దవిశిష్టే ఏకమ్ ఇత్యస్మిన్ అవగ్రహే మకారో లుప్యతే। యథా—ఇత్యేకైకం తస్యజుహుయాత్। అవగ్రహ ఇతి కిం। "ఇత్యేకమగ్రే ఽధ" ఇతిశబ్దవిశిష్ట ఇతి కిం। యదేకమేకగ్ం సంభరేత్॥ ౧౮॥

సూత్రం:—తిష్ఠన్త్యేకయా సపూర్వః॥ ౧౯॥

వై:—తిష్ఠన్తీత్యుపబన్ధాత్పరమేకయేతి పదం లుప్యతే। ఏకయేత్యస్య అవగ్రహత్వాత్ ఉత్తరపదసంహితాయాం అన్త్యవర్ణో లోపమర్హతి। స ఇహ సపూర్వః పూర్వేణ ఉపాన్త్యేన వర్ణేన సహితో లుప్యతే। "ప్రతితిష్ఠన్త్యేకైకయా"। తిష్ఠన్తీతి కిం? 'కరోత్యేకమైకయోత్సర్గం'। (ఏష సస్య ఇత్యాదిచతుర్షు సూత్రేషూక్తో లోపనిషేధాగంగాయాం ఘోష ఇతి వల్లక్షణయా పదాన్తస్యైవ। ఇహ తు పదాన్తోపాన్త్యయోరేవేతి విశేషః। ఇత్యధికః పాఠః॥) ॥౧౯॥

త్రిభా:—తిష్ఠన్తి శబ్దవిశిష్టే ఏకయా ఇత్యస్మిన్ గ్రహణే అన్త్యోవర్ణః సపూర్వః పూర్వసహితః లుప్యతే। యథా—తిష్ఠన్త్యేకైకయాఽస్తుతయా సమాయన్తి। తిష్ఠన్తీతి కిం। "కరోత్యేకయైకయోత్సర్గమ్"। పూర్వేణ సహవర్తత ఇతి సపూర్వః॥

సూత్రం:—నకారః శకారం చపరః॥ ౨౦॥

వై:—చపర ఇత్యత్రాపి అకారాన్తో వ్యంజననిర్దేశః। "నాయన్నైరయన్" (౫-౨౧) ఇతి ప్రతిషేధ సామర్థ్యాత్। పదాన్తో నకారః శకారమాదేశమశ్నుతే చకారే పదాద్యే పరతః। యథా- 'భువోన్యాగ్ం

శ్చైత్నః’। సజాతాంశ్చ్యావయతి। “వృత్రాన్ఘ్నగ్ంశ్చరేత్”। చపర ఇతికిం? ‘తానాహరత్’॥ ౨౦॥

త్రిభా:—చకారపరః నకారః శకారమాపద్యతే। యథా- “ఆహీగ్ంశ్చ సర్వాన్ జంభయన్”। “ఋతూగ్ంశ్చ తస్య నక్షత్రియాంచ”। “కర్ణాగ్ంశ్చ కర్ణాగ్ంశ్చ”। నకారఇతికిం। “శంచమే” చపరఇతికిం। “తాఇచ్ఛన్దోభిరన్వవిందత్”। చకారః పరోయస్మాదసౌ చపరః॥ ౨౦॥

సూత్రం:— నాయన్నైరయన్నార్ధ్నవన్ననడ్వాన్ఘృణీవాన్వారుణానేవాస్మిన్॥ ౨౧॥

వై:—ఆయన్నిత్యాదిషు నకారశ్శకారంనాశ్నుతే। చకారేపదాదౌపరతః ఆయన్-‘లోకమాయఞ్చతస్రః’। ఐరయన్- ‘యామైరయఞ్చ-స్త్రిమసి’। ఆర్ధ్నవన్ - ‘లోకఆర్ధ్నవన్ చరుణాస్మిన్’। అనడ్వాన్- ‘అనడ్వాఞ్చమే’- ఘృణీవాన్-‘ఘృణీవాన్చేతతిత్మనా’। వారుణాన్- ‘తావతోవారుణాఞ్చతుష్కపాలాన్’। ఏవాస్మిన్- ‘తావేవాస్మిఞ్చక్షుర్ధత్తః’। ఏవేత్యుపబంధేనకిం? ‘అస్మిగ్ంశ్చాముష్మిగ్ంశ్చ’॥ ౨౧॥

త్రిభా:—ఆయన్, ఐరయన్, ఆర్ధ్నవన్। అనడ్వాన్, ఘృణీవాన్, వారుణాన్। ఏవాస్మిన్ ఏతేషు గ్రహణేషు నకారః శకారం నాపద్యతే చపరోఽపి। యథా “లోకమాయఞ్చతస్రః”। “యామైరయఞ్చన్ద్రమసి”। “ఆర్ధ్నవఞ్చరుణాస్మిన్”: “అనడ్వాఞ్చ మే ధనుశ్చ మే” ।“ఘృణీవాంచేతతిత్మనా”। “వారుణాఞ్చతుష్కపాలాన్నిర్వపేత్”। “ఏవాస్మిఞ్చక్షుర్ధత్తః”। ఏవేతికిం। “అస్మిగ్ంశ్చాముష్మిగ్ంశ్చ”॥ ౨౧॥

సూత్రం:—తకారశ్చకారంశచఛపరః॥ ౨౨॥

వై:—తకారశ్చకారమాదేశమశ్నుతే శచఛ ఇత్యేతేషు వ్యంజనేషు పదాదిషుపరతః। ‘యచ్ఛ్యామాకః’ “యచ్చిద్ధితే”। “ఆచ్ఛచ్ఛదః” ఏతత్పరఇతికిం? “యజ్ఞస్యఘోషదసి”॥ ౨౨॥

త్రిభా:—శచఛపరస్తకారశ్చకారమాపద్యతే। యథా- “తచ్ఛంయోః” “తచ్చాదమః”। “తచ్ఛందసాం”। అత్రశచఛపరఇతి సామాన్యోక్తానాం నిమిత్తానాం ప్రాకృతత్వం విజ్ఞేయమ్। ముఖ్యత్వాత్ ప్రాకృతవైకృతయోః

ప్రాకృతంముఖ్యమ్. అన్యథా శకారగ్రహణ వైయర్థ్యాచ్చ। కుతో వైయర్థ్యం? "స్పర్శపూర్వశ్శకారశ్ఛకారమ్" (౫-౩౪) ఇతి శకారస్య ఛత్వేకృతే "తకారశ్చ కారం చఛపరః" ఇత్యేతావతైవ సిద్ధిరితిబ్రూమః। కించ పరసూత్రే సతిప్రవృత్తే పశ్చాత్ పూర్వసూత్ర ప్రసరణం నస్వరసమ్। "తత్రపూర్వంపూర్వంప్రథమమ్" (౫-౩) ఇతినియమభంగ ప్రసంగాత్॥ ౨౨॥

సూత్రం:—జపరో జకారమ్॥ ౨౩॥

వై:—జపరఇతి తకారస్య విశేషణం ననకారస్య, "ఆసన్నం సందేహే"। (౧-౨౫) ఇతివచనాత్। తకారో జకారమాపద్యతే జకారేపదాదౌపరతః। "అగ్నేరహముజ్జితి మనూజ్జేషం"॥ ౨౩॥

త్రిభా:—సాన్నిధ్యాత్ తకారఇతిలభ్యతే। జపరః తకారః జకారమ్ ఆప్నోతి। యథా-"తజ్జయానాం జయత్వమ్"। ఏవం పరఇతికిమ్! "తత్రవాతే"॥

సూత్రం:—నకార ఏతేషు ఞకారం॥ ౨౪॥

వై:—ఏతేష్వితి శచఛజాః ప్రత్యవమృశ్యన్తే। నత్వాసన్నస్య జకారస్య వ్యక్తిభేదాగృహ్యన్తే "అనేకస్యాపి" (౧-౬) ఇతి వచనాత్। 'తేనైవైనాఞ్ఛమయతి'। చకారపరత్వేతు యత్రశకారాదేశః ప్రతిషిద్ధస్తత్రైవ విధిః ప్రవర్తతఇత్యవిరోధః। 'యామైరయఞ్చన్ద్రమసి'। 'క్షురోభృజ్వాఞ్ఛన్దః'। "అసురాఞ్జయామ"। ఏతేష్వితికిం? "తాన్కల్పయతి"॥ ౨౪॥

త్రిభా:—ఏతేష్వితి బహువచననిర్దేశాత్ ప్రత్యాసన్నసూత్రద్వయస్థేషు పరనిమిత్తేషు సంప్రత్యయః। తస్మాత్ ఏతేషు ఇతిశచఛజేషు పరతఇత్యర్థః। నకారో ఞకారమాపద్యతే। యథా—"తేనైవైనాఞ్ఛమయతి"। శత్వాపత్తౌ నిషిద్ధో యో నకారః సోఽత్ర చపరత్వనవిషయీక్రియతే। "లోకమాయఞ్చతస్రః"। "తాఞ్ఛన్దోభిరను"। "అపరూపమాత్మఞ్జాయతే"। ఏవమ్పరఇతికిమ్? "తాన్సుభాణ"॥ ౨౪॥

సూత్రం:—లపరో లకారమ్॥ ౨౫॥

వై:—ఆసన్నౌ తకార నకారౌ లకార మాదేశమశ్నువాతే। లకారేపదాదౌపరతః ‘ఉత్తేభ్య ఏవైనల్లోకేభ్యః’। ‘ఛన్దోభిరిమాంల్లోకాన్’ ॥౨౫॥

త్రిభా:— ద్వివచన సామర్థ్యాత్ గృహీతౌ ప్రకృతౌ తకారనకారౌ లకారమాపద్యేతే। లపరౌ యథా ,,యల్లోహితం’’। ,,త్రీల్లోకాన్-’’ లకారః పరో యాభ్యాన్తౌ లపరౌ॥ ౨౫॥

సూత్రం:—నకారోఽను నాసికమ్॥ ౨౬॥

వై:—నకారస్యతు అత్రవిశేషమాహ - నకారోలపరోఽనునాసికం లకారమాదేశమశ్నుతే। నతుశుద్ధం। తథైవోదాహృతమ్॥ ౨౭॥

త్రిభా:— అనుస్వారోత్తమా అనునాసికాః ఇతి నకారస్యానునాసికత్వే సిద్ధే పునరత్రాపి తత్కథన మనుపపన్నం - తస్మాదత్ర లక్షణయా నకారో నామ తత్స్థానో లకార ఇత్యర్థః। అసావనునాసికం భజతే। పూర్వోక్తమేవోదాహరణం॥ ౨౬॥

సూత్రం:—మకారఃస్పర్శపరస్తస్య సస్థానమనునాసికమ్॥ ౨౬॥

వై:—మకారఃపదాదౌ స్పర్శేపరతస్తస్య స్పర్శస్య సమానస్థానమనునాసికమశ్నుతే। ‘యజ్ఞఙ్కామయేత’। ‘త్వచఙ్గృహ్ణీష్వ’। ‘తఞ్జైదగ్నిః’ ‘పౌష్ణఞ్చరుమ్’। ‘తచ్ఛన్దసాఞ్ఛన్దస్త్వమ్’। ‘యఞ్జీవమశ్నవామహై’। ‘కణ్డ్వాయేత’। ‘తన్తేదుశ్చక్షాః’। ‘తన్దేవాః’। ‘ప్రథమన్ధాతారం కరోతి’। ‘తమ్ప్రత్నథా’। ‘తమ్భాగధేయేన’। స్పర్శపరఇతికిమ్? ‘ప్రియమగాద్ధిషణా’। పదసంహితావిధావచనాత్ ‘అర్యమ్ణో’। ‘ధామ్నోధామ్నో’ ఇత్యపదాన్తస్యనభవతి॥ ౭౨॥

త్రిభా—స్పర్శపరో మకారస్తత్స్పర్శస్య సస్థానమనునాసికం భజతే। ,,యజ్ఞఙ్కామయేత’’। ,,శఞ్చమెమయః’’। ,,దీక్షితదణ్డం’’। ,,తన్తేదుశ్చక్షాః’’। ,,తమ్ప్రత్నథా’’। సమానంస్థానంయస్యాసౌసస్థానః తం। స్పర్శః పరోయస్మాదసౌస్పర్శపరః॥ ౨౭॥

సూత్రం:—అన్తస్థాపరశ్చ సవర్ణమనునాసికమ్॥ ౨౮॥

వై:—చశబ్దో మకారమన్వాదిశతి। సోఽన్తస్థాసు పదాదిషు పర

తస్తాసాం సవర్ణమనునాసికమాదేశమశ్నుతే । అత్ర పారిభాషికసవర్ణాసమ్భవాల్లౌకికం సవర్ణమాశ్రిత్య తాంతామన్తస్థాం అనునాసికమశ్నుత ఇతి విజ్ఞేయమ్। ‘సంయత్తాః’ ‘సువర్గంల్లోకమ్’। ‘ప్రజవంవై’।పదసంహితాధికారాత్ ‘భూమ్యావృత్యాయనో బ్రూహి’ ఇత్యాదౌ న భవతి॥ ౨౮ ॥

త్రిభా:—చకారో మకారమన్వాదిశతి । అన్తస్థాపరో మకారస్తస్యా అన్తస్థాయాః సవర్ణం సదృశమనునాసికం అనునాసికధర్మవిశిష్టమ్ భజతే। యథా ,, సంయత్తా ఆసన్ ” ,, సువర్గంలోకం ” । ,,సంవథ్సరః” । నన్వనునాసికమిత్యనేన సానునాసికం కథముపలభ్యతే । ఉచ్యతే । నితరాం పరిహారః యతో ధర్మవాచకశ్శబ్దః ధర్మిణమపి కథయతి। ‘శుక్లః పటః’। ‘నీలముత్పలమ్’ ఇత్యాది॥

సూత్రం:—న రేఫ పరః॥ ౨౯॥

వై:—రేఫపరతః మకారోఽనునాసికరేఫం నాశ్నుతే। ‘త్వం రాజన్ బ్రహ్మాసి’। “సమ్రాజో రవఆవృణే”॥ ౨౯॥

త్రిభా:—అన్తస్థాత్వాద్రేఫస్య తత్పరస్యాపి మకారస్య తత్సవర్ణానునాసికాపత్తిః ప్రాప్తా । అనేన ప్రతిషిధ్యతే । నఖలు రేఫపరో మకారః పూర్వోక్తం భజతే । ,,ప్రసంరాజం ప్రథమం’’ ‘,సామ్రాజ్యాయ సుక్రతుః” । రేఫః పరో యస్మాదసౌ రేఫపరః॥ ౨౯॥

సూత్రం:—యవకారపరశ్చైకేషామాచార్యాణామ్॥

వై:—చశబ్దో నిషేధమన్వాదిశతి । యశ్చ వకారశ్చ యవకారౌ । కేషాంచిదాచార్యాణాం మతే యవకారపరో మకారః పరసవర్ణమనునాసికం నాశ్నుతే। పూర్వతరసూత్రోక్తమేవ ఉదాహరణమ్॥ 30॥

త్రిభా:—చకారో నిషేధాన్వాదేశకః। ప్రకృతో మకార ఏకేషామాచార్యాణాం పక్షే యకారపరో వకారపరో వా నసవర్ణమనునాసికం భజతే । యథా ,,సంయత్తాః’’ । ,,సంవత్సరః’’ ॥30॥

ఉత్తమలభావాత్పూర్వోఽనునాసిక ఇత్యాత్రేయః॥31॥

వై:— యోఽయముత్తమసంజ్ఞయోర్నకారమకారయోర్లభావ ఉక్తః। “నకారోఽనునాసికమ్” (5-26) “అన్తస్థాపరశ్చ సవర్ణమనునాసికమ్” (5-28) ఇతి। స లకారోఽనునాసికో న భవతి । కింతు తతః పూర్వస్వరోఽనునాసిక ఇత్యాత్రేయో మన్యతే । ‘ త్రీన్ లోకానుద

జయత్’ । ‘తంలోకం పృణయోప్రైత్’ । నైదం సూత్రద్వయమిష్టమ్॥౩౧॥

త్రిభా:—ఉత్తమస్య నకారస్య మకారస్యవా లభావాల్లకారాపత్తేః పూర్వస్వర అనునాసికో భవతీత్యాత్రేయో నామ మునిర్మన్యతే „త్రీఁల్లోకాన్” „సువర్గఁల్లోకం” ఉత్తమయోర్లభావః ఉత్తమలభావస్తస్మాత్సూత్రద్వయ మేత దనిష్టమ్॥ ౩౧॥

సూత్రం:—జపూర్వః కకారస్సషకారపరః॥ ౩౨॥

వై:—జకారాత్పరః కకార ఆగమోభవతి సకారషకారయోః పదాద్యోః పరతః । ‘సదృజ్క్సమానైః’ । ‘ప్రత్యఙ్క్షడహః’ । స షకార పరఇతికిమ్? ‘పరాజ్వావ యజ్ఞపతి’॥ ౩౨॥

త్రిభా:— సకారపరష్షకారపరో వా కకారఆగమోభవతి । జకారపూర్వః యథా „ప్రత్యఙ్క్స్సోమః” „ప్రత్యఙ్క్షడహః” । ఏవంపర ఇతికం? । „ప్రత్యఙ్హోతారం”। ఏవం పూర్వ ఇతికం „తత్సవితుః” । „యత్షోడశీ”॥ ౩౨॥

సూత్రం:—టనకార పూర్వశ్చ తకారః॥ ౩౩॥

వై:—చశబ్దేన స షకారపర ఇత్యన్వాదిశ్యతే । ట నకారయోః పదాన్తయోః పూర్వయోః సతోః సకార షకారాభ్యాం పూర్వస్తకార ఆగమోభవతి । ‘షట్సమ్పద్యన్తే’ । ‘పితరం చ ప్రియన్త్సవః’ । షకారో దాహరణం శాఖాన్తరే । ఏతత్పూర్వ ఇతికిమ్? “తత్సవితుః” “తత్షోడశీ” సనుశకారాద్యాగమసన్నిధిమతీత్య కిమర్థమేతావాగమావిహ పృథగుచ్యేతే? శ్రూయతామ్ అభక్తా శ్శకారాద్యాగమాస్తే । ఏతౌతు యథాక్రమం పూర్వోత్తరాంగ భూతావితిఖ్యాపనార్థమ్ । తథా మూల శాస్త్రే “ఙ్ణోఃకుక్టుక్శరి” (పా 8-3-28) ఇతి కకారః కిత్కృతః । ధకా రస్తు “డస్సిధుట్” “నశ్చ” (8-3-29-30) ఇతి టిత్కృతః॥ ౩౩॥

త్రిభా:—చకారస్సషకారావన్వాదిశతి । టకారపూర్వో నకారపూర్వోవా తకార ఆగమో భవతి సషకారపరః । యథా „వషట్త్స్వాహానమః” । „విద్వాన్త్స మేన” „అనూయా కౌషట్త్షడనూయా జానన్నూయా కౌషట్” । ఏవంపర ఇతికిం „షడ్వాబుతవః”। తాన్రుద్రా అబ్రువన్”॥ ౩౩॥

సూత్రం:—స్పర్శపూర్వశ్శకారశ్ఛకారమ్॥ ౩౪॥

వై:—స్పర్శపదాన్తాత్ పూర్వశ్శకారః ఛకారమశ్నుతే । ‘య

చ్ఛ్యామాకః’ । “అనుష్టుప్ఛ్చారదీ” । స్పర్శపూర్వ ఇతికిమ్ ? ‘సుశ్లోకా[4]మ్’ । “పురాక్రూరస్య విసృపో విరప్శిన్” । ఇత్యత్రతు నభవతి అపదాన్తత్వాత్ ॥

త్రిభా:—శకారశ్ఛకారమాపద్యతే స్పర్శపూర్వః యథా । ‘శరచ్ఛ్వత్రీ’ ఏవం పూర్వ ఇతికిమ్ । “ఆశుశ్శిశానః” । స్పర్శః పూర్వో యస్మాదసౌ స్పర్శపూర్వః” ॥

సూత్రం:—న మకారపూర్వః ॥ ౩౫॥

వై:—మకారే పూర్వే శకారశ్ఛకారం నాశ్నుతే । ‘సంశిశాధి’ ॥

త్రిభా:—మకారపూర్వశ్శకారశ్ఛకారం నాపద్యతే । యథా “సగ్ంశితం మే బ్రహ్మ” । ‘సగ్ంశ్రవాహ” । స్పర్శత్వాన్మకారస్య తత్పూర్వశకారప్రాప్తం ఛత్వమనేన నిషిధ్యతే । నన్వేతదనుపపన్నం । రేఫోష్మపర ఇతి మకారస్య లోపవిధానాన్న శకారస్య ఛత్వాపత్తినిమిత్తమస్తి ఇతి । మైవం ఛత్వాపాదకలోపసూత్రయో శ్ఛత్వాపాదకస్యైవ పూర్వత్వాత్తత్రపూర్వం పూర్వమితిన్యాయేన ఛత్వమేవకర్తవ్యం స్యాత్ । తథాసతి మకారస్పర్శపరస్తస్యేతి మకారజ్ఞత్వమాపన్నే ‘సంఛితం మే బ్రహ్మేతి’ స్యాత్ । తన్మాభూదిత్యేతత్సూత్రముపపన్నమేవ ॥ ౩౫॥

సూత్రం:—పకారపూర్వశ్చ వాల్మీకేః ॥ ౩౬ ॥

వై:—చశబ్దో నేత్యన్వాదిశతి । పకారే పదాన్తే పూర్వే శకారః ఛకారం నాశ్నుతే । వాల్మీకేర్మతాత్ । “అనుష్టుప్శారదీ” । అత్ర పకారస్య ద్వితీయాదేశః ॥ ౩౬ ॥

త్రిభా:—చకారః ప్రతిషేధాకర్షకః । వాల్మీకేర్మతే పకారపూర్వశ్శకారశ్ఛకారం నాపద్యతే । యథా । “అనుష్టుప్శారదీ” ॥ ౩౬॥

సూత్రం:—వ్యఞ్జనపరః పౌష్కరసాదేర్నపూర్వశ్చ ఇకారమ్ ॥ ౩౭

వై:—వ్యంజనపరః శకారః ఛకారం నాశ్నుతే పౌష్కరసాదేర్మతాత్ । శకారాత్పూర్వశ్చవర్ణో ఇకారం నాశ్నుతే । అత్ర శకారే పరతో నకారస్యైవ ఇత్వవిధానాన్నకారపూర్వక శకారవిషయకమిదం సూత్రమ్ । ‘పురీషమిష్టకా ఉపధాస్యం శ్వేతమశ్వమభిమృశేత్’ । నేదం సూత్రద్వయమిష్టమ్ ॥ ౩౭॥

త్రిభా:—పౌష్కరసాదేర్మతే వ్యంజనపరశ్శకారః స్పర్శపూర్వోపిఛత్వం నాపద్యతే । శకారాత్పూర్వో నకారశ్చ ఇకారం నాపద్యతే । “అదిత్యాంశ్మశ్రుభిః” “పాపీయాన్ శ్రేయసే” । పూర్వ ఇత్యుక్తే నకార ఇతి కథం లభ్యతే । ఇకారా

పత్తి రస్యైవేతి బ్రూమః—ప్రసక్తస్యైవ హి ప్రతిషేధః । వ్యంజనమస్మాత్పర మితి వ్యంజనపరః । నైతత్సూత్రద్వయమిష్టం॥ ౩౭॥

సూత్రం:-ప్రథమపూర్వో హకారశ్చతుర్థస్తస్య సస్థానం ప్లాక్షికౌణ్డిన్యగౌతమపౌష్కరసాదీనామ్॥ ౩౮॥

వై:—ప్రథమే పదాన్తే పూర్వే హకారస్తస్య ప్రథమస్య సమానస్థానం చతుర్థమాదేశమశ్నుతే । ‘అర్వాఘ్ఘ్యసమ్’ । ‘సరఢ్ఢ్వై’ ॥ ‘ఇన్ద్రమిద్ధరీ’। ప్రథమపూర్వ ఇతికిమ్? ‘రుద్రస్య హేతిః’ ‘ఎతాఽహోమాః’ ప్లాక్ష్యాదిగ్రహణం తేషాం పూజార్థమ్ । న స్వమత పర్యుదాసార్థమ్॥

త్రిభా:— ప్లాక్షిప్రభృతీనాం మతే ప్రథమపూర్వో హకారస్తస్య ప్రథమస్య సస్థానం చతుర్థం భజతే యథా ‚‚ అవాఘ్ఘ్యసం’’। ‚‚సరఢ్ఢ్వై’’। ‚‚తద్ధిరణ్యం’’ । ఏవం పూర్వ ఇతికిం ‚‚ప్రత్యక్ హోతారం’’ । హకార ఇతికిం? ‚‚వాక్తే’’ ‚‚షట్తే’’। ‚‚తత్తేః’’ । ప్రథమః పూర్వో యస్మాదసౌ ప్రథమపూర్వః॥ ౩౭॥

సూత్రం:—అవికృత ఏకేషామ్॥ ౩౯॥

వై:—ఏకేషాం మతే ప్రథమపూర్వో హకారో న విక్రియతే । ప్రథమస్య తు వక్ష్యమాణవిధినా తృతీయాదేశః పూర్వవద్భవత్యేవ । ‘అర్వాఘ్ఘ్యసమ్’ । ‘సరఢ్ఢ్వై’ । ఇడ్ఢరీవహాతః॥ ౩౯॥

త్రిభా:— ఏకేషామ్మతే ప్రథమపూర్వో హకార అవికృతో భవతి। ‚‚అర్వాగ్హ్యానం’’ ॥౩౯॥

సూత్రం:—చతుర్థోఽన్తరే శైత్యాయనాదీనామ్॥ ౪౦॥

వై:—శైత్యాయనాదీనాం మతే, అన్తరే, ప్రథమహకార యోర్మధ్యే చతుర్థ ఆగమో భవతి । అత్రాపి ప్రథమస్య తృతీయా దేశో భవత్యేవ । ‚‚అవాఘ్ఘ్యనమ్’’ ॥౪౦॥

త్రిభా:—శైత్యాయనాదీనామ్మతే హకార ప్రథమయో రన్తరమధ్యే ప్రథమ సస్థానశ్చతుర్థ ఆగమో భవతి। యథా। ‚‚అర్వాక్ఘ్హ్యానం’’ । ఆదిశబ్దేన కాహ లీపుత్ర భరద్వాజ స్థవిరకౌణ్డిన్య పౌష్కరసాదయో గృహ్యన్తే॥౪౦॥

సూత్రం:—మీమాంసకానాం చమీమాంసకానాం చ॥౪౧॥

వై:—చ శబ్దోఽనన్తరోక్తం చతుర్థమాగమమన్వాదిశతి । మీ

మాంసకాః కేచిదృషయస్తేషామపి మతాచ్చతుర్థాగమో భవతి । నేదం సూత్రత్రయమిష్టమ్ ॥౪౧॥

ఇత్యాచార్యగార్గ్యగోపాలమిశ్రవిరచితే వైదికాభరణాఖ్య
ప్రాతిశాఖ్యవ్యాఖ్యానే పఞ్చమోఽధ్యాయః ॥౫॥

త్రిభా:— చకారః పూర్వోక్తం విధిమన్వాదిశతి । మీమాంసకానాంచ అన్తరాగమమతం సమ్మతం । పూర్వోక్తమేవోదాహరణం । మీమాంసకానాం పూజార్థం పృథక్సూత్రారంభః । నైతత్సూత్రత్రయమిష్టం । అథసంహితాయామేకచత్వారింశత్ ॥ ౪౧॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నే ప్రాతిశాఖ్యవివరణే ఆగమలోపవికార
కథనం నామ పంచమోఽధ్యాయః ॥ ౫॥

షష్ఠోఽధ్యాయః

సూత్రం:— అథషకారం సకారవిసర్జనీయౌ ॥ ౧॥

వై:— అధికారోఽయమర్వాఙ్ణకారస్య ణకారాదేశాత్ । సకారవిసర్జనీయయోః షత్వమధిక్రియతే । తత్రాదౌ సకారస్య విధీయతే ॥౧॥

త్రిభా:— అథేత్యయమధికారః । సకారవిసర్జనీయౌ షకారమాపద్యేతే । ఇత్యేతదధికృతం వేదితవ్యం । ఇత ఉత్తరం యద్వక్ష్యామః ॥ ౧॥

సూత్రం:— స్వానాసో దివ్యాపో హ్యయముకమూమోప్రోత్రి
మహిద్యవిపద్యవగ్రహపూర్వః ॥ ౨॥

వై:— అత్ర పూర్వపదనిమిత్తం షత్వముచ్యమానం పదాన్తనియతస్య విసర్జనీయస్యాభావాత్సకారస్యైవ భవతి । తదయమర్థః । స్వానాసోదివి । ఆపో హి । అయము । కము । ఊ । మో । ప్రో । త్రి । మహి । ద్యవి । పది । అవగ్రహే । స్వానాసో దివీత్యాదిషు అవగ్రహే చ పూర్వేషు సకారః షకారం వికారమేతి । ‘ఉత స్వానాసో దివిషం త్వగ్నేః’ । స్వానాస ఇతికిమ్? ‘తృతీయస్యామితో దివిసోమ ఆసీత్’ । ‘ఆపోహిష్ఠా మయోభువః’ । ఆప. ఇతికిమ్? ‘వద్మా హి సూనో అస్యద్మసద్వా చక్రే’ ।

‘అయముష్యప్రదేవయుః’ । ‘కముష్విదస్య సేనయా’ । ‘సమత ఊషుమధు మధునాభియోధి’ । అయమ్,కమ్ ఇత్యుపబన్ధాభ్యాం దీర్ఘేణచ కిమ్ ? ‘తదుసోమ ఆహ’। ‘మోషూణః’ । ‘ప్రోష్వస్మై’ । ‘త్రిషధస్థా’ । ‘మహిషద్ర్యమన్నమః’ । ‘య ఉపద్యవిష్ఠ’ । ‘పదిషితా మముఞ్చత’ । అవగ్రహ పూర్వః । ‘సుషదా యోనిగ్ంస్వాహా’ । మధ్యతోఽనుష్టుభా॥ ౨॥

త్రిభా:—స్వానాసోదివి । అప్సుహి । అయము । కము । ఊ । మో । ప్రో । త్రీ–మహి–ద్యవి–పది–ఇత్యేవం పూర్వోఽవగ్రహ పూర్వశ్చ సకారష్షకారమాపద్యతే। యథా। ,,ఉత స్వానాసోదివిషన్త్వగ్నేః’’ స్వానాస ఇతి కిం ।, ,దివిసోమఆసీత్’’, ,,అపోహిష్ఠామయోభువః’’।అప ఇతి కిం।,,నహిస్వస్వగ్ంహినస్తి’’.,అయముష్యప్రదేవయుః’’ ,,కముష్విదస్య’’ । అయంకమితికిం।,,మోషూణ ఇంద్ర’’ ।,,ప్రోష్వస్మై’’ ,,త్రిషధస్థా’’ ,, మహిషద్ర్యమన్నమః ’’ । ,, యఉపద్యవిష్ఠ ’’ । ,, పదిషితామ్ ’’ ,,శుచిషద్వసుః’’ ,,విష్ఠాజనయన్’’ ,,గోష్టోమం ద్వితీయం’’ అవగ్రహః పూర్వో యస్మాదసావవగ్రహ పూర్వః॥ ౩॥

సూత్రం:— అసదామాసిఞ్చంశ్చ॥ ౩॥

వై:— చ శబ్దేనావగ్రహ పూర్వ ఇత్యన్వాదిశ్యతే । అనన్తరార్థం త్విదం వచనమ్ । అవగ్రహే పూర్వే ‘అసదామ’ ‘అసిఞ్చన్’ ఇత్యనయోః సకారః షకారం వికారమేతి । ‘ న్యషదామేతితాసామ్’,। ‘మిత్రావరుణావభ్యషిఞ్చన్’ । అన్వాదేశేన కిమ్? ‘ అజాయాం ఘర్మం ప్రాసిఞ్చన్’॥ ౩॥

త్రిభా:— అసదామ । అసించన్ । ఇత్యేతయోస్సకారః షకారమాపద్యతే । యథా । ,,యేనకామేనన్యషదామేతి’’ । ,,మిత్రావరుణావభ్యషించన్’’ చకారోఽవగ్రహ పూర్వత్వా న్వాదేశకః । అన్వాదేశేన కిం ।,అజాయాం ఘర్మం ప్రాసించన్’’ । అవగ్రహ పూర్వత్వే ప్యకారేణ వ్యవేత ఇత్యయమారంభః । నను లాఘవా దకారవ్యవేతోఽపీత్యేతావతైవాలం । కంఠోక్త్యా కిం । ఉచ్యతే, । హ్రత్స్వసోమయో భూనిత్యాదౌ మాభూదితి॥ ౩॥

సూత్రం:— ఉపసర్గనిష్పూర్వోఽనుదాత్తే పదే॥ ౪॥

వై:—ఉపసర్గేషు నిశ్శబ్దే చ పూర్వే సర్వానుదాత్తపదస్థః సకారః షకారం వికారమేతి । అనవగ్రహాపూర్వార్థం వచనమ్ । ‘అభిష్యామ

పృత్సుతీః' । 'ప్రతిష్ఠోభన్తి' । 'నిష్టనిః' । ఏవం పూర్వ ఇతి కిమ్ ? 'కింస్విదాసీత్' । అనుదాత్త ఇతి కిమ్ ? ప్రతిస్తోమం శస్యమానం గృభాయ । పద ఇతికిమ్ ? అనుదాత్తపరమాత్రేణ మాభూత్ । 'విసీమతః సురుచః'॥ ౪॥

త్రిభా:— సర్వానుదాత్తేపదే వర్తమాన స్సకారః ఉపసర్గ పూర్వో నిష్పూర్వో వా షత్వమాపద్యతే। యథా। "పరిషించతి" "ఇమం విష్యామి"। "అభిషించామి" "ప్రతిష్ఠాపయన్తి" । "నిషసాదధృతవ్రతో" ఏతాన్యుపసర్గ పూర్వాణి। నిష్పూర్వమపి । యథా । "నిష్టనిహి దురితా" । ఏవం పూర్వ ఇతి కిం । "సదనే సీద" । "బృహతశ్శర్మణి స్యాం" । సర్వానుదాత్త ఇతి కిం । "విసీమతః" । "అభిసవనా పాహి" । పద ఇతి కిం । కాలార్థం పదకాలే అనుదాత్త ఇత్యర్థః॥ ౪॥

సూత్రం:— రాసస్సప్తేగ్ని ర్నిఽర్విదుర్మీఢుః పాయుభిర్వెస్సుమతిర్మా
కిరీయురాయురాభిస్సధిర్నకిస్తకారపరో నిత్యమ్॥ ౫॥

వృ;— అథ విసర్జనీయస్యోచ్యతే— రాసస్సప్తేగ్నిరిత్యాదిషు నకారస్య తకార పరత్వాభావాత్తత్రత్యో విసర్జనీయః షకారం వికారమేతి । తకారే పరతో నిత్యమితివిజ్ఞాయతే । రాసః సప్త ఇత్యాభ్యాం పరే అగ్నిరిత్యత్ర । "అవిదుష్టరాసః । అగ్నిష్టద్విశ్వమ్" । 'మెధ్యశ్చ సప్తే । అగ్నిష్ట్వాదేవైః' । ఉపబన్ధాభ్యాంకిమ్? 'నాకేఽగ్నిస్తే తనువమ్' । 'నిష్టపామి' । 'విదుష్టరంసపేమ' । 'మీఢుష్టమశివతమ' । 'పాయుభిష్ట్వం పాయ్వితికిం ? 'శివేభిః' । 'త్రిభిస్త్వగ్ంసిస్త్వతి' । 'శోచేవేష్ట్వగ్ం హి యజ్వా' । 'సుమతిష్టే అస్తు' । స్వితిత్యుపబన్ధవ్యావర్త్యం శాఖాన్తరే । 'మాకిష్టే వ్యథిరా' । 'ఈయుష్టేయే పూర్వతరామ్' । 'ఆయుష్టే విశ్వతో దధత్' । 'ఆభిష్టే అద్యగీర్భిః' । 'అప్స్వగ్నే సధిష్టవ' । 'నకిష్టం ఘ్నన్త్యన్తితో న దూరాత్' । సోఽయం "అఘోషపరస్తస్య సస్థానమూష్మాణమ్" (9-2) ఇత్యస్యాపవాదః । నిత్యగ్రహణం బాధకబాధనార్థమ్ । తేన విదుర్మీఢురిత్యనయోః "అవగ్రహః" (6-9) ఇతినిషేధో న భవతి । నైతదస్తి ప్రయోజనమ్ । విదుర్మీఢు గ్రహణస్య విశిష్టవిషయతయైవ సామాన్యవిషయత్వబాధసిద్ధేః । ఏవం తర్హి "విదుషాం దేవా అవిదుష్టరాసః" ఇత్యత్ర "అష్టకారాది" (1-52) ఇతి సర్వకార్యసాధారణో విధిః "అవ

గ్రహః” (6-9) ఇతి షత్వనిషేధేన బాధ్యేత । తన్మాభూదిత్యేవ మర్థం నిత్యగ్రహణం కృతమ్॥ ౫॥

త్రిభా:—రాసః । సప్తే । ఇత్యేతాభ్యాంవిశిష్టే । అగ్నిరిత్యస్మిన్గ్రహణేనిః—విదుః మీఢుః—పాయుభిః—వేః—సుమతిః— మాకిః—ఈయుః — ఆయుః—అభిః—సధిః—నకిః— ఇత్యేతేషు చ విసర్జనీయ స్తకారపరః షకారం నిత్యమాపద్యతే । యథా— „అవిష్టరాసః” „అగ్నిష్టద్విశ్వం” । „మేధ్యశ్చసప్తే” । „అగ్నిష్ట్వా”— ఏతాభ్యాం విశిష్ట ఇతి కిం । „నాకేగ్నిస్తే” „నిష్టపామిగోష్ఠం” । „విదుష్టరగ్ంస పేషు” । అప్య కారాదీతివచనాదవిదుష్టరాస ఇత్యప్యుదాహరణం॥ „మీఢుష్టమ శివతమ” „పాయుభిష్ట్వం” । పాయు ఇతి కిం । „త్రిభిస్తిష్ఠగ్ంస్తిష్ఠతి” । „శోచేవేష్ట్వం” „సుమతిష్ట్వ ఆస్తు” । స్వితి కిం । „ప్రమతిస్తే దేవానామితి శాఖాన్తరే” । „మాకిష్టే” „ఈయుష్టేయే” „ఆయుష్టే” „అభిష్ట అద్య” । „సధిష్టవ” । „న కిష్టం” । నిత్యశబ్దః కిమర్థః । ఋకారరేఫవతి ‘అవగ్రహః’ ఇతి ప్రతిషేధం వక్ష్యతి । అవిదురిత్యత్ర విసర్జనీయస్యావగ్రహస్థత్వాత్ షత్వం న స్యాత్ । తన్మాభూదితి—కంఠోక్తిరపి విదురిత్యస్యైవ । నత్వవిదురిత్యస్యేతి దౌర్బల్యాత్ తత్సం గ్రహణార్థో నిత్యశబ్ద ఉపయుజ్యతే । „అఘోషపరస్తస్యసస్థాన” మిత్యస్య పురస్తాదపవాదోఽయం॥ ౫॥

సూత్రం:—అథ న॥ ౬॥

వై:—అస్మిన్షత్వనిషేధోఽధిక్రియతే॥ ౬॥

త్రిభా:—అథేత్యయమధికారః — నైత్యధికృతం వేదితవ్యం — ఇతఉత్తరం యద్వక్ష్యామః— ॥ ౬॥

సూత్రం:—అవర్ణ వ్యఞ్జనశకుని పత్న్యృతు మృత్యుమలిమ్లు బృహస్పతిపూర్వః॥ ౭॥

వై:—అవర్ణపూర్వో వ్యఞ్జనపూర్వః శకుని । పత్ని । ఋతు । మృత్యు । మలిమ్లు । బృహస్పతి । శకున్యాది పదపూర్వశ్చ సకారః షకారం వికారం నైతి । ‘వాజినం త్వా సపత్నసాహంసమ్మార్జ్మి’ । ‘బర్హిరాసదే’ । అవగ్రహపూర్వతయా ప్రాప్తిః । ‘దేవసవితః ప్రసువ’ । ‘స్యోనామాసీద’ । ఉపసర్గపూర్వకతయా ప్రాప్తిః । ‘దీర్ఘామనుప్రసితిమాయుషే ధామ్’ । ‘తంశృతమాసన్నమేతేన’ । ఉభయథాప్రాప్తిః । ‘ఋక్సామయోః శిల్పేస్థః’ । ‘పయో అఘ్నియాసుహ్వృత్సుక్రతుమ్’ । ‘సంసమిద్యువసే వృషన్’ । యత్తు ‘ధూర్షాహావనశూరౌ’ । ‘సువర్ణాం జిహ్వామగ్నే’ ‘నిష్ట

నిహీ దురితా బాధమానః’ । ఇత్యేతేషాం షత్వం తదనేన న నిషిధ్యతే । విశేషవిహితత్వాన్నిరవకాశత్వాచ్చ ‘శకునిసాదేన రథమ్’ । ‘ఆజ్యేన పత్నీసంయాజా ఋచమ్’ । ‘యో వా అగ్నిమృతుస్థాం వేద’ । ‘మృత్యుసంయుత ఇవ హ్యాయమ్’ । ‘నైనం మలిమ్లుసేనా’ । ‘బృహస్పతిసుతస్య’ । ఏతేష్వవగ్రహపూర్వత్వా త్ప్రాప్తిః॥ ౭॥

త్రిభా:—అవర్ణపూర్వో వ్యంజనపూర్వశ్చ శకుని పత్నీ-ఋతు-మృత్యు-మలిమ్లు-బృహస్పతి-ఇత్యేవం పూర్వశ్చ సకారః షకారం నాపద్యతే । „అన్తరిక్షసత్” । అవగ్రహపూర్వత్వాత్ప్రాప్తిః — „అసిఞ్చస్వ” - ఉపసర్గ పూర్వత్వాత్ప్రాప్తిః—„ఋక్సామే వై” । „శకునిసాదేన” „పత్నీసంయాజానాం” „ఋతుస్థాస్య „మృత్యుసంయుత ఇవ” । „నైనంమలిమ్లుసేనా” „బృహస్పతిసుతస్యతే” । అవగ్రహపూర్వత్వాదేషాంప్రాప్తిః॥౭॥

సూత్రం:—ఋకార రేఫవతి॥ ౮॥

వై:—ఋకారో రేఫో వా యస్మిన్ అస్తి తస్మిన్పదే సకారః షకారం వికారం నైతి । ‘సు సమ్భృతా త్వా సమ్భరామి’ । ‘వాచో విసర్జనం దేవవీతయే’ । ‘అసన్దితో విసృజ’ । ‘న విస్రంసయేత్’॥ ౮॥

త్రిభా:—ఋకారశ్చ రేఫశ్చ ఋకారరేఫౌ । తావస్మింస్త ఇతి ఋకారరేఫవత్ । తస్మిన్పదే వర్తమాన స్సకారష్షకారం నాపద్యతే । యథా । „విసృజతే శాన్త్యై” । ఉపసర్గపూర్వత్వాత్ప్రాప్తిః-„తస్మాత్సవిస్రస్యః”— అవగ్రహపూర్వత్వాత్ప్రాప్తిః॥ ౮॥

సూత్రం:—అవగ్రహః॥ ౯ ॥

వై:—అవగ్రహస్థః సకారః షకారం వికారంనైతి । ఏతదాదేస్సకారస్య తదన్తస్య విసర్జనీయస్య చ షత్వప్రతిషేధః క్రియతే । విసర్జనీయస్త్వయం విశేషవిధినా నిత్యగ్రహణేన చ నివర్తితః । సకారోఽర్థవాన్ భవతి । ‘ప్రతిస్విష్టకృతం నిరాహ’ । యజ్ఞానామభిసంవిదానే॥ ౯ ॥

త్రిభా:—అవగ్రహస్థః సకారష్షకారం నాపద్యతే । విసర్జనీయశ్చ । అవగ్రహ ఇత్యవగ్రహస్థో లక్ష్యతే । మంచాః క్రోశన్తీత్యత్ర మంచస్థాయథా । యథా చస్థూలో జానాతీతిస్థూలదేహస్థః । ఉదాహరణాని । „తస్యాందేవా అధిసంవసన్తః” । „అభిసమగచ్ఛన్తేతి” । „యజ్ఞానామభి సంవిదానే” ॥౯॥

సూత్రం:—సవస్థానమ్ ॥౧౦॥

వై:—సవేతి పదైకదేశగ్రహణమ్ । స్థానమితి పదగ్రహణమ్ । తయోః సకారః షకారం వికారం నైతి । ‘అనుసవనం పురోడాశాః’ । ‘తస్మాన్నానుసవః’ । ‘గచ్ఛగోస్థానమ్’॥ ౧౦॥

త్రిభా:—సవస్థానం । ఇత్యేతయో స్సకారః షకారం నాపద్యతే । సవేతి పదైకదేశో బహూపాదానార్థః । యథా । “అగ్నిసవశ్చిత్యః” । “అనుసవనం పురోడాశాః” । “సవనేసవనేభిగృహ్ణాతి” । “ప్రసవాయసావిత్రః” ॥౧౦॥

సూత్రం:—స ధిపూర్వే॥ ౧౧॥

వై:—ధిశబ్దే పూర్వే సవస్థానమిత్యేతే షత్వప్రతిషేధం ప్రతిపద్యేతే । ‘అధిషవణమసి’ । ‘అధిష్ఠాన మారమ్భణమ్’॥ ౧౧॥

త్రిభా:—సవస్థానమిత్యేతయోస్సకారధిపూర్వే నిషేధోనప్రసరతి । యథా । “అధిషవణమసి” । “అధిషవణేజిహ్వే” । “అధిష్ఠానమారంభణం” । ధీత్యయంవర్ణః పూర్వోయస్మాదసౌధిపూర్వః-తస్మిన్-॥ ౧౧॥

సూత్రం:— సన్నానేభ్యస్సప్తభిః సమ్మితాంస్నానాం సీతంస్పృశః
సక్సనిసనిస్సనిః సభేయః సత్వాసస్యాద్యై॥ ౧౨॥

వై:—సన్నానేభ్య ఇత్యాదీని గ్రహణాని షకారం వికారంనయన్తి ‘పరిసన్నానేభ్యః స్వాహా’ । ‘త్రిసప్తభిః పశుకామస్య’ । ‘వేదిసమ్మితాం మినోతి’ । ‘ద్విస్నానాం కరోతి’ । ‘ప్రతితిష్ఠన్త్యనుసీతం వపతి’ । ‘తనూపానః ప్రతిస్పృశః’ । సక్ ఇతి పదైకదేశ గ్రహణమ్ । ‘పృశ్నిసక్థమాలభేత’ । ‘పృశ్నిసక్థాస్త్రయః’ । ‘తస్మాదేతద్గోసని’ । ‘స్తనయిత్నుసనిరసి’ । ‘వృష్టిసనీరుపదధాతి’ । సన్ ఇతి సమానరూపగ్రహణే ‘మృధావా ఏషోఽభిషణ్ణః’ ఇత్యాదావపి ప్రతిషేధః స్యాదితి త్రయాణాం గ్రహణమ్ । ‘సుసభేయో య ఏవం విద్వాగ్ంశ్చతూరాత్రేణ’ । ‘అభిసత్వాసహోజా జైత్రమిన్ద్ర’ । ‘కృష్యైత్వా సుసస్యాయై’॥ ౧౨॥

త్రిభా:—సన్నానేభ్యః । సప్తభిః-సమ్మితాం-స్నానాం । సీతం । స్పృశః సక్ । సని-సనిః-సనిః । సభేయః-సత్వా । సస్యాయై- ఏతేషుసకారః షకారం నాపద్యతే । యథా । “పరిసన్నానేభ్యః” “త్రిసప్తభిః” । “వేదిసంమితాంమినోతి” । “ద్విస్నానాంకరోతి” । “అనుసీతంవపతి” । “తనూపానఃప్రతిస్పృశః” । సనితిపదైకదేశోబహూపాదానార్థః । యథా । పశ్చాత్పృశ్నిసక్థోభవతి । పృశ్నిసక్థాస్త్రయః ।

,,పృశ్నిసక్థమాలభేత’’ ,,పృశ్నిసక్థాయస్వాహా’’ । ,,తస్మాదతద్గోసని’’ । ,,అసిస్తనయిత్నుసనిరసి’’ । ,,వృష్టిసనిరుపదధాతి’’ । సనిత్యేతావతైవసిద్ధే కిమఖిలపదపాఠేన । ,,మృధావా ఏషోభిషణ్ణః’’ ,,నిషణ్ణాయస్వాహా’’ । ఇత్యాదౌ మాభూదితి । ,,సుసఖయోయమేవం’’ ।,,అభిసత్వాసహోజాః’’ ,,సుసస్యాయై’’ । ,,సుపిప్పలాభ్యః’’ । ,,సస్తానేభ్యః’’-సత్వా ఇత్యనయోరుపసర్గ పూర్వత్వాత్ ప్రాప్తిః । సర్వేషామన్యేషామవగ్రహ పూర్వత్వాత్ ॥ ౧౨॥

సూత్రం:—నస్వరస్పర్ధాస్తరీమ సాహస్ర సారథిస్స్ఫురన్తిస్తుప్ జ్యోతిరాయుశ్చతుఃపూర్వస్తో॥ ౧౩॥

వై:—ఉక్తాః సకారస్య షత్వనిషేధాః । తేషు ,,సవస్థానమ్’’ (6-10) ఇత్యస్య ,,నధపూర్వే’’ (6-11) ఇతి భఙ్గ ఉక్తః । అనేన తు తతోఽన్యేషాం ప్రతిషేధానాం క్వచిద్భఙ్గ ఉచ్యతే । స్వరస్పర్ధా ఇత్యాదీనాం సప్తానాం గ్రహణానాం, జ్యోతిః । ఆయుః । చతుః । ఇత్యేవంపూర్వస్య స్తోశబ్దస్య చ షత్వనిషేధో న భవతి । స్వర ‘అమ్బనిష్వర’ । స్పర్ధాః ‘విష్పర్ధాశ్ఛన్దః’ । స్తరీమ ‘సుష్టరీమా జుషాణా’ । సాహస్రేతి పదైకదేశస్యాకారాన్తనిర్దేశః । ‘ద్విషాహస్రం చిన్వీత’ । ‘త్రిషాహస్రో వా అసౌ’ । సారథిః- ‘కామయతే సుషారథిః’ । స్ఫురన్తి- ‘విష్ఫురన్తి అమిత్రాన్’ । ఏతేషు ,,రేఫవతి’’ (6-8) ఇతి నిషేధః । స్తుప్ ,,సష్టుప్ఛన్దః’’ । అత్రావర్ణ పూర్వనిషేధః । ,,అనుష్టుప్’’ ఇత్యత్ర తు న నిషేధ ప్రసక్తిరితి నోదాహరణమ్ । స్తో ‘జ్యోతిష్టోమం ప్రథమమ్’ । ‘ఆయుష్టోమం తృతీయమ్’ । ‘చతుష్టోమస్స్తోమో భవతి’ । అత్ర వ్యఞ్జనపూర్వతయా నిషేధ ప్రాప్తిః । ఏవంపూర్వ ఇతి కిమ్ ? ‘అగ్నిః ప్రస్తోతా’ । స్తో ఇతి కిమ్ ? ‘చతుస్తనాం కరోతి’ ॥ ౧౩॥

త్రి.భా:—స్వర । స్పర్ధః । స్తరీమ । సాహస్ర । సారథిః-స్ఫురన్తి । స్తుప్ ॥ ఇత్యేతేషు సకారః-జ్యోతిః-ఆయుః-చతుః । ఏవంపూర్వశ్చ స్తో ఇత్యత్ర సకారమకారరేఫవతి అవర్ణ ।వ్యంజనేతి చోక్తం నిషేధం నాపద్యతే । కిన్తు షత్వం ప్రపద్యత ఇతిప్రతిప్రసవార్థోయం నకారః । యథా । ,, అంబనిష్వర ’’ । ,,విష్పర్ధాశ్ఛందః’’ । ఉపసర్గపూర్వత్వాదనయోః ప్రాప్తిః । ,, సుష్టరీమాజుషాణా’’ గ్రహణస్యచేతి వచనాదకారగృహీతం సాహస్రమనేకార్థం ।,, ద్విషాహస్రం

చిన్వీత"। "త్రిషాహస్రీవా అసౌ"। "కామయతే సుషారథిః"। "విష్ఫురన్తి అమిత్రాన్"। "సష్టుప్ఛందః"। "జ్యోతిష్టోమం ప్రథమం"। "ఆయుష్టోమం తృతీయం"। "చతుష్టోమో అభవత్"। స్తరీమాదీనామేషామవగ్రహః పూర్వత్వాత్ ప్రాప్తిః। జ్యోతిరాది పూర్వత్వేన కిం। "యదక్ష్ణయా స్తోమీయాః"। స్తో ఇతి కిం "చతుస్తనాన్కరోతి"। "జ్యోతిస్త్వా అస్య"॥ ౧౩॥

సూత్రం:—తర్హాగ్ంస్తస్మిన్ లోకాన్ విద్వాగ్ంస్త్రీన్ యుష్మాన్ ఊర్ధ్వానమ్బకాన్నృతూనశ్మన్ కృణ్వన్ పితౄననాస్కపాలాగ్ంస్తిష్ఠన్నాద్యుదాత్తే నేమిర్దేవాన్ సవనే పశూగ్ంస్తకారపరః సకారం ప్రాకృతో నిత్యే ప్రాకృతో నిత్యే॥ ౧౪॥

వై:—తర్హాగ్ంస్తస్మిన్నిత్యాదిషు పదాన్తః ప్రాకృతో నకారః సకారం వికారమేతి నిత్యే తకారే పరతః। ప్రాకృతే పదరూపే భవః ప్రాకృతః। నిత్యః సార్వత్రికః। సంహితామ్నాయే పదామ్నాయే చ విద్యమాన ఇత్యర్థః। తర్హాన్। 'శతతర్హాగ్ంస్తృగ్ంహన్తి'। 'తస్మిగ్ంస్త్వా దధామి'। 'ఇమానేవలోకాంస్తీర్త్వా'। 'విద్వాంస్త్రిధాతవీయేన'। 'తాగ్ంస్తే అగ్నే పిదధామి'। 'త్రీంస్తృచానను'। 'యుష్మాంస్తేను'। 'యానూర్ధ్వాగ్ంస్తాన్'। 'త్ర్యమ్బకాంస్తృతీయసవనం'। 'ఋతూంస్త్వతే కవయః'। 'అశ్మంస్తే క్షుత్'। 'పునఃకృణ్వంస్త్వా'। 'పితౄంస్తస్తురితి'। 'ప్రాణాంస్తస్యాన్తర్యన్తి ప్రాణేషు'। 'ద్వాదశకపాలాంస్తృతీయసవనే'। తిష్ఠన్నాద్యుదాత్తే నకారః కార్యభాక్। 'త్రిభిస్తిష్ఠంస్తిష్ఠతి'। ఆద్యుదాత్త ఇతి కిమ్? 'ప్రజాతా న ప్రత్యతిష్ఠన్త్వావసుకః'। "అప్యకారాది" (1-52) ఇతి ప్రాప్తిః। 'అరాం ఇవాగ్నే నేమిర్దేవాంస్త్వమ్'। నేమిరితి కిమ్? 'వహయా గచ్ఛ దేవాంత్వంహి హోతా' 'మాధ్యన్దినే సవనే పశూంస్తృతీయసవనే'। సవన ఇతి కిమ్? 'ప్రజాం పశూం తేనావర్ధత'। తకారపర ఇతి కిమ్? 'త్రీన్లోకాన్'। ప్రాకృత ఇతి కిమ్? 'తాం తేన శమయతి'। సాంహితోత్ర పదాన్తస్సకారః। నిత్య ఇతి కిమ్? 'య ఏవం విద్వాన్ సోమేన' ఆగమోత్ర తకారః॥

ఇత్యాచార్యగార్గ్య గోపాలమిశ్రవిరచితే వైదికాభరణాఖ్య ప్రాతిశాఖ్యవ్యాఖ్యానే షష్ఠోఽధ్యాయః ॥

త్రిభా:—తర్వాన్-తస్మిన్-లోకాన్-విద్వాన్-తాన్-త్రీన్-యుష్మాన్-ఊర్ధ్వాన్-అంబకాన్-ఋతూన్-అశ్మన్-కృణ్వన్-పిత్రూన్-అనాన్-కపాలాన్-అద్యుదాత్తేతిష్వన్-గ్రహణే । నేమిర్దేవాన్-సవనేపశూన్ । ఏతేషు గ్రహణేషు ప్రాకృతో నకారో నిత్యే పదే వర్తమానః తకారపరస్సకారమాపద్యతే । యథా—„శతతర్వాగ్ంస్త్రిగ్ంహాని”।„తస్మిగ్ంస్త్వాదధామి”।„ఇమానేవలోకాగ్ంస్తీర్త్వా”।„విద్వాగ్ంస్త్రైధాతవీయేన”।„తాగ్ంస్తే దధామి”।„త్రీగ్ంస్తృచానను”।„యుష్మాగ్ంస్తేన”।„ఊర్ధ్వాగ్ంస్తానుపద్ధిముతః”।„త్ర్యంబకాగ్ంస్తృతీయ సవనం”।„ఋతూగ్ంస్తన్వతే”।„అశ్మగ్ంస్తేక్షుత్”।„పునఃకృణ్వాగ్ంస్త్వా”।„పిత్రూగ్ంస్తురితి”।„ప్రాణాగ్ంస్తస్యాన్తః”। అపి వికృతమితి వచనాదేతద్భవతి।„ద్వాదశకపాలాగ్ంస్తృతీయసవనే”।„త్రిభిస్తిష్ఠగ్ంస్తిష్ఠతి”। అద్యుదాత్త ఇతికిం।„నప్రిత్యతిష్ఠన్త్వావసుకః”। అప్యకారాదీతిప్రాప్తిః।„నేమిర్దేవాగ్ంస్త్వం”। నేమిరితి కిం।„దేవాన్త్వంహి”।„సవనే పశూగ్ంస్తృతీయసవనే”। సవన ఇతికిం।„పశూన్తేనా”। తకారపర ఇతికిం।„విద్వాన్యజతి”। ప్రాకృత ఇతి కిం।„తాంతేనప్రీణాతి”। వికృతోఽయం నకారః। మకారస్పర్శ పర ఇతి ప్రాప్తత్వాత్। నిత్య ఇతి కిం।„విద్వాన్ఫ్స్నమేన యజతే”। అనిత్యోఽయం తకారః। యతః పదసమయే నాస్తి। తకారః పరో యస్మాదసౌ లక్షోక్తః ॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నే ప్రాతిశాఖ్య వివరణే గకార విసర్జనీయ పదాన్తనకారాణాం షత్వసత్వ నిరూపణం నామ షష్ఠోఽధ్యాయః॥

అథ షకారం చతుర్దశ ॥౬॥

శ్రియైనమః.

సప్తమో ధ్యాయః

సూత్రం:—అథ నకారో ణకారమ్॥ ౧॥

వై:—నకారో ణకారమాప్నోతీత్యధిక్రియతే। ద్వివిధం ణత్వమ్। నానాపదీయనిమిత్తం సమానపదనిమిత్తం చ। తత్ర పదసంహితాధికారేఽస్మిన్నానాపదీయనిమిత్తమేవ వచనార్హమితి తదిహోచ్యతే॥౧॥

త్రిభా:—అథేత్యయ మధికారః। నకారో ణకార మాపద్యత ఇత్యేతదధికృతం వేదితవ్యం। ఇత ఉత్తరం యద్వక్ష్యామః॥ ౧॥

సూత్రం:—షుషూకృధిసువః సమిన్ద్రా స్థూర్యురువాః షట్త్రి
గ్రామనిష్పూర్వాః॥ ౨॥

వై—షుషూ ఇత్యాదిషు పదేషు పూర్వేషు నకారో ణత్వమాప్నోతి। షు «ఊషుణః» । షూ «మోషూణః» । నన్వత్ర షుషూ ఇత్యనయోరన్యతరస్య గ్రహణే «అపి వికృతమ్» (1-51) ఇతి పరిభాషయా ఇతరస్యాపి నిమిత్తత్వం కిం నస్యాత్? తదుచ్యతే - విహితవికారయోగాద్వికృతం భవతి। న చాత్ర షుశబ్దస్య దీర్ఘాదేశో విధీయతే। షూ ఇత్యస్యతు యద్యపి హ్రస్వాదేశో విధీయతే। తథాప్యసౌ విభాగవిషయత్వాత్సంహితాయాం నోపకరోతి। అతః ఉభయం గృహ్యతే। తథాక్రమాధ్యాయే షత్వాభావవిషయే ణత్వం న భవతి॥ ప్రకృతిరూపస్య వికృతత్వాభావాత్। యథా—«ఊర్ధ్వ ఉ। ఊషుణః। సునః। న ఊతయే। మోషూణః। మో ఇతి మో। సూనః। న ఇన్ద్ర» । కృధిసువః «బ్రహ్మణా కృధి సువర్ణశుక్రమ్» । కృధీతి కిమ్? 'సువర్ణఘర్మ స్వాహా' । సమిన్ద్ర-'సమిన్ద్రణో మనసా' । సమితి కిమ్? 'ఇన్ద్రనర్బుద' । అస్థూరి-'అస్థూరిణో గార్హపత్యాని సన్తు' । ఉరు-'ఉరుకృదురుణస్కృధి'। వాః-'తస్మాద్వార్ణామవోహితమ్'। షట్-'షణ్ణవత్యైస్వాహా' । త్రి-'ఏవా త్రిణామన్' । గ్రామ-'గ్రామణ్యోగృహే' । «సర్వగ్రామణీయమ్» । నిః-«యన్నిర్ణిజా» ॥౨॥

త్రిభా:—షు। షూ। కృధిసువః-సమిన్ద్ర-అస్థూరి-ఉరు- వాః- షట్-త్రి-

గ్రామ_ని_ఏవం పూర్వో నకారో ణకారమాపద్యతే॥ యథా। ,,ఊర్ధ్వ ఊషుణః’’ ,,ఇన్ద్రాధర్తా గృహేషున,,’’ ఇత్యత్ర ణత్వం న భవతి।కథం।పదగ్రహణేష్వితివచనాత్ ,,మోషూణ ఇన్ద్ర’’। సుసూ ఇత్యేతయోః యదా షత్వం నాస్తి తదా ణత్వనిషేధార్థం వైకృతగ్రహణం । యథా— ,, సునః । నఊతయే’’ ,,సూనః న ఇన్ద్ర’’। ,,బ్రహ్మణా కృధి’’ । ,,సువర్ణ శుక్రం’’ । కృధీతి కిం। ,,సువర్ణజ్యోతిః’’ ,,సమిన్ద్రణో మనసా’’। సమితి కిం ।,,పర్త్రయోన్ద్రనర్ద బుద’’ । ,,అసూర్తిణో గార్హపత్యాని। ,,ఊరుణస్కృధి’’ । ,,తస్మాద్వార్ణామ’’ । ,,షణ్ణవత్యైస్వాహా । ,,తృణవస్తోమో’’ ,, గ్రామణీయం’’ ,,నిర్ణనిజతి’’ । విసర్గేణ కిం । ,,నినోరయిం’’॥ ౨॥

సూత్రం:—హన్యాదుప్యమానం చ॥ ౩॥

వై:—చశబ్దేన నిష్పూర్వ ఇత్యన్వాదిశ్యతే। ఆనన్తర్యార్థం వచనమ్। నిశ్శబ్దే పూర్వే హన్యాదుప్యమాన మిత్యనయో ర్నకారో ణత్వమాప్నోతి। ‚‚యోనేర్గర్భం నిహణ్యాత’’। ‚‚నిరుప్యమాణమభిమన్త్రయేత’’। అన్వాదేశేన కిం? ‚అగ్నిరనూత్థాయహన్యాత్’ । విసర్గేణ కిం? ‚న నిహన్యాత్’ ॥౩॥

త్రిభా:—చకారో నిష్పూర్వత్వమన్వాదిశతి । నిశ్శబ్దోత్తరయోర్హన్యాదుప్యమానమిత్యేతయోర్గ్రహణయోర్నకారో ణకారమాపద్యతే । యథా॥ యోనేర్గర్భం నిర్హణ్యాత్। ,,నిరుప్యమాణమభిమన్త్రయేత’’। అన్వాదేశః కిమర్థః। ,,ననిహన్యాన్నలోహితం కుర్యాత్’’॥ ౩॥

సూత్రం:—పారీపరిపరీప్రపూర్వః॥ ౪॥

వై:—పారీత్యాదిషు పదేషు పూర్వేషు నకారో ణత్వమాప్నోతి। ‚పారీణహ్యస్యేశే’। ‚అగ్రింపరిణయతి’। ‚ పీరవన్తంపరీణసం ’। ‚ప్రణీనాయమహాతే’ ॥౪॥

త్రిభా:—పారీ,పరి,పరీ, ప్ర ఏవం పూర్వో నకారో ణకారమాపద్యతే। యథా। ,,పారీణహ్యస్యేశే’’। ,, పరిణోరుద్రస్య’’ । ,, పీరవన్తం పరీణసం ’’। ,,ప్రణోదేవీ సరస్వతీ’’ ॥౪॥

సూత్రం:—అవర్ణవ్యవేతేఽపి॥ ౫॥

వై:—అపిశబ్దేనాత్ర పరిప్రపూర్వ ఇత్యనయోరన్వాదేశః । న కేవలమన్త్యస్య । కుతః? అవర్ణగ్రహణసామర్థ్యాత్ । పరిపూర్వస్య హ్రస్వదీర్ఘాభ్యాం వ్యవాయోఽస్తి । ప్రపూర్వస్య త్వకారేణైవ । తావన్మాత్రాన్వాదేశే త్వకారవ్యవేత ఇతి బ్రూయాత్ । ప్రతిపత్తి లాఘవాత్ । తథా "న తకారపరః" (7-16) ఇతి ప్రతిషేధసామర్థ్యాచ్చ పరిపూర్వోఽప్యన్వాదిశ్యతే । సహి తదేకవిషయః । అనన్తరార్థోఽయమారమ్భః । పరిపూర్వః ప్రపూర్వశ్చ అవర్ణవ్యవేతో నకారో ణత్వమాప్నోతి । "అగ్నింపర్యణయత్" । 'ఆగ్నీధ్రం పర్యాణీయాహవనీయస్య' । 'ప్రాణాయస్వాహా' । అవర్ణేతి కిమ్? 'ప్రేన్ద్రాగ్నీవిశ్వా' 'ఇన్ద్రః ప్రస్నాతు'॥ ౫॥

త్రిభా:— ,, అపిశబ్దః పర్యాద్యన్వాదేశకః" పర్యాదిపూర్వో నకార అవర్ణ వ్యవహితోఽపి ణత్వం భజతే । ,, అగ్నింపర్యణయత్" । పర్యాణీయా ,, ప్రాణాయస్వాహా" । ,, ప్రాణ్యాత్ప్రథమాం" । అవర్ణవ్యవేత ఇతి కిం । పరిమినుయాత్సన్త ,, ప్రమినామ వ్రతాని"॥ ౫॥

సూత్రం:—వాహన ఉహ్యమానో యానమయన్యవేనవర్జం చ॥ ౬॥

వై:—అయమప్యనన్తరార్థ ఆరమ్భః । చశబ్దేన ప్రపూర్వ ఇత్యన్వాదిశ్యతే । వాహన ఇత్యాదిషు నకారః ప్రశబ్దే పూర్వే ణత్వమాప్నోతి । వాహనః "ప్రవాహణో వహ్నిః" । ఉహ్యమానః - "ప్రోహ్యమాణః" । యానమ్ "యస్య ప్రయాణమ్" । అయన్నితి పదైకదేశః అనేకసఙ్గ్రహార్థః । "యో వై యజ్ఞస్య ప్రాయణం ప్రతిష్ఠామ్" । "ప్రాయణీయే చ" । యవేన - "తాసాముయన్తి ప్రయవేణ" । వన్నితి పదైకదేశగ్రహణముత్తరార్థమ్ । "యదివాతావత్ప్రవణమాసీత్" । అన్వాదేశేన కిమ్? 'అగ్నేః పురీషవాహనః' । 'ఉదయనం వేద' । 'అకృన్తన్ యవేన' । 'స్తేనాసస్తస్కరా వనే'॥ ౬॥

త్రిభా:— ,, వాహనః_ఉహ్యమానః_యానం_అయన్ - యవేన_వర్జ । ఏషుగ్రహణేషు చకారాకృష్ట ప్రపూర్వేషు నకారో ణత్వం భజతే । ,, ప్రవా

హాణోవహ్నిః" – „ప్రోహ్యమాణోధిపతిః" – „ప్రయాణమన్వన్య" –.„అయన్నితిపదైకదేశో బహూపాదానార్థః । తస్మాదాదిత్యః ప్రాయణీయః ।‚ ప్రాయణీయంకార్యం' । „ప్రాయణమేషా ప్రతిష్ఠా" । „ప్రాయణీయస్య పురోనువాక్యాః" । „ప్రాయణీయేహన్" । „ప్రయవణేపంచ" । వన్ ఇతి పదైకదేశో బహూపాదానార్థః । „యది వాతావత్రవణం" । „ఆహవనీయాత్ప్రవణగ్ంస్యాత్" । అన్వాదేశేన కిం? । „అసి హవ్యవాహనః" । „ఉదయనం వేద" ॥౬॥

సూత్రం:—ప్రపూర్వశ్చ॥ ౭॥

వై:— చ శబ్దేన వన్నిత్యన్వాదిశ్యతే । ప్రపూర్వో వన్నిత్యత్ర నకారో ణత్వమాప్నోతి । ‚ప్రవణేభిస్సజోషసః'॥ ౭॥

త్రిభా:— చకారాత్కృష్టే వన్నితి గ్రహణే నకారః ప్ర ఇత్యేవం పూర్వో ణత్వం భజతే । ప్రవణేభిస్సజోషసః॥ ౭॥

సూత్రం:—ఇన్ద్రోయజుః పూర్వ ఏనం కేన॥ ౮॥

వై:—ఇన్ద్రః, అయజుః, ఇత్యనయోః పూర్వయోః యథాక్రమం ఏనంకేన ఇత్యనయోః నకారో ణత్వమాప్నోతి । ‚ఇన్ద్ర ఏణం ప్రథమః' । ‚అయజుష్క్రేణ' । ఏవం పూర్వ ఇతి కిం? ‚ఈశ్వరా ఏనం ప్రదహః' । ‚ప్రోష్టీః కేనాప ఇతి' । ఏనమితికిం? ‚ఇన్ద్రోనస్తత్ర వృత్రహా' । కేనేత్యనుక్తే విధిర్నిర్విషయస్స్యాత్ । అనన్తరాసమ్భవాత్॥ ౮॥

త్రిభా:—ఇన్ద్రః । అయజుః ఇత్యేతం పూర్వయోః ఏనం కేన ఇత్యేతయోర్నకారో ణత్వం భజతే । „ఇంద్ర ఏణం ప్రథమః" । „అయజుష్క్రేణ క్రియతే" । ఏనం పూర్వ ఇతి కిం? । „యద్రేనం భూత్వా" । „బ్రహ్మవాదినః కేన" ఏనం కేనేతి కిం? । „ఇన్ద్రో నేషదతి" ॥౮॥

సూత్రం:—నృశ్రీపూర్వో మనాః॥ ౯ ॥

వై:—నృశ్రీ ఇత్యనయోః పూర్వయోర్మనా ఇతి నకారో ణత్వమాప్నోతి । ‚నృమణా అజస్రమ్' । శ్రీమణాః శతపయాః । నృశ్రీ పూర్వ ఇతికిమ్? మోహతమనాః । మనా ఇత్యనుక్తే విధిర్నిర్విషయస్స్యాత్ । అనన్తరాసమ్భవాత్॥ ౯॥

త్రిభా:—నృ । శ్రీ-ఏవం పూర్వో మనా ఇత్యత్ర నకారో ణత్వం భజతే , నృమణా అజస్రం । ,, శ్రీమణాశ్శతపయాః ’’ । ఏవం పూర్వ ఇతి కిం ? । ,,సుమ ‘నా ఉపాగహి ’’ ॥౯॥

అఙ్గానామోనేగానిగానాఙ్గ్యాని యామెన॥ ౧౦॥

వై:—అఙ్గానామిత్యాది ష్వఙ్గోత్తరపదేషు నకారోఽవగ్రహే సంహితాయాం ణత్వమాప్నోతి । అఙ్గానామ్ ‘యత్ర్యఙ్గాణాగ్ం సమవద్యతి’। ఓనే - ‘వాయవిష్టమెదురోణే’ । గాని - ‘అతిదుర్గాణి విశ్వా’ । గానాం - ‘సఖీనాం పురోగాణామ్’ । గ్యాని - ‘సువర్గ్యాణ్యాసన్’ । యామెన - ‘తానిన్ద్రోన్తర్యామెణ’॥ ౧౦॥

త్రిభా:—అంగానాం - ఓనే - గాని - గానాం - గ్యానియామెన । ఏషు నకారస్సగ్ంహితాయాం ణత్వం భజతే । యథా । ,, యత్ర్యంగాణాం’’ । ,,ఆయుషి నురోణే అతిదుర్గాణి విశ్వా ’’ । పురోగాణాం చక్షుషే । ,, సువర్గ్యాణ్యాసన్ ’’ । అన్తర్యామెణ ॥౧౦॥

రషః పూర్వో హావన్యహ్నహన్॥ ౧౧॥

వై:—రషఇత్యనయోః పదాన్తయోః పూర్వయోః హావనీ । అహ్న । హన్ । ఇత్యేతేషాం నకారో ణత్వమాప్నోతి । రపూర్వస్తావత్ ‘అగ్నిహోత్రహవణీ చ’ । ‘అపరాహ్ణే’ । హన్నితిపదైక దేశోఽపిగ్రాహ్య ఏవ । పదమాత్రగ్రహణే తు ష ఇతి నిమిత్తగ్రహణమనర్థకం స్యాత్ । తత్పూర్వకార్యభాజోఽసమ్భవాత్ । రపూర్వస్య తు హన్శబ్దస్య సమ్భవేఽపి తదీయస్యవిధేః ‘అన్తశ్చ’ (7-16) ఇతి నిషేధస్య నైకవిషయత్వా ద్విధినిషేధా వుభావప్యనారమ్భణీయౌ స్యాతామ్ । తత్సామర్థ్యాత్పదైకదేశస్యాప్యత్ర గ్రహణం యుక్తమితి స ఉదాహ్రియతే । ‘వృత్రహణం పురన్దరమ్’ । ‘వృత్రహణా జుషేథామ్’ । షః పూర్వస్తు హన్ శబ్ద ఏవ సమ్భవతి । స చ పదైకదేశ ఏవ । ‘రక్షోహణం వాజినమ్’ । ‘రక్షోహణః’ । ఏవం పూర్వ ఇతి కిమ్ ? ‘ఏణ్యహ్న’ । ‘ననిహన్యాత్’ । హావనీశబ్దప్రత్యుదాహరణం శాఖాన్తరే॥ ౧౧॥

త్రిభా:— హావనీ-అహ్న-హన్-ఏషు గ్రహణేషు నకారో రేఫపూర్వేష్వ

ఇత్యేవం పూర్వో వాణత్వం భజతే। యథా॥ ,, అగ్నిహోత్రహవణీచ '' ।,,శరద్య పరాహ్ణే '' । హన్నితి ప్రైకపదేశో బహూపాదానార్థః॥ రక్షోహణం । 'వైష్ణవీ రక్షోహణౌ '' । ',వృత్రహణం పురన్దరం '' । ఏవం పూర్వ ఇతి కిం? సాహ్నఏవాస్మై । ,, వలగహనః ''॥౧౧॥

సూత్రం:—రుపూర్వో మయాన్యనీ॥ ౧౨॥

వై:—రుశబ్దే పదాన్తే పూర్వే మయాని అనీ ఇత్యనయోః నకారో ణత్వమాప్నోతి । 'యానిహి దారుమయాణి' । 'త్వే వసూని పుర్వణీక' । ఏవం పూర్వ ఇతి కిమ్? "అశ్మన్మయాని" । 'స్వనీకసన్దృక్'॥

త్రిభా:—మయాని । అనీ ఇత్యత్ర నకారో రుపూర్వో ణత్వం భజతే॥ ,, దారుమయాణి పాత్రాణి '' - ,, త్వే వసూని పుర్వణీక హోతః '' - ఏవం పూర్వ ఇతి కిం? । ,, యాని మృన్మయాని '' ,, అగ్నయో నీకవతే '' । రేఫగ్రహణేన కిం? । ,, స్వనీకసందృక్ '' ॥౧౨॥

సూత్రం:—అ(వా)ఘూష పూర్వస్తృష్టమ్॥ ౧౩॥

వై:—ఏవం నానాపదీయనిమిత్తం నకారస్య ణత్వం విహితమ్ తస్యప్రతిషేధశ్చ వక్ష్యతే। అత్రాన్తరే తథయోర్ద్వయోరపి మూర్ధన్యాదేశో విధీయతే। రుపూర్వస్యానువృత్తిర్లభ్యత ఇతి॥

రుపూర్వ ఇత్యనువర్తత ఇత్యుక్తమ్ । అఘూపూర్వ ఇతి తు కార్యభాజ ఏవ విశేషణమాత్రం న నిమిత్తోపబన్ధః కార్యభాక్పదైకదేశత్వాత్ । షపూర్వ ఇత్యపి తథా। నానాపదీయత్వనియమాభావాత్ । తదయమర్థః రుశబ్దే పూర్వే అఘూశబ్దాత్పరస్య తకారస్య టత్వం భవతీతి, తథా పూర్వపదే నిమిత్తే షకారాత్పరస్య । సన్వత్ర కుతః పూర్వపదస్య నిమిత్తత్వమ్? ।అఘూపూర్వేణ సమభివ్యాహారాత్ పదాదిమధ్యవర్తినాం మూర్ధన్యాదేశానాం పూర్వపదనిమిత్తత్వ దర్శనాచ్చ । అఘూ 'దార్వాఘాటః', ష - 'అగ్నిష్టద్విశ్వమ్'। 'విప్రావర్ధన్తు సుష్టుతమ్'। అఘూపూర్వ ఇతి కిమ్? 'ఉరుతే యజ్ఞపతిః ప్రథతామ్'। పూర్వస్య షస్య టకారనిమిత్తత్వే వర్ణసంహితాస్యాత్ । నానాపదీయత్వ నియమాభావాత్ । అఘూపూర్వస్తృష్టమిత్యేతావదత్రోక్త్వా వర్ణసంహి

తాధికారే షపూర్వస్తష్టమిత్యుక్తం చేద్వ్యస్తరస్స్యాత్ । తస్మాదత్ర పూర్వపదస్య నిమిత్తత్వమాశ్రయితవ్యమ్ । ఆఘూపూర్వస్య తు పూర్వ పదమాత్రనిమిత్తత్వే ఆకారఘూశబ్దయోః పృథగ్విశేషణ శఙ్కయా ‘ తేజ ఏవాత్మన్ధత్తే ’ । ‘ వయగ్ం సఙ్ఘాతంజేష్మ ’ । ఇత్యాద్యా టత్వం స్యాత్ । రుపూర్వానువృత్తౌ తు ఆఘూశబ్ద ఏకఏవై తద్విశేషణం సిధ్యతి । అన్యే త్వస్య సూత్రస్య ఆదితో వకారమధికం పఠన్తో వాఘూశబ్దం షకారంచైవ నిమిత్తమాహుః తేషాం వర్ణసంహితాపత్తేర్ణత్వ విధినిషేధయోర్మధ్యే సఙ్గతిర్నస్యాత్ ॥ ౧౩॥

త్రిభా:—వాఘూ ॥ ఇత్యేవం పూర్వః షకారపూర్వో వా తకారః టకారం భజతే । యథా॥ ,,దార్వాఘాట ఇతిదారుఆఘాతః” । ,,ఆయుష్ట ఆయుర్దాః” వాఘూ ఇతి కిం? । ,, ప్రఘాత ఆదిత్యానాం ” షపూర్వ ఇతి కిం? ,, అగ్నిస్తే తేజః ”॥౧౩॥

సూత్రం:— థశ్చరమ్॥ ౧౪॥

వై:— చశబ్దాన్వాదిష్టషపూర్వస్థకారః పూర్వపద సంహితాయాం ఠత్వమాప్నోతి । ‘ఆపోహిష్ఠామయోభువః’ । “ద్యవిష్ఠ ఆఖరేష్ఠః” । అన్వాదేశేన కిం? ‘వాయవస్థ’ । నన్వత్ర షకారస్య నిమిత్తత్వోపపత్తేః కిమర్థం నిమిత్తాన్తరాశ్రయణ గౌరవమభ్యుపగమ్యతే? నైతదస్తి । నహ్యేతదర్థమిహ పృథక్పదసంహితా పరిగృహ్యతే । కిన్త్వన్యార్థం పరిగృహీతాత్రాపి సమ్బధ్యతే । అతో న గౌరవదోషః॥ ౧౪॥

త్రిభా:—చకారః షకారపూర్వత్వా కర్షకః । థకారః షకారపూర్వ ఠకారం భజతే । ,,గోష్ఠంమా” । ఆపోహిష్ఠామయోభువః । ఏవం పూర్వ ఇతి కిం? । ,, గచ్ఛ గోస్థానం ” ॥౧౪॥

సూత్రం:— న తకారపరః॥౧౫॥

వై:—అత్ర నకారస్య మూర్ధన్యాదేశః ప్రతిషిధ్యతే । నానన్తరయోస్తథయోః । కుతః? సమ్భవాసమ్భవాభ్యాం । తదయమర్థః తకారపరో నకారో ణత్వం న ప్రాప్నోతి । ‘ పర్యన్తరిక్షాత్ ’ । “అవర్ణవ్యవేతోపి” (7-5) ఇతి ప్రాప్తిః॥ ౧౫॥

త్రిభా:—వాఘూపాది విధిరనధికృతత్వాదుత్పన్నప్రధ్వంసీ । తస్మాదత్ర నాయంనిషేధః కిన్తు ప్రకృతో ణత్వ విధిరనేన విషయీక్రియతే । తకారపరో నకారో ణత్వం నాపద్యతే । „పర్యన్తరిక్షాత్" । „పారీపరిపరీ ప్రపూర్వః"-అవర్ణవ్యవేతో ప్యేతాభ్యాం ప్రాప్తిః॥ ౧౫॥

సూత్రం:—నహ్యతినూనం నృత్యన్త్యన్యోన్యాభిరన్యాన్యం తశ్చాన్తశ్చ॥ ౧౬॥

వై:—నహ్యతీత్యాదిషుయో నకారః యశ్చపదాన్తః న ణత్వం న ప్రాప్నోతి । నహ్యతి ‘వాససా పర్యానహ్యతి’ । నూనమ్ - ‘ప్రనూనం పూర్ణవన్ధురః’ । నృత్యన్తి - ‘మార్జాలీయం పరినృత్యన్తి’, అన్యః - ‘ప్రాన్యః శంసతి’ । అన్యాభిః - ‘ప్రాన్యాభిర్యచ్ఛతి’ । అన్యాని- ‘ప్రాన్యాని పాత్రాణి’ । “పారీపరిపరీ” (7-4,5) ఇత్యాది సూత్రద్వయేన ప్రాప్తిః । అన్ ఇతి సామాన్యరూపగ్రహణే ‘అగ్రం పర్యణయత్’ ఇత్యాదే రకారవ్యవేతస్య సర్వస్య ప్రతిషేధప్రసఙ్గాత్ “అవర్ణవ్యవేతోఽపి” (7-5) ఇతి సూత్రస్య వ్యాకోపస్స్యాత్ । అన్తః-‘అతిష్ఠవృత్రహన్ రథమ్’ । “రషః పూర్వః” (7-11) ఇతిప్రాప్తిః । నను „ఇన్ద్రాయత్వా వృత్రఘ్నే" ఇత్యాదావహన్ శబ్దవికారత్వాత్ „అపివికృతమ్" (1-51) ఇతి ఘకారాత్పరస్య నకారస్య ణత్వం కస్మాన్నభవతి? తదుచ్యతే- „పదగ్రహణేషు పదంగమ్యేత" (1-50) ఇత్యస్మిన్విషయేహి „అపివికృతం" (1-51) ఇతి విధిర్భవతి । ఇహ తు పదం గమ్యేతేతి న నియమః ఇత్యుపపాదితమ్ । యచ్చ ఏతచ్ఛాస్త్రవిహితవికారయోగి తదేవ వికృతం గృహ్యతే । తతశ్చ „అపి వికృతమ్" (1-51) ఇతి పరిభాషాయా నాయం విషయ ఇతి ప్రాపకాభావాదేవ న భవతి । న హి వృత్రఘ్న ఇత్యాదావహన్ శబ్దాంశస్య సమామ్నాయసిద్ధం మూలశాస్త్రసిద్ధం వా పదత్వమస్తి । న చాస్మిన్ శాస్త్రే తస్యోపధాలోపో ఘత్వం వా విధీయతే । మూలశాస్త్ర విహితానామపి వికారాణామిహ పరిగ్రహే తేషాం సర్వేషామవశ్యం వేద్యత్వాపత్తేస్తత్సాపేక్షమిదం శాస్త్రం తతోఽపి గురుతరం సల్లాఘవార్థతారమ్భహేతుమతీయాత । అతఏవ „పారీపరి

పరి” (7-4) ఇత్యేవమాదిషు నైకశబ్దగ్రహణం క్రియతే । తస్మాదేత చ్ఛాస్త్రవిహితాదేవ వికారాద్వికృతమిహ గృహ్యేత ఇత్యలమతి ప్రసఙ్గేన॥ ౧౬॥

ఇత్యాచార్యగార్గ్య గోపాలమిశ్రవిరచితే వైదికాభరణాఖ్య ప్రాతిశాఖ్యవ్యాఖ్యానే సప్తమోఽధ్యాయః.

త్రిభా—చకారో నిషేధాకర్షకః। నహ్యతి - నూనం-నృత్యన్తి- అన్యః- అన్యాభిః-అన్యాని ఏషు గ్రహణేషు నకారః పదాన్తశ్చనకారః ణత్వం నభజతే। ,, వాఙ్సపాపర్యానహ్యతి ” । అవర్ణ్యవేతో క్షితిప్రాప్తిః ” । ,,ప్రనూనం పూర్ణబన్ధురః” । ,, పరినృత్యన్తి ” । ,, ప్రాన్యశ్యగంసతి ” । ,, ప్రాన్యాభిర్యచ్ఛతి”। ,, ప్రాన్యాని పాత్రాణి” పారీపరీత్యేషాం ప్రాప్తిః । అనిత్యేతావతా సిద్ధే అన్యో న్యాభిరన్యానితి కిం? ప్రతిపదపాఠేన॥ అనుప్రాణ్యా త్ప్రథమామిత్యత్రైషనిషేధః ప్రసరతి। పదాన్తో నకారో ణత్వంన భజతే। నృత్రిహఙ్షూచ్ఛర విద్వాన్ రథః పూర్వ ఇతి ప్రాప్తిః॥ అథనకారో ణకారంషోడశ ॥౧౬॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నే ప్రాతిశాఖ్య వివరణే నత-ధకారాణాం ణత్వ ఖత్వ తత్వ-నిరూపణం నకారస్యణత్వ నిషేధ నిరూపణం
నామ సప్తమోధ్యాయః॥ ౭॥

—:శ్రీరస్తు-శ్రీః-శ్రీః:—

అష్టమోధ్యాయః.

సూత్రం:—అథ ప్రథమః॥ ౧॥

వై:—ఇహ ప్రథమోవిశేషవర్ణః కార్యభాక్త్వేన అధిక్రియతే। తస్యైవాత్ర వికారాత్ అన్యస్య ఆఽధికారాత్॥ ౧॥

త్రిభా:—,, అథేత్యయమధికారః । ప్రథమ ఇత్యేతదధికృతం వేదితవ్యం ఇతఉత్తరం యద్వక్ష్యామః । అథ విసర్జనీయః ఇతి పర్యన్తోఽయమధికారః॥౧॥

సూత్రం;—ఉత్తమపర ఉత్తమగంసవర్ణీయమ్॥ ౨।

వై!—ఉత్తమె పదాదౌ పరతః ప్రథమః స్వసమానవర్గీయం ఉత్తమం ప్రతిపద్యతే। "వాఙ్మఆసన్" । 'షణ్ణవత్యై స్వాహా' । 'అవతాన్మానాథితమ్' । ఉత్తరసూత్రస్యాయమపవాదః । ఉత్తమపర ఇతి కిం? 'హవ్యవాడ్జుహ్వాస్యః' । పదసంహితాయాం కిమ్? 'రుక్మముప దధాతి' ॥౨॥

త్రిభా:—ఉత్తమపరః ప్రథమ ఆత్మనస్సవర్గీయముత్తమ మాపద్యతే। యథా। "వాఙ్మఅసన్" । "షణ్ణవత్యై స్వాహా" । "తన్మహేన్ద్రస్య"– ఏవం పరఇతి కిం? । "వాక్త ఆ" । ప్రథమ ఇతి కిం? । "ఇమాంనోవాచం" । ఉత్తమః పరో యస్మాదసౌ ఉత్తమపరః॥ ౨॥

సూత్రం:— తృతీయగ్ం స్వరఘోషవత్పరః॥ 3॥

వై:— స్వరేషు ఘోషవత్సు చ పదాదిషు పరతః ప్రథమ స్తృతీయం ప్రపద్యతే । "ప్రాగపాగుదగధరాక్" । 'విరాడసి'। 'హవ్యవాడ్జుహ్వాస్యః' । 'తదుద్రస్య రుద్రత్వమ్' । 'తద్ధిరణ్యమభవత్'। ఏతత్పర ఇతి కిమ్? 'ఋక్ఛమె' । పదసంహితాయాం కిమ్? 'త్రికకుద్వా ఏషయజ్ఞః' । 'పరిపతయెత్వాగృణ్ణామి' ॥3॥

త్రిభా:—స్వరపరో వా ఘోషవత్పరో వా ప్రథమః సవర్గీయం తృతీయమాపద్యతే। "యథా–"ఋధగయాడ్బృధగుత"। "యడ్వైహోతా" । ఇత్యాది॥ స్వరాశ్చ ఘోషవన్తశ్చ స్వరఘోషవన్తః తేపరే యస్మాదసౌ తథోక్తః॥ 3॥

సూత్రం:— కకుచ్చ మకారపరః॥ ౪॥

వై:—చ శబ్దేన తృతీయమిత్యన్వాదిశ్యతే । కకుదిత్యత్ర ప్రథమః తృతీయమాపద్యతే మకారె పదాదౌ పరతః। 'కకుద్మాన్' । కకుదితి కిమ్? 'ఉన్మాద్యేత్'। మకారపర ఇతికిమ్? 'కకుచ్ఛన్దః' । "ఉత్తమపర ఉత్తమమ్" (8-2) ఇత్యస్యాపవాదః॥ ౪॥

త్రిభా:—కకుదిత్యస్మిన్గ్రహణె అన్త్యోవర్ణో మకారపరశ్చకారాకృష్టం తృతీయం సవర్గీయ మాపద్యతె । యథా ॥ "కకుద్మాన్ప్రతూర్తిః" । కకుదితికిం? 'యఉన్మాద్యేత్' । ఏవం పరఇతి కిం? । 'కకుచ్ఛన్దః' । మకారః పరో యస్మాదసౌ మకారపరః। ఉత్తమపర ఉత్తమం సవర్గీయ మిత్యస్యాపవాదోయం॥ ౪॥

సూత్రం:— అథ విసర్జనీయః॥ ౫॥

వై:— విసర్జనీయః కార్యభాక్త్వేనాధిక్రియతే । అన్యస్య అభిధానాత్ ॥ ౫॥

త్రిభా:—అథేత్యయమధికారః అథశబ్దో విసర్జనీయం లక్ష్యత్వేన అధికరోతి। ఇత ఉత్తరం యద్వక్ష్యామః। అథ స్వరపరో యకారమిత్యవధిభూతోఽయమధికారః॥

సూత్రం:— రేఫమేతేషు॥ ౬॥

వై:—ఏతేషు ఆసన్నేషు స్వరేషు ఘోషవత్సు చ పరతః విసర్జనీయో రేఫం ప్రతిపద్యతే । 'ప్రజావతీరనమీవాః' । 'అగ్నిర్గృహపతిః' । 'మయోభూర్వాతః' । ఏతేష్వితి కిమ్ ? 'మహీవర్చః క్షత్రియాయ'॥ ౬॥

త్రిభా:—ఏతేషు స్వరేషు ఘోషవత్సు చ పరతో విసర్జనీయో రేఫమాపద్యతే । యథా । "తదగ్నిరాహ" । "ఆశీర్మ ఊర్జం" । ఏతేష్వితి బహువచనాంతస్య సర్వనామ్నో నిర్దేశాత్స్వరఘోషవతాం పరనిమిత్తానాముపాదానం తేషామేవ పరిష్కృతత్వాత్। ఏతేష్వితి కిం ? । 'అగ్నిశ్చ మ ఇంద్రశ్చ మే'॥ ౬॥

సూత్రం:— న రేఫ పరః॥ ౭॥

వై:— రేఫపరో విసర్జనీయో రేఫం న ప్రతిపద్యతే । 'జాయ ఏహి సువో రోహావ' । 'అశ్వైరథభిః'॥ ౭॥

త్రిభా:—రేఫపరో విసర్జనీయో రేఫంనాపద్యతే । యథా॥ "సువో రోహావ" । "అహోరాత్రైః" । ఘోషవత్త్వాద్రేఫస్య పూర్వవిధిప్రాప్తిః । రేఫ పరో యస్మాదసౌ రేఫపరః॥ ౭॥

సూత్రం:— ప్రాతర్భ్రాతర్వ్యహః రథరజీగరకరనం తర్ద్వివస్స్వవః పునరహారహః ప్రాతర్వస్తః శమితస్సవిత స్సనుత స్తనుతస్తోతహోతః పితర్మాతర్యష్ట రష్టగ్నెష్ట స్త్వష్టః॥ ౮॥

వై:—ఏతదాదీని రేఫాదేశవిధాయకాని సూత్రాణి "ఓకారమస్సర్వోఽకారపరః" (9-7) ఇత్యాదీనాం చతుర్ణాం సూత్రాణామపవాదతయారభ్యన్తే । ప్రాః, అభాః, ఇత్యాదీనాం విసర్జనీయః స్వరేషు రేఫవ్యతిరిక్త ఘోషవత్సు చ పరతః రేఫం ప్రతిపద్యతే । అత్ర 'న రేఫపరః' (౮-౭) ఇత్యుక్తత్వాత్ రేఫవ్యతిరిక్త ఘోషవత్సు ఇతిలభ్యతే- ప్రాః-

‘దృగ్ంహస్వ మాహ్వోర్వసూనామ్’ । అభాః- ‘యోనావభారుఖా’ । వాః- ‘తస్మాద్వార్ణామవో హితమ్’- । హాః- ‘మాపరిహారావమ్’ “అప్యకారాది” (1-52) ఇతివచనాత్ ‘పునరాహార్జాతవేదాః’ ఇత్యప్యుదాహరణమ్। అబిభః- “తాగ్ంసంవత్సరమబిభః” । “ఇతిపరో౽పి” (8-12) ఇతి పరమతం వక్ష్యతి. తస్మిన్పక్షే ఇదముదాహరణమ్,- “తాం-సంవత్సరమితి-సం, వత్సరమ్. అబిభరితి” । నచ పరమతానుసారేణ కార్యవిధిరోపపద్యతే । “అనునాసికే౽నునాసికమ్” (10-11) ఇత్యాదిషు దర్శనాత్ । ఏవం పితరిత్యాదిష్వపి ద్రష్టవ్యమ్. । తథా చ- అబిభః పితరిత్యాదీనాం రేఫాదేశస్యాన్యథోపపన్నత్వాన్నాస్య శాస్త్రస్య జటాయాం తాత్పర్యం శక్యతే కల్పయితుమ్. అజీగః- అజీగరిత్యజీగః । “ఓషధీః । అజీగరితి” । స ఏష పరమతసిద్ధ ఇతి కరణః పదాధ్యాయే క్రమాధ్యాయే చ పరిగ్రాహ్యః । అకః- “అధరాగ్ం అకః- అకరిత్యకః” । యజ్ఞమేవాకర్విష్ణో॥ నను ‘కరావరనుదాత్తేపదే’ (8-9) ఇతి వక్ష్యతి- తతః “అప్యకారాది” (1-52) ఇతి వచనాత్ ఏతదపి సిద్ధ్యతి । సత్యం క్వచిత్సిద్ధ్యతి । “అకస్సలోకమ్” ఇత్యత్ర తు న సిద్ధ్యతి “అకరితి । సః । లోకమ్.” । అనన్తః- ‘అనన్తరాయాయ.’ । అత్రాద్యుదాత్తత్వాత్ ‘అన్తరనాద్యుదాత్తే’ (8-10) ఇతి న భవతి । వివః - “అసతశ్చవివః । “వివరితి వివః.” । సువః- ‘సువరసి సువర్మే’ । పునః- ‘పునరూర్జా’ । అహరహః- అహశ్శబ్దాత్పరస్మిన్నహశ్శబ్దే విసర్జనీయో గృహ్యతే । ‘యో౽హరహరాహృత్య.’ । ప్రాతః- “వసన్తా ప్రాతరాగ్నేయీం.” । వస్తః- ‘దోషావస్తర్ధియా వయమ్’ । శమితః - ‘శృతగ్ం హవీ శ్శమితరితి.’ । సవితః- ‘దేవ సవితరేతత్.’ । సనుతః- ‘సనుతర్యుయోతు.’ । “స్తనుతరితి” శాఖాన్తరే.। స్తోతః- ‘ఏతగ్గ్ంస్తోతరేతేన’ ’ హోతః-‘యథా హోతర్మనుమః.’ । పితః- “మరుతాం పితస్తదహమ్ పితరితి”॥ మాతః- ‘పృథివిమాతర్మామా’ । యష్టః- ‘అగ్నే యష్టరిదం నమః.’ । ఏష్టః- “ఏష్టారాయః ఏష్టరితి.” । నేష్టః- “నేష్టః పత్నీమ్- నేష్టరితి” । త్వష్టః- ‘దేవత్వష్టర్వసురణ్వ’ । ఏవం పరణితికిమ్ ? ‘సువశ్చ మూర్ధా చ’॥ ౮॥

త్రిభా:—హ్వాః - అభాః - వాః - హాః - అబిభః - అజీగః - అకః - అనన్తః - వివః - సువః - పునః - అహరహః - ప్రాతః - వస్తః - శమితః - సవితః - సనుతః - స్తనుతః - స్తోతః - హోతః - పితః - మాతః - యష్టః - ఏష్టః - నేష్టః త్వష్టః - ఏషు విసర్జనీయో రేఫమాపద్యతే । స్వరఘోషవత్పరః_యథా । ,, మాహ్వార్వసూనాం ” - యోనాఽభారుఖా । ,, తస్మాద్వాణామ ” । ,మామేప్రహారస్తే ” ।..అబిభస్తం తమబిభరబిభస్తం ”_,, ఓషధీరజీగరజీగరోషధీరోషధీరజీగః అజీగరిత్యజీగః ” । ,, దేవతాక్రరజత్షీరేణ ” ।కరావరనుదాత్తే పదఇతి వక్ష్యతి। తేనైతత్తదపి సిధ్యతి । అప్యకరాదీతినచనాదిరితిచేత్॥ నైవం॥ అనుదాత్తే పదే కర్తవ్యే తద్భవతి । ఇదన్తు అన్యస్వరస్వీకారార్థమపి । యథా। ,,అర్వాకరకరర్వార్వాకః ”। అన్త్యుదాత్తస్త్వయం । ,, యఙ్ఞపరుషోఽనన్తరిత్యే ” । అన్తరనాద్యుదాత్త ఇతి వక్ష్యతి_ తస్మాదనాకరాదిచేతి వచనాత్సిధ్యతీతిచేత్ । నైవం । అనాద్యుదాత్తే తద్భవతి । ఆద్యుదాత్తస్త్వయమితి గ్రహణం । చవివర్వివశ్చచవివః - వివరితివివః - ,,సువరసిసువమేయన్న ” । ,, పునరాసద్యసదనం ” - ,, అహరహాహావిధానినాం ” । ఆహో హారితి ఇంగ్యాన్తో నిషిధ్యత ఇత్యేవం రూపస్యాయంనియమః॥ ,, ప్రాతరుపసదః ” । ,,గోపాసన్తఽయాసయం ” । ,,హావీ శమితరితి ”। దేవసవితరేతత్తే ” । ,, వృషస్న్వసతయుఃయోతు ”స్తనుతరితి శాఖాన్తర । ,, ఏతగ్గ్ంస్తోతరేతేన ” । ,, హోతర్యవిష్ఠ ” । మరుతాంపితః పితర్మరుతాం మరుతాంపితః । ,, పృథివిమాతర్మామాహింగ్ంసీః ” । ,, అగ్నేయష్టరిదంనమః ” । ఆశీయేష్టరేష్టరశీయాశీయేష్టః । ,, నేష్టః పత్నీం పత్నీం నేష్టర్నేష్టః పత్నీం ” - ,, శివస్త్వష్టరిహాగహి ”। స్వరఘోషవత్పరగ్రహణకం ? । ,, అబిభస్తం భూతాని ” । ,, పునస్తేమేషాం ” ,, అన్నిపూర్వస్తు లుప్యతే ” ఇతి క్వచిల్లోపప్రాప్తిః । అథ స్వరపరోయకారమితి క్వచిద్యత్వప్రాప్తిః । ఓకారమస్వరోవ్కారపర ఇతి క్వచిదోత్వప్రాప్తిః - తా ఏతాః ప్రాప్తీః ప్రతిషేద్ధుంహ్వారభారాద్యారంభః॥ ౯॥

సూత్రం—కరావరనుదాత్తే పదే॥ ౯ ॥

నైః—కః, ఆవః, ఇత్యనుదాత్తే పదే వర్తమానో విసర్జనీయః రేఫం ప్రపద్యతే స్వరేషు రేఫవ్యతిరిక్తఘోషవత్సు చ పరతః । ‹మిథు యాకర్భాగధేయమ్’ । ‹వేన ఆవః - ఆవరిత్యావః.’ । అనుదాత్త ఇతి కిమ్? ‹కోఽస్యేశ్వరః.’ । ‹ఆవో వాజేషు’ । పదఇతి కిమ్? పదద్వయస్యోత్తరపదే మాభూత్. ‹ఆవోఽర్వాచీ’ । ‹ఆవోదేవాస ఈమహే.’ ।

పదగ్రహణపరిభాషయా సిద్ధే పద ఇత్యేకవచనాన్తస్యాధికస్య ప్రయోగాదేతత్సిద్ధం భవతి.॥ ౯॥

త్రిభా:—కః-అవః-ఇత్యేతయో ర్విసర్జనీయః । పదకాలె అనుదాత్తేపదె వర్తమాన స్వరఘోషవత్పరో రేఫమాపద్యతె । ,, మిథుర్యాకర్భాగధేయం'' ,, సురుచోవెన ఆవః'' । ,,ఆవరిత్యావః'' । అనుదాత్త ఇతికిం? । ,,కోన్వేశ్వరః''- ,,ఆవోవాజేషుయంజునాః'' । ఏవం పర ఇతి కిం? । ,,అధిపామకస్సమష్ట్యై॥ ౯॥

సూత్రం— అన్తరనాద్యుదాత్తే॥ ౧౦॥

వై— అన్తరిత్యనుదాత్తే పదె వర్తమానో విసర్జనీయో రేఫమాపద్యతె స్వరేషు రేఫవ్యతిరిక్త ఘోషవత్సు చ పరతః । ‹అన్తరుర్వన్తరిక్షమ్› । ‹అన్తర్వ్వేది సం యాతి› । అనాద్యుదాత్త ఇతి కిమ్ ‹ఏవాన్తోనాస్తియత్›॥ ౧౦॥

త్రిభా:— అన్తరిత్యస్మిన్పదె అనాద్యుదాత్తే విసర్జనీయః స్వరఘోషవత్పరో రేఫమాప్నోతి । ,,అన్తరగ్నేరుచా'' । ,,అగ్నిమన్తర్భరిష్యన్తీ'' । ‹అన్తర్యామెమఘవన్'' । అనాద్యుదాత్త ఇతికిం? । ,,ఏషోన్తోన్తం మనుష్యః'' । ఏవం పర ఇతి కిం? । ,,అన్తస్తెదధామి'' । అన్తోదాత్త ఇతి వక్తవ్యే బహుస్వరత్వం బహూపాదానార్థం । అన్యథాహ్యన్తోదాత్తస్యైవస్యాత్ । ఇహతు న స్యాత్ । ,,అన్తర్వ్వదిమిథునా'' । ,,అన్తర్యామె మఘవన్'' । ఆదావుదాత్తో యస్య తదాద్యుదాత్తం । న ఆద్యుదాత్తం అనాద్యుదాత్తం । తస్మిన్ ॥ ౧౦॥

సూత్రం:— ఆవృత్పరః॥ ౧౧॥

వై:— ఆవృచ్ఛబ్దె పరతో విసర్జనీయో రేఫమాపద్యతె. । ‹జిహ్వారావృత్స్వాహా›॥ ౧౧॥

త్రిభా:—ఆవృదిత్యేవం పరో విసర్జనీయో రేఫమాప్నోతి । ,,జిహ్వారావృత్స్వాహా । ఉగ్రావృత్స్వాహా'' । ,,భీమరావృత్స్వాహా'' ॥౧౧॥

సూత్రం:—ఇతి పరోఽపి॥ ౧౨॥

వై:— తదేవ మవర్ణపూర్వస్య విసర్జనీయస్య భావలోపయత్వానాం అపవాదత్వేన ‹హ్వారభార్› ఇత్యాదిసూత్రైః రేఫాదేశ ఉక్తః । తస్యావ్యాప్తిరతివ్యాప్తిశ్చ పరిహరిష్యతె. । అతాన్తరె రేఫవిసర్జనీయాన్తానాం హ్వారభారిత్యాదిపదానాం పదాధ్యాయె పరమతసిద్ధో

విశేష ఉచ్యతే॥ ప్రగ్రహాధ్యాయవద్వ్యాఖ్యేయమ్ । యోఽయం రేఫీ కథితః హ్వారభారిత్యాదిపదేషు విసర్జనీయః సఖలు పదాధ్యాయే ఇతి పరశ్చ భవతి- కేవలశ్చ- తత్ర యస్యసంహితాయాం నిమిత్త సంయోగాద్రేఫత్వ మభివ్యజ్యతే స పదాధ్యాయే కేవలః ప్రయుజ్యతే । అన్యత్ర త్వితిపరః । యథా- "ద్రుగంహస్వమాహ్వః" "అగ్నిగంస్వయోనావభారుఖతికేవలః" "తాం । సంవత్సరమితి- సంవత్సరమ్ । అబిభరితి" । "అత్ । ఇత్ । గ్రిష్వః । ఓషధీః । అజీగరితి" । ఏవమాదిరితిపరః । సోఽయం బహ్వృచానాం పక్షః । అన్యేతు వ్యాచక్షతే- యోఽయమావృత్పరో విసర్జనీయః స ఇతిశబ్దే పరతో రేఫం ప్రపద్యతే । అస్య- "అవృపాదితి శ్రుతరావృత్స్వహా" ఇత్యత్ర "ఇతిశ్రుతః" ఇత్యస్య క్రమస్య జటోదాహరణమితి "ఇతిశ్రుత శ్రుతరితీతి శ్రుతః" ఇతి । తదయుక్తమ్,- పరనిమిత్తాన్తరవతి విధ్యన్తరే విధ్యన్తరోక్త పరనిమిత్తసమ్బన్ధస్య కార్యభాజస్సమ్బన్ధాయోగాత్. తథాభ్యుపగమే "ఓకారమస్వరోఽకారపరః" (9-7) "ఘోషవత్పరశ్చ" (9-8) ఇత్యత్రాపి అకారపరతయా క్వచిద్దృష్టస్యైవ అఃకారస్యాన్యత్ర ఘోషవత్పరత్వే ఓభావః స్యాత్ - "ఆవోర్వాచీ" "ఆనో గవాస ఈమహే" ఇతి । ఇతరస్యతు నస్యాత్ । "అయజ్ఞో వా ఏషః" "రజనోన్యై కౌణేయః" ఇతి । కిఞ్చ- ఏవమనుచితాపి క్లిష్టంరాశ్రీయేతయది కిఞ్చిదనన్యథాసిద్ధం సమామ్నాన రూపమనయా సిద్ధ్యేత్. న త్వేతదస్తి. నన్వేవమనభ్యుపగమే ఇతి శబ్దపరస్య సర్వస్య విసర్జనీయస్య రేఫాదేశస్స్యాత్ । 'మాప్రహారావయోన్యైఙ్శ్రిత ఇతి తే అబ్రూతామ్' తతోవరం క్వచిజ్జటాయాం రేఫాపాదనమ్, తస్యాస్త్వ సమామ్నాతత్వాత్ । నహిశక్యతే వక్తుమయుక్తోఽత్ర రేఫాదేశ ఇతి । హన్తైవముచితార్థాప్రతిభానమూల మేతద్వ్యాఖ్యానమిత్యుక్తం భవతి । ప్రసిద్ధో హి రేఫిణాం అవ్యక్తరేఫాణామితి కరణో బహ్వృచానాం పదాధ్యాయే । తదభావశ్చ వ్యక్తరేఫాణామ్ । ప్రసిద్ధశ్చాస్మచ్ఛాస్త్రే తత్ర తత్ర పరమతోపన్యాసః । ప్రసిద్ధాచ యథోక్తా వ్యాఖ్యా ప్రగ్రహాధ్యాయే । అతో నేదం సూత్రం రేఫాదేశస్య విధా

యకం, కిన్త్వితికరణస్యేతి స జటారూపం దూషయితవ్యమ్॥ ౧౨॥

త్రి భా:—అపిశబ్దః అవృత్పరం విసర్జనీయ మన్వాదిశతి । అసౌ విసర్జనీయ ఇతిపరోఽపి రేఫమాప్నోతి ।, ఇతి శ్రుతః శుశ్రుతరితీతిశుశ్రుతః” । అన్వాదేశః కిమర్థః । హావన శుశ్రుతోఽహవం । ఇతిః పరో యస్మాదసౌ ఇతిపరః॥ ౧౨॥

సూత్రం:—అహారహస్స్వరనిఙ్గ్యన్తః॥ ౧౩॥

వై:—నను హ్వారభార్, ఇత్యాదిసూత్రమయుక్తం అవ్యాప్త్యతివ్యాప్తిభ్యామ్। తథాహి-అహశ్శబ్దపూర్వకస్యాహశ్శబ్దస్య రేఫాదేశ ఉక్తః సోఽతత్పూర్వకే నస్యాత్ ‘రాత్రియా అధ్యహరభి’ ‘అహర్మ్నగంసేన’. కిఞ్చ హస్సువశ్శబ్దావవిశేషేణ గృహీతౌ । తేన ‘షడహాభవన్తి’. ‘యేదేవా దేవసువస్థన’ ఇత్యత్రాపిస్యాత్ । తత్పరిహారాయేదం సూత్రమారభ్యతే. అహః, అహః, సువః, ఇత్యేతేషు విసర్జనీయః ఇఙ్గ్యన్తేతరః స్వరేషు రేఫవ్యతిరిక్త ఘోషవత్సు చ పరతో రేఫం ప్రపద్యతే । అనిఙ్గ్యస్యాన్త ఇతి విగ్రహస్త్వయుక్తః, సువశ్శబ్దే తదసమ్భవాత్. ఏతే నఙ్గ్యన్త వ్యతిరిక్తస్య అహశ్శబ్దస్య రేఫాదేశవిధానాదవ్యాప్తిః పరిహృతా । “అధ్యహరభి” । “అహర ంసేన”-॥ తథా- హస్సువశ్శబ్దయోరపి ‘హ్వారభార్’ ఇత్యాదిసూత్రే అనిఙ్గ్యన్తయోరేవ గ్రహణమితి తతోఽతిరిక్తః- ‘షడహా భవన్తి’ ‘యేదేవా దేవసువస్థన’ ఇత్యాదావనాతివ్యాప్తిః । నన్వేవం సతి “హ్వారభార్” ఇత్యాదిసూత్రే సువర్గ్రహణమనర్థకమ్ । తదభావేఽపి కార్యోపపత్తేః । నైతదస్తి । ఇహ రేఫ విసర్జనీయాన్తానాం హ్వారభారిత్యాదీనాం పదానామితికరణే విధిత్సితః స తేషాం పురస్తాద్విధాతుం నశక్యతే. “నరేఫపరః” (8-7) ఇతి ప్రతిషేధస్యానన్వయాపత్తేః యద్యుచ్యేత వ్యాఖ్యానతస్తదన్వయః ప్రతిపత్స్యత ఇతి । ఏవమపి హ్వారభారిత్యాదివిధిషు ‘రేఫమేతేషు’ (8-6) ‘నరేఫపరః’ (8-7) ఇత్యనయోః అనువృత్తిర్నస్యాత్. ఇతికరణవిధివ్యవధానాత్. తస్మాత్తేషాం పదానాం రేఫవిధిః పరతఏవేతికరణే విధాతవ్యః తత్రయది హ్వారిత్యాదిసూత్రే సువర్గ్రహణం న క్రియతే. తదా “అహారహః” ఇత్యాదిసూత్రమేవాస్య సువశ్శబ్దస్య రేఫాదేశవిధాయకం స్యాత్. తతః

పరంత్వితికరణే విధీయమానే 'నభిర్భ్యాం పరః' ఇత్యత్ర పునరహర్గ్రహణం కర్తవ్యమితి తుల్యం శబ్దగౌరవమ్. ఏవమపి 'నభిర్భ్యాం పరః' ఇత్యాదినా రేఫాదేశః ప్రతిషిధ్యతే. నేతికరణ ఇత్యేతచ్చ దుర్విజ్ఞానమితి ప్రతిపత్తి గౌరవమధికం స్యాత్. యథాన్యాసేతు అవృత్పరఇత్యన్తే గ్రన్థే సర్వేషాం రేఫిణాం పదానాం గృహీతత్వాత్తదనన్తరం యుక్తమితికరణ విధానమ్. నచోక్తదోషాః ప్రాదుష్ష్యురితి సర్వమనవద్యమ్॥ ౧౩॥

త్రిభా:—అహః । అహః-సువః-ఏతేషు పదేషు విసర్జనీయోఽనింగ్యాన్త, స్స్వరఘోషవత్పరః రేఫమాపద్యతే, "అహర్జాతవేదాః", "అహర్దివానామాసీత్", 'సువర్దేవాగ్ం' అనింగ్యాన్త ఇతికిం । "అభిపూర్వం త్ర్యహోఘనన్తి", "ప్రత్యజ్ఞ ఇదహో భవతి" । "దేవసువ ఇతిదేవ-సువః" । ఏఽంపర ఇతికిం?। "ఏవముత్తమమహః ప్యాస్యాత్"। "సువశ్చమూర్ధాచ" హ్వారభారాదిసూత్రే హారిత్యనేనైవ గ్రహణేన అహశ్శబ్దస్య అప్యకారాదీతి వచనాద్రేఫసిద్ధౌసత్యాం అత్రపునర్వచన మింగ్యాన్తస్య అహ శ్శబ్దస్య ప్రతిషేధార్థం । నన్వత్రైవహారితినక్తవ్యం । అప్యకారాదీతి వచనేన కార్య సిద్ధేః-నత్తుతత్రగౌరవదోషాపత్తేరితిచేత్ । మైవం । అనింగ్యాన్త ఇత్యుక్తే రనింగ్యా న్తత్వమపి సంభావనీయంతచ్చ హారిత్యేవంరూపే గ్రహణేనాస్తీత్యత్రేదం విశేషణం అనర్థకంస్యాత్ । తథాసత్యేఽంరూపే మాభూత్, కిన్త్వకారాదిత్వే భవతీత్యనుస్వః పక్షః । నతుసరళఇతి సూత్రే హారితి గ్రహణం సుతరాముపయుజ్యతే॥ ౧౩॥

సూత్రం:— న భిర్భ్యాం పరః॥ ౧౪॥

వై:— అహశ్శబ్దోత్రానువర్తతే । నాన్యః । కుతః? సమ్భవా సమ్భవాభ్యామ్ । అహశ్శబ్దే విసర్జనీయో రేఫం నప్రపద్యతే భిః భ్యాం ఇత్యనయోః పరతః । 'ఉత్తరైరహోభిః' । 'శమహోభ్యాం'॥ ౧౪॥

త్రిభా:—సాన్నిధ్యనలబ్ధః పూర్వసూత్రోక్తో విసర్జనీయో భిః । భ్యామి త్యేవం పరో నరేఫమాప్నోతి । అర్ధాదహరిత్యత్ర విసర్జనీయః పరిగృహ్యతే, ఇత రత్రస్థితస్య ఏవం పరత్వాభావాత్—యథా । "ఉత్తరైరహోభి" "శమహోభ్యా మితి"॥ ౧౪॥

సూత్రం:— అగ్ంహాశ్చ సర్వేషామ్॥ ౧౫॥

వై:—అగ్ంహ ఇతి సానుస్వారే అహశ్శబ్దే విసర్జనీయో రేఫం న ప్రతిపద్యతే - సర్వేషామాచార్యాణాం మతాత్ । 'నైనమగ్ంహో

అశ్నో త్యన్నితోఽన' । నను అహారహస్స్వరితి నిరనుస్వారే విహితస్య రేఫాదేశస్య సానుస్వారే కుతః ప్రసఙ్గః? "తత్ర పూర్వం పూర్వం ప్రథమమ్" (5-3) ఇతి నియమేన రేఫాదేశవేళాయా మనుస్వారాగమాభావాత్ । అతఏవ 'యవనహస్వరపరేషు' (12-4) ఇతి లోపవిధిః 'అగ్ంహాసోగ్ంహాతిః' (11-4) ఇత్యపవాదం నక్ష్యతి । తేన 'స్వరపూర్వం వ్యఞ్జనమ్' (14-1) ఇత్యస్మిన్ విషయేఽపి అనుస్వారాత్పరస్య సంయోగాదేర్ద్విత్వం సిద్ధంభవతి । నన్వనుస్వారాగమోఽపి "ఆదిరగ్ంహాతిరగ్ం హోగ్ంహోః" (16-29) ఇతి విశేషేణ విధానాత్ సర్వత్ర భవన్సర్వత్రైవ రేఫాదేశం నివర్తయేత్ । తన్న । అనుస్వారవిధేః విషయవిశేషే తద్విధాయకత్వాత్ । యథా చైవం తథాఽనుస్వారవిధౌ దర్శయిష్యామః॥ ౧౫॥

త్రిభా:—చకారో నిషేధాకర్షకః । అగ్ంహా ఇత్యస్మిన్ప్రహాణే విసర్జనీయో న రేఫమాప్నోతి । అహారహారితి ప్రాప్తిః । అప్రగృహాణౌ కేచిదనుస్వారమిచ్ఛన్తి కేచిన్నేచ్ఛన్తి । సర్వేషాం తేషా మేషనిషేధో భవతి । అనుస్వారమిచ్ఛద్భిరపి ప్రాప్తిరేవం ప్రతిపాద్యతే । శ్లో॥ విధర్మధ్యస్థనాసిక్యో న విసర్గో భవేత్స్వతః । తస్మాత్పూర్వాన్తికార్యాణిపణాన్ నాంధర్మ ఏవహీంతి. యథా । "అగ్ంహా ఇంద్రమేవాగ్ంహోముచం" । అగ్ంహోముచేప్రథరేమ॥ ౧౬॥

సూత్రం:—అనవర్ణపూర్వస్తు రేఫపరో లుప్యతే॥ ౧౭॥

వై:— అవర్ణాదన్యస్వరోఽనవర్ణః । తత్పూర్వకో విసర్జనీయో రేఫపరో లుప్యతే । 'యువయోరాతీరక్షోహణః' । 'యువాగూరాజన్యస్య'। 'ఏతద్వై ప్రజాపతేరూపమ్' । ఏతత్పూర్వ ఇతి కిమ్? । సోమోరాజా వరుణః । రేఫపరఇతికిమ్? 'ప్రజావతీరనమీవాః' । మూలశాస్త్రే త్వవర్ణపూర్వస్యాపికస్యచిత్ 'రోరి' 8-3-14 ఇతి లోపస్స్మర్యతే । సఖలు 'సువోరోహావ' ఇత్యాద్యస్మత్సమామ్నాయ విరుద్ధత్వాన్నివర్త్యః । సచాత్ర తుశబ్దేన నివర్త్యతే । తేన "సువోరోహ్యామి" ఇతి రూపసిద్ధిః । కథం తర్హి 'ద్యావాభూమా రుక్మో అన్తర్విభాతి' ఇత్యత్ర 'రుక్మో అన్తరన్తా రుక్మోరుక్మో అన్తః' ఇతి లోపస్సిధ్యతి? ఉక్తమేతత్ - జటాయాం

ధ్యాన్తసరూపాణి నభవన్తి ఇతి । తతో వ్యాకరణ విహితమేవ సన్ధికార్యం భవతి । తస్మాదత్ర తుశబ్దస్య వ్యావర్త్యమేవ సాధ్యమితి "తుశబ్దా రమ్భా దనర్ణపూర్వోఽపి హ్వారభారాదీనాం విసర్గో లుప్యతే" (త్రిభా 8-16) ఇతి విపరీతార్థవ్యాఖ్యానం గర్హణీయమ్ ॥ ౧౬॥

త్రిభా:—అవర్ణాదన్యస్వరపూర్వో రేఫపరో విసర్జనీయో లుప్యతే । "రవ తీరమస్థాం" । ఏవం పూర్వ ఇతి కిం? । "మోరుభిరగ్నే" । ఏవం పర ఇతి కిం? । "రేవతీర్నస్సధమాదః" । తుశబ్దారమ్భా దనర్ణపూర్వోఽపి హ్వారభారాదీనాం విసర్గో లుప్యతే । పూర్వస్వరశ్చ దీర్ఘమాపద్యతే । "యజ్ఞో అన్తరం తా యజ్ఞో యజ్ఞో అన్తరః" । తస్మిన్ సుహ్వారో హా వేత్యత్ర లోప దీర్ఘౌ కిం న స్యాతాం? ద్వియుక్తత్వాదితి బ్రూమః । తత్కథం? హ్వారభారాదిషు త్రి అవారహాస్వరత్వత్రిచ । నన్వహో రాత్రే ఇత్యత్ర కథమోత్వం? అన్యార్థేన గ్రహణసామర్థ్యేనేతి బ్రూమః॥ తత్కథం? అహోరాత్రే ధృతవ్రతే ఇత్యేవం రూపసామ్యాదహోరాత్రాభ్యాం అహోరాత్రయోరిత్యాది విజ్ఞేయం । ఏవం వేదధిషణే ఇతి గ్రహణసామర్థ్యా న్నైష షత్వనిమిత్తపూర్వ ఇతి షత్వనిషేధనియమో న విజ్ఞేయః । సత్యం । సవశబ్దస్య అధిషణే ఇతి గ్రహణసామర్థ్యన షత్వం సిద్ధ్యతు । సానశబ్దస్య కథం సిద్ధ్యేత్? గ్రహణాది సామర్థ్యాభావాత్ స్మాత్తదర్థం వా తత్సూత్రం సార్థకమితి సన్తోష్టవ్యం । తదర్థం వేతి గమనికాన్యాయః । తథాహి । గ్రహణసామర్థ్యాదితి గమనికామాత్రం కర్తృకస్తు విశేషః । తతస్సనశబ్దాగమపి నధిపూర్వ ఇతి సూత్రమితి భావః । అవర్ణా దన్యః అనవర్ణః స పూర్వః యస్మాత్ స తథోక్తః । రేఫః పరో యస్మాద సౌ రేఫపరః ॥

సూత్రం:— దీర్ఘం చ పూర్వః॥ ౧౭॥

వై:—లోపో యో విసర్జనీయ ఉక్తః తస్మాత్పూర్వస్వరో యద్య దీర్ఘస్తర్హి భయం భవతి - విసర్జనీయో లుప్యతే తస్మాత్పూర్వో హ్రస్వశ్చ దీర్ఘం ప్రపద్యత ఇతి 'శిశుం న విప్రా మతిభీరిహన్తి' । 'సత్త్వా తానస్తన్వతూ రోచనస్థాః'॥ ౧౭॥

త్రిభా:—తస్మాద్రేఫ పరవిసర్జనీయా ల్లుప్తాత్పూర్వోఽపి యస్స్వరో హ్రస్వస్స చ దీర్ఘమాపద్యతే । యథా । "ఋరూరాద్రిః" । "తిస్త్రీ రోహిత్" । "విష్ణూరూపం" । యదాతస్య విసర్జనీయస్య లోపస్తదైవదీర్ఘత్వం యథాస్యాదిత్యే వమర్థశ్చశబ్దః॥ ౧౭॥

సూత్రం:— ఏష్టశ్చ॥ ౧౮॥

వై:— అవర్ణపూర్వార్థోఽయమారమ్భః । చశబ్దేనానన్తరోక్తం కార్యద్వయమన్వాదిశ్యతే । ఏష్టశ్శబ్దే విసర్జనీయో రేఫపరో లుప్యతే । తతః పూర్వో హ్రస్వో దీర్ఘం ప్రపద్యతే । 'ఏష్టారాయః పేషే'॥ ౧౮॥

త్రిభా:— ఏష్టరిత్యస్మిన్ గ్రహణే విసర్జనీయో రేఫపరః అవర్ణపూర్వోఽపి లుప్యతే పూర్వస్వరశ్చ దీర్ఘః "ఏష్టారాయః"— చశబ్దో లోపదీర్ఘయోరాకర్షకః । నన్వేతదనుపపన్నం । హ్రస్వగ్రహణాద్యన్తః పాణిత్వాన్నేష్టరిత్యస్య రుకోఽన్తః రుకోఽన్తః ఇతి వచనసర్గపూర్వస్విత్యత్ర తు శబ్దేన లోపదీర్ఘసిద్ధేః — వక్ష్యమాణమతభేదాశ్రయత్వజ్ఞాపనాయ గృహీతమేతదుపపన్నతరమితి పరిహారః॥ ౧౮॥

సూత్రం:— నైకేషామ్॥ ౧౯॥

వై:— ఏకేషాం మతే ఏష్టశ్శబ్దే యథోక్తౌ లోపదీర్ఘౌ న భవతః । తత్ర 'సుహోరోహావ' ఇతివదోత్వం భవతి । 'ఏష్టోరాయః'॥ ౧౯॥

త్రిభా:— ఏకేషామ్మతే ఏష్టరితి విసర్జనీయో రేఫపరో న లుప్యతే । అత ఏవ పూర్వస్వరదీర్ఘాభావశ్చ । కిన్తు ఘోషవత్పరశ్చేత్యోత్వం । ఏష్టోరాయః । ఇదమచి మతమేతత్॥ మాహిషేయభాషితం త్వేవం । ఏష్టరితి విసర్జనీయో రేఫపరో న రేఫమాపద్యతే । ఇతి సిద్ధరూపముభయోస్సమానం॥ ౧౯॥

సూత్రం:— ద్వావుత్తమోత్తరీయస్య రేఫౌ॥ ౨౦॥

వై:— ఉత్తమోత్తరీయో నామ కశ్చిదృషిః । తస్య మతే ఏష్టరితి విసర్జనీయః తతః పరో రేఫశ్చేతి ద్వావర్ణావేకం రేఫం ప్రతిపద్యేతే । 'ఏష్టరాయః'॥ ౨౦॥

త్రిభా— ఉత్తమోత్తరీయస్య శాఖినో మతే ఏష్టరితి విసర్జనీయస్తత్పరో రేఫశ్చ ద్వావేతౌ రేఫమాపద్యేతే । యథా । ఏష్టరాయః అయమర్థో వారరుచోక్తః । మాహిషేయోక్తస్తు ద్వావుత్తమోత్తరీయ ఇతి కస్యచిన్నామ । తన్మతే ఏష్టరితి విసర్జనీయో రేఫపరో రేఫమాపద్యతే । ఏష్టర్ రాయ ఇతి॥ ౨౦॥

సూత్రం:— సాఙ్కృత్యస్యోకారమ్॥ ౨౧॥

వై:— ద్వావితీహ నానువర్తతే । అత ఏవోత్తరసూత్రే ఏకవచనాన్తం విశేషణం వక్ష్యతి । తదయమర్థః - సాఙ్కృత్యో నామ కశ్చిదృషిః । తస్య మతే ఏష్టరిత్యత్ర విసర్జనీయః ఉకారం ప్రతిపద్యతే - రేఫే

పరతః॥ తతః 'ఆద్గుణః' ఇతి మూలాశాస్త్రప్రక్రియయా 'ఏష్టోరాయః' ఇతి రూపం భవతి । తథా చ ప్రక్రియాభేదస్య ప్రతిపాదనార్థమిదం సూత్రమ్ । నతు ప్రతి సిద్ధపద్యరూపాదన్యస్యరూపస్య॥ ౨౧॥

త్రిభా:—సాంకృత్యస్యమతే ఏష్టరితి విసర్జనీయో రేఫపర ఉకారమాపద్యతే । తత ఉవర్ణపర ఓకారమిత్యోత్వం. యథా । ఏష్టోరాయః । అస్యచ నైకే షామిత్యస్యచాదేశ భేదాద్భేదః సిద్ధోదాహరణంతు సమానం॥ ౨౧॥

సూత్రం;— ఉఖ్యస్య సపూర్వః॥ ౨౨॥

వై:— ఉఖ్యస్యమతే ఏష్టశ్శబ్దె విసర్జనీయః తస్మాత్పూర్వేణ వర్ణేన సహిత ఉకారం ప్రతిపద్యతే రేఫే పరతః । 'ఏష్టురాయః' । 'నైకేషామ్' (8-19) ఇత్యాది సూత్రచతుష్టయం నేష్టమ్ ॥ ౨౨॥

త్రిభా:— ఉఖ్యస్యమతే రేఫపర ఏష్టరితి విసర్జనీయః పూర్వవర్ణేన సహ ఉకారమాపద్యత ఇతి మాహిషేయోక్తం । యథా । ఏష్టురాయః । వారరుచోక్తంతు ఏష్టరితి విసర్జనీయో రేఫపరః పూర్వేణసహ రేఫమాపద్యతే । ఇతి । యథా । ఏష్ట్రరాయః । పూర్వేణ సహానర్థ్యత ఇతి సపూర్వః - అస్మిన్వికల్పజాలే ప్రథమమిష్టశ్చేతి సూత్రమేవేష్టం॥ ౨౨॥

సూత్రం:— కఖపకారపరః షమకారపూర్వస్సమవగ్రహః॥ ౨౩॥

ఇదానీ ముపచారో విధీయతే॥ అవగ్రహ ఇతి షష్ఠ్యేకవచనస్యా దేశాభావశ్ఛాందసః । అవగ్రహస్యసమ్బన్ధీ విసర్జనీయః షకారం ప్రతిపద్యతే కఖపకారేషు పరతః । సపవాకార పూర్వశ్చేత్ సకారం ప్రతిపద్యతే తేష్వేవ వర్ణేషు పరతః । అకారపూర్వ ఇతి కార్యభాజపవాయం నిర్దేశః । నతు నిమిత్తస్యోపబన్ధస్యవా । 'జ్యోతిష్కృదసిసూర్య' । 'యథా స్యాద్గ్రసితం నిష్పిబతి' । 'చతుష్పాదః పశవః' । 'బుద్ధిపరిమితం యశస్కామాః' । 'ఉతనః పరస్పాః' । ఏతత్పర ఇతి కిం ? 'సద్భిర్గ్రీవీ' । 'రక్షోహణం వాజనం' । అవగ్రహ ఇతి కిం ? 'ఆయతనవతీః కరోతి' । 'ద్రవిణావతః కురుతే' । అత్రాకారపూర్వస్య సత్వవిధానాదకారేతర స్వరపూర్వ విషయం షత్వంవేదితవ్యం॥ ౨౩॥

త్రిభా:— పరనిమిత్త విశేషణాదతత్పర్యంతా స్వరఘోషవత్పరాను వృత్తిర్మన్తవ్యా॥ అనగ్రహపర్తి విసర్జనీయః కకార ఖకారపకారపరష్షకార మాపద్యతే। అకారపూర్వశ్చేత్సకారం। యథా। ,,అథో హవిష్కృతా నామేవ,,। గ్రసితం నిష్ఖిదతి। ,,బహిష్పవమాన ఉపసద్యః। ,, నమస్కృత్వా రైరైవైనం"। ,,పథ స్పథః పరిపతిం"। అనగ్రహ ఇతి కిం? ,,పుష్పవతీః ప్రసూవతీః"।,,నమః పితృభ్యః"। కకారశ్చ ఖకారశ్చ పకారశ్చ కఖపకారాః। ఏతేపర యస్మాత్సతథోక్తః। అకారః పూర్వో యస్మాదసావకారపూర్వః॥ ౨౭॥

సూత్రం:— ఆవిర్నిరిడశ్శశ్వతోఽపసో దేవరిషోఽగ్ంహసోతి దివో

విశ్వతోఽశ్మనస్తమస ॥ ౨౮॥

వై:— ఏతదాదయ ఉపచారవిధయో నావగ్రహవిషయాః। ఆవిరిత్యాదిషు విసర్జనీయ అకారేతరస్వరపూర్వకః కఖపకారేషు పరతః షత్వం ప్రతిపద్యతే। అకారపూర్వస్సకారం। ఆవిః - 'ఆవిష్కృణుష్వ' నిః - 'ష్టనయదామయతి నిష్కృత'। ఇడః - 'ఇడస్పదే'। శశ్వతః - 'శశ్వతస్కృష్ణస్తే'। అపసః - 'అపసస్పారే అస్య'। దేవరిషః - 'ఆనో దేవరిషస్పాహి'। దేవేతి కిం? 'సరిషః పాతు'। అగ్ంహసః - 'దివ్యాదగ్ంహసస్పాతు'। అతిదివః - 'అతిదివస్పాహి'। అతీతి కిం? 'ఉపశ్రితో దివః పృథివ్యోః'। కథం 'దివస్పరి ప్రథమం' ఇతి? విధ్యన్తరాద్భవిష్యతీతి। విశ్వతః - 'ఇన్ద్రం వో విశ్వతస్పరి'। అశ్మనః - 'త్వమశ్మనస్పరి'। తమసః - 'ఉద్వయం తమసస్పరి'॥ ౨౮॥

త్రిభా:— ఆవిః - నిః - ఇడః - శశ్వతః - అపసః - దేవరిషః - అగ్ంహసః అతిదివః - విశ్వతః - అశ్మనః - తమసః - ఏషు విసర్జనీయః కఖపకారపరః యథా విహితం భజతే। ,,ఆవిష్కృణుష్వ। ,,ఘృతం నిష్పిబతే"। ,,ఇడస్పదే సమిధ్యసే"। ,,శశ్వతస్కృష్ణస్తే"। ,,అపసస్పారే అస్య"। ,,ఉరో రా నో దేవరిషస్పాహి"। దేవేతి కిం"। ,,సరిషః పాతు నక్తం'। ,,అగ్ంహసస్పాతు"। ,,అతిదివస్పాహి"। అతీతి కిం? ।,,దివః పృష్ఠగ్ంసువర్గత్వా"। ,,విశ్వతస్పరి హావా వహే"।,,త్వమశ్మనస్పరి", ,,ఉద్వయం తమసస్పరి"। అనవగ్రహాన్నాయమారంభః॥ ౨౮॥

సూత్రం:— కృధి పిన్వ పఢ పరః॥ ౨౫॥

వై:— కృధి, పిన్వ, పఢ, ఇత్యేతేషు పరతః విసర్జనీయో యథార్థముపచారం ప్రతిపద్యతే ‘ఉతనో మయస్కృధి’ । ‘అపస్పిన్వ’ । ‘నమస్పఢ’॥ ౨౫॥

త్రిభా:— కృధి । పిన్వ । పఢ । ఏవం పరో విసర్జనీయో యథా విహితం భజతే । ఉరుణస్కృధి అపస్పిన్వ — సప్రథా నమస్పఢ॥ ౨౫॥

సూత్రం:— న సక్రి ఘుకారపరే॥ ౨౬॥

వై:— అనన్తరసూత్రోక్తస్యాయం ప్రతిషేధః । తత్రాపి కృధిశబ్దస్యైతత్సప్తమ్యన్తం విశేషణం । నాన్యయోః । కుతః? సమ్భవాసమ్భవాభ్యాం । తదయమర్థః - సకారక్రిశబ్ద ఘుకారోపబన్ధపరే కృధి శబ్దే పరతః ఉపచారో నభవతి । ‘ఆమనసః కృధి స్వాహా’ । ‘మన్యాపైశ్చనః కృధి । క్రిత్వేకతాయ’ । ‘ఉరుక్షయాయనః కృధి । ‘ఘృతం ఘృతయోనే పిబ’॥ ౨౬॥

త్రిభా:— సక్రి । ఘు । ఇత్యేవం పరసలకృధావ్ విసర్జనీయో యథా విహితం నాపద్యతే । „ఆమనసః కృధి స్వాహా” । శశ్చనః కృధి క్రిత్వే । రక్షణకిం । ఉతనో మయస్కృధి । „ఉరుక్షయాయనః కృధి” ‘ఘృతంఘృతయోనే పిబ’॥

సూత్రం:— పత్నీవేపతీ పతేపతయేపతిష్పతింపరః॥ ౨౭॥

వై:— పునరపి విధయ ఏవారభ్యన్తే । పత్నీవే ఇత్యాదిషు పరతో విసర్జనీయో యథార్థముపచారం ప్రతిపద్యతే । పత్నీవే - ‘బ్రహ్మణస్పత్నీవేదిం’ । ‘వే’ ఇతి కిం? ‘రేతోధాః పత్నీవ ఇత్యాహ’ । పతీ - ‘ఉత్ప్రపీతే శుభస్పతీ ఇదమహం’ । పతే - ‘వాస్తోష్పతే’ । పతయే- ‘నమస్సదసస్పతయే’ । పతిః - ‘వాయుష్ట్వానభసస్పతిః’ । పతిం - ‘హవిషా బ్రహ్మణస్పతిం’ । పత్ ఇతి సామాన్యరూపగ్రహణే - ‘ఇన్ద్రియావతః పత్నీవన్తం’ ‘రాసభః పత్వా’ ఇత్యాదావతిప్రసఙ్గః॥ ౨౭॥

త్రిభా:— పత్నీవే । పతీ । పతే । పతయే । పతిః । పతిం । ఏవం పరో విసర్జనీయో యథా విహితం భజతే । „బ్రహ్మణస్పత్నీవేదిం” । వే ఇతి కిం ? రేతోధాః పత్నీవ ఇత్యాహ । „శుభస్పతీ ఇదమహం” । „వాస్తోష్పతే ప్రతి” । „ప్రచ్యావస్వ

భువస్పతే’’ । ‚ వాచస్పతయొపవస్వ’’ । ‚‚వాచస్పతిర్వాచం’’ । ‚‚వాచస్పతిం విశ్వ కర్మాణం’’ । పత్ ఇత్యేతావత్యైవసిద్ధే ప్రతిపదపాఠః దివంగచ్ఛసునః పతేత్యాది నిషిద్ధార్థః॥ ౨౭॥

సూత్రం:— దివస్సహాసస్పరిపుత్పరః॥ ౨౮॥

వై:— యథా సఙ్ఖ్యమత్ర నేష్యతే । అపరిభాషితత్వాదవ్యాప్తి ప్రసఙ్గాచ్చ । తదయమర్థః - దివస్సహాసః, ఇత్యనయోర్విసర్జనీయః పరి పుత్. ఇత్యనయోః పరతో యథోచితముపచారం ప్రపద్యతే । ‚దివస్పరి’ । ‚దివస్పుత్రాయ సూర్యాయ’ । సహాసస్పుత్రో అద్భుతః । ఏతత్పర ఇతి కిం ? ‚దివః పృష్ఠగ్ం సువర్గత్వా’॥ ౨౮॥

త్రిభా:—దివః - సహాసః - ఇత్యనయో ర్విసర్జనీయః పరి । పుత్ ఇత్యేవం పరో యథా విహితం భజతే । యథా । ‚‚దివస్పరిప్రథమం’’ । ‚‚దివస్పుత్రాయ సూర్యాయ’’ । ‚‚సహాసస్పుత్రోఽద్భుతః’’ । అనయోరితికిం । ‚‚పృథివ్యాః పర్యన్తరిక్షాత్’’ । ‚‚పరుషః పరుషః పరి’’ । పుగ్ంసః పుత్రైః । ఏవం పర ఇతి కిం । ‚దివః పృథివ్యాః పరి’ । అనేకార్థ, పుదితి ప్రత్యేకరేఖః॥ ౨౮॥

సూత్రం:— రాయస్పోషపరః॥ ౨౯॥

వై:— రాయశ్శబ్దే విసర్జనీయః పోశబ్దే పరతః ఉపచారం ప్రప ద్యతే । ‚రాయస్పోషం’ । ‚రాయస్పోషాయత్వా గృహ్ణామి’ । పో ఇతి కిం ? ‚ఏష్టారాయః ప్రేషే’॥ ౨౯॥

త్రిభా:— రాయఇత్యత్ర విసర్జనీయః పోఇత్యేవంపరో యథా విహితం భజతే । ‚‚పశవో నై రాయస్పోషః’’ । ‚‚పోఇతి పదైకదేశో బహూదాహరణార్థః’’ ‚సగ్ంరాయస్పోషేణ’ । ‚‚తస్మాత్వా సురాయస్పోషాయ’’ । ‚‚రాయస్పోషస్య దదితారస్స్యామ’’ । రాయ ఇతి కిం । ‚‚విభూః ప్రాష ఉపత్మనా’’ । పోఇత్యోకారేణ కిం । ‚‚రాయః ప్రేషే భగాయ’’॥ ౨౯॥

సూత్రం:— నమస్కరోపరః॥ 30॥

వై:— నమఇత్యత్ర విసర్జనీయః కరోశబ్దే పరతః ఉపచారం ప్రపద్యతే । ‚ఉభయీభ్యో నమస్కరోతి’ । ‚సంవత్సరేణ నమస్కరోమి’ । కరోపరఇతి కిం ? ‚నమః కపర్దినే చ’ ॥౩౦॥

త్రిభా:— నమఇతి విసర్జనీయః కరో ఇత్యేవంపరో యథా విహితం భజతే ।
,,సంవత్సరేణ నమస్కరోమి'' ।,,ఉభయీభ్యో నమస్కరోతి'' నమ ఇతి కిం ।
ఏకహాయనా గేనః కరోతి । కరో ఇతి కిం ; ‹నమః కపర్దినేచ'॥ ౩౦॥

సూత్రం:— వసుష్కకారపరః॥ ౩౧॥

వై:— వసురిత్యత్ర విసర్జనీయః కకారే పరత ఉపచారం ప్రప
ద్యతే । ‹సఇధానో వసుష్కవిః' । కకారపర ఇతి కిం ? ‹మయివసుః
పురోవసుః' ॥౩౧॥

త్రిభా:— వసురిత్యత్ర విసర్జనీయః కకారపరో యథా విహితమాపద్యతే ।
,,సఇధానో వసుష్కవిః'' । వసురితి కిం ? విప్రః శుచిః కవిః । ఏవం పర ఇతి కిం?
,,మయివసుః పురోవసుః'' । ,,విశ్వావసుః పర్యముష్టాత్''॥ ౩౧॥

సూత్రం:—నాధ్వరంవిశ్వతోఽన్తర్జాతో వివిశుఃపరుఃపునః॥ ౩౨॥

వై:— అధ్వరం విశ్వత ఇత్యాదిషు విసర్జనీయ ఉపచారం న
ప్రపద్యతే । ‹అధ్వరంవిశ్వతః పరిభూరసి' । అధ్వరమిత్యుపబన్ధాభావే
విధిప్రతిషేధయోర్విషయభేదో నావగమ్యతే । అన్తః - ‹మహాదేవమన్తః
పార్శ్వేన' । జాతః - ‹భూతస్యజాతః పతిరేక ఆసీత్' వివిశుః పరుః -
‹యాఆవివిశు పరుః పరుః' । వివిశురిత్యుపబన్ధేన కిం ? ‹పయునా కృణోతి
పరుష్పరుః'। పునః - ‹పునః పునర్వ్యస్మాత్' ॥౩౨॥

త్రిభా:—అధ్వరంవిశ్వతః । అన్తః - జాతః - వివిశుఃపరుః - పునః - ఇత్యే
తేషు విసర్జనీయో యథావిహితం నాపద్యతే । యథా । ,,యజ్ఞమధ్వరం విశ్వతః
పరిభూరసి'' । అవిర్నిరిడ ఇతిప్రాప్తిః - అధ్వరవిశేషణాన్నివృత్తిః । అధ్వరమితికిం।
ఇన్ద్రంవోవిశ్వతస్పరి మహాదేవమన్తః । పార్శ్వేన । కఖ పకారఇతిప్రాప్తిః ।
భూతస్యజాతః పతిః - పత్నీవేతిప్రాప్తిః - యాఆవివిశుః పరుఃపరుః । వివిశురితి
కిం ? ,,పరుష్పరురనుఘుష్యా'' । పునః పునర్వ్యస్మాత్ । కఖ పకారేత్యనయోః
ప్రాప్తిః॥ ౩౨॥

సూత్రం:— ధమవతి॥ ౩౩॥

వై:—ధకారవతి మకారవతివాపదే పరతః విసర్జనీయ ఉపచారం
నప్రపద్యతే । యథా - ‹బహిఃపరిధిస్కన్దాత్' । ‹ఉభయతః క్షురాః' ।
నన్వత్రధమవతి పదే విసర్జనీయ ఇతి కిం నస్యాత్ ? ‹వ్యాఖ్యానతో

విశేషప్రతిపత్తిః' ఇతి న్యాయాత్ । సమామ్నాయవిరోధాచ్చ । తథా త్వాహి - ‹అథస్వదంతేమిమాంకృధి' । ‹మధుమతీర్న ఇషస్కృధి' ఇత్యుపచారో న స్యాత్ ।బహిః పరిధీత్యాదౌ తు స్యాత్॥33॥

త్రిభా:— సాన్నిధ్యాదత్ర పరతశ్చ సూత్రేనక్షత్రో లభ్యతే । థకారశ్చ షకారశ్చ థషౌ । తావస్మిన్ స్త ఇతి థషవత్ తస్మిన్పదే పరభూతే సతి పూర్వో విసర్జనీయో యథా విహితం నాపద్యతే । బహిః పరిధిస్కన్నాత్ । పురుషః పురుషో నిధనం । ఉభయతః శ్మశ్రూణి భవతి । కఖ పకార ఇతి ప్రాప్తిః । పరభూత ఇతి కిం ! అథస్పదం కృణుతే । శుక్రస్య జ్యోతిషస్పతే॥ 33॥

సూత్రం:— పరివాప్రపరః॥ 3౪॥

వై:— పరివా, ప్ర, ఇత్యనయోః పరతో విసర్జనీయ ఉపచారం న ప్రపద్యతే । ‹దివః పరివాజేషు' । వాశబ్దాగ్రహణే విధిప్రతిషేధయో ర్విషయభేదో న స్యాత్. । నచాశ్మనస్పతయ ఇత్యేతౌ ప్రతిషేధ విషయతా మర్హతః । తద్గ్రహణవైయర్థ్య ప్రసఙ్గాత్ । ప్ర ఇత్యకారాన్తస్య గ్రహణం । ‹ఇతః ప్రదానగ్ంహ్యముష్మిన్ లోకే' । ‹బహిః ప్రాణో వై' ॥3౪॥

త్రిభా:— పరి । వా । ప్ర । ఏవంపరో విసర్జనీయో యథా విహితం నాపద్యతే । దివః పరివాజేషు । వేతి కిం । „దివస్పరి ప్రథమం" । „తస్మాదితః ప్రదానం దేవాః" । ప్ర ఇతి హ్రస్వగ్రహణం దీర్ఘస్యాప్యుపలక్షణం । యథా । ఉదథా పరశ్చేతి దీర్ఘగ్రహణం హ్రస్వస్యోపలక్షణార్థం । తర్హి ప్రాపూర్వశ్చేతి సూత్రం వ్యర్థం । ప్రశబ్దస్యానువృత్తస్యైవ దీర్ఘోపలక్షకత్వాదితిచేత్॥

ఉచ్యతే॥ ప్రత్యక్షగృహీతస్యైవోపలక్షకత్వం నానుకృష్టస్యేతి విజ్ఞేయం । తథాహి॥ వాహనఊహ్యమాన ఇత్యత్ర చకారేణ ప్రశబ్దస్తత్రానుకృష్టః । అత్రతు, పరివాప్రపర ఇతి ప్రత్యక్షగృహీతత్వా దుపలక్షకత్వం భవతి । తథాసతీదముప్యుదాహరణం ‹‹బహిః ప్రాణో వై మనుష్యః'' ॥ 3౪॥

సూత్రం:— న నిర్ఘనిః॥ 3౫॥

వై:— నిరితి విసర్జనీయస్యోపచారప్రతిషేధో న భవతి । అత్ర శాఖాన్తరీయో నిష్పరిషాదిశబ్ద ఉదాహరణం । తత్ర ‹అవగ్రహః' (8-23) ఇతి ప్రాప్తిః । ‹థషవతి' (8-33) ఇతి ప్రతిషేధః । నను ‹అపి గృహ్య ప్రాజ్ఞాచ్చ నిష్క్రామతః' । ఇత్యత్ర ‹‹ప్రాజ్ఞాచ్చనిః' ఇతి క్రమస్య

జటోదాహరణం కిం న స్యాత్ ? జటాయా ఏతచ్ఛాస్త్రావిషయత్వాత్ । శాఖాన్తరస్థ తనుతరి త్యాది సిద్ధ్యర్థం ‘విశాఖస్తుతశస్త్రే’ । ఇత్యాదీనాం ప్రత్యుదాహరణార్థం చ విషయతయా పరిగృహీతం । తత ఏవ సర్వ నిర్వాహోన్నాస మాసన్నా తా జటాఽస్య శాస్త్రస్య విషయతయా పరికల్ప్యా । ప్రత్యుత అవిషయత్వఞ్చ జటాయాః ఏకాదశాధ్యాయే వక్ష్యత ఇత్యవోచామ । తస్మాన్న జటోదాహరణం । తతశ్చ - ‘ప్రాఞ్చ నిర్క్షః ప్రాఞ్చ ప్రాఞ్చః’ ఇత్యేవ జటావక్తవ్యా । యదప్యుదాహృతం కైశ్చిత్ ‘ఆత్మనా పరా నిష్ప్రుశుక్రశోచిషా’ ఇతి, తదప్యనుదాహరణం పదసఙ్ఖ్యాబోధకస్య పఞ్చాశత్పదానుక్రమణ వాక్యస్య లక్షణరూపతయా వైకల్పాభావాత్త్రివిధ సమామ్నాయానన్తర్భూతత్వా ద్విప్రతిపన్న సంహితాపాఠత్వాచ్చ । తస్మాదుచితోదాహరణ పరిజ్ఞాన నిబద్ధనోఽయం విషయపరిగ్రహ ఇత్యలమనేన ॥ ౨౫ ॥

ఇత్యాచార్యగార్గ్య గోపాలయజ్వవిరచితే వైదికాభరణాఖ్యే
ప్రాతిశాఖ్యవ్యాఖ్యానే అష్టమోఽధ్యాయః ॥

త్రి॰ భా॰:— నిరిత్యేతస్య విసర్జనీయస్య ప్రపరత్వేపి షత్వనిషేధో న భవతి షత్వమేవ భవతీత్యర్థః ॥ “ప్రాఞ్చనిష్ప్రాఞ్చ ప్రాఞ్చనిః” ॥ ఆత్మనాపరా నిష్ప్రుశుక్రశోచిషా ॥ ౨౫ ॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నే ప్రాతిశాఖ్యవివరణే ప్రథమస్యోత్తమ తృతీ
యోద్దేశే విసర్జనీయస్య రషాదివికార నిరూపణం నామ
అష్టమోఽధ్యాయః.

అథ నవమో ఽధ్యాయః.

సూత్రం:— ఊష్మపరోఽఘోషపరో లుప్యతే కాణ్డమాయనస్య॥ ౧॥

వై:— విసర్జనీయస్యాధికారోఽనువర్తతే। ఊష్మణ్యఘోషే వా పరతఇత్యర్థోఽనఘటతే । ఊష్మగ్రహణావైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్। హకారాదఘోషపర ఇతిసిద్ధేః, పరశబ్దాభ్యాసవైయర్థ్యంచస్యాత్ । తస్మాత్ప్రక్రమేణ ఊష్మణస్తాత్పరత్వమఘోషస్యతు తదవ్యవధానతశ్చపరత్వమభిమతం వేదితవ్యం॥ తదయమర్థః;— అఘోషపర ఊష్మణిపరతో విసర్జనీయో లుప్యతే। 'అధ్వనస్కభ్నీత'। 'మావస్తేన ఈశత'। 'వాయవస్థ'। 'నిష్టసిహి'। కాణ్డమాయనస్య గ్రహణం పూజార్థమ్॥ నతు వికల్పార్థం. కేచిద్వికల్పమిచ్ఛన్తో ఘోషవత్పరేఽపి ఊష్మణి పరతో లోపమాహుః। 'అత్రివాపత్క్రిమి యజ్ఞశ్రితః'। 'స్యోనస్యోనమ్' తన్న। వికల్పార్థత్వే "లోపశ్శాకల్యస్య" (8-3-19) ఇతి వత్పక్షాన్తరే లోపాభావోఽపి స్యాత్। నతు విషయాన్తరే లోపః.। ఉత్తరసూత్రాపవాదోఽయమ్॥ ౧॥

త్రిభా:— ఊష్మపరో విసర్జనీయః కాణ్డమాయనస్యమతే లుప్యతే – తస్మిన్నూష్మణ్యఘోషపరేసతి – యథా॥ [illegible] । వాయవస్థా వాయవస్థ। కాణ్డమాయన గ్రహణం వికల్పార్థం। అన్యేషామ్మతే ఘోషవత్పరేఽప్యూష్మణి విసర్జనీయో లుప్యతే। యథా। అద్భ్యస్స్వాహా। యేతుక్తాస్సుభ్యస్తం। హోతా మనాస్వయంపాపః – దానకామా మే ప్రజాస్స్యుః। ఏవంచ వికల్పాశ్రయణే సతి లక్షణాన్తగతం యేషు పదేషు లుప్యతే తానిపదాని ప్రవక్ష్యామ ఇతి వచనం సఫలం భవతి। ఊష్మాపరోయస్మాత్స ఊష్మపరః॥ నఘోషవానఘోషః। అఘోషః పరో యస్మాత్సతథోక్తః – తస్మిన్నఘోషపరే॥ ౧॥

సూత్రం:— అఘోషపరస్తస్య సస్థానమూష్మాణమ్॥ ౨॥

వై:— అఘోషేషు పరతః విసర్జనీయస్తస్యాఘోషస్య సమా

సస్థాన మూష్మాణమాదేశం యాతి. । ‘అనపగాః కురుతే’ । ‘వాజశ్చ ప్రసవశ్చ’ । ‘శునంనః ఫాలాః’ । ‘అగ్నిశ్శుచిః’ । ‘కృష్ణశ్వ చతురక్షః’ । ‘రోచనాదివశ్శ్చథద్వ్రతం’ । ‘షోడశీనష్షోడశిత్వం’ । ‘యథానస్సర్వమిజ్జగదయక్ష్మం’ । ‘తేభ్యస్స్వాహా’ । ‘విప్రియాస్సన్తు’ । అఘోషపర ఇతి కిమ్? ‘నమోరథిభ్యః’॥ ౨॥

త్రిభా:—అఘోషపరో విసర్జనీయస్తస్యాఘోషస్య సస్థానమూష్మాణం భజతే । యథా । యః కామయేత । అగ్నిశ్చమే । ఉలూకశ్శేతః । అగ్నిస్తేతేజః । యః పాప్మనాగృహీతః॥ ౨॥

సూత్రం:— న క్షపరః॥ ౩॥

వై:— క్షపర ఇత్యకారాన్తగ్రహణం । నతు కేవలం । ‘శర్పరేఖరి విసర్జనీయః’ (8-3-35)ఇతి చ మూలశాస్త్రే స్మర్యతే । తదయమర్థః— క్షపరో విసర్జనీయః పరస్య సస్థానమూష్మాణం నయాతి । ‘వర్చః క్షత్రియాయ’ । ‘ద్యౌః క్షామారేరిహత్’ । ‘ఘృణాఘృణః క్షోభణః’ ‘మృత్యోః క్షేత్రాణి’ । ‘ఉభయతః క్ష్ణుర్భవతి’॥ ౩॥

త్రిభా:— క్షపరో విసర్జనీయః పూర్వవిధిం న భజతే॥ మనః క్షేమే । ఉభయతః క్ష్ణుః । ఘృణాఘృణః క్షోభణః॥ పూర్వోక్తో విధిర్న క్రియతే॥ ద్యౌః క్షామారేరిహత్ । క్షకారస్యాఘోషత్వాత్ప్రాప్తః॥ ౩॥

సూత్రం:— కపవర్గపరశ్చాగ్నివైశ్యవాల్మీకయోః॥ ౪॥

వై:—కపయోర్వర్గౌ కపవర్గౌ । తయోః పరతో విసర్జనీయః తత్సమానస్థానమూష్మాణం నయాతి అగ్నివేశ్యవాల్మీకయోర్మతే । ‘యః కామయేత’ । ‘వాయుః పూతః’ । అగ్నివేశ్యాదిగ్రహణం వికల్పార్థం॥ ౪॥

త్రిభా:— చకారో నిషేధాకర్షకః॥ అగ్నివేశ్యవాల్మీకయోశ్శాఖినోరాచార్యయోర్మతే కవర్గపరః పవర్గపరో వా పూర్వవిధిం నాప్నోతి । యః కామయేత । అగ్నిః పశురాసీత్ । కకారశ్చ పకారశ్చ కపౌ । తయోర్వర్గౌ కపవర్గౌ తౌ పరౌ యస్మాత్స తథోక్తః । ఏవంపర ఇతి కిం । మధుశ్చ । నమస్తల్ప్యాయ । యస్స్వమంవమితి । ఆశుశ్శిశానః॥ ౪॥

సూత్రం:— ఊష్మపర ఏవైకేషామాచార్యాణాం॥ ౫॥

వై:— కేషాం చిదాచార్యాణాం మతే ఊష్మణ్యేవ పరతో విసర్జనీయస్య మూష్మాణం యాతి। తేన ‘ఏవశ్ఛన్దః’ ‘శునం సః ఫాలాః’ ‘అనపగాః కురుతే’ ఇత్యాదా వూష్మాదేశో న భవతి॥ ౫॥

త్రిభా:— ఏకేషామాచార్యాణాం మత ఊష్మపర ఏవ విసర్జనీయః పూర్వ విధిం న భజతే॥ అశుశ్శిశానః। ఏవకారేణ కిం। మనస్త్వాయ। యః కామయేత। యః పాప్మనా॥ ౫॥

సూత్రం:— న ప్లాక్షిప్లాక్షాయణయోః॥ ౬॥

వై:— ప్లాక్షిప్లాక్షాయణయోర్మతే ఊష్మపరో విసర్జనీయ ఊష్మాణం నయాతి। కిన్తు ప్రథమ ద్వితీయపర ఏవ। నేదం సూత్రత్రయమిష్టం॥ ౬॥

త్రిభా:— కపవర్గ పరశ్చ ఊష్మపరశ్చ విసర్జనీయః ప్లాక్షిప్లాక్షాయణయో ర్వ్యాఖ్యానయోర్మతేన ఖలు పూర్వవిధిం భజతే॥ యః కామయేత। యః పాప్మనా। అశుశ్శిశానః। ఏవం పర ఇతి కిం। మనస్త్వాయ॥ కపవర్గాది సూత్రత్రయ మనిష్టం॥ ౬॥

సూత్రం:— ఓకారమస్వరోఽకారపరః॥ ౭॥

వై:— అఃకారస్సర్వ ఓకారమాదేశం యాతి అకారే పరతః సర్వగ్రహణా దకారవిసర్జనీయయోరయమోకారాదేశః। ‘గఘమేషు’ (8-6) ఇత్యస్యాపవాదః ‘అథస్వరపరో యకారం’ (9-10) ఇత్యస్య చ। ‘యుష్మానిన్ద్రోఽవృణీత’। ‘కామేన కృతో అభి’। పాథో అభీహి। అకారపర ఇతికిం? ‘స ఆగచ్ఛతు’। ‘య కామయేత’॥ ౭॥

త్రిభా:— అః సర్వో విసర్జనీయః ఓత్వం భజతే। అకారపరః అః సర్వ ఇత్యకారేణ సహేత్యర్థః। సమిద్ధో అఞ్జన్। సోఽబ్రవీత్। అః సర్వ ఇతి కిం అన్యథా। సమిద్ధో అఞ్జన్నితి న సిధ్యేత్। కిన్తు సర్గస్య వికారలోపాన్తి విసర్జనీయ మాత్రస్య స్యాదోత్వం। తతః ఓకారాకారపరః ఇత్యాకారకృత ఓకార ఏవ మిత్యాదేశః। తథా సతి సమిద్ధాఞ్జన్నితి స్యాత్। కిం చ। అథ స్వరపరో యకారమిత్యయం వా భవతి। వస్త్రం చ లుప్యేత స్వరపరో యకారం లుప్తే సతి కారాక్షరా పూర్వస్య సమిద్ధ అఞ్జన్నితి స్యాత్। తస్మాదుభయస్య సర్వ ఇత్యుక్తం॥ ౭॥

సూత్రం:— ఘోషవత్పరశ్చ॥ ౮॥

వై:— చశబ్దేన ఓకారమస్వర ఇత్యనువర్తతే। అఃకారస్సర్వ

ఓకారం యాతి ఘోషవత్సుపరతః । 'గ్రామణ్యో గృహే' । 'అహో రాత్రే' । 'సువో రోహావ' । అయం 'రేఫమేతేషు' (8-6) ఇత్యస్య, 'అవర్ణపూర్వస్తు లుప్యతే' (9-9) ఇత్యస్య చాపవాదః. అకారఘోషవత్పరః ఇత్యేకసూత్రే కర్తవ్యే పృథక్కరణం ఉత్తరార్థం॥ ౮॥

త్రిభా:— అకారఓకారమస్సర్వం చాన్యాదిశతి । అః పరో ఘోషవత్పరశ్చ । విసర్జనీయః ఓత్వం భజతే । మానోమిత్రః॥ నను విధానసమానే పృథక్కరణమనర్థకమితి చేత్ । ఉత్తరసూత్రే తచ్ఛబ్దవ్యాఖ్యానేన స్ఫుటీకరిష్యత ఇతి పరిహారః॥ ౮॥

సూత్రం:— అవర్ణపూర్వస్తు లుప్యతే॥ ౯॥

వై:— అకారోకారపర ఇతి నానువర్తతే । కింతు ఘోషవత్పర ఇత్యేవ । తస్య పృథక్కరణ సామర్థ్యాత్ । విసర్జనీయ ఇత్యధికృత ఏవ । తదయమర్థః - అవర్ణపూర్వో విసర్జనీయో లుప్యతే - ఘోషవత్పరః । హ్రస్వపూర్వస్య ఓత్వవిధానాత్ దీర్ఘప్లుతపూర్వస్య చ అయం విధిః । 'అగ్నిం యాంగిర్వణః' । 'యూరుచః' । 'సోమా ३ స విచిత్యా ३ ఇతి' । మూలశాస్త్రే తు 'హవిస్సర్వేషాం' ఇతి 'భోభగోఅఘో అపూర్వస్య యోఽశి' ఇతి చ లోపస్స్మర్యతే. । ఇహ తు శబ్దేన నివర్త్యతే. । నహ్యస్య సాహి విధయః । అస్మచ్ఛాఖాదౌ తథా విధవిషయాభావాత్॥ ౯॥

త్రిభా:— అవర్ణపూర్వో ఘోషవత్పరస్తు విసర్జనీయో లుప్యతే॥ హ్రస్వపూర్వస్య వికార ఏవ దీర్ఘపూర్వస్య ప్లుతపూర్వస్య చ లోపః । యథా । దేవాగాతు విదః । విచిత్యస్సోమా ३ స । ఓకారమస్సర్వో కారపర ఇతి అకారపరత్వం నిత్యత్వేఽపి తుల్యత్వేన నివర్త్యతే అనయా సకలం ఘోషవత్పరత్వం పరిగృహ్యతే । సాన్నిధ్యాదస్యానువర్తనమిత్యాహుః అస్మిన్ సూత్రే పూర్వసూత్రద్వయస్య పృథక్కరణం॥ ౯॥

సూత్రం:— అథ స్వరపరో యకారమ్॥ ౧౦॥

వై:— అథ స్వరపర ఇతి స్వరః పరనిమిత్తత్వేనాధిక్రియతే । అవర్ణపూర్వస్త్విత్యనువర్తతే । అవర్ణపూర్వో విసర్జనీయః స్వరపరతో యకారాదేశం యాతి । 'రేఫమేతేషు' (8-6) ఇత్యస్యాపవాదః । 'ప్రతిపా అసిదేవ ఆమర్త్యేష్వా' । 'విచిత్యస్సోమా ३ సవిచిత్యా ३ ఇతి' ।

'ఇన్ద్రేణవాజాయత' । సావవాదవిషయత్వా న భవతి॥ స్వరపర ఇతి కిం? 'దేవో వస్సవితా' । 'దేవావసవ్యాః' । అవర్ణపూర్వ ఇతి కిం? 'ఇహాబర్హిరాసదః' । తుశబ్దేన 'లోపో గార్గ్యస్య' ఇతి మూలశాస్త్రోక్తో విషయో నివర్త్యతే । నహ్యత్ర యత్వం విధేయం । అస్మద్వ్యాఖ్యాతృభిర్దో దాహరణాభావాత్ ॥ ౧౦॥

త్రిభా:— అధేత్యయమధికారః । స్వరః పరో యస్మాత్సోఽయం స్వరపరః ఇతఉత్తరం యదుచ్యతే । స్వరపర ఇత్యేవం తత్ర నిమిత్తత్వేనాధికృతం జ్ఞాతవ్యం । సాన్నిధ్యాదవర్ణపూర్వ ఇతి లభ్యతే । స్వరపరో విసర్జనీయః అవర్ణపూర్వో యకారమాపద్యతే । యథా । అపఉన్దన్తు । తాఉఅస్యపక్షా । అన్వారభధ్వ 8 ఇతి । స్వరపర ఇతి కిం । ఆపోవరుణస్య । అవర్ణపూర్వ ఇతి కిం । అగ్నిరేకాక్షరేణ॥ ౧౦॥

సూత్రం:— ఏకారోఽయమ్॥ ౧౧॥

వై:— విసర్జనీయాధికారో నివృత్తః । అన్యస్య కార్యభాజోఽభిధానాత్ । ఏకారః అయ్ ఇత్యేతమాదేశం యాతి స్వరే పదాదౌ పరతః । 'త ఆవహన్తి' । 'నియుత్వత ఆలభేత' । స్వరపర ఇతి కిం? 'ఇషేత్వోర్జేత్వా'॥ ౧౧॥

త్రిభా:— విసర్గో నిరతః । ఇదమిదానీముచ్యతే । స్వరపరః పదాన్త ఏకారః అయం ఇతి వికారమాపద్యతే । ఇమ ఏవాస్మై॥ ౧౧॥

సూత్రం:— ఓకారోఽవమ్॥ ౧౨॥

వై:— ఓకారః అవ్ ఇత్యేతమాదేశం యాతి స్వరే పదాదౌ పరతః । 'వాయవిష్టయే' । 'విష్ణవురుక్రమ' । స్వరపర ఇతికిమ్? విష్ణో హవ్యంరక్షస్వ॥ ౧౨॥

త్రిభా:— స్వరపరః పదాన్త ఓకార అవం వికారమాపద్యతే । విష్ణవిహి॥

సూత్రం:— నాకారపరౌ॥ ౧౩॥

వై:— అకారపరావితి పదచ్ఛేదః । 'వ్యాఖ్యానతో విశేషప్రతిపత్తిః' ఇతిన్యాయాత్ । తదయమర్థః ద్వివచననిర్దిష్టావాసన్నావేకారౌకారౌ అకారేపరతః యథోక్తావాదేశౌ నయాతః । 'అపాగ్నేఽగ్నిం' 'ఆరే అస్మే చ శృణ్వతే' । 'ధ్రువోఽసి' । 'ప్రియం పాథోఽపీహి' । 'అగ్నేఽర్కం' । అకారపరావితి కిమ్? "వషట్తే విష్ణవాసః" । "అగ్నిఇమమ్"॥

త్రిభా:— ద్వివచన సామర్థ్య గృహీతౌ సన్నిహితౌ ఏకారౌకారౌ అకారపరౌ పూర్వవిధిం నాప్నుతః॥ మా తే అస్యాం। సమిద్ధో అఞ్జన్। తే బుబ్రువన్। ఇత్యాదౌ ఏకారోఽయం లుప్యతే త్వకారఏకార ఓకారపూర్వ ఇతి సూత్రద్వయం ప్రసక్తం। తథాపి పూర్వత్వాత్ప్రబలం యత్వవిధిం నిషేద్ధుమయమారంభః। అకారః పరో యాభ్యాన్తౌ అకారపరౌ॥ ౧౩॥

సూత్రం:— ఐకార ఆయమ్॥ ౧౪॥

వై:— ఐకారః ఆయ్ ఇత్యాదేశం యాతి - స్వరే పదాదౌ పరతః॥ 'మహ్యన్నాడ' । 'అస్మరితస్తస్యా ఆవృశ్చ్యతే' । స్వరపర ఇతి కిం? 'యస్మై స్రకమ్పునే'॥ ౧౪॥

త్రిభా:— స్వరపరః పదాన్త ఐకారః అయం వికారమాపద్యతే। ఆసామహో ఏ॥ ౧౪॥

సూత్రం:— ఔకార ఆవమ్॥ ౧౫॥

వై:— ఔకార ఆవ్ ఇత్యాదేశం యాతి - స్వరే పదాదౌ పరతః। 'ఉభా దాతారా విషాంరయీణామ్' । 'తావబ్రూతామ్' । స్వర పర ఇతి కిమ్? 'తౌ దేవా అబ్రువన్'॥ ౧౫.

త్రిభా:— స్వరపరః పదాన్త ఔకార అవం వికారమాపద్యతే। అహో వనదత॥ ౧౫॥

సూత్రం:— ఉకారోఽపృక్తః ప్రకృత్యా వకారోఽన్తరే॥ ౧౬

వై:— అపృక్త సంజ్ఞ ఉకారః స్వరే పదాదౌ పరతః ప్రకృత్యా భవతి। నతు వక్ష్యమాణం వికారం యాతి। కిఞ్చ తస్యోకారస్య పరస్య రస్య చ మధ్యే వకారఆగమో భవతి। 'అదన్త్వ్యవేవాస్య' । 'ఉవిత్వ్య్వ' ఉకార ఇతి కిమ్? 'ఉపభృదేహి' । అపృక్త ఇతి కిమ్? 'యవన్మధ్వగ్నౌ జుహోతి' । 'ఉకారః ప్రకృత్యా వకారోన్తరే' ఇతి వక్ష్యామి - ఏవం శబ్దలాఘవం చ భవతి. పదగ్రహణ పరిభాషయా అతిప్రసఙ్గశ్చ నివార్యతే. కిమపృక్త సంజ్ఞయా॥ అతోచ్యతే॥ ఉకారః ప్రకృత్యేత్యుక్తేఽపి. 'అన్నహామానా అన్విధ్వనాని' ఇత్యాదావతివ్యాప్తిః 'అనాకారాదిచ' (1-63) ఇతి వచనాత్. తస్మాదపృక్త సంజ్ఞయా భావ్యమ్। సాతు

వర్ణస్యైవేతి న తత్రి ‹అన్యాకారాదే' । (1-53) ఇతి పరిభాషా ప్రవర్తతే। నన్వయమాగమః ‹త్రిపుమిథుపూర్వః (౫-౪) ఇత్యాద్యాగమ సమీపె కిం నోక్తః అపృక్తోకారపూర్వో వకారస్స్వరపర ఇతి? తదుచ్యతే పర స్వరనిమిత్తకస్యాదేశస్యాయమపవాద ఇతి ఆదేశప్రకరణ ఏవోచితో వక్తుమితి॥ ౧౬॥

త్రిభా:— అపృక్తసంజ్ఞక ఉకారః స్వరపరః ప్రకృత్యావతిష్ఠతే । అపి కృతో భవతీత్యర్థః । ఉకారస్వరయోరన్తరే వకారాగమో భవతి॥ సఉ వేకవిగం వర్ణనిః । అదస్త్వెవాస్య॥ అపృక్త ఇతి కిం । స్వపత్యాభ్యయాదెవ । ఉకార ఇతి కిం । భక్షిహి॥ ౧౬॥

సూత్రం:— న తత్తస్మాత్సాంహితః॥ ౧౭॥

వై:— సంహితః కృతసన్ధానః । స ఏవ సాంహితః । తత్, తస్మాత్, ఇత్యేతాభ్యాం ద్వాభ్యాం పదాభ్యాం సాంహిత ఉకారోఽ. పృక్తః స్వరే పరతః ప్రకృతిభావం వకారాగమం చ న యాతి। ‹తద్వాహుః'। ‹తస్మాద్వాశ్యమ్' । తత్తస్మాదితి కిమ్? । స ఉ వేకవింశ వర్తనిః । సాంహిత ఇతి కిమ్? తత్తస్మాత్పూర్వ ఇత్యుక్తే తయోరుప బన్ధత్వా త్పృథగ్భావేఽపి ప్రతిషేధః స్యాత్. యథా క్రమాధ్యాయె- తదు - ఉవాహుః - తస్మాదు ఉవాశ్యమ్. । సంహితాయా మేవత్విష్య తేఽయం ప్రతిషేధః । తదర్థం సాంహితవచనమ్.॥౧౭॥

త్రిభా:— తత్ । తస్మాత్ । ఇత్యేతాభ్యాం సాంహితః ఉకారోఽపృక్తః పూర్వవిధిం న భజతే । ప్రకృత్యవస్థానం వకార ఆగమశ్చ న భవతీత్యర్థః । తద్వాహురిత్యుజ్యం । తస్మాద్వాశ్యం॥ ఇన్ద్రోకారా యాం కారాదిత్ దశమె అస్య విధి ర్వక్ష్యతే । తత్తస్మాత్సాంహిత ఇతి కిం॥ తదు । ఉవాహుః । తస్మాదు । ఉవాశ్యం॥

సూత్రం;—హ్రస్వపూర్వో ఙకారో ద్వివర్ణమ్॥ ౧౮॥

వై:— హ్రస్వపూర్వ ఇతి కార్యభాజ ఏవాయంనిర్దేశః. । సని మిత్తస్య, పరస్వరనిమిత్తత్వాత్ । నచోపబన్ధస్య; తస్య పృథగ్భావా యోగాత్. । తదయమర్థః - హ్రస్వాత్పరో ఙకారో ద్వివర్ణం యాతి। స్వరూపద్విత్వం యాతి; స్వరే పదాదౌ పరతః । ‹ప్రత్యఙ్ఙుపతిష్ఠతే' ; త్వాద ధ్యఙ్ఙృషిః' । ‹యుఙ్ఙసి' । ‹ప్రతిధృఙ్ఙితి - ప్రతి ధృఙ్' । హ్రస్వ

పూర్వ ఇతి కిమ్? ‘అవాజపాసః’ । ఙకార ఇతి కిమ్? ‘శుగసి తమ॰’ । స్వర పర ఇతి కిమ్? ‘ప్రత్యఙ్ఙ్సోమో అతిద్రుతః’॥ ౧౮॥

త్రిభా:— స్వరపరో ఙకారః పదాన్తవర్తీ హ్రస్వపూర్వో ద్వివర్ణం ద్విత్వం భజతే। ‘న్యఙ్ఙగ్నిః’। ‘దధ్యఙ్ఙృషిః’। హ్రస్వపూర్వ ఇతి కిం? ‘పరాఙావర్తతే’। స్వర పర ఇతి కిం। ‘సధ్ర్యఙ్ఙమాన్వైః’। ‘ప్రత్యఙ్క్షుదహః’ । హ్రస్వః పూర్వో యస్మాదసౌ హ్రస్వపూర్వః। ద్వయోర్వర్ణయోః సమాహారః ద్వివర్ణమ్॥ ౧౮॥

సూత్రం:— నకారశ్చ॥ ౧౯॥

వై:— చకారః హ్రస్వపూర్వో ద్వివర్ణమిత్యనువాదిశతి । హ్రస్వాత్పరో నకారః స్వరే పదాదౌ పరతః స్వరూపద్విత్వం యాతి । ‘దక్షిణాముశన్నుశన్తమ్’ । ‘అస్మిన్నేవలోకే’ । హ్రస్వపూర్వ ఇతి కిమ్? ‘తానజుహోత్’ । నకార ఇతికిమ్? ‘ఉశిగసి’ । స్వరేపరత ఇతి కిమ్? ‘అస్మిన్యోనౌ’। పదాదావితికిమ్? ‘ప్రజావతీరనమీవాః’। పృథక్సూత్రకరణముత్తరార్థమ్॥ ౧౯॥

త్రిభా:— చకారః పూర్వనిమిత్తం ద్విత్వం చానుదిశతి। హ్రస్వపూర్వో నకారః ద్విత్వం భజతే స్వరపరః ‘నిరవపన్నిన్ద్రాయ’ । ఏవం పర ఇతి కిం। ‘నిరవపన్యాని’ । ఏవం పూర్వ ఇతి కిం। ‘యానగ్నయోన్వతప్యన్త’॥ ౧౯॥

సూత్రం:— అనితి పరో గ్రహోక్థ్యయాజ్యాశ్వపృష్ఠ్యహిరణ్యవర్ణీయేష్వికార ఊకారపూర్వో రేఫమూకారపూర్వశ్చ యకారం॥

వై:— ఇతిపరాదన్యోఽనితిపరః । గ్రహో నామ “ఆదదే గ్రావాసి” ఇత్యాదయః (షట్) సప్తత్రింశదనువాకాః। ఏషామన్త్యః ‘సజోషా ఇన్ద్ర’ ఇత్యనువాకః। ఉక్థ్యం నామ అగ్నికాణ్డస్యాదితః ప్రశ్నద్వయం యాజ్యానువాకవ్యతిరిక్తం । ‘యుఞ్జానః ప్రథమం’ ఇత్యాదిదశానువాకాః, ‘విష్ణోః క్రమోఽసి’ ఇత్యాదిదశ చ, ఏషామన్త్యః ‘ఆదిత్యం గర్భం’ ఇత్యనువాకః । యాజ్యా ఉక్తాః। పృష్ఠ్యం అశ్వమేధకాణ్డస్య ఆదితో నవానువాకాః । ‘సమిద్ధిశామ్’ ఇత్యేషః, ‘జీమూతస్య’ ఇతి చత్వారః, ‘అగ్నేర్మన్వే’ ‘సమిద్ధో అఞ్జన్’ ఇత్యేతౌ, ‘గాయత్రీ త్రిష్టుప్’ ‘కస్త్వాఛ్యతి’ ఇతి ద్వావితి । ‘హిరణ్యవర్ణాశ్శుచయః పావకాః’ ఇత్యను

వాకో హిరణ్యవర్ణీయః । ‘అధ్యాయానువాకయోర్లుక్’ । ఇతి లుక ఇహ భావశ్ఛాన్దసః । సూక్తం వా త్రయోదశర్చం హిరణ్యవర్ణీయం । ఈకార ఊకారపూర్వ ఇతి కార్యభాజ ఏవ నిర్దేశః । ఆకారపూర్వ ఇతి చ । ప్రకృతిభావస్తు ఛాన్దసః - అసన్దేహార్థః । చశబ్దఇహ యకారాదేశసముచ్చయార్థః । గ్రహోక్థ్యాదిషు ఈకారాదూకారాచ్చ పరో నకారోఽనితి పరో రేఫమాదేశం యాతి; ఆకారపూర్వశ్చ యకారం స్వరే పదాదౌ పరతః । గ్రహేషు యథా-‘శత్రూగ్ంరపమృధః’ । ‘వృష్టిమాగ్ం ఇవ’। ఉఖ్యయథా - ‘పుష్టిమాగ్ం అసి’। ‘యెవావనస్పతీగ్ంరను’ । యాజ్యాసు యథా-‘యేభిర్దేవాగ్ంఋతుభిః కల్పయాతి’।‘సత్రీగ్ంరేకాదశాగ్ంఇహ’। పృష్ఠ్యేషు యథా-‘క్షీణాని శత్రూగ్ంరనపవ్యయన్తః’। ‘అస్మాగ్ంఅదితేరనాగాః’ । హిరణ్యవర్ణీయేషు యథా - ‘సర్వాగ్ం అగ్నీగ్ంరప్సుషదః’। అనితిపర ఇతికిమ్ ? ‘వృష్టిమానితి - వృష్టి, మాన్’ । ‘సువాతితాన్ - తానితితాన్’ । ‘శ్రీపయానితి’ । గ్రహాదిష్వితికిమ్ ? ‘తద్యద్యతీసపావపత్’ । ‘పశూనేవావరున్ధే’ । ‘‘తానజుహోత్’’ । ఏతత్పూర్వ ఇతికిమ్ ? ‘ఉత్తిష్ఠన్నోజసా’॥ ౨౦॥

త్రిభా:— గ్రహోక్థ్యాదిషు విషయేషు ఈకారపూర్వ ఊకారపూర్వో వా చకారాకృష్టో నకార అనితిపరఇత్యేతస్మాదన్యస్వరపరో రేఫమాపద్యతే। ఆకారపూర్వశ్చేద్యకారం । గ్రహోనామ చతుర్త్యానువాకాన్వర్జయిత్వా ఆదదే గ్రావేతి ప్రశ్నః । అగ్నికాండస్య ఆద్యంప్రశ్నద్వయ ముత్తమానువాక వర్జ ముఖ్య మిత్యాఖ్యాయతే। ఉక్తాయాజ్యాః। సమిద్దిశాం జీమూతస్య యదక్రన్దో మానో మిత్రోయేవాజినమగ్నేర్మన్వే సమిధోఽఞ్జన్నాయత్రీకస్త్వేత్యనువాకనవకం పృష్ఠ్యమితి పఠ్యతే। హిరణ్యవర్ణా ఇత్యనువాకో హిరణ్యవర్ణీయః । గ్రహేయథా- ‘జహిశత్రూగ్ం రపమృధోనుదస్వ’। ‘మరుత్వాగ్ం ఇంద్ర’। ఉఖ్యే,‘యేవా వనస్పతీగ్ంరను’॥ ‘మధుమాగ్ం అస్తు’। యాజ్యాసు-‘ఋతూగ్ం ఋఋతుపతే’।‘అమవాగ్ం ఇఘన’ - పృష్ఠ్యే ‘శత్రూగ్ం రనపవ్యయన్తః’।‘జఘనాగ్ం ఉపజిఘ్నతే’। హిరణ్యవర్ణీయే ‘అగ్నీగ్ం రప్సుషదః’। అనితి పర ఇతి కిం ? ‘అభ్యవర్తన్త దస్యూన్’ ‘దస్యూనితి దస్యూన్’। ‘ఇడావానితీడా-వాన్’। గ్రహాదిష్వితి కిం ? ‘త్రీనిమాన్’। ‘పశూనె’ ‘తానిందోఽన్తర్యామేణ’। ఇతిః పరో యస్మాద సావితిపరః-న ఇతి పరః అనితిపర.॥ ౨౦॥

సూత్రం :— మర్త్యానుదయానమృతాన్దుర్యాన్న సోమపూర్వస్సో
అస్మానవిమాన్ గోమాన్ మధుమాన్ హవిష్మాన్ హూతమా
నార్షైచికిత్వా నిడావాన్ కక్షీవాన్ బాణవాన్ హి పయస్వాఀ
వశాన్వదత్రి నమిత్రినరాన్పోషాన్మహాగ్ంశ్చ॥ ౨౧॥

వై :— మర్త్యానిత్యాదిషు ఆకారాత్పరో నకారోఽనితిపర, స్వరేపదాదా పరతో యకారం యాతి । గ్రహోక్థ్యాదివ్యతిరిక్తదేశార్థమిదం సూత్రం పరంచ । మర్త్యాఀ-‹మర్త్యాగ్ం ఆవివేశ’ । ఉదయాఀ-‹ఉదయాగ్ం అజస్రం’ । ఉదితికిమ్? ‹వయోభిరేవాయానవరున్ధే’ । అమృతాన్ - ‹ఉదస్థామమృతాగ్ం అను ।’ దుర్యాన్న సోమపూర్వః-‹సువాగ్దేవ దుర్యాగ్ం ఆవద’। సోమపూర్వస్తు నాయం యకారం యాతి। ‹ప్రచరా సోమదుర్యానదిత్యాః’ । సోఽస్మాన్ - ‹వయంమాసో అస్మాగ్ం అవ హాయ’। సో ఇతి కిం? ‹ప్రదాతారస్స్మోఽస్మానముత్ర’. । అవిమాన్ - ‹అవిమాగ్ం అశ్వీ’.। గోమాన్- ‹గోమాగ్ంఅగ్నే’। మధుమాన్-‹మధుమాగ్ంఇన్ద్రియావాన్’।అవిగోమధ్విత్యుపబన్ధైః కిమ్? ‹పశుమానేవభవతి’ హవిష్మాన్,-‹హవిష్మాగ్ం ఆవివాసతి’। హూతమానార్షే - ‹దేవహూతమాగ్ం ఇత్యుఖాయాంజుహోతి’। ‹యుక్ష్వాహి దేవహూతమాగ్ం అశ్వాగ్ం అగ్నే’-ఇత్యత్ర తూఖ్యయాజ్యాన్తర్భావాత్సిద్ధం। అగ్న్యుపానువాక్యేతు న సిద్ధ్యతీత్యప్రాప్తప్రాపణార్థం హూతమాన్ గ్రహణం। తత్ర యథా త్రైంశికే భవతి, ఏవం పదకాలప్రక్లిప్తేఽపీతిశబ్దేపరతః స్యాత్, తన్నివారణార్థమిహార్ష గ్రహణం । ఋషిర్వేదః । యథా అగ్న్యుపానువాక్యే సమామ్నాయతే-‹ఏతగ్ంహావావ తదృషిరభ్యనూవాచేన్ద్ర దధీచో అస్థభిరితి’ ఇతి । మహాభాష్యేఽప్యుక్తం. “ఋషిర్వేదః పఠతి - ‹శృణోతగ్రావాణః’। ఇతి” ఇతి । ఋషౌ భవః సన్ధిరార్షో వైదికః। అపౌరుషేయ సన్ధిరిత్యర్థః । తత్రైవాప్రాప్తప్రాపణం హూతమాన్ గ్రహణేన క్రియతే, న సర్వత్ర । తత, - ‹దేవహూతమానితి దేవ - హూతమాన్’ ఇతి విభజ్యానువాదార్థే ఇతి శబ్దే పరతః

న యకారాదేశః । తమ తం విభక్త్యపదాత్మకో వేద ఇత్యాహుః, తేషాం సర్వోఽపి పదసన్ధయః పౌరుషేయాస్స్యుః। తతశ్చ ఆర్ష ఇతి నిర్వ పణ్యం స్యాత్ । ఋషిభిః కృతస్సన్ధిరార్ష ఇతి వ్యుత్పత్త్యాశ్రయణే తు విభజ్యానువాదార్థేఽపి తద్భావాత్పుమస్తీతి వ్యావర్త్యాభావా దార్షగ్రహణ మనర్థకం స్యాత్, అనిష్టంచ న నివర్త్యేతేత్యాస్తామేతత్॥ చికిత్వాన్ - 'చికిత్వాగ్ం అనుమన్యతామ్'। ఇడావాన్ - 'ఇడావాగ్ం ఏషో అసుర'। కక్షీ వాన్ - 'కక్షీవాగ్ం ఔశిజః'। బాణవాన్ - 'బాణవాగ్ం ఉత' - ఇడా కక్షీ బాణేతి కిం? 'స్వవానేవ భవతి'। అత్ర మాన్ వాన్ ఇత్యనయోః ప్రత్యయబద్ధపాఠః వైచిత్ర్యాత్మకో నిస్పష్టార్థః। 'హి పయస్వాన్' - 'అస్పృతమ్మహి పయస్వాగ్ం అగ్నే'। హీత్యుపబన్ధస్య వ్యావర్త్యం శాఖాన్తరే 'ఊర్జస్వాన్ పయస్వానిత్యాహ' ఇతి తు న ప్రత్యుదాహరణం, ఇతి పరత్వాత్ । నచానితిపర ఇత్యనేన పౌరుషేయస్యైవ నేతికరణస్య పర్యు దాస, అవిశేషనిర్దేశాత్ । 'హుతమాసార్షే' ఇత్యార్షగ్రహణస్య వైయర్థ్య ప్రసఙ్గాచ్చ। వశాన్ - 'వశాగ్ం అను'। విదత్రాన్ - 'సువి దత్రాగ్ం ఆపీత'। అమిత్రాన్ - 'అమిత్రాగ్ం అపబాధమానః'। అరాన్ - 'అరాగ్ం ఇవాగ్నే'। పోషాన్ - 'పోషాగ్ం అపుష్యత్'। మహాన్ - 'అగ్నే మహాగ్ం అసి'। ఆకారపూర్వ ఇత్యేతదుత్తరార్థమిహానువర్త్యతే॥ ౨౧.

త్రిభాః— మర్త్యాన్ - ఉదయాన్ । ఆమృతాన్ - దుర్యాన్ - న సోమ పూర్వాః - సా అస్మాన్ - అవిమాన్ - గోమాన్ । మధుమాన్ — హవిష్మాన్ - హుతమాసార్షే । చికిత్వాన్ - ఇడావాన్ । కక్షీవాన్ । బాణవాన్ - హి పయ స్వాన్ - వశాన్ - విదత్రాన్ - అమిత్రాన్ - అరాన్ - పోషాన్ - మహాన్ । ఏషుగ్రహణేషు నకారః అనితిపరో యకారమాపద్యతే । అనితిపరత్వా కర్షకో యం చకారః - గ్రహణాదివిషయా ననాదృత్య సర్వార్థోయ మారంభః ।'మర్త్యాగ్ం అభివేశ'।'ఉదయాగ్ం ఆజస్రం'। ఉదితికిం? 'వయోభిరేవాయానవ' 'ఉదస్థామమృతాగ్ం అభూ'।' దుర్యాగ్ం అభ్యేహి'। దుర్యానిత్యత్ర సోమపూర్వో నకారో య త్వం నాపద్యతే। 'యత్ర తాన్ సోమపూర్వ్యాయానదిత్యాస్సదః'। 'సో అస్మాగ్ం అధిపతీన్'॥ సా ఇతి కిం॥ 'ఇన్ద్ర అస్మానస్మిన్' 'అవిమాగ్ం అశ్వ'। 'గోమాగ్ం అగ్నే' 'మధు

షూగ్ం ఇంద్రియావాన్ణ'। అవిగోమధ్యేతి కిం? 'పశుమాసేవ భవతి'। 'హవిష్మాగ్ం అవివాసతి'। హూతమా నా షి హూతమానిత్యత్రనకారలక్షస్వరపరో యత్వంభజతే 'దేవహూతమాగ్ం ఇత్యుభయాం'। అర ఇతి కిం? 'దేవహూతమానితి దేవహూత్య మాణ-అగ్ గ్రహణసామర్థ్యాదతిపరత్వేపి యత్వం భవతి। అగ్ ఇతికాకాక్షివత్ ఉభ యత్రసంబధ్యతే। గ్రహోఖ్యాది మహోక్ష పర్యన్తం। అర స్వయం పాఠ ఇత్యర్థః। 'చికిత్వాగ్ం అనుమన్యతాం'। 'ఇడావాగ్ం ఏషః'। 'కక్షీవాగ్ం ఔశిజః'। 'విశల్యో బాణవాగ్ం ఉత'। ఇడాక క్షుబాణేతి కిం?'రసవానేవ భవతి'। 'అస్మృత్మహి'। 'పయ స్వాగ్ం అగ్న'। హీతి కిం? 'ఋజస్వాన్పయస్వా నిత్యాహ'। అర ఇతిపరత్వా ద్దేవ హూతమాగ్ం ఇత్యుభయాం జుహోతీతివద్యత్వ ప్రాప్తిః హింగ్రహణేన ప్రతి షిధ్యతే। 'స్తుతోయాసి వశాగ్ం అను'। 'సువిదత్రాగ్ం అపితః'। 'అమిత్రాగ్ం అప బాధమానః'। 'అరాగ్ం ఇవాగ్నే'। 'పోషాగ్ం అపుష్యత్'। 'అగ్నె మహాగ్ం అసి'॥

సూత్రం :— ఇన్ద్రోమోఽకనూధ్వమిహోష్వేత్యగస్మేడేన్యా నా యజిష్ఠ ఆచర్త్వకుర్వతాదుహాదదితిరగ్రేఽ ధరాంత్సపత్నానలం పరశ్చ॥ ౨-౨॥

వై :—ఇన్ద్రోమ ఇత్యాదిషు స్వరేషు పదాదిషు పరతః ఆకార పూర్వో నకారో యకారం యాతి। ఇన్ద్రోమ-'సపత్నాగ్ం ఇన్ద్రోమో'। మ ఇతి కిమ్? 'వృద్ధానిన్ద్రః'। అకః-'అధరాగ్ం అకః'।ఊధ్వమ్-'దేవాగ్ం ఊధ్వమ్'। ఇహో ఇత్యస్యోదాహరణం శాఖాన్తరే। ఆ ఇత్యుపబన్ధేన కిమ్? 'యజ్ఞియానిహా యాన్ హవామహే'। అప్యేతు - 'తేన యజ్ఞే దేవాగ్ం అప్యేతు'। ఏత్వేతికిమ్? 'బల్బజానపీధ్మే'। అగస్మ-'సువర్దేవాగ్ం అగన్మ'। ఈడేఽన్యాక-'దేవాగ్ం ఈడేఽన్యాక'। ఆ యజిష్ఠ ఇత్యస్యో దాహరణం శాఖాన్తరే। ఆచ- 'దేవాగ్ం ఆచవక్షత్' యజ్ఞః, చః ఇత్యుపబన్ధాభ్యాంకిమ్?'యానావహ ఉశతః' ఋతు-'దేవాగ్ం ఋతుభిః'। అకుర్వత-'కామాగ్ం అకుర్వత'।అదుహాత్ -'యజ్ఞోసురాగ్ం అదుహాత్' అదితిః-'వివస్వాగ్ం అదితిః'-అగ్రే -'అగ్నిస్త్రాగ్ం అగ్రే' - అధరాంత్సప త్నాన్-'అస్యాగ్ం అధరాన్త్సపత్నాన్'। సపత్నాసితి కిమ్?'భ్రాతృవ్యా నధరాన్'-అలమ్-'పురోడాశాగ్ం అలఙ్కుర్వీత' - ఆకారపూర్వ ఇత్యను వృత్త్యా కిమ్? 'తేకార్ష్మర్యమయాన్ పరిధీన కుర్వీత'। అత్రి మర్త్యాః

నుదయానిత్యాదివత్కార్యభాజాం గ్రహణే కర్తవ్యే నిమిత్తానాం గ్రహణం గ్రన్థవైఘులార్థమ్ । తథాహి - యత్ర నిమిత్తవిశేషగ్రహణాభావేఽపి కార్యం సిధ్యతి, తత్ర కార్యభాజ్యేవ పదాని నిరుపబన్ధాని సోపబన్ధాని వా గృహ్యన్తే, నతు నిమిత్తవిశేషాః । యథా - ‘మర్త్యానుదయాన్” (౮-౨౧) ఇతి। యత్ర తు కార్యభాజాం అగ్రహణేఽపి కార్యం సిధ్యతి, తత్ర నిమిత్తవిశేషా ఏవ నిరుపబన్ధాః సోపబన్ధా వా గృహ్యన్తే । యథా- ‘కృధిపిన్వపఫపరః’ (8 25) ‘న సక్రఘుకారపరే’ (8-26) ఇతి. ఏవం కార్యభాఙ్నిమిత్తయోరన్యతరస్య గ్రహణాద్గ్రన్థలాఘవం భవతి । తదన్యథా- కార్యభాఙ్మాత్రగ్రహణే నిమిత్తాగ్రహణా ల్లాఘవంస్యాత్ । నిమిత్తభేదేఽపి కార్యసిద్ధిశ్చ । యథా దుర్యానితి- “దుర్యాగ్ం ఆవద” “దుర్యాగ్ం అభ్యేహి”। నిమిత్తమాత్రగ్రహణేఽపి కార్యభాజోఽనుపాదానాల్లాఘవం కార్యభాగ్భేదేఽపి కార్యసిద్ధిశ్చ । యథా ఆవృత్పర ఇతి- ‘జిన్వరావృత్స్వాహా’ ‘ఉగ్రరావృత్స్వాహా’ । యత్ర తు కార్యభాఙ్మాత్రగ్రహణే నిమిత్తభేదో నసమ్భవతి, నిమిత్తమాత్రగ్రహణే చ కార్యభాగ్భేదః, తత్రేతరాప్రయోగకృతమేవ లాఘవం లభ్యతే నాన్యత్ । యథా- “దేవతే మధ్యేత్యృణ్ణేత్యృద్యే” (4-11) ఇతి, ‘ద్వారా చ రావః పరః” (4-38) ఇతి చ । తతశ్చ యేషాం త్రివిధేఽపి సమామ్నాయే నిమిత్తభేదః కార్యభాగ్భేదో వా నసమ్భవతి, తేష్వపీతరాప్రయోగకృతస్య గ్రన్థలాఘవస్యాస్తిత్వప్రాధాన్యాత్, జటాయాం నిమిత్తభేన కార్యభాగ్భేదయోరపి ఛాన్దసం కార్యం నాపాదనీయమ్ । అన్యథోపపన్నత్వాత్। తతశ్చ మర్త్యానిత్యాదేః పూర్వపదేన వ్యుత్క్రమణసన్ధౌ యకారాదేశో నభవతి। ‘అమర్త్యోమర్త్యాన్మర్త్యానమర్త్యోఽమర్త్యోమర్త్యాన్’। ‘ఇన్ద్రోమే’ ఇత్యాదేశ్చపరపదేన వ్యుత్క్రమణసన్ధౌ యత్వం న భవతి । ‘అకుర్వత వరుణప్రఘాసాన్ వరుణప్రఘాసానకుర్వతాకుర్వత వరుణప్రఘాసాన్ । నహ్యసమామ్నాతేషు సన్ధిషు యుక్తం ఛాన్దసం కార్యం సమామ్నానబలలభ్యం హి తదిత్యుక్తమేవ । నహి తత్ శాస్త్రతాత్పర్యవిదో విషహన్తే । తథాహి ‘అశాన్తావాస్తాంతే దేవాః’ ఇత్యత్ర

'అస్తాం తే త అస్తామాస్తాం తే' ఇత్యస్యాం జటాయాం తేశబ్దే ప్రగ్రహ సంజ్ఞాప్రకృతిభావావల్పజ్ఞేఽపి నానుమన్యతే । కిముత శాస్త్రతాత్పర్యవిదాస్తికః? తస్మాదేవం జాతీయకం బాలిశభాషితం ఛాన్దసకార్యం జటాయాం అభ్యుపగచ్ఛన్తో బాలద్వేష్టికా అల్పజ్ఞాస్తత్త్వవిద్భిః సమ్యక్ప్రతిబోధయితవ్యా ఇత్యేవమర్థమస్మాభిరిహ ప్రపఞ్చితమ్॥ ౨౧॥

త్రిభా:— ఇన్ద్రియమే । అకః - ఊర్ధ్వం । ఇహ - అప్యేతు - అగన్మ - ఈడేన్యాన్ - అయజిష్ఠః । అచ - ఋతు అకుర్వత । అదుహత్ । అదితిః - అగ్రి అధరాన్ - సపత్నాన్ - అలం - ఇత్యేవం పరో నకారః ఆకారపూర్వో యత్వమాపద్యతే । చకార ఆకారపూర్వత్వాకర్షకః - 'సపత్నాగ్ం ఇన్ద్రియమే'। మ ఇతి కిం? 'యుష్మాన్నిన్ద్రియైర్వృణీత' । 'నిగ్రాభేణా ధరాగ్ం అకః' । 'దేవాగ్ం ఊర్ధ్వం' । 'దేవాగ్ం ఇహావహ'। దీర్ఘాత్ కిం? 'యజ్ఞియాని హయాన్'। 'ఘర్మో దేవాగ్ం అప్యేతు' ఏత్వేతి కిం? 'విద్వానపి జన్యేషు'। 'సువర్దేవాగ్ం అగన్మ'। 'దేవాగ్ం ఈడేన్యాన్'। 'దేవాగ్ం అయజిష్ఠస్స్వస్తి'। 'దేవాగ్ం అచవక్షత్'। యజిష్ఠశ్చేతి కిం? 'తానాదిత్యా అబిభ్రన్'-'దేవాగ్ం ఋతుభిః కల్పయాతి'। 'కామాగ్ం అకుర్వత'। 'యజ్ఞోసురాగ్ం అదుహత్'।-'విపస్యాగ్ం అదితిః'-'అగ్నిస్తాగ్ం అగ్రే'। 'అన్యాగ్ం అధరాన్సపత్నాన్'-సపత్నానితి కిం? 'భ్రాతృవ్యాన ధరాన్పాదయామి'। 'పురోడాశాగ్ం అలం కుర్వతి'॥ అన్వాదేశః కిమర్థః-'పరిధీన కుర్వత'। తత్ర త్వపద గ్రహణే కర్తవ్యే పదగ్రహణమనార్షేపి సంహితావిధానగ్రహణస్య చ యత్వం స్యాదితి నైమిత్తికస్య చ నిమిత్తాపేక్షత్వాత్ । గ్రహణస్య యథా । అమర్త్యమర్త్యాన్మర్త్యాగ్ం అమర్త్యమర్త్యమర్త్యాన్ - 'అస్థామమృతాగ్ం అమృతాగ్ం అస్థామస్థామమృతాన్' ఏవం నైమిత్తిక గ్రహణస్య । అగ్నివిమాగ్ం అభిమాగ్ం అగ్నిగ్నివిమాన్' । 'ఉదయాగ్ం అయాగ్ం ఉదయాన్'। 'అగ్నిస్తాగ్ంస్తాగ్ం అగ్నిరగ్నిస్తాన్ । అన్యాగ్ం అధరానధరానన్యానన్యాగ్ం అధరాన్'। ఏవం సర్వత్ర నకారస్య యకారోత్పత్తిర్ద్రష్టవ్యా॥ ౨౨॥

సూత్రం:— నరశ్మిరజ్జుపయాన్ యమాన్ప్రతజ్ఞాన్త్సమానా
నర్చాన్ యజీయాన్॥ ౨౩॥

వై:— రశ్మినిత్యాదిషు నకారో యథావిహితం రేఫం యకారం వా నయాతిస్వరే పదాదావపరతః । రశ్మిన్- 'పురుత్రా చ రశ్మీనను'। శ్రిపయానిత్యస్యోదాహరణం శాఖాన్తరీయగ్రహాఖ్యాద్ద్రష్టవ్యమ్ అదితిశ్శ్రపయానితీత్యత్రత్వితిపరత్వాన్నాస్తి ప్రాప్తిః । నచ వ్యుత్క్రమస్య

జటాయమావనితి శబ్దపరతయాఽస్తి ప్రాప్తిః, అనామ్నాతసన్ధౌ ఛాన్దస
కార్యాభావస్యోక్తత్వాత్ । యమాన్ - ‘సుయమానూతయే’ । పతఙ్గాన్ -
‘పతఙ్గానసన్దితః’ । సమానాన్ - ‘సమానానుశన్నగ్నే’ - అర్చాన్ - ‘అర్క
మర్చానిన్ద్రగ్రావాణః’ । యజీయాన్ - ‘యజీయానుపస్థియాతుః’ ॥౨౩॥

త్రిభా:—రశ్మీన్ - శ్రీపయాన్ । యమాన్ । పతంగాన్ - సమానాన్ -
అర్చాన్ - యజీయాన్ - ఏషుగ్రహణేషు నకారః స్వరపరోఽపి నఖలు రేఫం
యకారం వా భజతే । ‘పురుత్రాచ రశ్మీనను’ - ‘అదితిశ్శ్రీపయానితి’ । ఉభయత్ర స్వరప
రత్వాత్ప్రాప్తిః - నను - అదితిః శ్రీపయానిత్యస్య ఇతిపరత్వాదేవనిషేధ సిద్ధే గ్రహణ
మనర్థకమితిచేదార్థ ఇతిపరత్వాత్పునః ప్రాప్తిః - తస్మాద్గ్రహణమిత్యాహుః - ‘సుయ
మానూతయే’ । ప్రత్యక్షత్వాత్ప్రాప్తిః - పతంగానసన్దితః । యాజ్యత్వాత్ప్రాప్తిః -
‘సమానానుశన్నగ్నే’ । ‘అర్చానిందగ్రావాణః’ - ‘యజీయానుపస్థే’ । ఏషామపి
యాజ్యత్వాత్ ప్రాప్తిః ॥ ౨౩ ॥

సూత్రం:—ఉదథావరశ్చోదథావరశ్చ॥ ౨౪॥

వై:—ఉత్, అథా, ఇత్యనయోః పరతో నకారో యథా విహి
తమన్యస్థాదేశం నయాతి । ‘బ్రహ్మణా మిత్రానున్నయామి’ । ‘విద్వా
నథాభవ’। ‘అపి వికృతమ్, (1-51) ఇతివచనాద్వికృతయోరపి భవత్యయం
నిషేధః । ‘అమిత్రానున్నయామి’ । ‘విద్వాఀ థాభవ’ ॥౨౪॥

ఇత్యాచార్యగార్గ్యగోపాలయజ్వవిరచితే వైదికాభరణాఖ్యే
ప్రాతిశాఖ్య వ్యాఖ్యానే నవమోఽధ్యాయః॥

త్రిభా:— ఉత్ । అథా । ఇత్యేవం పరో నకారో యథావిహితం రేఫం
యకారం వా నాపద్యతే । చకారో నిషేధాకర్షకః । యథా । ‘అమిత్రానున్న
యామి’। ఉదితి కిం ? ‘త్రిగ్ంరయతద్యూన్’ । ‘విద్వానథాభవ’ । దీర్ఘోత్రహాస్యాప
లక్షణమపి । ‘విద్వానథాభవ । సంహితాస్థమేవ నిమిత్తమత్ర స్వకార్యం కరోతి
నిషేధరూపం । అమిత్రానుదమిత్రానమిత్రానుత్ । విధిరప్యేవం । యథా సంహి
తాస్థ నిమిత్త ఏవం సర్వత్ర భవతీత్యవోచామ । ‘సోఽస్మాగ్ం అస్మాంత్సో అ
స్మాన్’ । అస్మాగ్ం అపహాయాపహాయాస్మాగ్ం అస్మాగ్ం అపహాయ । ఏవ
మాది వేదితవ్యం॥ ౨౪ ॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నే ప్రాతిశాఖ్యవివరణే ప్రసర్గపాదయస్య లోపాది
విధిర్నామ నవమోఽధ్యాయః.

అథ దశమోఽధ్యాయః.

సూత్రం:—అథైకముభే॥ ౧॥

వై:—ఉభే ఇతి సామాన్యవివక్షయా నపుంసకలిఙ్గనిర్దేశః। తే తు వర్ణాత్మకే 'వర్ణస్య వికారలోపౌ' (1-56) ఇతి పరిభాషణాత్। అక్షరాపేక్షయా వా నపుంసకనిర్దేశః। పదాన్తశ్చ పదాదిశ్చేత్యుభౌ వర్ణావేకం వికారం గచ్ఛత ఇత్యేతదధికృతం వేదితవ్యమ్। స్వరపరాధికారశ్చ వర్తతే॥౧

త్రిభా:—అథేత్యయమధికారః – ఉభే అక్షరే ఏకం రూపం సజాతీయమాపద్యేతే ఇత్యేతదధికృతం వేదితవ్యం. ఇత ఉత్తరం యద్వక్ష్యామః॥ ౧॥

సూత్రం:—దీర్ఘగ్ం సమానాక్షరే సవర్ణపరే ॥౨॥

వై:—సమానాక్షరే సవర్ణపరే సతి ఉభే ఏకం దీర్ఘమాదేశం గచ్ఛతః. యం ప్రతిసావర్ణ్యమస్తి తన్॥ 'అన్తరిక్షమివాగ్నిధ్రమ్'। 'యథా వా ఆయతాం ప్రతీక్షతే'। 'తమేవావరున్ధే'। 'అథమే పునర్దేహీతి'। 'దధతూఖే'। 'యదపతూలఙ్గృహ్ణీత'। సమానాక్షర ఇతి కిమ్' 'ఏతపతాన్ప్రహానపశ్యత్' 'భూత్యావిన్ధ' సవర్ణ పర ఇతి కిమ్? 'అపేన్ద్రద్విషతో మనః'॥ ౨॥

త్రిభా:—సమానాక్షరే ఆత్మనస్సవర్ణే పరే సతి పూర్వాపరీభూతే ఏతే ఉభే దీర్ఘమేకమాపద్యేతే - యథా। 'గృహ్ణాస్యాన్తరితం'। 'రాస్నాసీన్ద్రాణ్యై' 'సూపస్థా దేవః'-సవర్ణః పరః యస్మాదసౌ సవర్ణపరః తస్మిన్॥ ౨॥

సూత్రం:—అథావర్ణపూర్వే॥ ౩॥

వై:—అవర్ణః పూర్వో యస్మిన్ సన్ధౌ తస్మిన్నితి విషయతయా సన్ధిరధిక్రియతే॥ ౩॥

త్రిభా:—అథేత్యయమధికారః అవర్ణపూర్వే ఇత్యేతదధికృతం వేదితవ్యం। ఇత ఉత్తరం యద్వక్ష్యామః–ఇదమధికారాన్తరం 'ఉపసర్గపూర్వ ఆరం' ఇతి పర్యన్తం। అవర్ణశ్చాసౌ పూర్వశ్చ తస్మిన్॥ ౩॥

సూత్రం:—ఇవర్ణపర ఏకారమ్॥ ౪॥

వై:—అవర్ణపూర్వే ఇవర్ణపరే సన్ధౌ ఉభే ఏకమేకారం గచ్ఛతః॥ 'నేష్టిర్భవతి'॥ ౪॥

త్రిభా:—అవర్ణపూర్వే ఇవర్ణపరే చ సతి తేఉభే అక్షరే ఏకారమాప్నుతః। 'నేష్టిర్భవతి'। ఇవర్ణశ్చ సోపరశ్చ తస్మిన్॥ ౪॥

సూత్రం:—ఉవర్ణపర ఓకారమ్॥ ౫॥

వై:—అవర్ణపూర్వే ఉవర్ణపరే సన్ధావుభే ఏకమోకారం గచ్ఛతః। "ఇధ్మాబర్హిః ప్రోక్షతి" ఇష్ట్వోపజిత్వా। 'ఇష్ట్వోపవీః'। 'ఇన్ద్రియస్య రుమావిశ'। ఉవర్ణపర ఇతి కిమ్? "అభిపదిం కృత్వావేక్షేత"। యేత్వస్మిన్నధ్యాయే-క్షర సంహితైవ విధీయత ఇత్యాహుః, తేషాం 'ప్రఉగచితం చిన్వీత' ఇత్యాదావపి ఓకార ఏకాదేశస్స్యాత్। నన్వేవం సతి 'ప్రౌగచితం చిన్వీత' ఇతి రూపాపత్తేః అవర్ణోవర్ణప్రకృతిత్వం న సంవిజ్ఞాయేత. సత్యమ్॥ అయం హి సర్వాసామక్షరవర్ణసంహితానాం స్వభావః॥ యద్విధిత ఏవ ప్రకృతిరవగమ్యతే - ప్రాయశో నత్వధ్యయనాత్. నహి 'పితౄణాం సదనమసి' ఇత్యాది ఋణకారస్య నకారః ప్రకృతిరిత్యధ్యయనాదవగమ్యతే-అపి తర్హి విధిత ఏవ॥ ౫॥

త్రిభా:— అవర్ణపూర్వే ఉవర్ణపరే చ సతి ఉభే ఓకారమాప్నుతః। తోపజిత్వా ॥ ౫॥

సూత్రం:— ఏకారైకార పర ఐకారమ్॥ ౬॥

వై:— అవర్ణపూర్వే ఏకారపరే ఐకారపరే చ సన్ధావుభే ఐకారమేవాదేశం గచ్ఛతః। 'సైతం మన్త్రమపశ్యత'। 'వాచమేవైన్ద్రీమాత్మన్'। 'స్వాహైన్ద్రః ప్రాణః'। ఏతత్పర ఇతి కిమ్? 'అవారున్ధౌషధీః'॥

త్రిభా:—అవర్ణపూర్వే ఏకారైకారపరే చ సతి తేఉభే పూర్వాపరీభూతే ఐకారమాప్నుతః। 'సంబ్రహ్మణాపృచ్యస్వైకతాయ'। 'సోమైన్ద్రాబభ్రులలామః'। ఏకారశ్చ ఐకారశ్చ ఏకారైకారౌ- తయోస్సమాహారః ఏకారైకారం సమాహారద్వన్ద్వః। తచ్చ తత్పరం చ ఏకారైకారపరం కర్మధారయః। తస్మిన్నేకారైకారపరే। ఏవముపరితనసూత్రేపి సమాసః॥ ౬॥

సూత్రం:— ఓకారౌకారపర ఔకారమ్॥ ౭॥

వై:— అవర్ణపూర్వే ఓకారౌకారపరే చ సన్ధౌ ఉభే ఔకారమేకాదేశం గచ్ఛతః। 'అథౌషధీరన్తగతా దహతి'। 'పితా జనితౌష

ధీనామ్’। ‘అవారున్ధౌషధీః’। ‘అరుణోఽహాస్మాహౌపవేశిః’। ‘యజమానేన సమ్మితౌదుమ్బరీ’। ఏతత్స్వర ఇతి కిమ్? ‘తేనైవ ప్రజాః సృజతే’ ॥౭॥

త్రిభా:— అవర్ణపూర్వౌ ఓకారౌకారౌ పరే సతి ఉభౌ ఔకారమాపద్యేతే। ‘బ్రహ్మౌదనం పచేత్’। ‘దామ్నౌమ్భన’॥ ౭॥

సూత్రం:— అరమృకారపరే॥ ౮॥

వై:— ఋకారపరేఽవర్ణపూర్వౌ సన్ధౌ ఉభే అర్ ఇత్యాదేశం గచ్ఛతః। ‘ఏవర్ణయాత్’। ‘శవసర్తుప్రజాత’। ఋకారపర ఇతి కిమ్? ‘యస్త్వైవ యజ్ఞమదృశన్’॥ ౮॥

త్రిభా:— అవర్ణపూర్వౌ ఋకారపరే సతి ఉభే అరం ఇతి వికారమాపద్యేతే - ‘అర్ధర్చ ఏకాం’। ‘అగ్న్యర్చా’॥ ౮॥

సూత్రం:— ఉపసర్గపూర్వ ఆరమ్॥ ౯॥

వై:— అవర్ణపూర్వాధికారాదుపసర్గావర్ణపూర్వౌ ఋకారపరే సన్ధౌ ఉభే ఆర్ ఇత్యాదేశం గచ్ఛతః। ‘నార్త్తిమార్ఛతి’। ‘స ఇన్నైవ తముపార్ఛతి’। పూర్వసూత్రస్యాయమపవాదః। జటాయాం వ్యుత్క్రమణసన్ధౌ నాయంవిధిః, అనామ్నాతసన్ధేరేతచ్ఛాస్త్రవిషయత్వాత్। ‘ఋతవ్యా ఉపోపర్త్తవ్యా ఋతవ్యా ఉప’। మూలశాస్త్రే ‘ఉపసర్గాదృతి ధాతౌ’ ఇతి ధాత్వృకారపర ఏవ పరతో వృద్ధిర్విధీయతే। యత్ర తు వ్యుత్క్రమణవశాదుపసర్గస్య ధాత్వృకారపరత్వం ‘నైన్ద్రియేణ వీర్యేణ వ్యృధ్యతే వా ఏతస్మాత్’। ఇతి తత్రాపి నాయం విధిః। ‘ఉపసర్గాః క్రియాయోగే’ ఇతి స్మరణాత్। క్రామతిక్రియాయోగినః ‘అప’ ఇత్యస్య ఋద్ధిక్రియాం ప్రత్యుపసర్గత్వాభావాత్। తస్మాత్ ‘ఋధ్యతేఽపాపర్ధ్యత ఋధ్యతేఽప’। ఇత్యేవ భవితవ్యమ్। అవర్ణపూర్వ ఇతి కిమ్? ‘యజ్ఞస్యైవ సమృద్ధ్యై’। ఉపసర్గేతి కిమ్? ‘ఉభాభ్యాం సమృధ్యతే’। ఋకారపర ఇతి కిమ్? ‘నమోభరన్త ఏమసి’॥ ౯॥

త్రిభా:— అవర్ణపూర్వ ఇత్యనువర్తతే। తస్మాదుపసర్గపూర్వ ఇత్యవిశేషోక్తావప్యవర్ణాన్తో ఉపసర్గస్యైవ గ్రహణం। ఋకారస్సాన్నిధ్యాల్లభ్యతే ఉపసర్గపూర్వౌ యకారపరే సతి తే ఉభే ఆరం ఇతి వికారమాపద్యేతే। ‘ఉపార్ఛతి’। ‘అవార్ఛతి’। ‘ఋతవ్యా ఉపోపార్త్తవ్యా ఋతవ్యా ఉప’। అవర్ణాన్తోపసర్గవిశేషణేన కిం?। ‘వ్యృద్ధం వై’। ఉపసర్గశ్చాసౌ పూర్వశ్చ ఉపసర్గపూర్వస్తస్మిన్నుపసర్గపూర్వే ॥౯॥

సూత్రం:— ఉదాత్తముదాత్తవతి॥ ౧౦॥

వై:— ఉక్తా ఏకాదేశాః। తేషామిదానీం స్వరాదిగుణవిధిరారభ్యతే। ఉదాత్తవతిసన్ధౌ వికారభాజో రుభయోరన్యతరస్య వోదాత్తత్వే సతి ఉభే ఉదాత్తమేకాదేశం గచ్ఛతః। ‘యజ్ఞమేవావరున్ధే’ ఇత్యుభయో రుదాత్తయోరుదాత్తతా. । ‘ప్రియమగాత్’ ‘సైతం మన్త్రమ్’ ‘వసన్తమేవర్తూనాం’ ఇతిపూర్వస్య।‘పూతీగన్ధస్యాపహత్యై’- ‘ఉజ్జితిమనూజ్జేషం’ ‘సమ్మితౌదుమ్బరీ భవతి’ ‘అవార్ఛతి’। ఇతి పరస్య। ఉదాత్తవతీతి కిం? ‘ఇధ్మాబర్హిః’ ‘అథకాస్య’॥ ౧౦॥

త్రిభా:— ఉదాత్తధర్మవిశిష్టేవర్ణే పూర్వతఃపరత ఉభయతో వాస్థితేసతి తేఉభే అప్యేకాదేశమాపన్నే ఉదాత్తధర్మమేకమాప్నుతః। ఉదాత్తోఽస్యాస్తీత్యుదాత్తవాన్। తస్మిన్నుదాత్తవతి। సమానాక్షరమారభ్య సర్వస్మిన్నేకీభావే యథాక్రమముదాత్తానుదాత్తస్వరితపూర్వ ఉభయోదాత్తేచోదాహరణాని దర్శయిష్యామః। ‘ప్రాగ్వయతి’। ‘బ్రహ్మయచ్ఛాపాగ్నే’। ‘యాజ్యైవైనం’। ‘పూషాధత్తే’ ‘దివీవచక్షుః’। ‘అద్యానుమతిమింద్రేహి’। ‘మైత్రావరుణీత్యాహ’। నను సూన్నియమి వేత్యతోద్రాత్తైస్సైకాదేశసతి కిన్నస్యాదయంవిధిః- ఉదాత్తపూర్వాధికారసతిపాఠాభావేచేతి సూత్రేణస్వరితస్య విశేషవిధానాదితి బ్రూమః। ‘రతోదధాతూత్సక్థ్యోః’। ‘వనస్పతయోనూత్సృష్టస్తు’। ‘తాదిత్యూపాదధత’। ఏవంసమానాక్షరసంహితాయామేకభావోన్యత్రాపి దష్టవ్యః- ఏవమవర్ణపూర్వత్వేపి వక్ష్యతే। ‘సమాన్నః’। ‘తంఘుదస్నః’- ‘కార్య్యతి సవనముఖాత్సవనముఖాత్’। సేనుహోతా। ‘ప్రోక్షితం గోపాయత’। ‘ఊర్జస్వన్తర్జంవః’। ‘స్వాయుషోదోషధీనాం’। ‘ఇమే ఏవోపధత్తే’। ‘నైనంప్రత్యోషతి’। ‘ఏక ఏవయజతైకః’। ‘అథైకముత్థానం’। ‘యన్నైకాగంరశనాం’। ‘ఇన్ద్రియమేవ వైన్ద్రేణ’- ‘విహితదవైర్యతేతి’। ‘దేవేభ్యఐన్ధైనదేవేభ్యోదేవేభ్యఐన్ధ। క్షిత్యస్యచౌజసే। స్వాహౌషధీభ్యః సౌషధీరనురుధ్యసే। ప్రోక్షితః కేన’। ‘అరుణోహస్మాహౌపవేశిః’। ‘అగ్న్యర్చ్ఛ’। ‘సైవాస్యర్ధిః’। ‘ఐన్ధఋషిష్టుతః’ ‘ఏవర్షిరస్వదయత్’। ‘నార్తిమార్ఛతి’। ‘అవార్ఛత్యేవం’। ఏవమాది॥ ౧౦॥

సూత్రం:— అనునాసికే అనునాసికం॥ ౧౧॥

వై:— “అప్రగ్రహస్సమానాక్షరాణి” (15-6) ఇతి పరమతం వక్ష్యతి। తద్విషయోఽయం విధిః। తత్ర పదాన్తస్యైవ అనునాసిక

విధానాదనునాసికే పూర్వే సతీతి యోజ్యం। తథా సతి అనునాసిక మా దేశముభే గచ్ఛతః। పూర్వసూత్రోక్తాన్యత్రోక్తాన్యుదాహరణాని॥ ౧౧॥

త్రిభా:— అప్రగృహ్యస్వమానాక్షరాణ్యనునాసికాన్యేకేషామితి యేషాం మతం తానుద్దిశ్యాయంవిధిః - తస్మిన్నుదాత్తవత్యనునాసికే పూర్వతఃపరత ఉభయతోవా స్థితేసతి తే ఉభే అక్షరే అనునాసికధర్మమేకమాపన్నతః। ఉక్తాన్యేవోదాహరణాని। ఏతదనిష్టం॥ ౧౧॥

సూత్రం:— స్వరితానుదాత్తసన్నిపాతే స్వరితమ్॥౧౨॥

వై:—స్వరితానుదాత్తయోః సన్నిపాతే యస్మిన్ సన్ధౌ సత థోక్తః। తస్మిన్నుభే స్వరితమేకాదేశం గచ్ఛతః। ‘భ్రాతృవ్యదేవత్యో పభృత్’ ‘ఋతస్య పథ్యాసి’ ‘త్రైష్టుభాఽఆహుతీర్జుహోతి’। ఇత్యాదౌ న స్వరితానుదాత్తసన్నిపాతోఽస్తి తత్రహి పూర్వసూత్ర విహితత్వా దేకాదేశః ప్రథమం భవతి. తతస్స్వరితాదేశ ఇతి॥ అన్యేతు నిత్యస్వరి తస్య ముఖ్యత్వాత్తత్రైవాయం విధిర్భవతీత్యాహుః॥ తథాత్వే అన్యా న్యపి స్వరితకార్యాణి తత్రైవస్యుర్నాన్యత్ర॥ ౧౨॥

త్రిభా:— స్వరితానుదాత్తసన్నిపాతే ఏకాదశే సత్యుభావపి తౌ స్వరిత మాపద్యేతే। ‘కన్యేవతున్నా’। ‘ఘవింఛ్నవోఽభ్యాక్రతాయ’। ‘యాజ్యైషా వై’। ‘అథ క్వాస్య’ఇహస్వరితస్యావిశేషిణగ్రహణే నిత్యస్వరిత ఏవగృహ్యతే। తస్యసవ్యంజ నానామక్షరాణాంచ పదావయవానాముత్పత్తికాల ఏవసంభవాత్। అన్యేషాంతు పదోత్పత్తికాలాదూర్ధ్వం అక్షరాణాం పదానాంవా సంహితాయా ముదాత్తాత్పరో నుదాత్తస్స్వరితమితి విధానాత్। తస్మిన్ననుదాత్తే పూర్వఉదాత్తః స్వరితమితి చ తస్మాన్నిత్యస్వరితస్యైవ ముఖ్యత్వం। సామాన్యోక్తౌ చ సత్యాం ముఖ్యసంప్ర త్యయ ఇతి తస్యైవ స్వీకారోయుక్తః। అథాబ్రవీదిత్యాదావేకాదేశస్యోదాత్తా వన్తరభావిత్వా దుదాత్తాత్పరోఽనుదాత్తః స్వరితమిత్యనేనైవ స్వరితత్వంవిజ్ఞేయం॥

సూత్రం:— నధామాపాసిపరో బుధ్నియాజ్యా పూషా మినన్నారే॥ ౧౩॥

వై:— ధా, మా, పా, ఇత్యవర్ణోఽసిపరో యథోక్తమేకాదేశం న గచ్ఛతి। తథా బుధ్నియా ఇత్యాదిషు అవర్ణఆద్యే వైదికేసన్ధౌ య థోక్తమేకాదేశం న గచ్ఛతి। ధా- ‘స్వధా అసి’। మా- ‘ప్రమా అసి’।

పా- “ప్రపా అసి త్వమగ్న ఇయక్షవే” । అసిపర ఇతి కిం! ‘దశధేన్ద్రియం’। ‘మాఘశగ్ంసః’। బుధ్నియా- ‘ప్రబుధ్నియా ఈరతే’। జ్యా- ‘జ్యా ఇయగ్ం సమనే’। ‘ఆపూషా- ఆపూషా ఏత్వావసు’। ఆఙుపబద్ధేన కిం? ‘పూషా ధత్త’। అమినన్త- ‘అమినన్త ఏవైః’। ఆర్షే సన్ధావిత్యస్య వ్యావర్త్యం శాఖాన్తరే। తత్ర హి పరమజ్యాపదస్య విభజ్యానువాదార్థే పదకాలే ప్రశ్లిష్టే ఇతిశబ్దే పరతః ప్రకృతిభావస్స్యాత్ । “పరమజ్యేతి- పరమ-జ్యా” ఇతి చేష్యతే। అన్యే తు జటాయాం పునరనుక్రమణే యస్సమామ్నాతస్సన్ధిః తస్యైవార్షత్వం పరికల్ప్య ప్రత్యుదాహరన్తి ‘బుధ్నియా ఈరత ఈరతే బుధ్నియా బుధ్నియేరతే’ ఇతి॥ తదతితుచ్ఛం॥ నహి వైదికస్య సన్ధేః పునః ప్రయోగమాత్రాత్ వైదికత్వమపైతి। తథా సతి సంహితామ్నాయస్య క్రమామ్నాయస్య చ గ్రహణధారణార్థేషు ఉపామ్నాతేష్వపి ప్రకృతిభావో న స్యాత్ । తస్మాత్ ‘బుధ్నియా ఈరత ఈరతే బుధ్నియా బుధ్నియా ఈరతే’ ఇత్యేవ జటా వక్తవ్యా। యదప్యుచ్యతే అసిపర ఇత్యత్రాపి ఆర్షగ్రహణం సమ్బధ్యతే, తేన ‘ధా అసి స్వధా అసి’ ఇత్యత్ర అసిస్వధేతి క్రమస్య జటాయాం ధాశబ్దస్య వ్యుత్క్రమణసిద్ధమసిపరత్వమాశ్రిత్య ప్రాప్నువన్ ప్రకృతిభావో వ్యావర్త్యతే; తతశ్చానామ్నాతసన్ధేరపి ఏతచ్ఛాస్త్రవిషయత్వం లభ్యత ఇతి॥ తదప్యసారం॥ ఆర్షగ్రహణస్య పరవాక్యాన్వితస్య పూర్వవాక్యాన్వయే ప్రబలకారణాభావాత్ । నచ విధిద్వయస్యైకసూత్రోపదేశః ఏకోపాధిం వినా అనుపపద్యమానః సూత్రస్యాన్వయం కల్పయితుమర్హతి॥ సహ్యస్యార్థైవోపపద్యతే। అవన్న పూర్వస్యైకాదేశస్య ప్రతిషేధ్యతయా విషయైక్యాత్మకత్వస్య ముఖ్యోపాధేర్విద్యమానత్వాత్ । అపి చ పూర్వవాక్యస్థస్య క్వచిదాకాఙ్క్షాయోగ్యతావశాదుత్తరవాక్యేఽన్వయ ఉపపద్యతే. అనువృత్తిసమ్భవాత్ । న తు విపర్యయః । అనువృత్త్యసమ్భవాత్ । న హ్యేవంవిధాభిః కుసృష్టిభిర్జటాయా ఏతచ్ఛాస్త్రవిషయత్వం శక్యకల్పనం । ‘రాయెస ఇన్ద్రః పూర్వశ్చ ॥

(11-9) ఇత్యస్మిన్ సూత్రే అవిషయత్వస్య స్పష్టముపదేక్ష్యమాణత్వాత్ ॥ ౧౩॥

త్రిభా:— ధామాసా ఏష్వన్త్యస్వరః ఆర్షే పాఠే అసిపరః । బుధ్న్యయా। జ్యా। అపూషా అమినన్త ఏష్వన్త్యస్వరః - ఆర్షే స్వరపరః పూర్వవిధింవా ప్నోతి। స్వధా అస్యుర్వి। సహాసిస్య ప్రమా అసి । ధన్వన్నివ ప్రపా అసి। అసిపర ఇతి కిం ? స్వధేతి స్వ ధా । ప్రిమేతి ప్రి మా । ప్రిపేతి ప్రి పా। ఆర్ష ఇతి కిం? ‹అసిస్వధా స్వధాస్యసిస్వధా›। ఏవమాది। ‹ప్రబుధ్న్యయా ఈరతే›। ‹జ్యా ఇయం›। ‹అపూపా ఏత్వావసు›। ఆకారః కిమర్థః - ‹తం పూషాధత్త›। అమినన్త ఏవైః- ఆర్ష స్వరపర ఇతి కిం? ‹బుధ్న్యయా ఈరతే ఈరతే బుధ్న్యయా బుధ్న్యయేరతే। ‹జ్యా ఇయమియం జ్యాజ్యేయం›। అపూషాపూషా పూషా। పూషా ఏత్వేతు పూషా పూషైతు। అమినన్త ఏవైరేవైరమినన్తామినన్తైవైః। ఆర్షేయః స్వరపర ఇతి కిం? అసిస్వధా స్వధాస్యసిస్వధా। అసిమామాస్యసిమా। అపూషాపూషా పూషా। సుపర్ణా అమినన్తా మినన్త సుపర్ణా స్సుపర్ణా అమినన్త। ఇద మేవ ప్రత్యుదాహరణం। నతుస్వధాసి। ప్రమాసి। ప్రపాసి। జ్యేయం। అమి। నన్తైవైః। ఇత్యాది। జటాయామపి తృతీయపర్యాయస్య ప్రకృతిత్వాత్ ॥౧౩॥ త్వం

సూత్రం:—ఏష్టరేతనె మన్నోద్మన్నోష్ఠైవః పరో లుప్యతే।౧౪॥

వై :— ఏష్టరిత్యాదిషు పరేషు అవర్ణః పదాన్తః లుప్యతే. ఏష్టః - ‹సుత్యామశీయేష్టారాయః›। ఏతన- ‹శమితార ఉపేతన› ఏమన్ - ‹అపాం త్వేమంత్సాదయామి›। ఓద్మన్- ‹అపాంత్వోద్మంత్సాదయామి›। ఓష్ఠేతి పదైకదేశగ్రహణం. ‹అధరేణోష్ఠేన›। ‹స్వాహోష్ఠాభ్యాం›। ఏవః ‹నిరమిమతేవశ్ఛన్దః›। అవర్ణ ఇతి కిం? ‹శితోష్ఠః› ఏతత్పర ఇతి కిం? ‹ఇషేత్వోర్జేత్వా॥ ౧౪॥

త్రిభా:— ఏష్టః - ఏతన - ఏమన్ - ఓద్మన్ - ఓష్ఠ ఏవః ఇత్యేవంపరః అవర్ణో లుప్యతే। అథావర్ణపూర్వ ఇత్యనువర్తనాదవర్ణ ఇతి లభ్యతే । ‹ఆశీయేష్టారాయః। ‹శమితార ఉపేతన›। ‹అపాం త్వేమన్› - అపాంత్వోద్మన్ - ‹స్వాహోష్ఠాభ్యాం›॥ ఓష్ఠశబ్దస్య సర్వావయవస్య గ్రహణంభవతి। గ్రహణస్యచేతి వచనాత్। ‹ఉపయామమధరేణోష్ఠేన›। ‹నిరమిమతేవశ్ఛన్దః›। అవర్ణో లుప్యత ఇతి కిం ‹శితోష్ఠః శ్శితి భుః॥ ౧౪॥

సూత్రం:— ఇవర్ణోకారౌ యవకారౌ॥ ౧౫॥

వై:— అవర్ణపూర్వాధికారో నివృత్తః। ఇవర్ణశ్చ ఉకారశ్చ యథాక్రమం యకారం వకారం చాదేశం గచ్ఛతః, స్వరే పదాదౌ పరతః। ‘అత్యన్యానగాం’।‘సరస్వత్యాజ్యభాగా’। ‘జుహ్వ్యస్యః’। ‘అన్వహా మాసాః’। స్వరపర ఇతి కిం? ‘వధిముఘృతమాపః’॥ ౧౫॥

త్రిభా:— అవర్ణపూర్వాధికారో నివృత్తః। స్వరపరాధికారస్త్వనువర్తతే। అథ స్వరపరో యకారమితి పూర్వాధ్యాయే ప్రక్రాన్తః॥ ఇవర్ణోకారౌ పదాన్తౌ స్వరపరౌ యథాసంఖ్యేన యవకారావాపద్యేతే। ‘అభ్యస్థాత్’। ‘ఊత్యశ్యామ’ ‘అపూపా ఏత్వావసు’। దీర్ఘస్య ప్రగ్రహవిధానాత్ ప్లుతస్య సన్నిధా ముకార-స్యకారోత్తరత్వం కృతం। ఇవర్ణోకారౌ యవకారావితి॥ ౧౫॥

సూత్రం:—ఉదాత్తయోశ్చ పరోఽనుదాత్తస్స్వరితం॥౧౬॥

వై:—చశబ్ద ఇవర్ణోకారౌ కార్యభాజావన్వాదిశతి। తయోరుదాత్తయోర్యకారవకారాదేశే తతః పరోఽనుదాత్తః స్వరితం గచ్ఛతి ‘స్త్ర్యక్షీర్షాణి మృడ్ఢ్వం’। ‘ఇన్ద్రియావ్యేవ భవతి’। ‘సత్వేవేష్టాపూర్తే’ ఉదాత్తయోరితి కిమ్? ‘అధ్యవోచదధివక్తా’। ‘అధిపత్న్యసి’। ‘తే అవన్త్వస్మాన్’। పరోనుదాత్త ఇతి కిమ్?‘ దుర్యాగ్ం అభ్యేహి’। ‘సత్వే యజేత’॥ ౧౬॥

త్రిభా :— చకారః పూర్వసూత్రోక్తనిమిత్తావివర్ణోకారౌ అన్వాదిశతి। ఉదాత్తయోరివర్ణోకారయోః పరోనుదాత్తః స్వరితమాపద్యతే। ‘వ్యావైతేన ‘అప్స్వగ్నే’ ఉదాత్తయోరితి కిం?। నిచాతన్నక్ష్యతస్య। మధ్వగ్నౌ జుహోతి। పరోనుదాత్త ఇతి కిం?। తన్వ్యద్వ్యధ్యక్షరాణి॥ సత్వేయజేత। ఇన్ద్వేఉపస్తీర్ణం ॥ ౧౬॥

సూత్రం:— ఊభావే చ॥ ౧౭॥

వై:— చ శబ్దేన పూర్వసూత్రపదాని చ శబ్దవ్యతిరిక్తాన్యన్వాదిశ్యన్తే। తేషాం యథోచితం విపరిణామః। ఉదాత్తస్యోకారస్య పరేణానుదాత్తేనోకారేణ సహ ఊభావే సతి తావుభౌ స్వరితమాదేశంగచ్ఛతః। గుణప్రధానోఽయం విధిః। గుణిస్వరస్య ‘దీర్ఘం సమానాక్షరే’ (10-2 ఇతి విహితత్వాత్। ‘సూన్నీయమివ’। ‘సూద్గాతా’। ‘మాసూత్త్రిష్ఠన్’

ఉదాత్తస్యేతి కిమ్? ‹ దధతూ౯ఖ › । పరేణానుదాత్తేన కిమ్? ‹ తా దిత్యూ౯పాదధత › । ‹ ఉదాత్తముదాత్తవతి › (10-10) ఇత్యస్యాయ మపవాదః ॥ ౧౭ ॥

త్రిభా:—చకారః పూర్వసూత్రస్యోదాత్తత్వాన్వాకర్షకః। పరస్యానుదాత్తత్వమన్వాదిశతి। పూర్వేణోదాత్తేన పరస్యాను దాత్తస్య ఊభావే క్రియమాణె స్వరితం జానీయాత్ । ‹సూన్వీయ మివ›। ‹సూద్గాతా›। ‹మాసూత్తిష్ఠ›। ‹దిత్యూపదధాతి› పూర్వేణో దాత్తేనేతి కిం?। ‹ సూపస్థాదేవః ›। పరస్యానుదత్తస్యేతి కిం? ‹ తాదిత్యూపాదధత › ॥ ౧౭ ॥

☞సూత్రం :—న శ్యైతీ మిథునీ ॥ ౧౮ ॥

వై :—శ్యైతీ మిథునీ ఇత్యేతయోః యథోక్తం సన్ధికార్యం న భవతి, స్వరే పరతః ॥ ‹ శ్యైతేన శ్యైతీ అకురుత ›। ‹ న మిథునీ అభవన్ › ॥

త్రిభా :—శ్యైతీ - మిథునీ - ఇత్యేతయో రన్త్యస్వరో యథా విహితం యత్వం నాపద్యతే। ‹శ్యైతీ అకురుత›। ‹ మిథునీ అభవన్ › ॥ ౧౮ ॥

☞సూత్రం:—లుప్యేతే త్వవర్ణపూర్వౌ యవకారౌ ॥ ౧౯ ॥

వై :—అవర్ణపూర్వౌ ఇతి కార్యభాజ ఏవాయంనిర్దేశః। అవర్ణపూర్వౌ యవకారౌ లుప్యేతే స్వరేపదాదౌ పరతః॥ తుశబ్ద నాత్రలోపానన్తరప్రసక్తో యస్స్వరసన్ధికార్యం ‹ దీర్ఘగ్ం సమానా క్షరే › (10-2) ఇత్యాది తద్వినివర్త్యతే। ‹ తస్మా ఇన్ద్రఏవాజా యత ›। ‹ త ఆవహాని ›। ‹ అక్షిత్యా ఉన్నయే ›। ‹ మహాగ్ం ఇన్ద్రః ›। ‹ కవిత్వనోగా ఇష్టయే ›। ‹ తావబ్రూతామ్ ›। “ అథ స్వరపరో యకారమ్ ” (9-10) ఇత్యాది విధిభిరేషాం యవా దేశః। అవర్ణపూర్వావితి కిమ్? “ అత్యన్యానగామ్ ”। ‹ అన్వాహ స్యమానః ›। స్వరే పరత ఇతి కిమ్? “ ఏతదుదయసం య ఏవం

వెద" । పదాదావితి కిం? "వాయవస్థ" ॥ ౧౯ ॥

త్రిభా :—అవర్ణపూర్వౌ స్వరపరౌ యకారవకారౌ లుప్యే తే। 'ఆపఉద్ధన్తు,' 'ధ్రువా అస్మిన్,' 'నవిచిత్యాఽఇతి' 'ఇమ ఏవాస్మై,' 'ఆసామహా ఏవెమహా,' 'వాయవిష్టయె,' 'అహావనదత,' 'మర్త్యాం ఆవివెశ,' ఏవం పూర్వావితి కిం? 'అభ్యస్థాత్,' 'హృత్స్వసః,' తుశబ్ద ఇతరౌ యవకారౌ నివర్తయన్నాదేశప్రాప్తయోరేవా నయోర్లోపవిషయత్వం ద్యోతయతి। అవర్ణః పూర్వో యా భ్యామేతావవర్ణపూర్వౌ ॥ ౧౯ ॥

☞ సూత్రం :—నోఖ్యస్య ॥ ౨౦ ॥

వై :—ఉఖ్యస్య శాఖినః పక్షే అవర్ణపూర్వౌ యవకారౌ నలుప్యేతే। ఉక్తాన్యేవోదాహరణాని ॥ 'తస్యా యుక్త్యోవాజా యత'। 'అథస్వరపరో యకారం' (9-10) ఇత్యాదిభిరేషాం యవ కారాదేశః। అవర్ణ పూర్వావితి కిమ్? 'అన్యాన్యాసగాన్'। 'అస్య హామాసాః'। స్వరపర ఇతి కిమ్? 'ఉదయసం య ఏవం వెద'॥ నెదం సూత్రద్వయముక్తమిష్టమ్ ॥ ౨౦ ॥

త్రిభా :—ఉఖ్యస్య శాఖినః పక్షే అవర్ణపూర్వౌ యవకారౌ న లుప్యేతే। ఉక్తాన్యేవోదాహరణాని ॥ ౨౦ ॥

☞ సూత్రం :—వకారస్తు సాఙ్కృత్యస్య ॥ ౨౧ ॥

వై :—తుశబ్దో యకారం వినివర్తయతి। తథా యలోప విషయె పూర్వవత్సన్ధికార్యనివృత్తిః। సాఙ్కృత్యస్య మతె యథో క్తో వకారో నలుప్యతె-ఉకారె ఓకారె చ విషయె। నత్వేవం యకారః లుప్యత ఏవెతి యాగ్నిత్॥ 'త్వమగ్నె వ్రతపా అసి'। 'త ఆవహన్తి'। 'గవిష్టయెఽగ్నె'। 'తావబ్రూతామ్' ॥ ౨౧ ॥

త్రిభా :—సాన్నిధ్యాన్నిషేధోలభ్యతే। సాఙ్కృత్యమతే అవర్ణపూర్వో వకారో న లుప్యతే। యకారస్తు లుప్యత ఏవె త్యర్థః 'అహావసదత,' పూర్వాచార్య మతేనివర్తకః తుశబ్దః। సూత్ర

మిదమేవేష్టం - న తు పూర్వద్వయం పరద్వయంచ ॥ ౨౧ ॥

సూత్రం:—ఉకారౌకారపరౌ లుప్యేతే మాచాకీయస్య ॥ ౨౨ ॥

వై :—మాచాకీయస్య మతే అవర్ణపూర్వౌ వకారౌ లుప్యేతే ఉకారే ఓకారే చ పదాద్యే పరతః ॥ బహ్వృచానామయం పక్షః ॥ లుప్యేతే ఇతి పునర్వచనం ప్రతిషేధనివృత్త్యర్థమ్ ॥ అత్ర ‘వాయ ఉక్థేభిర్జరన్తే’ ఇత్యాది దశతైయ్యా ముదాహరణం ద్రష్టవ్యమ్ । ఏవంపర ఇతి కిం? ‘వాయవా యాహి దర్శత’, ॥ అన్యే తు ‘లుప్యేతే’ ఇతి ద్వివచనాన్తం పరన్తో యవకారయోర్యథా క్రమం నిమిత్తద్వయ సమ్బద్ధమాహుః ॥ ౨౨ ॥

త్రిభా :—యకారవకారావవర్ణపూర్వౌ ఉకారౌకారపరౌ లుప్యేతే - యథాసంఖ్యం మాచాకీయస్యాచార్యస్య మతేన ॥ ‘ఆప ఉన్దన్తు’, ‘శతక్రత ఉద్వగంశం’, ॥ ‘యు జా తా ఓషధయః’, । ఏవంపరావితి కిం? ‘త ఏనం భిషజ్యన్తి’, । వాయవిష్టయే । లుప్యేతే ఇతి ఇహ పునరారంభః పూర్వ సూత్రద్వయస్థితసన్ధి శంకానిరాకరణార్థః ॥ ౨౨ ॥

సూత్రం :—లేశో వాత్స్యప్రస్యైతయోః ॥ ౨౩ ॥

వై :—లుప్యేతే ఇత్యన్వయః । వాత్స్యప్రస్య మతే ఏతయోర్యవకారయోః లేశః ఏకదేశః యథోక్తవిషయే లుప్యేతే । ఏకదేశస్తు శ్రూయతే । తాన్యేవోదాహరణాని । నచేదం సూత్రద్వయమిష్టమ్ ॥ ౨౩ ॥

త్రిభా :—వాత్స్యప్రస్య మతే యకారవకారయోరవర్ణపూర్వయోర్లేశస్స్యాత్ । లేశో నామ లుప్తవదుచ్చారణం । ఏతయో రిత్యుకారౌకారపరా నిర్దిశతి । ఉక్తాన్యేవోదాహరణాని ॥ ౨౩ ॥

సూత్రం—సప్లుతప్రగ్రహా ॥ ౨౪ ।

వై:—ప్లుతశ్చ ప్రగ్రహశ్చ యథోక్తం సన్ధికార్యం నగచ్ఛతః స్వరే పదాదౌ పరతః। ప్లుతః—‘భినత్తి 3 ఇతి’। ‘సుశ్లోకా౦ 4 ఇతి సుశ్లోకా౦ 4’। ప్రగ్రహః - ‘ఇన్ద్రవాయూ ఇమే సుతాః’। ‘సో ఏవైషై తస్య’। ‘అచ్ఛిద్రే ఇతి’। ‘బహులే ఇతి’ ‘ఉభే ఇతి’॥ ౨౪॥

త్రిభా:—నఖలుప్లుతః ప్రగ్రహశ్చసన్ధివిధింభజతే॥ ‘అస్తు హీ3 ఇత్యబ్రూతామ్,’। ‘తేపనమభి, ఇత్యాదివిధానిషిద్ధేఅన్యస్మింశ్చావ్యాపారభ్యనూజ్ఞే ప్రకృతివద్భవతి॥ ౨౪॥

సూత్రం—పరశ్చ పరశ్చ॥ ౨౫॥

వై:—చశబ్దేన ప్రతిషిద్ధః అన్వాదిశ్యతే। అనన్తరోక్తాత్ప్లుతాత్పరస్స్వరో యథోక్తం సన్ధికార్యం నగచ్ఛతి। స్వరే పదాదౌ పరతః। ‘అగ్నా 3 ఇ ఇత్యాహ,’। “యజ్ఞపతా 3 ఉ ఇతి”। ప్లుతాదితికిమ్? ‘నార్తిమార్ఛతి’। నేదం సూత్రమిష్టమ్। అన్యేతు యవలోపాత్పరస్య స్వరస్య సన్ధికార్యమనేన సూత్రేణనిషిధ్యతే ఇతి ఇష్టార్థవిషయం వ్యాచక్షతే। తదవిచారితరమణీయమ్। తథాహి—యవలోపస్థానవిషయస్య స్వరసన్ధేస్త్రిధావేవ తుశబ్దేన నివర్తితత్వాత్ న తదర్థమిదంసూత్రమారమ్భణీయమ్। సచానేన తత్రత్యస్స్వరసన్ధిః శక్యో నివారయితుం, న్యాయవిరుద్ధంహి వ్యవహితస్య యవలోపస్యావధిత్వాశ్రయణమ్। గ్రన్థచ్ఛాయావిరు- ‘నపరః’ ఇతిబ్రూయాత్। దోషవచ్చ తస్యావధిత్వాశ్రయణమ్। ‘ఏతత్తే అగ్నే రాధఐతి,’ ‘ఇడఏహ్యదితఏహి ఇత్యాదావాజ్ఞః ప్రకృతిభావప్రసఙ్గాత్। ఇష్టార్థవిషయం హీదం సూత్రం పరైరిష్యతే। నహిదోషవన్తం విధిం సూత్రకారాభావదన్తి। తతో యవలోపమవధిమిచ్ఛన్ సూత్రకారః ‘పూర్వశ్చ’ ఇత్యేవ బ్రూయాత్। ఏవంహి స్వరపరాధికారాన్నాతిప్రసఙ్గః। తస్మాన్నాయమర్థోఽభిమతః సూత్రకారస్య। ఇత్యలమతిప్రపఞ్చేన॥ ౨౫॥

ఇత్యాచార్యగార్గ్య గోపాలమిశ్ర విరచితే వైదికా
భరణాఖ్య ప్రాతిశాఖ్యవ్యాఖ్యానే
దశమోఽధ్యాయః ॥

త్రిభా:—వకారాకృష్టయోః యకారవకారయోః లోపే సతి పరస్సన్ధిర్న భవతి । ఆపఉన్దన్తు, అగ్న ఇనం । సాన్నిధ్యాన్నిషేధో లభ్యతే । న చ లోపే సతీత్యత్రావర్తే పాఠం । యవకారయోరితి కిమ్? 'సేదుహోతా', 'సైనానీకేన', 'సౌషధీరను' ఇత్యాది ॥ ౨౫ ॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నే ప్రాతిశాఖ్య వివరణే ఏకాదేశ గుణవృద్ధ్యాదివిధి నామ దశమోఽధ్యాయః ॥ శ్రీః ॥

ఏకాదశోఽధ్యాయః

సూత్రం:—లుప్యతే త్వకార ఏకార ఓకార పూర్వః ॥ ౧ ॥

వై:—ఏకార ఓకారేతి ప్రకృతిభావశ్ఛన్దసోఽనన్తరోధః ॥ ఏకారే ఓకారే చ పూర్వస్మిన్ సతి అకారః పదాదిర్లుప్యతే । 'ప్రయుజేఽగ్నయే', 'ఘర్మోఽసి' । ఏతత్పూర్వ ఇతి కిమ్? 'తమస్యా అజాదిభ్యరుద్ధ' ॥ తుశబ్దేన మూలశాస్త్రోక్త ఏకాదేశపక్షో వినివర్త్యతే । తత్ర హి లఘుతరమస్థాయిలోపమనాశ్రిత్య 'అమిపూర్వః', 'ఏజీపరరూపమ్' ఇత్యాదినా ప్రతిపత్తిగౌరవయుక్తమపి స్థాయిరూపస్యైకాదేశత్వమాశ్రీయతే । తస్మిన్ బన్ధనమన్త్రాదివద్వ్యాపాది యథా స్యాదితి । ఇహ తు తదభావాల్లఘుతరమాశ్రిత్య ఇతరః పక్షో వినివర్త్యతే ॥ ౧ ॥

త్రిభా :—ఏకారపూర్వః ఓకారపూర్వో వా అకారో లుప్యతే। యథా—తేఽబ్రువన్- సోఽబ్రవీత్। తుశబ్దో ‘నప్లుత-ప్రగ్రహా,’ వితి నిషిద్ధసంబంధం నివర్తయతీ తి కేచిత్। స్వరప రాధికారం నివర్తయతీత్యపరేసంగిరన్తే। ఏకారౌకారాపూర్వో యస్మాత్ స తథోక్తః ॥ ౧॥

☞ సూత్రం :—అథాలోపః॥ ౨ ॥

వై:—అలోపఇతి లోపాభావఉచ్యతే। స ఇతఊర్ధ్వముక్తస్య అకారస్య అధిక్రియతే॥ అత్ర చతస్రః కక్ష్యా భవన్తి। పూర్వసూత్రం ప్రథమకక్ష్యా। తదపవాదభూతం “ధాతారాతి రుప” [11-6] ఇత్యాదికమలోపవిధానం ద్వితీయా। తదపవాద భూత మనన్తరాధ్యాయస్థం లోపవిధానం తృతీయా। తదపవాద భూతమస్మిన్నధ్యాయె అలోపవిధానం చతుర్థీతి ॥ ౨॥

త్రిభా :—‘అథ’ ఇత్యయమధికారః। అలోప ఉచ్యతే ఇత్యేతదధికృతం వేదితవ్యం, ఇతఉత్తరం యద్వక్ష్యామః। నలోపః అలోపః లోపాభావఇత్యర్థః॥ ౨ ॥

☞ సూత్రం :—ధాతా రాతిరుపవాజపేయజుష్ట శ్యేనా-యోఖ్య ధ్రువక్షితిర్యమేవసాయోఽగ్నిమూర్ధా రుద్రప్రథమో ష్టోత్తమవికర్షవిహవ్య హిరణ్యవర్ణీయ యాజ్యామహోష్వప్సు ॥౩॥

వై :—ధాతా రాతిరిత్యాదిషుపఞ్చ సప్తత్యనువాకేషు ఏకారపూర్వ ఓకారపూర్వశ్చ పదాదిరకారో నలుప్యతే। ధాతారాతిః-‘నిధిపతిర్నో అగ్నిః’। ఉపప్రయన్తః— ‘ఆరే అస్మే చ’। ‘దేవ సవితః ప్రసువ యజ్ఞమ్,’ ఇత్యాదయః షడనువాకాః వాజపేయ సంజ్ఞాః—‘తే అగ్రే అశ్వమాయుఞ్జన్తె అస్మిన్’। ‘తేనో అర్వన్తః’। ‘సుషువే అగ్రే’ ‘మధ్వో అగ్రం’। జుష్టో వాచో భూయాసమ్—‘యస్తే అగంశుః’। ‘మోద్రపో అగంశుః’। శ్యేనాయ

పత్యనే—‘పితృభ్యో అభియనః’। ఉఖ్యా—‘విశ్వే అమృతస్య’। ‘యో
అగ్నిరగ్నేః’। ధ్రువక్షితిః—‘తం త్వా విశ్వే అభిగృణన్తు’। ఇయమేవ
సాయుజా—‘చతుష్టోమో అభవత్’। ఆయుష్టైయే—‘యే అపరీషు’।
అన్యత్రాపియమేవ సా యేఽపరత్ర। తత్సహచారిత్వాదుత్తరాను
వాకేఽపి కార్యం భవతీత్యాహుః। తత్రాస్ఫుటోఽతిప్రసఙ్గః। నచ
సహోపయోగలక్షణం సహచారిత్వ నియామకమ్। తత్రాపి
‘సమ్పశ్యామి’ ఇతి పఞ్చమన్త్రానువాకేష్వతిప్రసఙ్గాత్। అగ్ని-
మూర్ధా—‘త్వామగ్న అఙ్గిరసో గుహా’, నమస్తే రుద్రమన్యవ’
ఇత్యాద్యేకాదశానువాకాః రుద్రసంజ్ఞాః। తేషు ప్రథమోపోత్తమ
యోరనువాకయోః ‘నమస్తే రుద్రమన్యవ’ ఇత్యనువాకః ప్రథమః।
ఉపోత్తమ ఉపాన్త్యః ‘ద్రాపే అన్ధసస్పతే’ ఇతి। ఆద్యే—‘నమస్తే
అస్తు ధన్వనే’। ఉపాన్త్యే—‘ద్రాపే అన్ధసస్పతే’ ఇతి। ‘అశ్మ-
న్నూర్జమ్’ ఇత్యాదయః పఞ్చానువాకాః వికర్ణసంజ్ఞాః—‘నత-
తృషాషో అజరః’। ‘పురో అగ్నిర్భవేహ’। ‘వాజో నస్సప్త’।
ఇత్యాదయః త్రయోఽనువాకాః విహవ్యసంజ్ఞాః—విశ్వే ‘అద్యమ
రుతః’। ‘వాజో అస్మే’। ‘దేవాసో అధివోచతా మే’। ‘హిరణ్య-
వర్ణాః’, ఇత్యనువాకో హిరణ్యవర్ణీయః—‘సత్యానృతే అవపశ్యన్
జనానామ్’,। ‘ఉభావామిన్ద్రాగ్నీ’ ప్రభృతి ‘అగ్నిర్వృత్రాణి’
పర్యన్తం ప్రశ్నోత్తమానువాకా యాజ్యాసంజ్ఞాస్స్యుః, ‘యుక్ష్వా-
హి’ ఇత్యనువాకశ్చ। తేషు యథా—‘పయో అస్మాసు ధుక్ష్వ’।
‘సుపథా రాయే అస్మాన్’। ‘విశో అస్య అదబ్ధః’। ‘యోనో
దూరే అఘశంసః’। ‘రుద్రో అసురః’। యశో అస్మాసు ధేహి’।
‘పృష్టో అగ్నిః’। ‘ఇన్ద్రీస్యఘుమోర్ణ అతిథిః’। ‘వావశానే అన్వా
షో అజిహాత’। ‘బృహస్పతే అతి యదర్యో అర్హాత్’।
‘వసుభిర్నో అవ్యాత్’। నమస్తే అగ్న ఓజసే’। ‘దృశే ఆహాపి
అన్నమ్’। ‘సువిదత్రో అస్మే’। ‘సమిద్దిశామ్’, ‘జీమూతస్య’,
‘యదక్రన్దః’, ‘మా నో మిత్రః’, ‘యేవాజినమ్’, ‘అగ్నేర్మన్వే’,

ఇతిషణ్ణామనువాకానాం మహాపృష్ఠ్య సంజ్ఞా—‘వివస్వద్వాతే అభినః’,। ‘ధర్మేణ అస్థిరన్న’, ॥ ౩ ॥

త్రిభా:—ధాతా రాతిరిత్యాదిష్వనువాకేషు ఏకారపూర్వః ఓకారపూర్వో వా అకారో న లుప్యతే। యథా—‘నిధిపతిర్నో అగ్నిః’,। రాతిరితికిమ్? ‘ధాతా దేవేభ్యోఽసురాన్’, ఇతి శాఖాన్తరే,। ‘ఆరే అస్మేచ’,। ‘తేనో అవన్తు’,। ‘తే అగ్ర అశ్వమ్’,। ‘యస్తే అగ్ంశుః’,। ‘యో ద్రప్సో అగ్ంశుః’,। ‘నమః పితృభ్యో అభి’,। ‘విశ్వే అరపా ఏధతే’,। ‘శృణ్వన్తి విశ్వే అమృతస్య’,। ‘నమో అస్తు సర్పేభ్యః’,। ‘విశ్వే అభిగృణన్తు’,। ‘ఊర్మిర్ద్రప్సో అపామ్’,। క్షితిరితికిమ్? ధ్రువేత్యకారాన్తస్య యది గ్రహణం స్యాత్। ‘ధ్రువోఽసి ధ్రువోఽహమ్’, ఇత్యత్రాపి భవేదితి। ‘కేతుం కృణ్వానె అజరే’,। ‘త్రయో ఘర్మాసో అను’,। ఇయమిత్యేతావతైవాలం కిమన్త్యైః? ‘ఇయం తే శుక్రతనూః’, ఇత్యత్ర ‘సగర్భ్యోఽనుసఖా’, ఇతిమాభూదితి। సాయేతిపదద్వయం మన్దధియాం ప్రతిపత్త్యర్థమితి కేచిత్। అన్యేత్వన్యథాఽపి కథయన్తి। అస్యానువాకస్య శేషభూతా యాఋగన్యత్ర స్థితా సాఽపి స్వీకర్తవ్యేతి। యథా—‘యే అపరీషు పశ్యాన్’,। ‘అగ్నిర్మూర్ధా దివః’, ఇత్యత్రయథా—‘స యోజతే అరుషః’,। ‘ఏనా వో అగ్నిమ్’,। మూర్ధేతికిమ్? ‘అగ్నిర్మాదురిష్టాత్’, ఇత్యత్ర ‘యో మేఽన్తి దూరే రాతీయతి’, ఇతి మాభూదితి। రుద్రప్రశ్నస్య ప్రథమోపోత్తమానువాకయోర్యథా—‘నమో అస్తు నీలగ్రీవాయ’,—‘ఉత మా నో అర్భకమ్’, ఉత్తమస్య పూర్వతః సన్నికృష్ట ఉపోత్తమః। ‘అశ్మన్నూర్జమ్’,। ఇత్యాద్యనువాకపఞ్చకస్య వికర్షసంజ్ఞా। తత్రయథా—‘అన్నం తే అస్మాత్’,। పావకో అస్మభ్యం,। ‘యో నస్స్వతో అభి’,। ‘రాయస్పోషే అధియజ్ఞో అస్థాత్’,। వాజో నస్సప్త, ఇత్యాద్యనువాకత్రయస్య విహవ్యసంజ్ఞా—తత్రయథా—‘విశ్వే అద్యమ-

రుతః,—దేవాసో అధివోచత,। ‘ఏకో దేవో అప్యతిష్ఠత్, ‘సుపథారాయె అస్మాన్,। ‘కామేనకృతో అభి,। మహోపృష్ఠ్యేషు యథా—‘వివస్వద్వాతె అభినః,। ‘సోమో అధిబ్రవీతు,। మహో తికిమ్? ‘పృథివీ తెఽన్తరిక్షేణ,॥ 3॥

☞ సూత్రం:—అగ్ంహసోఽగ్ంహతిరనిష్టృతోఽవన్త్వస్మా నవద్యాదహనిచ ॥ ౪ ॥

వై:—చశబ్దో “ధాతారాతిః” ఇత్యాదీననువాకానన్వా-దిశతి। తత్ర ‘యవసహ స్వరపరేషు, (౧౨-౪) ఇత్యస్యాపవాదార్థ ఏషపునర్విధిశ్చతుర్థకక్ష్యా। అనుస్వారస్యతు విధాస్యమానత్వేన అన్యవధాయకత్వం పురస్తాద్దర్శితమ్। తస్మాదగ్ంహసోగ్ంహ-తిరిత్యనయోర్గ్రహణమ్। ‘ప్రముఞ్చన్తో నో అగ్ంహసః,। ‘పరిద్వేషసో అగ్ంహతిః,। ‘వర్తాంతె అనిష్టృతః,। ‘అధిబ్రువన్తుతె అవన్త్వస్మాన్,। అస్మానిత్యుపబన్ధేనకిమ్? ‘తేనోఽవన్తు పితరః,। ‘మిత్రమహో అవద్యాత్,। ‘శుచిశ్శుక్రె అహాన్యోజసీనా,। అన్వాదేశాభావె ద్వితీయకక్ష్యా విజ్ఞాయేత తథాచ—‘స ఏవైనంపాప్మనోఽగ్ంహసోముఞ్చతి, ఇత్యత్ర అలోపస్స్యాత్॥ ౪॥

త్రిభా:—చకారో ‘ధాతారాతిః, (11-3) ఇత్యాది విష-యానన్వాదేశకః। అగ్ంహసః ఇత్యాది గ్రహణేషు ‘ధాతారాతిః, ఇత్యాది స్థలాన్తర్వర్తిష్వేకార పూర్వ ఓకార పూర్వో వా అకారో నలుప్యతె। ఉక్తాన్యేవోదాహరణాని॥ ౪॥

☞ సూత్రం:—అనఘమర్షన ఆపోమతోరథస్త్వోదత్తె వాతః పూర్వః ॥ ౫ ॥

వై:—ఘమర్షన ఇత్యాదిషు పదేషు పూర్వేష్వనుశబ్ద-స్యాకారోనలుప్యతె। అత్రాన్వాదేశకాభావేఽపి సామర్థ్యాదాదితః

పఞ్చానాం చతుర్థకక్ష్యాత్వం వేదితవ్యమ్ । ‘ఘర్మాసో అను-జ్యోతిషాగుః,’ । ‘తస్మాదాపో అనుష్ఠన,’ । ‘యద్వాతే మర్త్యో అను,’ । ‘అనుత్వారభో అను,’ । ‘పీయతిత్వో అనుత్వో గృణాతి,’ । దత్తే వాత ఇత్యేతేతు ద్వితీయకక్ష్యావిషయే । ‘శుక్రమాదత్తే అనుహాయ,’ । ‘వాతో అనువాతు తే,’ । ఏతత్పూర్వ ఇతి కిమ్ ? ‘అనుగావోఽను భగః,’ । సోఽను ధ్యాయతి,’ ॥ ౫ ॥

త్రిభా :—అత్ర విసర్గాన్తానా మోత్వమాపన్నానాం పూర్వనిమిత్తత్వమితి విజ్ఞేయమ్ । ఘర్మాసః ఇత్యాద్యేవ-మ్పూర్వః అన్విత్యత్ర అకారో నలుప్యతే । యథా—పూర్వో-క్తాన్యేవోదాహరణాని............ ‘ధనుస్తద్వాతో అను,’ । అన్వితికిమ్ ? ‘వాతోఽభిపవతే,’ । ఏవమ్పూర్వ ఇతి కిమ్ ? ‘అనుగావోఽనుభగః,’ । ‘యవసహా,’ (౧-౨-౮) స్వరపరత్వ నిషేధార్థోఽయమారమ్భః ॥ ౫ ॥

సూత్రం :—అభివాత్యపశ్చ ॥ ౬ ॥

వై :—చశబ్దేన వాతః పూర్వ ఇత్యన్వాదిశ్యతే । వాత ఇత్యస్మిన్పూర్వే అభివాతు, అప ఇత్యేతయోరకారో న లుప్యతే । ద్వితీయకక్ష్యేయమ్ । అభివాతు—‘మయోభూర్వాతో అభి-వాతు’ । వాత్వితికిమ్ ? ‘వాతోఽభిపవతే’ । అపః—‘యద్వాతో అపో అగమత్’ అన్వాదేశేనకిమ్ ? ‘సోఽపః ప్రావిశత్ ॥ ౬ ॥

త్రిభా :—చకారో వాత ఇత్యన్వాదిశతి । అభివాతు, అపః ఇత్యేతయోరకారో వాతః పూర్వో నలుప్యతే । యథా—‘మయో భూర్వాతో అభివాతు,’ । వాత్వితికిమ్ ? ‘వాతోఽభిపవతే,’ ‘యద్వాతో అపో అగమత్,’ । అన్వాదేశేనకిమ్ ? ‘అవరుద్ధోఽపో ఽగ్రేఽభివ్యాహరతి,’ ॥ ౬ ॥

సూత్రం :—అన్వగమచ్చ ॥ ౭ ॥

వై :—చశబ్దేనాపఇత్యన్వాదిశ్యతే పూర్వః ఇతిచ। అప ఇత్యస్మిన్పూర్వే అను అగమత్ ఇత్యేతయోరకారో న లుప్యతే। అత్రానుగ్రహణమ్ ద్వితీయ చతుర్థకక్ష్యయోః భవతి। ‹ అపో అన్వచారిషమ్ ’ ఇత్యవభృథానువాకె యాజ్యాకాణ్డె చ గ్రహ-ణాత్। అగమదితితు ద్వితీయస్యామేవ। ‹ యద్వాతో అపో అగమత్ ’। అన్వాదేశవ్యావర్త్యమనుశబ్దఏవ। తత్పూర్వతరసూత్రె దర్శితమ్ ॥ ౭ ॥

త్రిభా :—అపఇతి చకారో అన్వాదిశతి। అను అగమత్ ఇత్యేతయోరకారో న ఖల్వపఃపూర్వో లుప్యతే। యథా ‹ అపో అన్వచారిషమ్ ’ ‹ అపో అగమదిన్ద్రస్య ’। ఏవమ్పూర్వ ఇతికిమ్? ‹ పశవోఽనూదాయన్ ॥ ౭ ॥

☞ సూత్రం :—ఆపః పూర్వోఽద్భిరపాం నపాదస్మాన్ ॥౮॥

నై :—ఆప ఇత్యస్మిన్పూర్వే అద్భిరిత్యాదిషు అకారో న లుప్యతే। ద్వితీయకక్ష్యయమ్। అద్భిః—‹ సమాపో అద్భిరగ్మత ’। అపాంనపాత్—‹ దేవీరాపో అపాంనపాత్ ’। నపాదితికిమ్? ‹ వారుణీరాపోఽపామ్ ’। అస్మాన్—‹ ఆపో అస్మాన్మాతరః ’। ఆపః పూర్వ ఇతికిమ్? ‹ యథా వరుణోఽద్భిః ’। ‹ వయ-మిహప్రదాతారస్స్యాఽస్మానముత్ర ॥ ౮ ॥

త్రిభా :—అద్భిః అపాంనపాత్ అస్మాన్ ఏతేషు అకార ఆపఃపూర్వో న లుప్యతే। యథా ‹ సమాపో అద్భిః ’ ‹ దేవీరాపో అపాం ’। నపాదితికిమ్? ‹ వారుణీరాపోఽపామ్ ’ ‹ ఆపో అస్మాన్ ’। ఏవమ్పూర్వ ఇతికిమ్? ‹ సోఽస్మాన్పాతు ’ ॥ ౮ ॥

☞ సూత్రం :—రాయె స ఇన్ద్రః పూర్వశ్చాకారపరె ॥ ౯ ॥

వై :—చశబ్దోఽస్మాన్ శబ్దమన్వాదిశతి। అకారపర ఇత్యుపబన్ధనిర్దేశః। రాయె సః ఇన్ద్రః ఇత్యేతేషు పూర్వేషు అకారపరె

అస్మాన్ శబ్దే అకారో న లుప్యతే। ఉపబన్ధః సఃపూర్వమాత్రార్థః। తత్రహి సంభవవ్యభిచారాభ్యామేషోఽర్థవాన్ భవతి। రాయెపూర్వేతు న సంభవః ఇన్ద్రీఃపూర్వేతు న వ్యభిచారః। రాయెపూర్వస్యోదాహరణం శాఖాన్తరే 'ధాతా రాతిః' ఇత్యాది వ్యతిరిక్తదేశేద్రష్టవ్యమ్, యత్రాన్యస్య ప్రాప్తిర్నవిద్యతే। సః పూర్వః —'సో అస్మాకం అధిపతీన్ కరోతు'। అకారపర ఇతికిమ్? 'సోఽస్మాన్ పాతు'। ఇన్ద్రీఃపూర్వః—'మరుత ఇన్ద్రో అస్మాకస్మిన్'। ననురాయె పూర్వస్స్వశాఖాయామస్తి 'అగ్నె నయసుపథా రాయె అస్మాన్' ఇతి। సత్యమ్। అన్యతస్సిద్ధత్వాన్నాస్యోదాహరణం భవితుమర్హతి। యాజ్యాకాణ్డస్య 'ధాతా రాతిః' ఇత్యాది సూత్రేణ అలోపస్సిద్ధః। దాక్షిణ కాణ్డస్యచ 'యథోక్తం పురుక్తం త్రిపదప్రభృతి' [1–61] ఇతి। తస్మాత్ సుష్ఠూక్తమ్ 'శాఖాన్తరేఽస్యోదాహరణమ్' ఇతి। ననుచ అకారపరత్వమస్య నసంభవతీత్యుక్తం నోపపద్యతే। జటాయాం తత్సంభవాత్। 'రాయె అస్మానస్మాన్రాయె రాయె అస్మాన్' ఇతి। తస్మాత్సః పూర్వవద్రాయెపూర్వేఽపి సంభవ వ్యభిచారాభ్యాం అకారపర ఇత్యుపబన్ధోఽర్థవానేవ భవతి। తతశ్చ రాయెగ్రహణం స్వశాఖాయామేవ 'అగ్నె నయాసుపథా' ఇత్యస్మిన్పాదే 'ధాతా-రాతిః' ఇత్యాది సూత్రప్రాప్తస్య అలోపస్య విషయనియమార్థతయా లబ్ధావకాశమేవ భవతి। అతః నాస్య శాఖాన్తర విషయత్వం కల్పయితవ్యం। స్వశాఖాయా మలబ్ధావకాశోఽపి విధిః శాఖాన్తర విషయత్వ కల్పనయోపపాదయితవ్యః। యథా —'అహోరహాస్స్వరనిఙ్గ్యన్తః' [8-13] ఇత్యత్ర అహస్స్వరగ్రహణం 'హ్వారభారా' [8-8] ఇత్యాది సూత్రప్రాప్తస్య విషయనియమార్థం। అహర్గ్రహణంతు అప్రాప్తప్రాపణార్థం, ఏవం అత్రాపి రాయెగ్రహణం ప్రాప్తనియమార్థం, స ఇన్ద్రీగ్రహణంతు

అప్రాప్తప్రాపణార్థమిత్యాపద్యతే। తథాచ సతి సంహితా
మ్నాయె కథమలోపః ప్రాప్నోతి? “రాయె అస్మాన్ విశ్వాని
దేవ” ఇత్యకారపరత్వాభావాత్। అత్రోచ్యతే జటాయాః శాస్త్ర
విషయత్వాభ్యుపగమాదేవాయం దుష్పరిహారోఽనర్థ ఆప-
ద్యతే। నతు తత్సూత్రకారస్యాభిమతమ్। యద్యసౌ తద్వైషిష్యాత్
“రాయెన ఇన్దః పూర్వశ్చాకారపర” ఇతి నబ్రూయాత్, కింతు
‘రాయె పూర్వశ్చ’ ‘న ఇన్దః పూర్వశ్చాకారపరె’ ఇతి సూత్ర
ద్వయమేవబ్రూయాత్। అపిచ శాస్త్రాన్తే ‘పదక్రమవిశేషజ్ఞః’
ఇతి సంహితాపదక్రమరూపస్య త్రివిధస్యైవ సమామ్నాయస్య
విషయతాం వక్ష్యతి। తస్మాజ్జటా నాస్య శాస్త్రస్య విషయ ఇతి
సిద్ధమ్। తథాపత్యకారపర ఇత్యేతద్రాయె పూర్వస్య న సంభవ
తీతి। రాయెగ్రహణం నప్రాప్తస్య నియమార్థం భవతి, అపి
త్వప్రాప్తప్రాపణార్థమేవ। ఏవంసతిస్వశాఖాయాం అవ-
కాశాభావాదస్య శాస్త్రాన్తరవిషయత్వం కల్ప్యతే। అతో నకశ్చి-
ద్దోషః। నను యది జటా ప్రాతిశాఖ్యస్యావిషయః తదా ‘ప్రాతి
శాఖ్యాది శాస్త్రజ్ఞః సర్వశిక్షావిశారదః। బుద్ధిశక్తిసమేతో యః
స జటాం వక్తుమర్హతి’। ఇతి శిక్షావిరోధస్స్యాత్। నైతదస్తి,
నహ్యత్రప్రాతిశాఖ్యమాత్రేణ జటానిర్వహతీత్యుచ్యతే। అపి
తు తేన తదాదిశాస్త్రైః శిక్షాదిభిశ్చేతి। తస్మాచ్ఛిక్షా వ్యాకరణా-
న్యపి జటాయాముపయుజ్యన్త ఏవ। తత్ర సమామ్నాతాంశేషు
ప్రాతిశాఖ్యముపయుజ్యతే। అసమామ్నాతాంశేషుతు శిక్షా
వ్యాకరణానీతి వివేకః। తథాహి శాఖావిశేషవర్తికార్యవిశేష
ప్రధానంహి ప్రాతిశాఖ్యమ్। కార్యవిశేషాశ్చ తే సమామ్నా
నైకమూలాః; శిక్షావ్యాకరణానితు సర్వవేదలోకసాధారణత్వా-
ద్వైశేషికస్య ప్రాతిశాఖ్యస్య విషయం పరిహృత్య ప్రవర్తన్త ఇతి।
నను యది ప్రాతిశాఖ్యమపి జటాయాముపయుజ్యతే కథంతర్హి

ప్రాతిశాఖ్యస్యావిషయో జటేత్యుచ్యతే; శ్రూయతామ్ “క్రమో హి జటాయాః ప్రకృతిః। సంహితా ప్రకృతిః ప్రోక్తా పదస్య తత్క్రమస్య తు। జటాయాః ప్రకృతిస్త్వేష ఏవం నిత్యం నిబోధత॥” ఇతి శిక్షావచనాత్। క్రమస్తు తత్ర జటాయా ఆద్యన్తయోర్వర్తతే। తత్ర జటాయాశ్శాస్త్రావిషయత్వేఽపి తత్ప్రకృతిభూతస్య క్రమస్య శాస్త్రవిషయత్వాత్ జటాయామపి క్రమాంశే ప్రాతిశాఖ్యముపయుజ్యత ఇత్యవిరోధః। నను—యద్యనామ్నాతసన్ధౌ ప్రాతిశాఖ్యం న ప్రవర్తతే, తదా జటాయాం కమ్పస్వరో న స్యాత్। స హ్యసౌ వ్యాకరణే స్మర్యతే। సత్యమ్। శిక్షాయాం తు స్మర్యత ఏవ। సాపి జటాయాముపయుజ్యత ఏవేతి తద్విహితః కమ్పస్వరో భవత్యేవ। తస్మాజ్జటాయామనామ్నాతాంశే శిక్షావ్యాకరణోక్తమేవ కార్యం భవతీతి సిద్ధమ్। యాని తు వైకల్పికాని సన్ధికార్యాణి యథా—‘యరోఽనునాసికేఽనునాసికో వా,’ — ‘వా పదాన్తస్య’ ఇత్యాదీని, తత్ర తత్ర యతరదస్మచ్ఛాఖాయాం దృష్టం తతరదేవ జటాయాముపాదీయతే। ఛాన్దసకార్యాణి తు సర్వాణి నోపాదేయానీత్యేవం సర్వత్రానుసన్ధేయమ్॥ ౯॥

త్రిభా:—చకారాకృష్టే అస్మద్గ్రహణే అకారపరే వర్తమానోఽకారో రాయే సః ఇన్ద్రః ఏవమ్పూర్వో న లుప్యతే। రాయే పూర్వస్యోదాహరణం శాఖాన్తరే। అథవా జటాయాం భవతి, యథా—‘రాయే అస్మానస్మాన్రాయే రాయే అస్మాన్’। సంహితాయాం తు నోదాహరణమ్, అకారపరత్వాభావాత్, తర్హి తత్ర కథమలోప ఇతి చేత్। ‘త్రిపదప్రభృతి’ (1-61) పునరుక్తత్వాదితి బ్రూమః। ‘మా సా అస్మాగ్ం అవహాయ’। ‘ఇన్ద్రో అస్మానస్మిన్’। అకారపర ఇతి కిమ్? ‘సోఽస్మాన్పాతు’। ఏవమ్పూర్వ ఇతి కిమ్? ‘స్తోఽస్మానముత్ర’। అకారపరో యస్మాత్ అసౌ అకారపరః తస్మిన్॥ ౯॥

☞ సూత్రం :— తెపూర్వోఽద్యాన్ధోఽగంశురగ్నె ॥ ౧౦ ॥

వై :— తె శబ్దే పూర్వే అద్య, అన్ధః, అగంశుః। అగ్నె ఇత్యేతేషామాదిరకారో నలుప్యతే। యథా— ‘పశుపతే తె అద్య’। ‘అపో తె అన్ధః’। ‘అగంశునా తె అగంశుః’। ‘యత్తె అగ్నె’। తె పూర్వే ఇతికిమ్। ‘అమావై నోఽద్య’। ద్వితీయ కక్ష్యేయమ్ ॥ ౧౦ ॥

త్రిభా :— అద్య అన్ధః అగంశుః అగ్నె ఏతేష్వకారః తె ఇత్యేవమ్పూర్వో నలుప్యతే। యథా— ‘పశుం పశుపతే తె అద్య’। ‘అపో తె అన్ధః’। ‘అగంశునా తె అగంశుః’। ‘యత్తె అగ్నె తేజస్తేనాహమ్’। ఏతేష్వితికిమ్? ‘తెఽగ్నయెప్రవతే’। తె పూర్వే ఇతికిమ్? ‘ప్రథమోఽగంశుస్కన్దతి’। ‘తేన త్వాదధేఽగ్నె అఙ్గిరః’ ॥ ౧౦ ॥

☞ సూత్రం :— మెపూర్వశ్చ ॥ ౧౧ ॥

వై :— చశబ్దేన అగ్నె శబ్దో అన్వాదిశ్యతే। మె శబ్దే పూర్వే అగ్నెశబ్దస్యాదిరకారో నలుప్యతే। ‘యన్మె అగ్నె అస్య’। మె పూర్వే ఇతికిమ్? తేన త్వాదధేఽగ్నె అఙ్గిరః”। అన్వాదేశేనకిమ్? ‘తదశకమ్ తన్మేఽరాధి’। ద్వితీయ కక్ష్యేయమపి। తస్మాత్ ‘జకార గ్నపర ఉదాత్తః’ (12-5) ఇత్యనేనాస్యన విరోధః। తస్య ‘ధాతారాతిః’ (11-3) ఇత్యాదిసూత్రవిషయత్వాత్। తతశ్చ ‘అగ్నె అఙ్గిరః’ ఇత్యగ్నె శబ్దః ప్రత్యుదాహరణం భవత్యేవ ॥ ౧౧ ॥

త్రిభా :— చకారాకృష్టె అగ్నె ఇత్యస్మిన్ అకారో మె ఇత్యేవమ్పూర్వో నలుప్యతే। యథా— ‘యన్మె అగ్నె అస్య’। ‘ఇమామె అగ్నె’॥ మెపూర్వఇతికిమ్? ‘దధేఽగ్నె’। అన్వాదేశేన కిమ్? ‘మెఽపానశ్చమె’। ‘తన్మేఽరాధి’ ॥ ౧౧ ॥

☞ సూత్రం:—అస్యాశ్వినాఽపరాచ ॥ ౧౨ ॥

వై:—చశబ్దేన మేపూర్వ ఇత్యన్వాదిశ్యతే। మేశబ్దే పూర్వే అస్యేత్యాదీనామాదిరకారో నలుప్యతే। అస్య—‘హవిషామే అస్య’॥ అశ్వినా—‘పునర్మే అశ్వినాయువమ్’। అపరా—‘యద్వామే అపరాగతమ్’। అన్వాదేశేనకిమ్? ‘కోఽస్యేశ్వరః’ ॥ ౧౨ ॥

త్రిభా:—మేపూర్వ ఇతి చకారోఽన్వాదిశతి। అస్య అశ్వినా అపరా ఏతేష్వకారో మే పూర్వో నలుప్యతే। ‘మే అస్య’ ‘మే అశ్వినా’ ‘మే అపరాగతమ్’ ॥ ౧౨ ॥

☞ సూత్రం:—నః పూర్వోఽసదగ్నిరఘాన్తమోఽభ్యస్మిన్నద్యపథి ॥ ౧౩ ॥

వై:—నశ్శబ్దే పూర్వే అసత్ ఇత్యాదీనామాదిరకారో నలుప్యతే। అసత్—‘సుపారా నో అసద్వశే’। అగ్నిః—‘అయం నో అగ్నిర్వరివః’ ఇత్యధ్వరకాణ్డే। అఘ—‘రక్షామాకిర్నో అఘశంస ఈశత’ ఇతి గ్రహకాణ్డే। అన్తమః—‘అగ్నే త్వం నో అన్తమః’। అభి—‘స్విష్టిం నో అభి’। అస్మిన్—‘శిక్షా నో అస్మిన్’। అద్యపథి—‘తేభిర్నో అద్యపథిభిః’। పథీతికిమ్? ‘అమూన్నై నోఽద్య’। నః పూర్వ ఇతికిమ్? ‘ఓషధయోఽసత్పురుషః’ ॥ ౧౩ ॥

త్రిభా:—అసత్, అగ్ని, అఘ, అన్తమః, అభి, అస్మిన్, అద్యపథి, ఏతేష్వకారో నః ఇత్యేవమ్పూర్వో నలుప్యతే। యథా (వైదికాభరణోదాహరణాన్యేవ)। పథీతికిమ్? ‘నోఽద్యవసు వసతీతి’। నః పూర్వ ఇతికిమ్? ‘తస్మాదశ్వాద్గర్దభోఽసత్తరః’। ‘సోఽగ్నిర్జాతః’। ‘ఉత్తరతోఽఘాయురభిదాసతి,। ‘తేఽస్మిన్నైచ్ఛన్త,। ఏతేష్వితికిమ్? ‘తేనః పాన్తు తేనోఽవన్తు ॥ ౧౩ ॥,

☞ సూత్రం :—నమః పూర్వోఽగ్రఽశ్వేభ్యోఽగ్రియాయ ॥ ౧౮ ॥

వై :—నమశ్శబ్దే పూర్వేఽగ్ర ఇత్యాదీనాం ఆదిరకారో నలుప్యతే। అగ్ర—‘నమో అగ్రేవధాయచ,। అశ్వేభ్యః—“నమో అశ్వేభ్యః”। అగ్రియాయ—“నమో అగ్రియాయచ”। నమః పూర్వ ఇతికిమ్? “అగ్ర గువోఽగ్ర ఇమమ్” ॥ ౧౮ ॥

త్రిభా :—అగ్ర అశ్వేభ్యః అగ్రియాయ ఏతేష్వకారో నమః పూర్వోనలుప్యతే। ‘నమో అగ్రేవధాయచ,। ‘నమో అశ్వేభ్యః,। ‘నమో అగ్రియాయ,। నమః పూర్వ ఇతికిమ్? ‘అపాఽగ్రఽభివ్యాహరతి,। ఏతేష్వితికిమ్? ‘నమోఽగ్నయేఽప్రతి విద్ధాయ,॥ ౧౮ ॥

☞ సూత్రం :—ఆవిన్నస్సోమఃపూర్వో గ్నిపరః ॥ ౧౯ ॥

వై :—ఆవిన్నసోమ ఇత్యనయోః పూర్వయోః ‘గ్ని, శబ్దపరోఽకారో నలుప్యతే। ‘ఆవిన్నో అగ్నిః,। ‘సోమో అగ్నిః,। ఏతత్పూర్వ ఇతికిమ్? ‘సంవత్సరోఽగ్నిశ్చిత్యః। గ్నిపర ఇతికిమ్? ‘ఆవిన్నోఽయమసౌ,॥ ౧౯ ॥

త్రిభా :—ఆవిన్నః, సోమః ఏవమ్పూర్వోఽకారో గ్నిపరో నలుప్యతే। గ్నీతిపదైకదేశః శాఖాన్తరే బహూపాదానార్థః। ‘ఆవిన్నో అగ్నిర్గృహపతిః,। ‘సోమో అగ్నిరుపదేవాః,। ఏవమ్పూర్వ ఇతికిమ్? ‘సోఽగ్నిర్జాతః,। ఏవమ్పర ఇతికిమ్? ‘ఆవిన్నోఽయమసౌ ॥ ౧౯ ॥

☞ సూత్రం :—ధీరాసోఽదబ్ధాసఏకాదశాసఋషీణాంపుత్రశ్శ్యామ తేఽషాఢః పితారః పృథివీ యజ్ఞ ఆసతే మే గృష్ణో-మ్యగ్రే వాగం ఏషజజ్ఞేసగ్గంస్థానో యువయోర్యః పృష్ఠే పతి

వో గో శుష్మః ఘువస్సమిద్ధఋషభః పాథోవచో వర్షిష్ఠే జుషాణో యోరుద్రోవృష్టః పూర్వః ॥౧౬॥

వై:—ధీరాస ఇత్యాదిషు పూర్వేషు పదాదిరకారో న లుప్యతే। ధీరాసః—'తాం ధీరాసో అనుదృశ్య'। అదబ్ధాసః—'అదబ్ధాసో అదాభ్యమ్'। ఏకాదశాసః—'ఏకాదశాసో అప్సుషదః'। ఋషీణాం పుత్రః—'ఋషీణాం పుత్రో అధిరాజః ఏషః'। ఋషీణామితికిమ్? 'యస్యపుత్రోఽజాతస్స్యాత్।' శార్యాతే—'శార్యాతే అపిబః'। అషాఢః—'అషాఢో అగ్నిః' పితారః—'త్వాం పితారో అగ్నే'। 'పృథివీయజ్ఞే అస్మిన్।' పృథివీత్యుపబన్ధవ్యావర్త్యం శాఖాన్తరే। జటాయాంతు అలోపప్రాప్త్యభావాన్నతత్రప్రత్యుదాహరణం యుక్తమ్। ఆసతే యే—'అధ్యాసతే యే అన్తరిక్షే'। ఆసత ఇతికిమ్? 'యేఽన్తరిక్షే'। గృహ్ణామ్యగ్రే—'గృహ్ణామ్యగ్రే అగ్నిమ్'। గృహ్ణామీతికిమ్? 'అహోఽగ్రేఽభివ్యాహరతి'। వాగ్ంఏషః—'ఇడావాగ్ం ఏషో అసురప్రజావాన్' ఇతియాజమానే। వానితికిమ్? 'స్తవో వా ఏషోఽగ్నిః'। జజ్ఞే—'ఇతఃప్రథమం జజ్ఞేఅగ్నిః'। సగ్ంస్థానో అభిరక్షతు'। సనిత్యుపబన్ధవ్యావర్త్యం శాఖాన్తరే। యువయోర్యః—'యువయోర్యో అస్తి'। యువయోరితికిమ్? 'యోఽగ్నిగ్ం హోతారమవృథాః'। పృష్ఠే—'నాకస్యపృష్ఠే అధిరోచనే'। పతిర్వః—'యజ్ఞపతిర్వో అత్ర'। పతిరితికిమ్? 'ఆవోఽర్వాచీ సుమతిః। గో—'పశవో గో అశ్వానేవ'। 'అప్యకారాది' (1-52) ఇతివచనాత్ 'అగో అఘ్న్యామ్' ఇత్యపి భవతి। శుష్మః—'అమ్భుష్మో అగ్నే'। ఘువః—'అగ్రెఘువో అగ్రెగువః'। సమిద్ధః—'సమిద్ధో అగ్నమెదీదహి'। ఋషభః—'ద్యామృషభో అన్తరిక్షమ్'। పాథః—'ప్రియం పాథో అపీహి'। వచః—'అగ్రంవచో అపావధీన్'। ద్వితీయాకక్ష్యాయ మితికృత్వా—'మోపచోదధాన' (12-6) ఇత్యనేన నవిరోధః। తస్య 'ధాతారాతిః' (11-3) ఇత్యాది సూత్ర విషయత్వాత్। వర్షిష్ఠే—

‘వర్షిష్ఠే అధినాకే’। జుషాణః—‘జుషాణో అప్తు రాజ్యస్య వేతు’। యోరుద్రః—‘యోరుద్రో అగ్నౌ’। య ఇతికిమ్? ‘తాగ్ంరుద్రోఽవాసృజత్’। వృష్ణః—‘వృష్ణో అగ్ంశుభ్యామ్’॥ ౧౬॥

త్రిభా:—ధీరాసః అదబ్ధాసః ఏకాదశాసః ఋషీణాం పుత్రః శాయూనా తే అషాఢః పితారః పృథివీయజ్ఞే ఆసతేయే గృహ్ణామ్యగ్రే వాగ్ంపషః జజ్ఞే సగ్గ్ంస్థానః యువయోరిః పృష్ఠే పతిరిః గో శుష్మః ధ్రువః సమిద్ధః ఋషభః పాథః వచః వర్షిష్ఠే జుషాణః యోరుద్రః వృష్ణః ఏవమ్యాదీనాం సఖల్వాకారో లుప్యతే। యథా—(వైదికాభరణోదాహరణాన్యేవ)...పృథివీతికిమ్? ‘తే మాఽస్మిన్యజ్ఞే’ ఇత్యత్ర జటాయాం ‘అస్మిన్ యజ్ఞేయజ్ఞేఽస్మిన్నస్మిన్యజ్ఞే’।......గృహ్ణామీతికిమ్? ‘అష్టౌకృత్వోఽగ్రేఽభిషుణోతి’।......వానితికిమ్? ‘శుక్రపంషాఽన్త్రేఽన్తం మనుష్యః’। ...సమితికిమ్? ‘గయస్ఫానోఽగ్నిషు’ ఇతి శాఖాన్తరే।...యువయోరితికిమ్? ‘యోఽప్సు భస్మ’। పతిరితికిమ్? ‘నవోఽభాగాని హవ్యమ్’। ‘గో అఘమేవసోమంకరోతి’। ‘సమిద్ధో అఞ్జన్’। ......య ఇతికిమ్? ‘యదుపత్నీస్యాద్రుద్రోఽస్య’। ‘వృష్ణో అశ్వస్యసన్దానమ్’॥ ౧౬॥

☞ సూత్రం:—అరతిమస్య యజ్ఞస్యాతిద్రుతోఽతియన్త్యస్యానోఽ విష్యన్ననమీవాఽన్నే వ్యచిరజితానజ్యానిమహిన్నయా అమ్బాల్యవన్తమస్త్వకృణోదజిగోఽప్సు యోఽస్కభాయదచ్యుతోఽశ్వసనిరస్థభిరశిశ్రేదజ్ఞేఽఘ్నియ॥ ౧౭॥

వై:—అరతిమిత్యాదీనామాదిరకార ఏకారాకారయోః పూర్వయోర్నలుప్యతే। యథా-అరతిమ్-‘మూర్ధానమ్ దివో అరతిమ్’। అస్యయజ్ఞస్య-‘యస్మై అగ్నే అస్య యజ్ఞస్య’। యజ్ఞస్యేతికిమ్? ‘సువర్గోఽస్యభవతి’। అతిద్రుతః—‘ప్రత్యఙ్ సోమో అతిద్రుతః’। అతియన్తి—‘తమోఽపశ్యన్తో అతియన్త్యన్యాన్’

ద్రుతో యన్తీతికిమ్? ‘పరో మూజవతోఽతీహి’। అనృణ—
‘తదగ్నే అనృణో భవామి’। అవిష్యన్—‘నయవసె అవిష్యన్’।
అనమీవః—‘స్వావేశో అనమీవో భవానః’। అన్నేషు—‘యే
అన్నేషు వివిధ్యన్తి,। అర్చిః—‘జాతవేదో యో అర్చిః,। అజీతాః
—‘శరదో అజీతానిన్ద్రః,। అజ్యానిమ్—‘యో అజ్యానిమజీతి
మావహాత్,। అహ్నాయ్యాః—‘తిరో అహ్నాయ్యా మాసుహుతాః,।
అమ్బాలి—‘అమ్బే అమ్బాలి,। అవర్త్తమ్—‘యో అవర్-
త్తమ్,। అస్తు—‘సుమతిష్టే అస్తు,। అకృణోత్—‘ఇత ఇన్ద్రో అకృ-
ణోత్। అఙ్గిరః—‘అగ్నే అఙ్గిరః,। ఇత్యధ్వరకాణ్డే। అప్సుయః—
‘యో అప్సుయ ఓషధీషు,। య ఇతికిమ్? ‘యోఽప్సు భస్మప్రవేశ
యతి। అస్కభాయత్—‘యో అస్కభాయదుత్తరమ్,। అచ్యుతః
—‘మదాయ రసో అచ్యుతః,। అశ్వసనిః—‘యో భక్షో అశ్వసనిః—
సనిరితికిమ్? ‘యోఽశ్వమేధేన,। అస్థభిః—‘ఇన్ద్రో దధీచో అస్థభి
రితి,। భిరిత్యస్య వ్యావర్త్యం శాఖాన్తరే। అశిశ్రేత్—‘తనువం
వరుణో అశిశ్రేత్,। అఙ్గే—‘ప్రాణో అఙ్గే అఙ్గే,। అఘ్నియేతి
పదైకదేశోఽనేకగ్రహణార్థః। ‘యదాపో అఘ్నియా వరుణేతి।
‘ఏతాని తే అఘ్నియే,। ‘పయో అఘ్నియాసు హృత్సు,॥ ౧౭॥

త్రిభా:—అరతిమ్ అన్యయజ్ఞస్య ఇత్యాదిష్వకారో నఖల్వేకారపూర్వ ఓకారపూర్వో వాలుప్యతే। యథా—(నైదికా భరణోదాహరణాన్యేవ)... యజ్ఞస్యేతికిమ్? ‘ఏతేఽస్యాముష్మిన్,। ...ద్రుతో యన్తీత్యాఖ్యాంకిమ్? ‘నైనగంహో మోఽతిపవతే,।... అజ్యానిమ్—‘తేషామ్ యో అజ్యానిమ్,।...—‘బహిస్తే అస్తు బా లితి,।... య ఇతికిమ్? ‘అశ్వోఽప్సుజా వేతసః,।... సనిరితికిమ్— ‘అశ్వేభ్యోఽశ్వపతిభ్యః,। ...భిరితికిమ్? ‘శమస్థభ్యో మజ్జభ్యః, ఇత్యత్ర జటాయాం ‘అస్థభ్యో మజ్జభ్యో మజ్జభ్యోఽస్థభ్యోఽస్థభ్యో మజ్జభ్యః,। ...అఘ్నియేత్యకారగృహీతః పదైకదేశో బహూపా-దానార్థః।...॥ ౧౭॥

☞ సూత్రం :—అధ్వరస్వరపరే ॥ ౧౭ ॥

వై :—అకారాన్తతయా నిర్దిష్టే అధ్వర్ ఇత్యస్మిన్ గ్రహణే స్వరపరే ఆదిభూతోఽకార ఏకారౌకార పూర్వో న లుప్యతే । ‘నక్ష్యథమాణో అధ్వరే,’ । ‘హవిష్మాన్దేవో అధ్వరః,’ । ‘అపప్రయన్తో అధ్వరమిత్యాహ,’ ఇత్యత్ర ‘త్రిపదప్రభృతి,’ (1-61) న్యాయో నప్రసరతి తల్లక్షణాసమ్భవాత్ । స్వరపర ఇతికిమ్ ? ‘శుగ్నో అగ్నిస్సోఽధ్వర్యుం యజమానమ్,’ । ‘అన్ధోఽధ్వర్యుర్న స్యాత్’ ॥ ౧౭ ॥

త్రిభా :—అధ్వర ఇత్యస్మిన్ గ్రహణే స్వరపరే వర్తమానోఽకారో నఖల్వేకారౌకార పూర్వో వాలుప్యతే । యథా ...(వైదికాభరణోదాహరణాన్యేవ) ... ॥ ౧౭ ॥

☞ సూత్రం :—సపూర్వస్యార్ధసదృశమేకేషా మర్ధసదృశమేకేషామ్ ॥ ౧౮ ॥

వై :—యోఽయమకార ఏకారౌకారపూర్వో నలుప్యతే నఖలు స్వసాన్తత్పూర్వస్య వర్ణస్యార్ధేన సదృశం రూపముపాగచ్ఛతి ఇత్యేకేషామాచార్యాణాం మతమ్ । యథా—‘తే ఏఽగ్రఅశ్వమాయుఞ్జన్,’ ఇత్యేకారస్యార్ధేన । ‘యోరుద్రో ఓ అగ్నౌ యో అప్సు,’ ఇత్యోకారస్య । సోయం ఛన్దోగానాన్తర చరణానాం సాత్యముగ్రిరాణాయనీయానాం పక్షః । అస్మచ్ఛాఖాదౌ తు నవిద్యతే । అతఏవాన యోర్వర్ణయోః వర్ణసమామ్నాయే నపాఠః ॥ ౧౮ ॥

ఇత్యాచార్యగార్గ్యగోపాల ‘మిశ్రవిరచితే వైదికాభరణాఖ్యే ప్రాతిశాఖ్య వ్యాఖ్యానే ఏకాదశోఽధ్యాయః ॥

త్రిభా :—యోఽయమకారో నలుప్తః స పూర్వస్య ఏకారస్య ఓకారస్యవా అర్ధమాత్రసదృశం కాలం భజతే ఇత్యేకేషా

మృషీణాంమతమ్ । అధ్యర్ధమాత్రస్వ్యాదిత్యర్థః । అన్యాన్యేవో దాహరణాని విశేషాదర్శనాత్ । అర్ధేనసదృశః అర్ధసదృశః, తం అర్ధసదృశమ్ ॥ ౧౯ ॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నే ప్రాతిశాఖ్య వివరణే ఏకాదశోఽధ్యాయః ॥

అథ ద్వాదశోఽధ్యాయః

☞ సూత్రం :—అథ లోపః ॥ ౧ ॥

వై :—అనేన ‘ధాతారాతిః’, (11-3) ఇత్యాదిసూత్రస్యాప వాద భూతోఽకార లోపవిధిరారభ్యతే ॥ ౧ ॥

త్రిభా :—‘అథ’, ఇత్యయమధికారః । అకారస్యలోప ఉచ్యతే, ఇత్యేతదధికృతం వేదితవ్యం, ఇత ఉత్తరం యద్వ క్ష్యామః । ‘ధాతారాతిః’ ఇత్యాదివిషయోఽయమధ్యాయా రమ్భః ॥ ౧ ॥

☞ సూత్రం :—అసి ॥ ౨ ॥

వై :—అసీతిపదే అకారో ‘ధాతారాతిః’, ఇత్యాదిష్వను వాకేషు ఏకారౌకార పూర్వోఽనలుప్యతే । ‘ఆయుర్దా అగ్నే ఽస్యాయుః’, । ‘ఉపయామగృహీతోఽసి నృషదమ్’, । ‘దిశోఽసి ధ్రువాఽసి’, । ‘సముద్రోఽసినభస్వాన్’ ॥ ౨ ॥

త్రిభా : అసి ఇత్యస్మిన్ అకారో లుప్యతే ఏకారౌకార పూర్వః । యథా—‘సుపర్ణోఽసిగరుత్మాన్’, । ‘ప్రథోఽసిపృథి వ్యసి’, ॥ ౨ ॥

సూత్రం: నగర్భస్సన్నద్ధో యమో భద్రః పూర్వః ॥ ౩ ॥

వై: కిమవిశేషేణ? నేత్యుచ్యతే

తేష్వనువాకేషు గర్భ ఇత్యాదిషు పూర్వేషు అసీత్యస్యాకారో న లుప్యతే। గర్భః—'సజాతో గర్భో అసి'। సన్నద్ధః—'గోభిస్సన్నద్ధో అసి'। సమిత్యుపబన్ధవ్యావర్త్యర్థం శాఖాన్తరే। యమః—'అసి యమో అసి'। భద్రః—'త్వం భద్రో అసి'॥ ౩॥

త్రిభా:—గర్భః సన్నద్ధః యమః భద్రః ఏవమ్పూర్వః సాన్నిధ్యాద్వై అసీత్యస్మిన్ అకారో లుప్యతే। 'గర్భో అస్యోషధీనామ్'। 'సన్నద్ధో అసి'। సమితి కిమ్? 'అపనద్ధోఽసురః' ఇతి కేచిదుదాహరన్తి। తచ్చిన్త్యమ్। 'ధాతా రాతిః' ఇత్యాద్యస్యసంపాఠిత్వాభావాత్, అసి శబ్దాదర్శనాచ్చ। ముఖ్యం తు శాఖాన్తరే విజ్ఞేయం ప్రత్యుదాహరణం। 'అసి యమో అస్యాదిత్యః'। 'త్వం భద్రో అసి క్రతుః' ॥ ౩ ॥

సూత్రం:—యవసహపరః స్వరపరేషు ॥ ౪ ॥

వై:—కార్యభాజపవాయం నిర్దేశః। యవసహ ఇత్యేతేభ్యో వ్యఞ్జనేభ్యః పూర్వోఽకారః ఏకారోకారపూర్వః తేష్వనువాకేషు లుప్యతే। య—'హిరణ్యశృఙ్గోఽయో అస్య'। వ—'వాజేవాజేఽవత'। స—'ఇన్ద్రిగ్ంసఖాయోఽను'। హ—'హవామహేఽగ్ంహోముచమ్।' 'జమ్భయన్తోఽహిం వృకమ్'। 'రజసో విసారేఽహిః'। యవసహేతి కిమ్? 'యతో జాతో అరోచథాః'। స్వరపరేష్వితి కిమ్? 'వసుభిర్నో అవ్యాత్'। 'యో అన్తరిక్షే'। 'దుద్రహో అహ్నాయః' ॥ ౪ ॥

త్రిభా:—యకార వకార సకార హకార పరోఽకారో లుప్యతే, తేషు యకారాదిషు స్వరపరేషు సత్సు। యథా 'హిర-

న్యాశ్శృఙ్గోఽయో అస్య ,। ‹ వనస్పతేఽవసృజా ,। ‹ వరేణ్యోఽనుప్రయా-ణమ్ ,। ‹ జమ్భయన్తోఽహిమ్ , ?। స్వరపరేష్వితికిమ్ ? ‹ శుక్రం తే అన్యత్ । ‹ అగ్న అహ్నాగ్ంహితః ॥ ౪ ॥

☞ సూత్రం :—జకారగ్నపర ఉదాత్తః ॥ ౫ ॥

వై :—అయమపి కార్యభాక్ప్రధానో నిర్దేశః । గ్న ఇత్యకారాన్తగ్రహణమ్ । జకారాత్ గకారనకార సంయో-గాచ్చ పూర్వోఽకార ఉదాత్త ఏకారాకారపూర్వః తేష్వను వాకేషు లుప్యతే । ‹ పురో నోఽజస్రయా ,। ‹ శుచిః పావకవన్ద్యోఽగ్నే ,। ఏతత్పర ఇతికిమ్ ? ‹ ఆరే అస్మే చ ,। ఉదాత్త ఇతికిమ్ ? ‹ ధామాహాయత్తే అజర ,। ‹ త్వగ్గ్ంహ్యగ్నే అగ్నినా , ॥ ౫ ॥

త్రిభా :—జకారపరో గ్నపర అకార ఉదాత్తో లుప్యతే। యథా—ఓజోఽజాయథాః ,। శుచిః పావకవన్ద్యోఽగ్నే ,। ఉదాత్త ఇతికిమ్ ? నతత్పూషాణో అజరః ,। ‹ నిధిపతిర్నో అగ్నిః , ॥ ౫ ॥

☞ సూత్రం :—మోవచోదధానస్థే పూర్వశ్చ ॥ ౬ ॥

వై :—చశబ్దేన గ్నపర ఇత్యన్వాదిశ్యతే । అనుదాత్తార్థోఽయమారమ్భః । మః వచః దధానః స్థే ఇత్యేతేషు పూర్వేషు గ్నపరః అకారః తేష్వనువాకేషు లుప్యతే । ‹ అఙ్గిరస్వదచ్ఛేమోఽగ్నిమ్ '। ‹ పూర్వ్యంవచోఽగ్నయే '। ‹ దమే దమే సప్తరత్నాదధానోఽగ్నిః । ‹ పృథివ్యాస్సదస్థేఽగ్నిమ్ '। అన్వాదేశే సకిమ్ ? ‹ నమో అస్తు సర్వేభ్యః '। ‹ అగ్నింఖనిష్యన్త ఉపస్థే అస్యాః ' ॥ ౬ ॥

త్రిభా :—గ్నపర ఇతి చకారో జ్ఞాపయతి । మః వచః దధానః స్థే ఇత్యేవమ్పూర్వో గ్నపరో ఽకారో లుప్యతే । యథా-‹ అఙ్గిరస్వదచ్ఛేమోఽగ్నిమ్ '। మ ఇత్యత్రపదైకదేశగ్రహణం

సంశ్లేషార్థమ్ ।' 'అఙ్గిరస్వద్భిరిష్యామో౽గ్నిమ్'। 'వయో౽గ్నయే'। 'దధానో౽గ్నిర్హోతా'। 'సధస్థే౽గ్నిమ్ పురీష్యమ్'। అన్వాదేశః కిమర్థః? 'సధస్థే అధ్యుత్తరస్మిన్'। గ్నపరస్య అనుదాత్తార్థో౽యమారమ్భః ॥ ౬ ॥

☞ సూత్రం :—అభ్యావర్తిన్నపూపమపిదధామ్యద్యాస్వదితిశ్శర్మణే గ్నేజిహ్వామగ్నయః ప్రయో౽స్మాకమస్మే ధత్తాశ్వాశ్వాశ్రుతిరశ్వ్యమా౽మా౽యన్సున్వన్త్యప్రశాసస్మిన్ యజ్ఞే౽స్తో౽వ్యథమానా౽ఛిద్రో హామధా యద్యదా౽ఘో దుగ్ధా అరిష్టా అరథా అచర్ష్యన్యన్తరస్యామత్రస్థానాన్యఙ్గిరస్వదకరన్ ॥ ౭ ॥

వై :—అభ్యావర్తిన్నిత్యాదీనామకారః ఏకారాకారపూర్వః తేష్వనవాకేషు లుప్యతే। అభ్యావర్తిన్—'అగ్నే౽భ్యావర్తిన్'। ఆవర్తిన్నితికిమ్? 'అభీవర్తో అభిసత్వా'। అపూపమ్—'భద్రశ్చే౽పూపమ్'। అపిదధామి—'అగ్నే౽పి దధామి'। దధామీతికిమ్? 'గ్రీవాసూత్రం బద్ధ్వా అపికక్ష్యే'। అద్యాస—'అను నో౽ద్యానుమతిః'। అద్యేతికిమ్? 'యస్మై అద్య కృణవత్'। అదితిశ్శర్మణే—'అధి బ్రవీతు నో౽దితిశ్శర్మ యచ్ఛతు'। శర్మేతికిమ్? 'యథా నో అదితిః కరత్'। అగ్నేజిహ్వామ్—'ఊర్ధ్వమధ్వరమ్ నో౽గ్నేజిహ్వామ్'। జిహ్వామితి కిమ్? 'వ్రతాదనన్తో అగ్నేః'। అగ్నయః ప్రయ—'తే నో౽గ్నయః పప్రయః పారయన్తు'। ప్రయ ఇతికిమ్? 'పురీష్యాసో అగ్నయః'। అస్మాకం—'అయుధ్యో౽స్మాకగం సేనాః'। అస్మే ధత్త—'విశ్వే౽స్మే ధత్త'। ధత్తేతికిమ్? 'ఆరే అస్మే చ శృణ్వతే'। అశ్వా—'ఉజ్జితే పరివృఙ్ధి నో౽శ్వా'। అశ్వాశ్రుతిరితి శ్రుతిగ్రహణాద పదాత్మకా౽పి గృహ్యతే—'వృషణో౽శ్వారథేభిః'। 'ప్రచేతసా౽శ్వాన్'। దీర్ఘేణకిమ్? 'తే అగ్ర అశ్వమాయుఞ్జన్'। అశ్వ్యమ—'వాజయన్తో౽శ్వ్యసద్యుమ్నమ్'। అమా—

‘నిగుతః పృతస్తేఽమైషామ్’। అయక్ష్మన్—‘యే తేఽయక్ష్మన్’।
అస్మత్పాశాన్—‘తేఽస్మత్పాశాన్ప్రముఞ్చన్త్వంహసః’। పాశా
నితి కిమ్? ‘తమూషు బద్ధం కృతమేనో అస్మత్’। అస్మిన్యజ్ఞే—‘యః
పితా తేఽస్మిన్యజ్ఞే’। యజ్ఞ ఇతి కిమ్? ‘శస్తే అస్మిన్ అర్థే’। అస్తా—
‘ప్రసితిం ద్రూణానోఽస్తాఽసి’। అవ్యథమానా—‘సుపర్ణోఽవ్యథ
మానా’। అభిద్రోహమ్—‘జనేఽభిద్రోహమ్’। అపబద్ధవ్యావ
ర్త్యర్థముక్తం। ద్రోహమితి కిమ్? ‘బృహస్పతే అభిశస్తేః’। అధాయి
—‘సుమనస్మేఽధాయి’। అదః—‘యోఽదో రోచనే’। అగ్రే—
‘మహ్యామగ్నేఽగ్రే’। అదుగ్ధాః—‘శూరవనా మోఽదుగ్ధాః’।
అరిష్టాః—‘పూర్వేఽరిష్టాః’। అరథాః—‘యే పవయోఽరథాః’।
అర్చన్తి—‘గాయత్రిణోఽర్చన్తి’। అస్వరస్యామ్—‘శూసువో
ఽస్వరస్యామ్’। అస్యామితి కిమ్? ‘విదథ అస్తరేషామ్’। అత్రస్థ—
‘యోఽత్రస్థ’। స్థేతి కిమ్? ‘త్వం నో అత్ర సువతాత్’। అన్నాయ—
‘రాయస్పోషోఽన్నాయ’। అఙ్గిరస్వత్—‘సధస్థేఽఙ్గిరస్వత్’।
అకరమ్—‘అహం తేభ్యోఽకరమ్’। ॥ ౭ ॥

త్రిభా :—అభ్యావర్తిన్ ఇత్యాది అకరమ్ ఇత్యన్తేషు పదేషు
అకారో లుప్యతే ఏకారౌకారపూర్వః। యథా—‘అగ్నేఽభ్యా
వర్తిన్’। ఆవర్తిన్నితి కిమ్? ‘కృతో అభ్యావడకరమ్’। ‘భద్ర
శోచేఽపూపం దేవ’। ‘అగ్నేఽపిదధామ్యాస్యే’। దధామీతి
కిమ్? ‘బద్ధో అపికక్ష ఆసని’। ‘అను నోఽద్యానుమతిః’। అద్యేతి-
కిమ్? ‘ప్రతత్తే అద్య’। ‘అధ బ్రవీతు నోఽదితిశ్శర్మ యచ్ఛతు’।
శర్మేతి కిమ్? యథా నో అదితిః కరత్’। ‘అధ్వరం నోఽగ్నిజి-
హ్వామ్’। జిహ్వామితి కిమ్? ‘వ్రతాపదన్త అగ్నేః’। ‘తేనో
ఽగ్నయః పప్రయః’। పప్రయ ఇతి కిమ్? ‘పురీష్యాసో అగ్నయః’।
‘నరోఽస్మాకమ్’। ‘విశ్వేఽస్మేధత్త’। ధత్తేతి కిమ్? ‘వాజో
అస్మే’। ‘పరివృఙ్ధి నోఽశ్మా’। అశ్మాశ్రుతిః అశ్మ ఇత్యస్య యత్ర
యత్ర శ్రుతిః తత్ర తత్రాలోపః। ‘వృషపాణయోఽశ్వాః’। శ్రుతిరితి

కిమ్ ? ‘ ప్రచేతసాఽశ్వాన్,’ । ‘ భరన్తోఽశ్వాయేవ,’ । దీర్ఘగ్రహణేనకిమ్ ? ‘ యె అశ్వాయూపాయ,’ । ‘ క్షత్రంనో అశ్వావనతామ్’ । ‘ వాజయన్తోఽశ్వామ,’ । ‘ ఘనస్తేఽమైషామ్,’ । ‘ యె తేఽయన్మన్,’ । తేఽస్మత్పాశాన్,’ । పాశానితికిమ్ ? ‘ అన్యం తే అస్మత్,’ ‘ యఃపితా తేఽస్మిన్ యజ్ఞే,’ । యజ్ఞ ఇతికిమ్ ? ‘ తె అస్మిన్ జవమ్,’ । ‘ ద్రూణాసోఽస్తోఽసి,’ । ‘ సుపర్ణోఽవ్యథమానా,’ । ‘ జనేఽభిద్రోహమ్,’ । ద్రోహమితికిమ్,’ । బృహస్పతే అభిశస్తేః,’ । ‘ సుమనేఽభాయ,’ । ‘ యోఽదర్రోచనే,’ । ‘ మహ్యామగ్నేఽథోసీద’ । ‘ నోనమోఽదుగ్ధాః । ‘ పూర్వేఽరిష్టాః’ । పవయోఽరథాః,’ । ‘ గాయత్రిణోఽర్చన్తి’ । ‘ అభిహూఖుచోఽన్తరస్యామ్’ । అస్యామితికిమ్ ? ‘ రుక్తో అన్తరిభాతి’ । ‘ యెఽత్రస్థ,’ । స్థేతికిమ్ ? ‘ త్వష్టారో అత్రవరిన:’ । గాయనోప్సుపోఽస్మాయ’ । ‘ సదస్థేఽగ్గిరస్వత్’ । అహం తేభ్యోఽకరం నమః ॥ ౭ ॥

☞ సూత్రం :—గాహమానో జాయమానో హేతయో మన్యమానో వనస్పతిభ్యః పతే స్రిధస్తపసస్స్వధావా భామితోఽగ్నయ ఆయోఽధ్వయోః క్రతో పూర్వః ॥ ౮ ॥

వై :—గాహమాన ఇత్యాదిషు పూర్వేషు అకారః పదాది స్తైష్వనువాకేషు లుప్యతే । ‘ గాహమానోఽదాయః,’ । జాయమానః—‘ జాయమానోఽహ్నాం’ । హేతయః—‘ సహస్రగంహేతయోఽన్యం’ । మన్యమానః—‘ మన్యమానోఽమర్త్యం’ । వనస్పతిభ్యః— ‘ వనస్పతిభ్యోఽధిసమ్భృతాం’ । వనస్పతీతికిం ? ‘ ప్రమాతృభ్యోఅధికనిక్రదత్’ । పతే—‘ అన్నపతేఽన్నస్య’ । స్రిధః— ‘ నిహాఅతిస్రిధోఽతి’ । తపసః—తపసోఽధిజాతః’ । స్వధావః—‘ స్వధావోఽమృతస్య’ । స్వధేతికిం ? ‘ శతంవా అమ్బ’ । భామితః—‘ ఇన్ద్రభామితోఽమిత్రస్య’ । అగ్నయః—‘ అగ్నయోఽప్సుపదస్సన్’ । అత్రాన్యోత్యవగ్రహస్య అత్త్రరఖణ్డనసన్ధానాత్పర

మేవ పూర్వపద సన్ధానం భవతి। తథాచసతిఅత్ర స్వరపరత్వా భావాత్ ‘ యవసహా, (12-4) ఇతిలోపవిధిర్నప్రవర్తతే ఇతి. అత్ర లోపో విధీయతే। ఏతదన్తో ‘ ధాతారాతిః, (11-3) ఇత్యాది సూత్రస్యాపవాదః। ఆయో—‘అదబ్ధాయోఽశీతతనో,। అధ్వయోః— ‘ అధ్వ యోఽవేరపా,। క్రతో—‘ శతక్రతోఽను తే,। నను ఆయో ఽధ్వయోః ఇత్యేతాభ్యాంపరస్య ‘ లుప్యతే త్వకారః, (11-1) ఇత్యనేన లోపస్సిద్ధః। క్రతో పూర్వస్యాపి ‘ యవసహాస్స్వరపరేషు, ఇతి పునర్విధానాత్సిద్ధఏవ। నచాత్ర ‘ సప్లుతప్రగ్రహా, (10-24) ఇతినిషేధః ప్రవర్తతే। నిషేధ్యస్య సన్ధికార్యస్యాభావాత్। నహ్యస్మిన్ శాస్త్రే ఏకాదేశో విధీయతే। నచాన్యోవికారః। అత్రోచ్యతే—సిద్ధే సత్యారంభో నియమాయ భవతి। ఇహప్రగ్రహ సంజ్ఞేభ్యః ఏకారౌకారేభ్యః పరే యే పదాదయః అకారాస్తేష్వా యోఽధ్వయోః క్రతో పూర్వఏవ లుప్యతే। నాన్య ఇతినియమ్యతే। తతశ్చ ‘ తే అబ్రూతాం ద్యావాపృథివీ,। ‘ అగ్నే అస్మిన్,। ఇత్యాదిషు అకారలోపో నభవతి। అత్రచ లోపవిధౌప్రాయః పదాదేరకారస్య లోపో విధీయతే। తేన పదాదేరితి లోపే విహితే శేషేఽలోపవిధిరత్రైవ గ్రన్థే నివర్తయితుమర్హతి। తథాపి గురుతరోఽయంగ్రన్థః ప్రణీతః సూత్రకృతా పాదవిభాగవిజ్ఞానస్య ఛన్దశ్శాస్త్ర తత్త్వావగతి సాధ్యతయా అస్యశాస్త్రస్య సత్యపేక్షి త్వాపత్తేః ప్రతిపత్తిగౌరవప్రసఙ్గాచ్చ। తేన ‘ యే అప్రహతామమి తేభిః, ఇత్యాదీనామృచాం విభాగస్తు సుగమఏవ। అవసానవన్తో- ఽప్యవ్యా పదసముదాయా ఏకైకగతి స్థూలలక్షణానాపి వేద్య- త్వాత్ ॥ ౮ ॥

త్రిభా:—గాహమానః జాయమానః హేతయః మన్య మానః వనస్పతిభ్యః పతే స్రిధః తపసః స్వధావః భామితః అగ్నయః ఆయో అధ్వయోః క్రతో ఇత్యేవమూర్ధ్వమకారోలుప్యతే। యథా— (వైదికాభరణోదాహరణాన్యేవ) ....వనస్పతీతి

కిం? ‘సమః పితృభ్యోఅభి,’ .... స్వధేతి కిం? ‘అన్యావో అన్యామవతు,’ .... ‘యానగ్న యోఽన్వతప్యన్త,’ అకారస్య వకార విక్రియాయాం వ్యఞ్జనపరోఽకార ఇతి ‘యవసహ,’ నిషేధాభావాదలోపే ప్రాప్తే తదపవాదోఽయం। .... ‘శతక్రతోఽనుతేదాయి,’ అత్ర ‘యవసహ,’ ఇత్యాదినైవ లోపే సిద్ధే పునరస్య గ్రహణం నియమార్థం। ఆయోఽధ్వయోః క్రతో ఇత్యేతత్పదత్రయ పూర్వాకారస్యైవ లోపః। నత్వితరత్ర ప్రగ్రహ పూర్వస్యేతి। యథా—‘ఇమే అశ్విసా సంవత్సరః ॥ ౮ ॥

☞ సూత్రం:—తస్మిన్ననుదాత్తే పూర్వ ఉదాత్తః స్వరితమ్ ॥ ౯ ॥

వై:—తస్మిన్పదాదావకారేఽనుదాత్తే లుప్తే సతి పూర్వ ఏకార ఓకారో వా ప్రకృత్యా ఉదాత్తస్స్వరితముపగచ్ఛతి। ‘గోష్ఠేఽస్మిన్ క్షయేఽస్మిన్,’ ‘సోఽభవత్సోఽబిభేత్,’ యత్రతు పూర్వోఽనుదాత్తస్స్వరితో వా తత్ర నలోపలక్షణ స్వరభేదః। యథా—‘అపబ్ధామోఽశీతతనో,’ ‘తా నై దేహ్యోఽభసన్,’ ‘దిశాంపీయేఽగ్నిం చినుతే ॥ ౯ ॥

త్రిభా:—యమధికృత్యాయం ప్రబన్ధ ఉక్తః తస్మిన్ అకారే ఽనుదాత్తే లుప్తే సతి పూర్వ ఏకార ఓకారో వా ఉదాత్తః స్వరితమాపద్యతే। యథా—‘తేఽబ్రువన్,’ ‘సోఽబ్రవీత్ ॥ ౯ ॥

☞ సూత్రం:—ఉదాత్తే చానుదాత్త ఉదాత్తమ్ ॥ ౧౦ ॥

వై:—చశబ్దః తస్మిన్ పూర్వ ఇత్యుభయమన్వాదిశతి। ఉదాత్తే అకారే పదాదౌ లుప్తే పూర్వ ఏకార ఓకారో వా ప్రకృత్యాఽనుదాత్త ఉదాత్తముపగచ్ఛతి। ‘శతక్రతోఽనుతేఽదాయి,’ ‘తేనత్వాదధేఽగ్నె అఙ్గిరః,’ యత్రతు పూర్వశ్చో-దాత్తస్తత్ర నవికారః। ‘తేఽదిత్యాగ్ంసమభ్రియన్త,’ సోఽసు-

రానను యజ్ఞోఽపాక్రామత్ , ॥ ౯ ॥

త్రిభా :—తస్మిన్ ఏవాకారే ఉదాత్తే లుప్తే పూర్వ ఏకార ఓకారో వా అనుదాత్త ఉదాత్త మాపద్యతే। యథా—‘ అవరున్ధతేఽసత్రంవై ,। ‘ అన్నపతేఽన్నస్య , ॥ ౧౦ ॥

☞ సూత్రం :—స్వరితశ్చ సర్వత్ర స్వరితశ్చ సర్వత్ర ॥౧౧॥

వై :—చశబ్దేనతస్మిన్నుదాత్తే పూర్వ ఉదాత్తమిత్యన్వాదిశ్యతే। తస్మిన్ పదాదావకారే ఉదాత్తేలుప్తేసతి తతః పూర్వ స్స్వరిత ఉదాత్తముపగచ్ఛతి। ‘ అథోఽఽక్థ్యోథాఽతిరాత్రః ,। సర్వత్రేత్యుచ్యతే—న కేవలం మకార లోపవిషయే స్వరిత ఉదాత్తముపగచ్ఛతి, అపితు సవర్ణదీర్ఘాదివిషయేఽపి యత్రయత్రైవ తస్య స్వరితస్యోదాత్త ఏకాదేశో స్వరితాదేశో విధీయతే। ‘ పితృదేవత్యాఽతిఖాతా ,। ‘ నచేతవ్యేతి రుద్రః ,। నను తత్తద్విధివశాదేవ తత్రతత్ర స్వరితస్యోదాత్తత్వ సిద్ధేః కిమర్థోఽయం సర్వత్రేతి యత్నః? తదుచ్యతే—కరిష్యతి హ్యాచార్యః—‘ సయకార వకారం త్వక్షరం యత్ర స్వర్యతే స్థితే పదేఽనుదాత్తపూర్వేఽపూర్వేవా నిత్య ఇత్యేవ జానీయాత్, (20-1) ఇతి। నిత్యస్వరితస్యతు వికారో నోపపద్యతే। నహివినాశీ నిత్యత్వవ్యపదేశమర్హతి। తస్మాత్ ‘ ఉదాత్తముదాత్తవతి , (10-10) ఇత్యేతన్నిత్య స్వరితవ్యతిరిక్తవిషయం మన్తవ్యం। ఇహతు నిత్యస్వరితవ్యతిరిక్తమేవోదాహరణం ఏవేష్టవ్యం। ‘ అగ్నయేఽన్నవతే ,। ‘ ఓజోఽజాయథాః ,। ‘ అధ్వర్యోఽవేరపా 3’ ఇతి। ఏతచ్ఛంకాపనోదనార్థం సర్వత్రేత్యుచ్యతే। తత్రాయమాశయః—‘నిత్య ఇత్యేవజానీయాత్, ఇత్యనేన విధిసాధ్యత్వమేవాస్యనివర్త్యతే। స్వతస్సిద్ధత్వాత్, నతు వినాశిత్వమపి। తస్మాన్నిత్యస్వరితస్యాపి ‘ ఉదాత్తముదాత్తవతి’ ఇత్యాదివికారో భవత్యేవ। నచాస్మిన్ సూత్రే నిత్యస్వరితవ్యతిరిక్తో విషయస్సమ్భవతి। తథాహి—పదాన్తయో

రేకారౌకారయోర్నిత్యస్వరితో భవతివా? ఆహోస్విత్ ‘ఉదాత్తాత్పరోఽనుదాత్తస్స్వరితమ్’ (14 2) ఇత్యేతద్విధిసిద్ధో వా? తత్ర ద్వితీయస్త్వేవహానస్సంభవతి పరసూత్రవిహితత్వాత్ ‘తత్రపూర్వం పూర్వం ప్రథమమ్’ (5-3) ఇతిహి పరిభాషితమ్। తస్మాదేతత్సూత్ర ప్రవృత్తివిషయే నిత్యఏవ స్వరితస్సంభవతి। విధిబలాత్తస్యైవ వికారోఽభ్యుపగన్తవ్యః। ఏవంచ నిత్యస్యాపి విధినా నిత్యస్వరితస్యావినాశిత్వభఙ్గాద్విధిసాధ్యస్య రాహిత్యమేవ నిత్యత్వమితి విషయాన్తరేఽపి విహితో వికారో భవత్యేవ। తథా చాస్మిన్సూత్రే అవినాశిత్వస్య భఙ్గా-దేవాన్యత్రాపి తద్భజ్యత ఇతి ప్రకటనార్థం సర్వత్రేతి యత్నో-ఽస్మిన్నేవ సూత్రేక్రియతే యథాచైతత్సూత్ర ప్రవృత్తివేళాయాం —‘ఉదాత్తాత్పరోఽనుదాత్తస్స్వరితమ్’ ఇత్యేష స్వరితో న భవతి, ఏవం ‘స్వరితాత్సగ్ంహితాయామనుదాత్తానాం ప్రచయ ఉదాత్తశ్రుతిః’ ఇతి ప్రచయోఽపి న భవతి। తతశ్చ లుప్తాదకారాదుదాత్తాత్పూర్వస్య ప్రచయత్వాసంభవాదుదాత్తస్యచవికారాభావాదనుదాత్తస్వరితయో రేవాత్రోపయోగాత్తావేవాత్రోపాదాయ తయోరుదాత్తత్వం విహితమిత్యనుసన్ధేయమ్ ॥ ౧౧ ॥

ఇత్యాచార్యగార్గ్యగోపాలమిశ్ర విరచితే వైదికాభరణాఖ్యే
ప్రాతిశాఖ్యవ్యాఖ్యానే ద్వాదశోఽధ్యాయః

త్రిభా:—ఉదాత్తే ఇతి చశబ్దో జ్ఞాపయతి। తస్మిన్నకారే ఉదాత్తే లుప్తే సర్వత్ర ఏకార ఓకారో వా స్వరిత ఉదాత్తమాపద్యతే। యథా—‘భేషజంగవేఽశ్వాయ’। ‘ఓజోఽజాయథాః’। సర్వత్రేతివచనా న్నిత్యస్వరితేష్వపి తథైవతద్విధానంస్యాత్। ‘ఉక్థ్యోఽథాతిరాత్రః’ ॥ ౧౧ ॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నే ప్రాతిశాఖ్యవివరణే ద్వాదశోఽధ్యాయః

ఇతి ప్రథమప్రశ్నస్సమాప్తః

శ్రీమతే రామానుజాయనమః

అథ ద్వితీయః ప్రశ్నః

అథ త్రయోదశోఽధ్యాయః

☞ సూత్రం :—అథ మకారలోపః ॥ ౧ ॥

వై :—అథేత్యయమధికారః । అనేన పదాన్తస్యమకారస్య లోపోఽధిక్రియతే ॥ ౧ ॥

త్రిభా :—‘అథ’ ఇత్యయమధికారః । మకారస్యలోప ఉచ్యతే ఇత్యేతదధికృతం వేదితవ్యం, ఇత ఉత్తరం యద్వక్ష్యామః । మకారస్యలోపః మకారలోపః ॥ ౧ ॥

☞ సూత్రం :—రేఫోష్మ పరః ॥ ౨ ॥

వై :—రేఫే ఊష్మసుచ పదాదిషు పరతో మకారో లుప్యతే । యథా ‘ప్రత్యుష్టగ్ం రక్షః’ । ‘స్వకగ్ంసగ్ంశాయ’ । ‘ఏతగ్ంషోడశినం’ ‘అగ్నిగ్ంహోతారమ్’ । ఏతేష్వితికిమ్? ‘యంకామంకామయతే’ । పదాదిష్వితికిమ్? ‘యద్ధూమ్రో భవతి’ ॥ ౨ ॥

త్రిభా :—రేఫపరశ్చోష్మపరశ్చ పదాన్తో మకారో లుప్యతే । యథా—‘ప్రత్యుష్టగ్ంరక్షః’ । ‘సగ్ంశితమ్’ । ‘తగ్ంషడహాని’ । ‘సగ్ంసమిధ్యవసే’ । ‘త్వగ్ంహ యద్యవిష్ఠ్య’ । ఏవమ్పర ఇతి కిమ్? ‘ఇదం హామాస్యై’ । పదాన్త ఇతికిమ్? ‘తస్మాత్ప్రామాజుషః’ । రేఫశ్చ ఊష్మాణశ్చ రేఫోష్మాణౌ, తౌ పరౌ యస్మాత్ సః తథోక్తః ॥ ౨ ॥

☞ సూత్రం :—యవకారపరశ్చ కేషాంచిదాచార్యాణామ్ ॥

వై :—పదాద్యోర్యకారవకారయోశ్చ పరతః మకారో లుప్యతే ఇత్యేకేషామాచార్యాణాం మతమ్ । యేషాంమతే మకారస్య యవపరస్య పరసవర్ణాదేశో నిషిద్ధః పంచమాధ్యాయే । ‘అగ్నే యం యజ్ఞమ్’ । ‘సంవత్సరముఖ్యమ్’ । నైతత్సూత్రమిష్టమ్ ॥ ౩ ॥

త్రిభా :—యకారపరో వకారపరో వా మకారో లుప్యతే ఇత్యేకేషాంమతమ్ । య ఏవాస్య పంచమాధ్యాయే సవర్ణాపత్తిం ప్రతిషేధయన్తి తేషామేవైష లోపవిధిః ఇతి తాన్ సన్నిదిశతి చకారః సింహావలోకనన్యాయేన । యథా—‘త్వగ్ం యజ్ఞేష్వీడ్యః’ । ‘తగ్ం వా ఏతగ్ం యజమానః’ । ఏవంపర ఇతికిమ్ ? ‘యంకామంకామయతే’ । యకారశ్చ వకారశ్చ యవకారౌ । తౌ పరౌ యస్మాత్సః తథోక్తః । నైతత్సూత్రమిష్టమ్ ॥ ౩ ॥

☞ సూత్రం :—న సగ్ంసామితి రాపరః ॥ ౪ ॥

వై :—సం సామ్ ఇత్యనయోర్మకారో రాశబ్దే పరతో నలుప్యతే । యథా—‘సమ్రాడసి’ । ‘సామ్రాజ్యాయ సుక్రతుః’ । సగ్ంసామితికిమ్ ? ‘ఇన్ద్రిగ్ం రాజానమ్’ । రాపర ఇతికిమ్ ? ‘సగ్ంశితమ్మే’ । దీర్ఘేణకిమ్ ? ‘దేవా హస్మాత్సగ్ం రక్షైభ్యశ్ఛన్ద్రే’ । మూలశాస్త్రేతు ‘మో రాజసమః క్వౌ’ (8.3.25) ఇతిస్మర్యతే । తస్యైవాయం విధాన్తరేణ నిర్దేశః । తస్మాత్ ‘లోకే రాయస్సందేవి’ ఇత్యత్ర జటాయామయం ప్రతిషేధో న భవతి । క్విబన్తత్వాఽభావాత్ । ఇతికరణోఽర్థాన్తరప్రతీతి నివారణార్థః । తదభావే త్రయాణాం నిమిత్తత్వం విజ్ఞాయేత । ‘సగ్ంసాంసరాపరః’ ఇత్యుక్తేపి సంసాంసరా ఇతి నిమిత్తాని పరమతవిషయాణిస్యుః నిషేధశ్చ నస్యాత్ । సర్వత్రచ కార్యభాజః పూర్వమేవ నఞో నిర్దిశ్యతే । అతో విపర్యయశ్చ నయుక్తః । ఏవంచ కార్యభాఙ్నిమిత్త వివేకార్థమితికరణో మధ్యే ప్రయుజ్యతే । ౪ ॥

త్రిభా :—రా ఇత్యేవంపరః సం సాం ఇత్యేతయోర్గ్ర

హణయోర్మకారః న లుప్యతే। యథా—‘ప్రసమ్రాజమ్’। ‘సామ్రాజ్యాయ సుక్రతుః’। సగ్ంసామితి కిమ్? ‘శగ్ంరాజన్నోషధీభ్యః’। ౦పర ఇతి కిమ్? ‘సగ్ంరరాణః’। ‘పదాన్తశ్చ వ్యఞ్జనపరః ప్రాకృతః’ (14-28) ఇతి వక్ష్యమాణం ద్విత్వనిషేధం ఇతిశబ్దో నివారయతి। తస్మాదత్ర ద్విత్వసిద్ధిః ॥ ౪ ॥

☞ సూత్రం :—అథ వర్ణానామ్ ॥ ౫ ॥

వై :—ఇదానీం వర్ణానాం సంహితా విషయత్వేన అధిక్రియతే। సా ద్విధా—వర్ణసామాన్యసంహితా వర్ణవిశేషసంహితా చేతి। ద్వితీయాఽపి ద్విధా—అక్షరసంహితా అఙ్గసంహితా చేతి। ఏవం త్రివిధా వర్ణసంహితా ఇహ వర్ణ్యతే। తేష యత్రాపి నానాపదీయనిమిత్తః కార్యవిధిః ‘నావగ్రహపూర్వః’ (16-11) ఇతి సూత్రాపి వర్ణయోః వర్ణగణయోర్వా సంహితా, న పూర్వోత్తరయోః పదయోః। తత్ర నానాపదీయస్య శబ్దరూపస్య నిమిత్తత్వమేవ భవతి, న తు సంహితా ప్రకృతిత్వమపి। అత ఏవ ప్రాదిష్టు నానాపదీయస్యాపి నిమిత్తత్వముక్తముపపద్యతే। అపి చాత్ర వర్ణసంహితాధికారారమ్భే పూర్వం పదసంహితేతి సిద్ధమ్। తత్ర వర్ణాశ్రయం యత్కార్యం విధీయతే తదపి తత్సంయుక్తపదస్య నిమిత్తభూతపదసంధానే భవతీతి వేదితవ్యమ్ ॥ ౫ ॥

త్రిభా :—అథ ఇత్యయమధికారః। వర్ణానాం సంహితా వక్ష్యతే। ఇత్యేతదనువృత్తం వేదితవ్యమ్। అథవా అథశబ్దః పదసంహితా నిషేధకః ॥ ౫ ॥

☞ సూత్రం :—ఋకారరేఫషపూర్వో నకారో ణకారగ్ం సమానపదే ॥ ౬ ॥

వై :—సమానపదే ఏకస్మిన్నేవ పదే ఋకారాదివర్ణేషు పూర్వేషు నకారో ణత్వమాప్నోతి। యథా—ఋ ‘స్వధాకారో హి పితృణామ్’। ౠ—‘స్వగ్ంసహోతౄణామస్యాయక్షః’। ర—‘అఙ్గిరసూర్ణమ్రదాః’। ష—‘పూష్ణో రగ్ంహ్యై’। ‘విష్ణా-

వ్యమ్ '। అత్రవిధ్యనుసారేణ నకారః ప్రకృతిరిత్యవగమ్యతే। ఏత త్పూర్వ ఇతికిమ్ ? 'అఘ్నియా దేవభాగమ్ '। సమానపద ఇతి కిమ్ ? 'సవితృనేత్రాః '। 'బృహస్పతినా హవిషా ' ॥ ౬ ॥

త్రిభా :—సమానపదే ఏకపదే ఋకార ౠకార రేఫష కారపూర్వో నకారో ణకారమాప్నోతి। యథా—'త్రిభిర్ ఋణవా జాయతే '। 'త్వగంహరోత్యాణామ్ '। 'ఏషవా ఋచోవర్ణః ' 'కృష్ణోసి,' ఏవమ్పూర్వ ఇతికిమ్ ? 'దేవానాంవా అన్నమ్,' సమాన పద ఇతికిమ్ ? 'ఏభిర్నో అర్కైః,' సమానంచతత్ పదంచ సమాన పదం। తస్మిన్ ॥ ౬ ॥

సూత్రం :—వ్యవేతో ఽపి ॥ ౭ ॥

వై :—సమానపదే ఋకారాదిషుపూర్వేషు వర్ణాన్తరే వ్యవేతో ఽపి నకారో ణత్వమాప్నోతి। యథా—ఋ—'వృక్ణాత్పరా భవిష్యన్తః,' ర—'సోమానగ్ం స్వరణమ్,' ష—'ఇయక్షమాణా భృగుభిః,' ॥ ౭ ॥

త్రిభా :—అపిశబ్దః ఋకారాద్యాకర్షకః। అక్త నిమిత్త పూర్వో నకారః అన్యేనవ్యవహితో ఽపిణత్వమాప్నోతి। యథా— 'అపరశువృక్ణం దహాతి,' 'ఆ రమణం కురుతే,' 'అభిషవణే,' 'తృష్యమాణః ప్రతిష్ఠాకామః ॥ ౭ ॥

సూత్రం :—హిరణ్మయమ్ ॥ ౮ ॥

వై :—అత్ర 'ప్రాకృతాః,' (13-14) ఇతి వక్ష్యమాణమేతో దాది సూత్రవిషయమ్। తదయమర్థః। హిరణ్మయమిత్యత్ర నకారో ణత్వమాప్నోతి। సచణకారః ప్రాకృతః। 'హిరణ్మయం పురుషమ్,' ॥ ౮ ॥

త్రిభా :—హిరణ్మయమ్ ఇత్యస్మిన్ గ్రహణే నకారో ణత్వ మాప్నోతి। యథా—'హిరణ్మయం దామదక్షిణా,' 'స్పర్శ పరః,' (13-15) ఇతివక్ష్యమాణప్రతిషేధస్య ప్రతిప్రసవార్థమిదం సూత్రమ్ ॥ ౮ ॥

సూత్రం:—పాణి గణ పుణ్య కణ్వ కాణ గాణ బాణ వేణు గుణ మణి ప్రవాదేషు పూర్వః ॥౯॥

వై :—ఏతదాదిషు చతుర్షు సూత్రేష్వనియతః ప్రతి సమ్బన్ధం నిమిత్తాऽభావాత్। పాణ్యాది శబ్దానాం ప్రవాదేషు ప్రథమో నకారో ణత్వమాప్నోతి। సచ ప్రాకృతః। లిఙ్గసఙ్ఖ్యా తద్ధిత కృతరూప భేదాః ప్రవాదాః। యథా-పాణి-'సుపాణిస్స్వఙ్గురిః'। 'హిరణ్యపాణిమ్।' 'వృషపాణయః'। గణ-'అమిత్రశ్చ గణః'। 'గణేన గణమ్'। 'గణామమా।' 'గణానాంత్వా'। పుణ్య-'సపుణ్యో భవతి'। 'పుణ్యాన్లోకాన్'। కణ్వ-'యామస్య కణ్వః'। 'కణ్వాऽభి'। కాణ-'తస్యై కాణః'। 'అకాణయా'। గాణ-'గాణపత్యాన్మయోభూరేహి'। నన్వయం గణప్రవాదత్వాత్పృథ గ్గ్రహణంనార్హతి। నైతదస్తి। నహ్యయం గణశబ్దస్తద్ధితాన్తః కిన్తుపతి శబ్దస్య తద్ధితాన్తస్యైకదేశః। తస్మాద్యుక్తంపృథగ్గ్రహణమ్। బాణ-'యత్రబాణాః'। 'విశల్యో బాణవాగ్ం ఉత'। వేణు-'వేణుర్వైరణవీ'। 'వేణునావిమిమీతే'। గుణ-'గుణే గుణమన్వస్యతి'। 'నైతద్ద్వి గుణమపశ్యత్।' 'మణినారూపాణి।' ప్రవాదేష్వితికిమ్? 'చమసో దేవపానః'। 'తనూపానీః పయూర్ణహాతే'। 'పునరూర్జా'। 'కన్యేవతున్నా।' యదగ్నే యానికాని'। 'అయం వేనశ్చోదయత్'। 'మన్యానైశంచనః కృధి' ॥ ౯ ॥

త్రిభా :—పాణీత్యాది శబ్దానాం ప్రవాదేషు పూర్వః ప్రథమో ణకారః ప్రకృత్యైవ వేదితవ్యః। ప్రకర్షేణవాదః ప్రవాదః। లిఙ్గవిభక్తిభేద సమాస తద్ధితాది భిన్నదేశ ఇత్యర్థః। యథా-'సుపాణిస్స్వఙ్గురిః'। 'వృషపాణయోऽశ్వాః'। 'హిరణ్య పాణిమూతయే'। 'గణానాంత్వా'। 'గణామె మా వితృషన్'। 'గణేన గణమ్'। 'దూర అమిత్రశ్చగణః'। 'పుణ్యోభవతి।' 'సర్వాన్ పుణ్యాన్'। 'కణ్వా అభి'। 'తస్యై కాణోయా।' 'గాణపత్యాన్మయోభూరేహి'। 'విశల్యో బాణవాగ్ం' 'వేణుర్వైరణవీ।' 'వేణునావిమిమీతే।' యద్వేణోస్సుషిరమ్।' 'యథా గుణేగుణమ్।' 'మణినారూపాణి।'

నను గణశబ్దప్రవాదత్వాద్గణగ్రహణమయుక్తమ్। మైవమ్। గణ ప్రవాదత్వే సతి తద్భవేత్। కిన్తుగణపతి శబ్దప్రవాదోఽయమ్। పూర్వ ఇతికిమ్। ‘గణానాంత్వా।’ ‘వేణునావిమిమీతే।’ ‘మణినారూపాణి’ ఇత్యాదిషు అత్రరస్య ణత్వం మాభూదితి ॥౯॥

సూత్రం:—పణి పణిం వీయమాణ జీర్ణ్యోః॥౧౦॥

వై:—పణీత్యాదిషు నకారో ణత్వమాప్నోతి। సచప్రాకృతః। యథా-పణి- ‘అగ్నే దేవపణిభిః’ ‘పణిమ్-‘పణిమ్గోషు’। ఉభయగ్రహణమ్- ‘యద్ధస్యాతేపనీయసి’ ఇత్యాదౌణత్వనివృత్త్యర్థమ్। వీయమాణః- ‘పణిభిర్వీయమాణః’। ‘జీర్ణ్యోః- జీర్ణ్యోఃకవిక్రతుమ్’ ॥౧౦॥

త్రిభా:—పణి పణిం వీయమాణః జీర్ణ్యోః ఏషుగ్రహణేషు ణకారః ప్రకృత్యైవ విజ్ఞేయః। అప్రవాదార్థోఽయమారమ్భః। ‘అగ్నే దేవపాణిభిః।’ ‘పణింగోషుస్తరామహే’। ‘వీయమాణః। తంతఏతమ్’। జీర్ణ్యోఃకవిక్రతుమ్’॥౧౦॥

సూత్రం:—టవర్గ పరః॥౧౧॥

వై:—టవర్గపరతో నకారోణత్వమాప్నోతి సచప్రాకృతః। ‘శుణ్ఠో దక్షిణా’। ‘పిణ్డాన్ప్రయచ్ఛతి,। ఏతత్పరఇతికిమ్? ‘అన్యావో అన్యామవతు’ ॥౧౧॥

త్రిభా:—టవర్గపరోణకారః పకృత్యైవ వేదితవ్యః। ‘శితికణ్ఠాయచ’॥ కణ్డూయేత పామనంభావుకాః।’ టవర్గః పరోయస్మాత్సః। తథోక్తః॥౧౧॥

సూత్రం:—చఞ్కుణఫణత్స్థూణౌ హిణుయాద్ధిణోతి కౌణేయోఽణిష్ఠా ఉల్బణ ముగణాశ్రుతిశ్చ్ఫుణీకావాణిజాయాణవశ్చాక్ష్ణౌరస్థాణుం తూణవవీణాయామశ్లోణయాపణౌతవాణీః కల్యాణీ కుణపంవాణశ్శతశోణాశ్రుతిధాణికామేణీ॥౧౨॥

వై—చఞ్కుణేత్యాదిషు నకారో ణత్వమాప్నోతి। సచప్రా

కృతః। చఙ్కుణ- 'అవభృథ నిచఙ్కుణ'। ఫణత్- 'అన్వాపనీఫణత్'। స్థాణౌ- 'అయస్థూణావుదితౌ'। హిణుయాత్- 'భ్రాతృవ్యాయప్రహిణుయాత్'। హిణోతి-'ఏవాస్మై ప్రహిణోతి'। కౌణేయః- 'రజనో వై కౌణేయః'।అణిష్ఠాః-'యేణిష్ఠాస్తాన్'।ఉల్బణమ్-'యద్దేవయజ్ఞ ఉల్బణంక్రియతే'। 'అనుల్బణంవయత'। ఉగణాశ్రుతిరితి శ్రుతిగ్రహణాదపదాత్మకమపిగృహ్యతే 'ఉగణాఅత।' 'సమఉగణాభ్యః।' చుపుణీకా- 'చుపుణీకానామాసి।' వాణిజాయ- 'మన్త్రిణే వాణిజాయ।' అణవశ్చ- 'ప్రియంగవశ్చమేఽణవశ్చ'। చేత్యుపబన్ధనకిమ్? 'అనవస్త్రైరథమ్'। ఆట్ణారః- ఏతం వై పర ఆట్ణారః।' స్థాణుమ్- 'యస్థాణుగ్ంహన్తి'। తూణవే- 'యాతూణవే'। వీణాయామ్-'యావీణాయామ్'। అశ్లోణయా-'అకాణయాఽశ్లోణయా'। పణేత- 'క్రీణానీతిపణేత'। వాణీః- 'ఇన్ద్రంవాణీరనూషత'। కల్యాణీ- 'కల్యాణీరూపసమృద్ధా'। 'కల్యాణీకీర్తిః'। కుణపమ్- 'ఏషహ వై కుణపమత్తి'। వాణశ్శత- 'వాణశ్శతతన్తుర్భవతి।' శతేతికిమ్? 'ఋతావానశ్చయమానాః'। శోణాశ్రుతిరితి శ్రుతిగ్రహణాత్ అపదాత్మకేఽపిభవతి। 'శోణాధృష్ణూ నృవాహసా'।శోణాయస్వాహా'। ధాణికా- 'నిజల్గులీతిధాణికా'। మేణీ- 'వనస్పతీనామేణీ।' మకారోపబన్ధనకిమ్? 'ఉభయతఏనీస్యాత్' ॥౧౨॥

త్రిభా:—చఙ్కుణ............మేణీ-ఏషుగ్రహణేషు ణకారః ప్రకృత్యైవ వేదితవ్యః। యథా- (వైదికాభరణోదాహరణాన్యేవ)............యత్రయత్రశ్రుతిః ఉగణాగ్రహణస్య తత్ర తత్ర ణత్వం కరణీయమ్।............'పురుషకుణపమశ్వకుణపమ్' ॥౧౩॥

సూత్రం:—అవగ్రహో వృషణ్శీర్షన్బ్రహ్మణ్వతుణ్శ్చ మర్ణ్శీర్షణ్ ॥౧౩॥

వై:—వృషణ్విత్యాదియోఽవగ్రహస్తత్ర నకారో ణత్వమాప్నోతి। సచప్రాకృతః। వృషణ్- 'వృషణ్వతీమన్వాహ'। శీర్షణ్-

'శీర్‌ష్ణ్యాస్స్నేధ్యాః' బ్రహ్మన్- 'బ్రహ్మణ్వత్యోపదధాతి' అక్షన్- 'అక్షణ్వతే' చర్మన్- 'చర్మణ్వతే స్వాహా' చర్మణ్వత్యవగ్రహ శ్శాఖాన్తరే। అవగ్రహ ఇతి కిమ్? 'ఇద్యవసె వృషన్'। 'సప్త శీర్‌షన్ ప్రాణాః'। 'బ్రహ్మన్నేవవిశమ్'। 'అక్షన్నమీమదన్త'। 'పశూనాం చర్మన్నిమీతే'॥౧౩॥

త్రిభా:—వృషన్ .... చర్మన్ ఏతేషు గ్రహణేష్వవగ్రహస్థో ణకారః ప్రకృత్యైవ విజ్ఞేయః। 'అపాం వృషణ్వాన్'। 'శీర్‌షణ్యా స్నేధ్యాః'। 'బ్రహ్మణ్వన్తో దేవాః' 'అక్షణ్వతే స్వాహా'। 'చర్మణ్వతే'। చర్మన్ గ్రహణస్య శాఖాన్తర విజ్ఞేయముదాహరణమ్। 'చర్మణీధృతః' ఇతి కేచిదుదాహరన్తి। తన్న సాధు। అన్తోలోపాత్ (13-15) ఇతి వక్ష్యమాణ ప్రతిషేధ ప్రతిప్రసవార్థమ్ ముక్తత్వాదేషాం గ్రహణానాం 'చర్మణీధృత' ఇత్యత్ర పదాన్తస్య ణకారత్వాభావాత్। అథవా 'ఋకారరకారషరవ'(13-6) ఆది ప్రాప్తేరత్ర ణకారో వైకృత ఇతి శఙ్కా నిరాకరణార్థమేతాని గ్రహణానీత్యన్యే మన్యన్తే। తథాసతి 'చర్మణీధృతః' ఇత్యుదాహరణం రమణీయమ్। అవగ్రహ ఇతి కిమ్? 'వృషన్నగ్నే' 'సప్తశీర్‌షన్'। 'బ్రహ్మన్నివిశం'। 'అక్షన్నమీమదన్త'। 'పశూనాం చర్మన్'। అవగ్రహస్థోఽవగ్రహ ఇతి లక్ష్యతే॥౧౩॥

సూత్రం:—ఋణ్ణ షణ్ణ ష్ణ మ్ణ రావ్ణ చేతి ప్రాకృతాః॥౧౪॥

వై:—ఋణ్ణాదిషు నకారో ణకారమాప్నోతి। ఇత్యేతే హిరణ్మయాది రావ్ణాన్తా ణకారాః ప్రాకృతా వేదితవ్యాః। ఋణ్ణ- 'స్వయమాతృణ్ణాముపదధాతి' 'అసంతృణ్ణాహి'। షణ్ణ- 'ఏషాభిషణ్ణః' 'నిషణ్ణాయ స్వాహా' ష్ణ- 'వృష్ణో అంశుభ్యామ్' 'పౌష్ణం చరుం' మ్ణ- 'అర్యమ్ణే చరుం నిః' 'ఇన్ద్రాయ సుత్రామ్ణే'। రావ్ణ- 'దధిక్రావ్ణః' 'అగ్రావ్ణః'॥౧౪॥

నన్వత్ర 'నకారో ణకారం' (13-6) ఇత్యధికృత్య వికారత్వేన విహితా హిరణ్మయాది శబ్దేషు ణకారాః ప్రాకృతా ఇతి విప్రతిషిద్ధమిద

మభిధీయతే। నచానిమిత్తత్వాత్ప్రాకృతత్వం యుక్తం వక్తుం। 'హిరణ్మయమ్'। 'పీయమాణః।' 'హినుయాత్' 'వృషణ్' ఇత్యాదిషు నిమిత్త పూర్వకత్వ దర్శనాత్। నచపాణ్యాది శబ్దేషు తదభావాద్యుక్తమ్। తత్రాపి తథావిధాన్ శబ్దాన్ పృథగనుక్రమ్య అన్తే అనిమిత్తత్వమేవ వక్తవ్యమ్, నతుప్రాకృతత్వమ్। కిఞ్చ- అనిమిత్తస్యవిధేయత్వే సర్వం విధేయంస్యాత్॥

అత్రోచ్యతే—వికారత్వేన విహితానాం ణకారాణాం యద్యపి ముఖ్యం ప్రాకృతత్వం నసమ్భవతి, తథాపి నిమిత్తాభావభావిత్వ లక్షణం గౌణం ప్రాకృతత్వ మిహాశ్రిత్య ప్రాకృతా ఇత్యుచ్యన్తే। నచ హిరణ్మయాదిషు అసిద్ధో నిమిత్తాభావః। హిరణ్మయశబ్దే తావత్ 'స్పర్శపరః' (13-15) ఇతి ప్రతిషేధేన విధౌ బాధితే విధి నిబన్ధనం నిమిత్తత్వమపి బాధ్యతే। 'పీయమాణః' 'ఊర్ణోః' 'హినుయాత్' 'హినోతి' ఇత్యాదిషుతు పూర్వపద పృథగ్భావేఽపి ణత్వ మిష్యతే। 'వృషణ్వ' ఇత్యాదిషు 'అన్తః' (13-15) ఇతి ప్రతిషేధాన్నిమిత్తత్వ బాధః పూర్వవత్। ఋణ్ణ షణ్ణయోః 'స్పర్శపరత్వ' (13-15) 'తవర్గ' (13-15) వ్యవాయ లక్షణాత్ప్రతిషేధాత్। ష్ణమ్ణయోః 'అలోప' (13-15) లక్షణాత్। రావ్ణ్ణ ఇత్యత్రతూభయతః। తస్మాన్నిమిత్తాభావభావిత్వ లక్షణం గౌణం ప్రాకృతత్వం సర్వత్రాస్త్యేవ। యదపరముక్తం అనిమిత్తస్యాపి విధేయత్వే సర్వం విధేయం స్యాదితి। తన్న॥ యథాహి-అనిమిత్తా అపి ప్రగ్రహా విధీయన్తే। ప్రయోజన సద్భావాత్। ఏవం పాణి గణాదిష్వసందేహార్థం ణత్వ విధానముపపద్యతే। హిరణ్మయాదిషు త్వర్థాత్ప్రతి ప్రసవాత్మకో విధిస్సమ్పద్యతే। ననుపాణ్యాదిషు శబ్దేషు కుతస్సన్దేహః? తదుచ్యతే-అన్యత్ర సర్వత్ర ణకారస్య నిమిత్తపూర్వకత్వ దర్శనాత్

పాణ్యాది శబ్దేషు నిమిత్తాభావాణ్ణత్వాభావశఙ్కయా భవేత్సందేహః
తదపనోదనార్థం తేష్వపిణత్వం విధీయతే ॥ ౧౮ ॥

త్రిభా:—ఋణ్ణ. షణ్ణ, ష్ణ, మ్ణ, రావణ్ణ, అత్రవితెపదైక దేశా బహూపాదానార్థముక్తాః। ఋణ్ణాదిష్వేషుచ ణకారాః ప్రాకృతా ఏవేతి విజ్ఞేయాః। 'స్వయమాతృణ్ణాముప।' 'అసంతృణ్ణేహి హనూ' 'స్వయమాతృణ్ణా జ్యోతిః।' అభిషణ్ణో యస్మాత్। 'నిషణ్ణాయ స్వాహా'। 'దశమాసా నిషణ్ణా ఆసన్'। పూష్ణో రగ్ంహ్యో అపామ్।' 'పూష్ణా సయుజా।' 'పూష్ణేప్రపథ్యాయ'। అర్యమ్ణెచరుమ్'। దధిక్రావ్ణః' 'అగ్రావ్ణః।' ప్రాకృత శబ్దోఽయం పాణ్యాదిష్వేవ చర్షణిపర్యన్తేషు ముఖ్యః। చతసృషు సంహితాసు ణత్వసద్భావాత్। ఋణ్ణేత్యాదిషుతు నముఖ్యః। కిన్తు ప్రాప్త్యభావేఽపి ణత్వ ప్రాపణార్థః। తథాహి— ఋణ్ణాదౌ పూర్వ ణకారస్య 'స్పర్శపరత్వాన్నిషేధః। ఉత్తరస్య తవర్గీయత్వాద్ధి తత్వాత్ ష్ణమ్ణ గ్రహణయోస్తు 'అలోపాత్' (13-15) ఇతి నిషేధః। గ్రహణసామర్థ్యాదేవణత్వంసిధ్యతీతి చేత్। ఏవం స్వభావత్వమేవ గ్రహణస్యాపి మూలమితి పరిహారః। కిఞ్చ—అన్వాచయే వర్తమానశ్చకారోఽప్యేతేషు ణత్వమముఖ్యమితి ద్యోతయతి। ముఖ్యంచేచ్చతసృషు సంహితాసు విద్యేత। నచాత్ర విద్యతే। తథాహి— 'అభిషణ్ణ ఇత్యభి—సన్నః।' 'నిషణ్ణాయేతి ని-సన్నాయ' ఇత్యత్ర పద సంహితాయామ్। పూషన్నర్యమన్నితి నకారాన్త శబ్దయోః 'పూష్ణో రగ్ంహ్యో' 'అర్యమ్ణెచరుమ్' ఇత్యాది సిద్ధరూపత్వాదత్ర క్రమసంహితాయామేతత్సాహచర్యాత్ ఏక సూత్రస్థయోరపి ఋణషణయోః క్రమ సంహితాయాం ణత్వాభావో మన్తవ్యః। ప్రసిద్ధ పద సమభి వ్యాహారేణ అప్రసిద్ధ పదార్థ సమర్థనం సర్వశాస్త్రవిదః సర్వే ఖలు స్వీకుర్వతే। తస్మాదస్మ ముక్త ఏవ యుక్తః ప్రాకృత శబ్దార్థః ॥ ౧౮ ॥

నసుషుమ్నాగ్నియుష్మానీతో౽న్తో౽లోపాత్ స్పర్శ
పరో వ్యవాయేషు శ స చ ట తవర్గీయేషు ॥ ౧౯ ॥

వై:—సుషుమ్నః అగ్ని యుష్మానీతః ఇత్యేతేషు నకారః సమాన పదస్థాన్నిమిత్తాణ్ణకారం నాప్నోతి। 'సుషుమ్నస్సూర్యరశ్మిః।' 'ఇన్ద్రాగ్నిభ్యామ్।' 'యుష్మానీతో అభయమ్।' అన్త ఇతి పదాన్తో నకారః సమాన పదస్థాన్నిమిత్తాణ్ణత్వం నాప్నోతి—

‘గృహాన్స్మ తర్పయత।’ ‘అపానేన పితౄన్।’ ‘తే దేవా అబ్రువన్’। ‘వ్యానేన మనుష్యాన్।’ అల్లోపాదితి—అన్నన్తస్య ప్రాతిపదికస్య భసంజ్ఞావిషయే ‘అల్లోపోఽనః।’ (6-4-134) ఇతి మూలశాస్త్ర విహితాదకారలోపాత్పరో నకారః సమాన పదస్థాన్నిమిత్తాణ్ణత్వం నాప్నోతి। అత్ర ‘ప్రతిదీవ్నః ప్రతిదీవ్నా’ ఇతి శాఖాంతరీయముదాహరణమ్। ‘వృత్రఘ్నే’। ‘వార్త్రఘ్నః’ ఇత్యాదితు నోదాహరణమ్। సమాన పదనిమిత్తాభావేన ప్రాప్త్యభావాత్। నాపి నానాపదీయ నిమిత్తకర ణత్వ విధాన మస్యాస్తీత్యుపపాదితమ్। తత్సద్భావకల్పనాయామపి సప్తమ ఏవాధ్యాయే తత్ప్రతిషేధ్యమ్। నచ తథోక్తం సూత్రకృతా। తస్మాన్నాయ మర్థోఽభిమతస్తస్య॥ స్పర్శే పర ఇతి—స్పర్శాత్పూర్వో నకారః సమాన పదస్థాన్నిమిత్తాణ్ణత్వం నాప్నోతి। ‘గ్రీవా అపి కృన్తామి’। ‘గ్రన్థిం గ్రథ్నాతు।’ ‘అభీష్టకాం తృన్దన్తి।’ ‘తదేవావరున్ద్ధే।’ నఖనిర్భిన్నమ్।’ తథా శకార సకారాభ్యాం చవర్గాదిభిశ్చ త్రిభిర్వర్గైః వ్యవాయే నకారః సమాన పదస్థాన్నిమిత్తాణ్ణత్వం నాప్నోతి। శ—‘రశనామాదత్తే’। స—‘రసేన తేజసా।’ చవర్గైః ‘ఇన్ద్రాగ్నీ రోచనాదివః’। ‘సోమగ్ం రాజానమ్।’ టవర్గైః—‘ఇష్టేన పక్వమ్।’ ‘అధిష్ఠాన మారమ్భణమ్।’ తవర్గైః—‘జయత్యేవ తాం పృతనామ్।’ ‘అవితా రథానామ్।’ ‘నఖనిర్భిన్నమ్’ ॥ ౧౫ ॥

త్రిభా:—సుషుమ్నః అగ్ని యుష్మానితః ఏతేషు నకారో ణత్వం నాపద్యతే’ యథా—‘సుషుమ్నస్సూర్యరశ్మిః।’ ‘ఇన్ద్రాగ్నిభ్యాం త్వా’। యుష్మానితో అభయమ్।’ అన్తః పదాన్తో నకారో ణత్వం నాపద్యతే। ‘పితౄన్ హవిషి అత్తవే।’ ప్రవృణీహి శత్రూన్॥’ అల్లోపాద కారలోపాత్పరోఽపి నకారో ణత్వంనాపద్యతే। యథా—‘వృత్రఘ్న ఇన్ద్రియత్వా’। ‘వృత్రఘ్నస్సోమాః।’ నన్వత్ర నిమిత్త నిమిత్తినోర్భిన్న పదస్థత్వాద్విషమో దృష్టాన్తః। సత్యమ్। సింహావలోకనన్యాయేన ప్రథమే

ప్రశ్నే సప్తమాధ్యాయ శేషోదాహరణ రూపేణ ఘటతే। తత్రచ సమాస పదత్వ నియమో నాస్తి। ఘ్న ఇత్యస్య హన్ శబ్ద వికృతత్వాత్ 'రషః పూర్వోఽహసి।' (7-11) ఇతి ప్రాప్తిః। 'స్పర్శపరశ్చ నకారో ణత్వం నాప్నోతి।' 'సంక్రన్దనోఽనిమిషః।' 'అపిరుద్ధే' 'తాపర్యమ్'।' 'నఖనిర్భిన్నం।' స్పర్శోఽత్ర ప్రసిద్ధ లక్షణ విషయో వివక్ష్యతే। అన్యథా 'పూర్ణాపశ్చాత్' ఇత్యాదౌ ణత్వం నస్యాత్। 'రేఫాత్పరంచ' (14-4) ఇతిహి ప్రసిద్ధలక్షణం। తన్మూలంచ పూర్ణేత్యత్ర ద్విత్వమ్। ప్రసిద్ధపదేన కిం? నఖనిర్భిన్నమ్ ఇత్యాదావపి కథంచిల్లక్షణ మూలత్వం సంభవతి। కింతల్లక్షణమితిచేత్? 'ద్వితీయ చతుర్థయోః' (14—5) ఇత్యత్ర సూత్రే 'వ్యఞ్జనోత్తరయోః,' (14-5) ఇతివాక్యో యుక్త్యన్తర మితి బ్రూమః। తస్యలక్షణం తత్రైవ స్ఫుటీకరిష్యతే మహతా ప్రబన్ధేన। స్పర్శః పరో యస్మాదసౌ స్పర్శపరః॥ శ స చ ట తవర్గీయేషు వ్యవాయేషు వ్యవధాయికేషు సత్సు నకారో ణత్వం నాపద్యతే। యథా— 'రశనామాదత్త।' 'అగ్నే రసేన।' 'రోచన్తే రోచనాదివి।' 'సోమగ్ం రాజానం।' 'ప్రక్రీడినః పయోగాః।' 'పృతనా జయేమ।' 'జనప్రథనాయ।' 'ఋకారకార' (13—5) ఇతి ప్రాప్తేః ప్రతిషేధోఽయం విహితః ॥ ౧౫ ॥

సూత్రం :— పృక్తస్వరాత్పరో ళో డం పౌష్కరసాదేః పౌష్కరసాదేః ॥ ౧౬ ॥

వై :— పృక్తస్వరో నామ ఋకారః ౡకారశ్చ। రేఫలకారసంపృక్తత్వాత్। తస్మాత్పరో ళకారః డకార మాప్నోతి పౌష్కరసాదేర్మతాత్। 'మృడాతీదృశే'। 'తయానో రుద్రమృడయ।' పౌష్కరసాది గ్రహణం పూజార్థమ్ ॥ ౧౬ ॥

ఇత్యాచార్యగార్గ్యగోపాలమిశ్ర విరచితే వైదికాభరణాఖ్యే
ప్రాతిశాఖ్య వ్యాఖ్యానే త్రయోదశోఽధ్యాయః ॥

త్రిభా :— పృక్తస్వరాత్ ఋకారాత్ పరో ళకారో దుస్పృష్ట సంజ్ఞో డకారమాపద్యతే పౌష్కరసాదేర్మతే। యథా— 'మృడాతీదృశే।' పృక్తస్వరాదితి కిమ్? 'నళం ప్లవం' ఇతి శాఖాన్తరే। పౌష్కరసాదిగ్రహణం పూజార్థం నతు వికల్పార్థమ్। మూర్ధస్థానతయా దుస్పృష్ట డళకారయోః సాదృశ్యమస్తీతి వ్యాకరణానుసారీ సూత్రపాఠోఽయం। కథమనుసారిత్వ మితిచేత్? తథాహి— 'స్థానేఽన్తరతమః' (1-1-50) స్థానే ప్రాప్యమాణానాం వర్ణానాం అన్తరతమస్సదృశ

తమ ఆదేశో భవతీతి ॥

సూత్రస్య పాఠాన్తరమపి వ్యాఖ్యాయతే—'పృక్తస్వరాత్పరో లోపం పౌష్కరసాదేః' అత్ర సమానపద ఇత్యస్యానువర్తనం విజ్ఞేయమ్। పౌష్కరసాదేః శాఖినః సమానపదే పృక్తస్వరాదృకారాత్పరో లకారో డకారమాపద్యతే। యథా— 'శతం నో మృడయన్తు'। పృక్తస్వరాదితి కిమ్? 'ఇలాప్రభవతి'। సమానపద ఇతి కిమ్? 'పితృలోకగ్ం సోమేన'। సహచరితత్వాదేకస్య నిషిద్ధే ఇతరస్యాపి 'పితృలోకకామస్య' ఇత్యస్యసమానపదత్వే సత్యపి నిషేధో భవతి। ఇదమపి పాఠాన్తరం బహ్వాదృతమ్ ॥౧౮॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నే ప్రాతిశాఖ్యవివరణే త్రయోదశోఽధ్యాయః॥ శ్రీ॥

అథ చతుర్దశోఽధ్యాయః

సూత్రమ్:—స్వరపూర్వం వ్యఞ్జనం ద్వివర్ణం వ్యఞ్జనపరమ్॥౧॥

వై:—స్వరేపూర్వే వ్యఞ్జనే చ పరే తన్మధ్యవర్తి వ్యఞ్జనం ద్వివర్ణం రూపద్వయమశ్నుతే। 'అక్కృగ్ంరిహాణాః' 'ఆజ్జ్యమసి' 'ఏకత్ర్వ తా దేవాః'। 'తా వై దేహ్ర్యోఽభవన్'। తథా అనుస్వారస్య తు పరసూత్రవిధేయత్వేన అవ్యవధాయకత్వముక్తమష్టమాధ్యాయే। తేనానుస్వారాత్పరస్య సంయోగాదేరనేన విధినా ద్విత్వం భవతి। 'ఇన్ద్రిగ్గ్ంస్వారాజానమ్'। 'సంవత్సరీణాగ్గ్ంస్వస్తిమ్'। అనుస్వారస్య తు పరసూత్ర విధేయస్యాపి సంయోగపరత్వే ద్విత్వమిష్యతే—

అనుస్వారో ద్విరుచ్యేత సంయోగే పరతస్స్థితే।

ఇతి శిక్షావచనాత్। ఏకవ్యఞ్జనపరస్య తు న భవతి। 'మాంఘశగ్ంసః।' 'ప్రత్యుష్టగ్ం రక్షః' ॥౧॥

త్రి భా:—స్వరపూర్వం వ్యఞ్జనం వ్యఞ్జనపరం ద్వివర్ణమాపద్యతే। యథా 'అరుపృథివ్యాః'। స్వరపూర్వ ఇతికిమ్? 'తత్ప్రవాతే'। వ్యఞ్జనపరం ఇతి కిమ్? 'అరుక్కృమరుణ సృ...ధి।' వ్యఞ్జన మితికిమ్? 'ప్రఉగముక్థ్యమ్।' స్వరః పూర్వో యస్మాత్ తత్ స్వరపూర్వమ్। వ్యఞ్జనమస్మాత్ పరం ఇతి వ్యఞ్జనపరమ్। ద్వయోర్వర్ణయోస్సమాహారో ద్వివర్ణమ్॥౧॥

సూత్రం:-లవకారపూర్వస్స్పర్శశ్చ పౌష్కరసాదేః ॥౨॥

వై:—చశబ్దస్సముచ్చయే। లవకారాభ్యాంపరస్స్పర్శో ద్విత్వమశ్నుతే। చశబ్దాల్లవకారౌ చ। 'యద్ధిరణ్యశల్కైః'। 'తద్గుల్గులు'। 'అనుల్బణంవయత'। 'యద్వల్మీకః'। 'దధిక్రావ్ణః'। 'రాయస్పోషదావ్న్నే'। లవకారపూర్వ ఇతికిమ్? 'శ్రూయతామ్'- స్వరపూర్వగ్రహణముత్తరార్థమిహానువర్తతే। తత్రయథాన్యాసే స్వరపూర్వాభ్యాం లవాభ్యాం పరస్స్పర్శ ఇతియోజనా। లవకారపూర్వగ్రహణాఽభావే తు స్వరపూర్వస్స్పర్శ ఇతిస్యాత్। తత్తు పౌష్కరసాదేరపి నేష్టమ్। తన్మాభూదితి తదుచ్యతే। స్పర్శ ఇతికిమ్? 'విశల్ల్యో బాణవాన్'। 'యవ్వాఽవ్యై గవ్వాఽవ్యై'। నేదంసూత్రమిష్టమ్ ॥౨॥

త్రి భా:—పౌష్కరసాదేర్మతే లకారపూర్వో వకారపూర్వో వా స్పర్శో ద్వివర్ణమాపద్యతే। యథా- 'కల్ప్వజ్జుహోతి।' 'విభూదావ్న్నే।' స్వరపూర్వత్వం ద్విత్వం చానువృత్తిశ్చకారః। స్పర్శ ఇతికిమ్? 'కల్యాణీరూపసమృద్ధా।' 'వాయవ్యమ్।' లవపూర్వ ఇతికిమ్? 'కూశ్మాఞ్ఛకభిః।' 'తస్మాదేతద్గోసని।' లకారశ్చ వకారశ్చ లవకారౌ। తౌ పూర్వౌ యస్మాత్సః తథోక్తః ॥౨॥

సూత్రం:—స్పర్శ ఏవైకేషామాచార్యాణామ్ ॥3॥

వై:—ఏకేషామాచార్యాణాంమతే లవకారాభ్యాంపరస్స్పర్శ ఏవద్విత్వమశ్నుతే నతు తౌ లకార వకారావపి। తాన్యేవోదాహరణాని ॥3॥

త్రి భా:—ఏకేషాం ఆచార్యాణాం మతే లవకారపూర్వః స్పర్శ ఏవద్వివర్ణ

స్వమాప్నోతి। అనేనావధారణేన సూత్రాన్తరారమ్భణేన చ పౌష్కరసాదిమతే శష-
కారయోశ్చ ద్విత్వమస్తీతి గమ్యతే। ఇదమేవ సూత్రమిష్టం। న తు పూర్వసూత్రం। పూర్వో-
క్తాన్యేవోదాహరణాని ॥3॥

సూత్రం:—రేఫాత్పరం చ ॥౪॥

వై:—చశబ్దేన స్వరపూర్వం వ్యఞ్జనం ద్విర్వర్ణమిత్యేతాని పదాన్యన్వాదిశ్యన్తే, న స్పర్శః। కుతః? పరమితి నపుంసకనిర్దేశాత్। అత్ర రేఫపూర్వం చేతి బహువ్రీహినిర్దేశే కర్తవ్యే రేఫాత్పరమితి వ్యస్తనిర్దేశః క్రియతే; అన్వాదేశలభ్యస్వరపూర్వశబ్దో రేఫవిశేషణం యథా స్యాదితి। తదయమర్థః- స్వరపూర్వాద్రేఫాత్పరం వ్యఞ్జనం ద్విత్వమశ్నుతే। తథోక్తం మూలశాస్త్రే- 'అచో రహాభ్యాం ద్వే' [8-4-46] ఇతి। తద్యథా- 'మర్క్యాయ త్వా' 'పఙ్క్త్యనుష్టుక్' 'ఊర్మ్మిర్ణోమ్మధుమత్తమాః'। 'అధ్వర్య్యుర్వా ఋత్విజామ్'। 'దార్శ్యర్ష్మ్'। 'నమో వర్ష్ష్యాయ చ'। స్వరపూర్వాదితి కిమ్? 'త్ర్యమ్బకం యజామహే'। వ్యఞ్జనపరమితి తు నాన్వాదిశ్యతే; అవసానే ద్విత్వప్రతిషేధసామర్థ్యాత్। తత్ర హ్యనేనైవ సూత్రేణ ప్రాప్తిః ॥౪॥

త్రి భా:—రేఫాత్పరం వ్యఞ్జనం ద్విర్వర్ణమాపద్యతే। యథా- 'అర్చ్చన్త్యర్క్కమర్క్కిణః', 'అర్క్కేణ్యర్ణవే', 'ఊర్గ్గ్రావ అనుమ్మరః'। స్వరపూర్వత్వద్విత్వయోరాకర్షకశ్చకారః। నను వ్యఞ్జనపరత్వాకర్షకః కిం న స్యాత్? నేతి బ్రూమః। నియమాభావాత్। తథా హి- 'ఘన' (14-14) ఇత్యత్ర రత్రాధికారనిషేధః 'అవసానే' (14-15) 'తిష్ఠా స్వరపరః' (14-16) ఇతి। ఏతన్నిషేధద్వయేన రేఫాత్పరస్య వ్యఞ్జనస్య వ్యఞ్జనపరత్వే స్వరపరత్వే తదభావే చ ద్విత్వమస్తీతి నిశ్చీయతే। కథం? అప్రసక్తప్రతిషేధానుపపత్తేః। స్వరపూర్వత్వాన్వాదేశేన కిం? 'త్ర్యమ్బకం' ఇత్యాదావమాభూదితి। కిఞ్చ 'అచో రహాభ్యాం ద్వే' (౮-౪-౪౬) ఇతి పాణినీయసూత్రేణాపి స్వరపూర్వత్వే సత్యేవ ద్విత్వం విధీయతే। తస్యాయమర్థః- అచ ఉత్తరాభ్యాం రేఫహకారాభ్యాముత్తరస్య యరో ద్వే భవత ఇతి। తత్రాపి స్వరపూర్వత్వం దృశ్యతే। కేచిదేవమాహుః- స్వరపూర్వాదిశబ్దః రేఫపూర్వమితి వాచ్యే రేఫాత్పరమితి వాచో యుక్త్యా న తు మర్థాన్తరం సమర్థనే

యుతి। 'అహర్దేవానామ్' ఇత్యాదౌ వైకృతరేఫాదుత్తరస్య నస్యాత్ ద్విత్వమితి తదేతద ధ్యయనవిరుద్ధపదశోధ్యాస్తే। ఇయం తు విద్మో వాచోయుక్త్యన్తరప్రయోజనమ్ - రేఫపూర్వమిత్యుక్తే విరుద్ధవిగ్రహేణ సూత్రం సందిగ్ధం స్యాత్। రేఫాత్ పూర్వం రేఫపూర్వమితి భవతి ఏష విగ్రహ ఇతి చేత్, అధ్యాయాదిసూత్రేణైతత్ గతమ్। తతః పౌనరుక్త్యమస్య సూత్రస్యాపద్యేత। నను పౌనరుక్త్యభయాదేవ విరుద్ధవిగ్రహం నివారయామః। నైయం సరలా వృత్తిః। 'ప్రక్షాలనాద్ధి పఙ్కస్య దూరాదస్పర్శనం వరమ్' ఇతి న్యాయాత్ అత్ర విరుద్ధశఙ్కాలేశోపి నావకాశం లభతామితి వాచోయుక్త్యన్తరేణ సూత్రమాచార్యః ప్రోవాచ ॥౪॥

సూత్రం:—ద్వితీయ చతుర్థయోస్తు వ్యఞ్జనోత్తరయోః పూర్వః ॥౫॥

వై:—తుశబ్దో ద్విత్వం నివర్తయతి। ద్వితీయచతుర్థయోస్తు వ్యఞ్జనోత్తరత్వనిమిత్తం ద్విత్వం న భవతి। కిన్తు తస్మిన్ విషయే తస్మాత్తస్మాత్పూర్వో వర్ణ ఆగమో భవతి। యథా- 'వ్యఖ్యన్మహిషః'। 'యదాపోఽఘ్నియాః'। 'పార్శ్వతః అచ్ఛ్యతి'। 'శిశవో నశుభ్రాః'। నన్వయం ద్వితీయ చతుర్థయోః పూర్వ వర్ణ ఆగమః కిం పురస్తాద్భవతి? ఉతో పరిష్టాత్? తదుచ్యతే। పూర్వ ఇతి తన్త్రేణ శబ్దద్వయమిహోపాత్తమ్। తేన పూర్వవర్ణాగమః తస్మాత్తస్మాత్పూర్వో భవతీతి చ సిధ్యతి। ద్వితీయచతుర్థయోరితి కిమ్? 'యోనిశ్శిక్యమ్'। 'యాఞ్చైవాస్యైషా'। వ్యఞ్జనోత్తరయోరితి ద్విత్వవిషయనిర్దేశేన కిమ్? 'అద్గాత్రాసక్ష్యాపయతి'। అత్ర కేచిద్వ్యాచక్షతే— వ్యఞ్జనపరమితి ప్రథమసూత్రే నిర్దిష్టం నిమిత్తమత్ర వ్యఞ్జనోత్తరయోరితి శబ్దాన్తరేణానువదన్ సూత్రకారః అనయోరుభయోస్సూత్రయోః అవ్యాప్త్యాది దోషగ్రస్తతాం దర్శయతి। తేన 'అత్వక్కాయ' 'నీచాదుచ్చా' 'అత్తాహవిర్గంషి' ఇత్యాదౌ వ్యఞ్జనపరత్వాభావేఽపి కకారాదీనాం ద్విత్వం సిద్ధం భవతి; అవ్యాప్తత్వాత్ప్రథమ సూత్రస్య। తథా— 'సృకగంసగంశాయ'

ఇత్యాదౌ అనుస్వారస్య ద్విత్వాభావశ్చసిద్ధో భవతి, అతివ్యాప్తత్వాత్। ఏవమ్— 'అక్షిద్రా అజాయన్త'। 'సమిద్ధో అఙ్జ' ఇత్యాదౌ పూర్వాగమశ్చసిద్ధో భవతి; అవ్యాప్తత్వాదస్యసూత్రస్య। సోఽయం శాస్త్రతాత్పర్యానవగతిమూలస్య పరిహారాప్రతిభానస్య ప్రభావః యత్సమానార్థస్య శబ్దాన్తరస్య ప్రయోగం వ్యాజీకృత్య సూత్రద్వయం దూష్యతే। తథాహి- నహిసమానార్థ శబ్దాన్తరయోగోఽర్థాన్తరాయ కల్ప్యతే। తథాత్వే పర్యాయ శబ్దోత్సాదప్రసంగాత్। తథా- 'వర్ణః కారోత్తరో వర్ణాఖ్యా' (1-16) 'హ్రస్వోవర్ణోత్తరస్త్రయాణామ్' (1-20) ఇత్యాదిషు నకశ్చిద్విశేషో విద్యతే। ఏవంమూలశాస్త్రే) 'వా' 'ఉభయథా' 'అన్యతరస్యామ్' ఇతి గురుతర గురుతమ శబ్దప్రయోగోఽపి। ఏకవ్యఞ్జనపరే అనుస్వారే అతిప్రసఙ్గస్తునాస్త్యేవ, తస్యపరసూత్రవిధేయత్వాత్। సంయోగపరేతు ద్విత్వం శిక్షావచనేనసాధితమ్। శిక్షోక్తవిశేషస్యచగ్రాహ్యత్వం ద్వితీయాధ్యాయే 'ఉరఃకణ్ఠశ్శిరో ముఖమ్' (2-3) ఇత్యురోగ్రహణ సామర్థ్యాత్సిద్ధమ్। యదపరముక్తం- 'అత్వకాయ'। 'అక్షిద్రాః' ఇత్యాదౌ అవ్యాప్తిరితి, తత్రవదామః ఇహ ఖల్వప్రాప్త ప్రాపణార్థమసన్దేహార్థంచ ద్విత్వాది కార్యం విధీయతే। యథా— 'ఇషే త్వా'। 'పశూన్పాహి'। 'ఋతమస్యృతసదనమసి'। 'అన్వహామాసాః' ఇత్యేవమాదిషు ద్విత్వమప్రాప్తప్రాపణార్థం పదావస్థాయామభావాత్। 'ఊర్జస్వతీః'। 'రయిమస్మే'। 'అశ్మాభవతు'। 'అన్యావో అన్యామవతు' ఇత్యాదావసన్దేహార్థమ్। ఏవం పూర్వాగమశ్చ 'అనుఖ్యాతారమ్'। 'ఆఛ్యతి'। 'అధ్యావోచత్' ఇత్యాదావప్రాప్తప్రాపణార్థః। 'వ్యఖ్యన్మహిషస్సువః'। 'అఘ్నియాః' ఇత్యాదావసన్దేహార్థః। తస్మాత్ యత్ర పదావస్థాయాం అసన్దిగ్ధం ద్విత్వం పూర్వాగమశ్చదృశ్యతే— 'అత్వకాయ'। 'నీచాదుచ్చా' ఇత్యాదౌ 'అక్షిద్రాః' 'సమిద్ధః' ఇత్యాదౌచ నతద్విషయం శాస్త్రప్రణయన

యత్నం పరమర్షయః కుర్వన్తి ॥

వ్యక్తోక్తం చైతత్ పూర్వైః శాస్త్రతాత్పర్యవిద్భిః :—

కుత్రచిత్స్వరయోర్మధ్యే ద్విత్వం లక్ష్యానుసారతః ।
పూర్వాగమస్తథా తత్ర జ్ఞేయో వర్ణవిచక్షణైః ॥ ఇతి ॥

యేతు ఇదమేవ వచనమనయోస్సూత్రయోః అవ్యాప్తిబోధకం మన్యన్తే నమస్తేభ్యః । తదాహుర్నీతివిదః :—

యస్యనాస్తి స్వయంప్రజ్ఞా శాస్త్రం తస్యకరోతికిమ్ ।
లోచనాభ్యాం విహీనస్య దర్పణః కిం కరిష్యతి ॥ ఇతి ॥

క్వచిత్తావత్పద సంహితావశాదేవ ద్విత్వమవగమ్యతే । యథా— 'రుక్కామః' । 'త్రిష్టుగ్గ్రైష్మీ' । 'తచ్చ్యాదదుః' । 'తజ్జయానామ్' । 'ఏతత్తే' । 'అస్తభ్నాద్ద్యామ్' । 'అన్నివగ్గంస్తభాన' । 'యాన్నివపతి' । 'దేవాసురాస్సంయత్తాః' ఇత్యాదౌ । అతో న తత్రాప్యవ్యాప్తిరితి సర్వమనవద్యమ్ ॥ ౫ ॥

త్రిభా:— స్వరపూర్వయోర్వ్యఞ్జనోత్తరయోర్ద్వితీయ చతుర్థయోస్తు పూర్వ ఆగమో భవతి । యథా క్రమేణ ద్వితీయస్య ప్రథమః చతుర్థస్య తృతీయః । యథా— 'విఖ్యాయ చక్షుషా త్వమపిశిష్ఠ' । 'మేఘ్యా విద్యుతో వాచః' । ద్వితీయ చతుర్థయోరితికిమ్ ? 'ఆద్యమస్యాసన్' 'స్వరపూర్వయోరితికిమ్ ?' 'షట్ స్వాయమభిగూర్తాయనమః' । 'పద్భ్యాంత్వా సదనే' । 'వ్యఞ్జనోత్తరయోరితికిమ్ ? 'అఖ్యాయై సదనే' । 'మేధాయై తే స్వాహా' । పృథగనుక్తేన ప్రసక్తం ద్విత్వం నివర్తయతి తుశబ్దః । అన్యే త్వన్యథా మన్యన్తే పూర్వాగమస్య ద్విత్వం నివారయతీతి । నైతత్సారమ్ । 'సవర్ణసవర్గీయపరః' (14-22) ఇత్యుత్తరత్ర నిషేధాదేవ తస్య నివృత్తేః ।

అత్ర కేచిదాహుః— వ్యఞ్జనపరయోః ఇతి వ్యాచష్టే వాచో యుక్త్యన్తరమధికారాన్తరం సూచయతి । సాంహితాసాంహిత సాధారణం పరనిమిత్తముక్తం । తత ఇహాస్యేతరస్యాగమనిమిత్తత్వే ప్రాప్తే సాంహిత పదానాం నిత్యత్వాత్తద్గ్రహణమేవ న్యాయ్యమితి కృత్వా వైకల్పికవ్యఞ్జనపరత్వే సతి నైతద్విధానం గతి । యథా— 'అశ్వసాత్'

ఇత్యాది। నాయం పక్షః। అధ్యయనవిరోధాత్ మూలసూత్రవిరోధాచ్చ। తథాహి— మూలసూత్రే స్వరపూర్వత్వే వ్యఞ్జనమాత్రపరత్వే చ సతి విహితం ద్విత్వమత్ర నిషిధ్యతే। నతు తత్ర వ్యఞ్జనం విశేషితమ్ తదపవాదకత్వాదత్రాపి తద్విశేషోవక్తుమయుక్తః। శిక్షాదిపరీక్షణాదధ్యయనానురోధాచ్చ వాచోయుక్త్యన్తరైః ప్రాయోఽస్మాభిరభిధీయతే అపవాద్యాపవాదకయోరనయోర్నియమో నాస్తి, కిమితి— స్వరపూర్వత్వే సతి వ్యఞ్జనపరమేవ వ్యఞ్జనం ద్విత్వం భజతే, ద్వితీయచతుర్థౌ తు వ్యఞ్జనపరావేవ పూర్వాగమం భజత ఇతి। కిన్తు ప్రాచుర్యాభిప్రాయేణైవ సూత్రద్వయం ప్రవృత్తమ్। కథం నియమాభావః? అన్యథాఽపి క్వచిత్ కార్యద్వయదర్శనాత్। ‘అత్తా హవీగ్ంషి’। ‘అన్నపతే’। ఇత్యాదౌ ద్విత్వం। ‘ప్రచ్ఛచ్ఛన్దః’। ‘అద్ధి త్వం దేవ ప్రయతా’। ఇత్యాదౌ పూర్వాగమః। ‘తాగ్ంహస్తే’ ఇత్యత్ర తత్ప్రాప్తౌ సత్యామపి నేదం కార్యం దృశ్యత ఇతి నియమాభావః। శిక్షా చైవం వక్ష్యతి:—

స్వరాత్ పూర్వస్య వర్ణస్య క్వచిద్ద్విత్వం చ కథ్యతే।
న చ వర్గద్వితీయస్య న చతుర్థే కథఞ్చన॥

వ్యాఖ్యాతం చ వచనమేతద్విద్వద్భిః :—

కుత్రచిత్స్వరయోర్మధ్యే ద్విత్వం లక్ష్యానుసారతః।
పూర్వాగమస్తథా తత్ర జ్ఞేయో వర్ణవిచక్షణైః॥

ఏవంహ్యాపమనియమం సూచయితుం వ్యఞ్జనోత్తరయోరితి యుక్త్యన్తరస్వీకారః। వ్యఞ్జనముత్తరం యాభ్యాం తౌ వ్యఞ్జనోత్తరౌ; తయోః ॥౫॥

సూత్రం:— రేఫపూర్వయోశ్చ నిత్యం ॥౬॥

వై:— చశబ్దేన పూర్వ ఇత్యన్వాదిశ్యతే। సముచ్చయార్థో వా। రేఫపూర్వయోశ్చ ద్వితీయచతుర్థయోర్ద్విత్వం న భవతి। కిన్తు— నిత్యం పూర్వాగమో భవతి। యథా— ‘మూర్ఖాంతజ్జఘన్యామ్’। ‘అథ సఘనా ఘోరా భవతి’। ‘ఉత్తరార్ధ్యం వర్షిష్ఠమ్’। ‘అర్థేతస్థ’। కేచిదస్మిన్విషయే ద్వితీయచతుర్థయోర్ద్విత్వం మన్యన్తే। తన్మతేని

రాకరణార్థం నిత్యగ్రహణమ్। అతఏవపృథక్సూత్రారంభశ్చ వేదితవ్యః ॥౬॥

త్రి భా:—‘రేఫాత్స్వరం వ’ (14-4) ఇత్యస్యాపవాదక మేతత్। ద్విర్వచనేన ద్వితీయ చతుర్థౌ గృహ్యేతే సవిశేషణౌ। రేఫపూర్వయోరనయోర్నిత్యం పూర్వాగమో భవతి। ఆగమాన్వాదేశకః చకారః। యథా—‘దీర్ఘ్యోర్ఘపి’। ‘అధ్యర్వాడ్’। నిత్యమితికిమ్? స్వరపరత్వేఽపి భవత్యేతదితి। యథా—‘ఆర్థ్తేతర్థ్స్వాపామ్’। ‘మార్క్ష్ణం తజ్జఘున్యామ్’। ‘గో అర్ఘ్ఘ్నమెవి’ ॥౬॥

సూత్రం:—లకారపూర్వేచ ॥౭॥

వై:—చశబ్దః పూర్వవత్। ఏకవచనంతు ద్వితీయస్యాసంభవాత్। పృథక్సూత్రకరణంచ తదసమ్భవఖ్యాపనార్థమ్। తదయమర్థః- లకారాత్పరే చతుర్థే చ ద్విత్వంనభవతి। కిన్తు నిత్యంపూర్వాగమోభవతి। యథా—‘ప్రగల్భ్భస్యజాయతే’। ‘నమో మధ్యమాయచాపగల్భ్భాయచ’। అత్రాపిపరమత నిరాసార్థా నిత్యగ్రహణానువృత్తిః ॥౭॥

త్రి భా:—చతుర్థాగమయో రాకర్షకః చకారః। చతుర్థే స్పర్శే లకారపూర్వే సతి పూర్వాగమో భవతి। యథా—‘ప్రగల్భ్భస్య’। ‘అపగల్భ్భజాయతే’। ‘నమో మధ్యమాయ చాపగల్భ్భాయచ’। లకారః పూర్వః యస్మాత్సః లకారపూర్వః ॥౭॥

సూత్రం:—అపసర్గపాథ ఏషోఽత్యాతిధామ పరమ భూతే పూర్వేషు ఛఖభుజేషుచ ॥౮॥

వై:—అపసర్గేషు పాథఏష ఇత్యాదిషు చపూర్వేషు ఛకారే ఖశబ్దే భుజశబ్దేచ పూర్వాగమో భవతి। అపసర్గః—‘ఆచ్ఛేత్తా’ ‘విచ్ఛిన్నంయజ్ఞం’। పాథఏషః—‘ప్రియమస్యేతి పాథః। ఏషచ్ఛాగః’। పాథఇతికిమ్? ‘ఋతుభిర్వా ఏష ఛన్దోభిః’। అతి-‘అతిచ్ఛన్దసోత్తమయా’।

అతి— 'సవిత్ర ఆతిచ్ఛన్దసాయ'। ధామ— 'అగ్న మేధామచ్ఛదే'। పరమ— 'పరమచ్ఛదో వరే'। భూతే— 'యద్భూతే ఛదాగ్ంసామాని'। ఏతేషు ఛకారస్య। ఖిభుజయోరుపసర్గపూర్వయోరేవ। 'నమ ఆఖ్ఖిదతే చ ప్రఖ్ఖిదతే చ'। భుజ— 'అయత్క్ష్మయా పరిభ్భుజ'। జేతి కిమ్? 'విభు చ మే'। ఏతత్పూర్వేష్వితి కిమ్? 'విశ్వ జనస్య ఛాయా'। ఛన్దోభిరితి ఛన్దః భిః'। 'ఛన్దస్వతీ ఇతి ఛన్దస్వతీ'। ఛినత్తి ఇతి ఛినత్తి'। 'సముద్రం ఛన్దః'। 'సఖా సఖిభ్యో వరివః'। ఛఖి భుజేష్వితి కిమ్? 'ఋజు మా ఘూరయతి'। 'మాఽతిధాక్'। 'పితౄణాం నిఖాతమ్'। 'విభు చ మే ప్రభు చ మే'। నన్విదం సూత్రం పదసంహితాధికారే వక్తుం యుక్తమ్। కుతః? పదసంహితావిషయత్వాత్। సత్యమ్। లాఘవార్థం త్విహోచ్యతే। తత్ర చేత్క్వచిత్ చకారః క్వచిత్ కకారః క్వచిద్బకారః ఇత్యాగమత్రయం విధేయమితి శబ్దగౌరవం భవతి। ఇహ పూర్వాగమాధికారాల్లాఘవం సిద్ధ్యతి ॥౮॥

త్రి భా:— అపసర్గపూర్వేషు పాఠ ఏషః అతి ఆతి ధామ పరమ భూతే ఏవ ముప్పూర్వేషు చ సత్సు ఛ, ఖి, భుజ ఇత్యేతేషు పూర్వాగమో భవతి॥ చకార ఆగమాన్వాదేశకః। యథా— 'అచ్ఛృణత్తి'। 'నమ ఆఖ్ఖిదతే చ'। 'అయత్క్ష్మయా పరిభ్భుజ'। జేతి కిమ్? 'విభు చ మే ప్రభు చ మే'। 'యాశ్చ విచ్ఛన్దాః'। ఖీతి కిమ్? 'నిఖాతం మనుష్యాణామ్'। 'అధఖాదతి'। ఉపసర్గపూర్వ ఇతి కిమ్!, 'సఛన్దాః'। ఏతాన్యుపసర్గపూర్వాణి। అన్యాన్యప్యుచ్యన్తే। 'అప్యేతి పాఠః। ఏషచ్ఛాగః'। పాఠ ఇతి కిమ్! 'ఋతుభిర్వా ఏష ఛన్దోభిః'। 'అతిచ్ఛన్ద సముప'। 'సవిత్ర ఆతిచ్ఛన్దసాయ' 'ధామచ్ఛదసి'। 'పరమచ్ఛదో వరే'। 'యద్ భూతేచ్ఛదాగ్ంసామాని' ॥౮॥

సూత్రం :— అఘోషాదూష్మణః పరః ప్రథమోఽభినిధాన స్స్పర్శ పరాత్తస్య సస్థానః ॥ ౯ ॥

వై :— స్పర్శపరాదఘోషాదూష్మణః పరః తస్య స్పర్శస్య సమాన స్థానః ప్రథమః ఆగమో భవతి। సఖల్వభినిధాన ఇత్యు

చ్యతే। అభి నిధీయతే ప్రక్షిప్యత ఇత్యభి నిధానః। ప్రక్షిప్య మాణ తుల్యః కార్యాన్తర విధానవిద్యమానవద్భవతీతి యావత్ । యథా- ‹‹ అరుణయాయనః కృధి ›› । ‹‹ ఏవశ్ఛన్దో వరివః ›› । ‹‹ మారుతం పృశ్నిమాలభేత।' 'ఏషాప్రతిష్ఠా।' 'కృష్ణోఽసి।' 'గ్రీష్మోహేమన్తః।' 'అతి దివస్పాహి।' 'అప్సుస్నాతి।' 'శునం నః ఫాలాః।' అఘోషా దితికిమ్? 'యద్గృహ్ణాతి।' 'ఊష్మణ ఇతికిమ్? 'మిత్రః క్షీరశ్రీః।' అభి నిధానత్వా శ్రయణాత్ 'ప్రథమ పరశ్చ ప్లాక్షి ప్లాక్షాయణయోః' (14--17) ఇత్యత్ర విద్యమానవద్భావాత్ ద్వితీయోత్తమ పరస్య ఊష్మణో ద్విత్వం నప్రతిషిధ్యతే—'ఏవశ్ఛన్దః।' 'పృశ్నిమ్।' ఏషా ప్రతిష్ఠా।' కృష్ణోఽసి।' 'గయస్ఫానః।' 'సహాస్మై।' స్పర్శ పరాత్ ఇతికిమ్? 'శ్యామాకో భవతి।' 'ఐన్ద్రిస్సోమః ॥ ౯ ।

త్రి భా :—స్పర్శ పరాదఘోషాదూష్మణః పరః తస్య స్పర్శస్య సస్థానః సమానస్థానోఽభినిధానో భవతి। అభినిధీయత ఇతి అభినిధానః। ఆరోపణీయ ఇత్యర్థః। వేదాన్తర తస్యాభావాదత్రారోపణీయత్వమ్ । యథా—'యః కామయేత'। 'అశ్వమేన్నాజ్జనమ్'। 'గ్రీష్మే మధ్యన్దినే'। 'ఆయస్మయం విచృత'। 'యః పాప్మనా।' అఘోషాదితికిమ్?' 'శరద్యపరాహ్ణే।' ఊష్మణ ఇతికిమ్? 'రుక్మము పదధాతి।' స్పర్శపరాదితికిమ్! 'ఇష్వా చైవతద్వజ్రేణచ।' సూత్రమిదమేవేష్టమ్। నతు పరద్వయమ్ ॥ ౯ ॥

సూత్రం :—అఘోషే ప్లాక్షేః । ౧౦ ॥

వై :—ప్లాక్షేర్మతే అఘోషే స్పర్శపరతః అఘోషా దూష్మణః పరః ప్రథమోఽభినిధానో భవతి। నతు ఘోషవతి స్పర్శే పరతః । తస్మిన్ పక్షే ప్రథమ ద్వితీయయోః పరతః ప్రథమాగమో నోత్తమే ॥ ౧౦ ॥

త్రిభా :—అఘోషఏవ స్పర్శపరే సతి అఘోషాదూష్మణః పరః ప్రథమాగమో భవతీతి ప్లాక్షేః పక్షః । యథా—'నిష్కేవల్యమ్।' 'యః కామయేత'।

పశ్చాచ్చేత్ ప్రాచీమ్।' 'నిష్టపామి।' 'దోషావస్తః'। 'యః పాప్మనా।' 'అస్యాపత్రమ్।' అఘోషే ఇతికిమ్? కూశ్మాణ్డ' ॥ ౧౦ ॥

సూత్రం:—ఉత్తమ పరాత్తు శాకటాయనస్య ॥ ౧౧ ॥

వై:—శాకటాయనస్యమతే అనన్తరోక్తం నభవతీతి తు శబ్దార్థః। కింతర్హి, ఉత్తమపరాద ఘోషాదూష్మణః పరః ప్రథమోఽభినిధానః భవతీతి తద్విపర్యయో భవతి। నేదం సూత్రద్వయమిష్టమ్ ॥ ౧౧ ॥

త్రిభా:—శాకటాయనస్యతు పక్షే ఉత్తమపరాదఘోషాదూష్మణః పరః ప్రథమాగమో భవతి। యథా—'అక్ష్ణయా వ్యాఘారయతి।' 'అశ్నాతి'। 'తీక్ష్ణ స్నాతి।' ఉత్తమపరాదితికిమ్? 'నిష్క్యవల్యమ్।' 'యః కామయేత।' 'పశ్చాత్।' తు శబ్దః శాకటః పక్షమపక్షిపతి। కేచిదేవమాహుః—అఘోషత్వమూష్మణః తు శబ్దో నివర్తయతీతి। తత్రాయం సూత్రార్థః—ఉత్తమ పరాత్ ఘోషవతః ఊష్మణః పరః ప్రథమాగమో భవతి। యథా—'అహ్నాంకేతుః'। 'శరద్యపరాహ్ణే'। 'బ్రహ్మవాదినః'। ఘోషవత ఇతికిమ్? 'గ్రీష్మో హేమన్తః'। 'అశ్మాచమే'। 'అయస్మయంవి' ॥ ౧౧ ॥

సూత్రం:—ప్రథమ ఊష్మపరో ద్వితీయమ్ ॥ ౧౨ ॥

వై:—ఊష్మణిపరతః ప్రథమో ద్వితీయమశ్నుతే। పదాన్తశ్చ పదాన్తశ్చ। అత ఏవాయం వికారః 'అథప్రథమః' (౮-౧) ఇత్యత్ర నోక్తః। యథా—'ఋక్షా మయోశ్శిల్పే।' 'తత్థ్షోడశీ।' 'విస్రుపో విరప్శిన్న్।' 'అప్సునామ।' అత్ర ప్రథమానాం పూర్వసూత్రవిహితే ద్విత్వేజాతే ద్వితీయరూపస్య ద్వితీయాదేశః। 'సఙ్ఖ్షనమానః।' 'షట్థ్సమ్పద్యన్తే।' 'పితరంచ ప్రయన్త్సనః।' 'క్షత్రస్యోల్బమసి।' ఇత్యాదౌ తు ద్విత్వాభావాత్ ద్వితీయ ఏవశ్రూయతే। ఊష్మపర ఇతికిమ్? 'వాక్త ఆప్యాయతామ్।' తమృగుద యచ్ఛత్।' ప్రథమ ఇతికిమ్? 'తాస్సర్గరోహోఽసి' ॥ ౧౨ ॥

త్రిభా:—ఊష్మపరః ప్రథమః స్పర్శః సవిసర్గీయం ద్వితీయమాపద్యతే। 'విరప్శిన్నుదాదాయ'। 'తథ్షోడశీ'। 'ప్రత్యఙ్ఖ్సమః'। 'తథ్సవితుః'। ప్రథమ ఇతి కిమ్? 'తాస్సగ్ం రోహః'। ఊష్మపర ఇతి కిమ్? 'వాక్తే'। ఊష్మా పరో యస్మాదసౌ ఊష్మపరః ॥ ౧౨ ॥

సూత్రం:—బాడభీకారస్యాసస్థానపరః ॥౧౩॥

వై:—బాడభీకారస్యమతే అసమానస్థానే ఊష్మణి పరతః ప్రథమో ద్వితీయమశ్నుతే। నతు సస్థానే పరతః। తథాచ—'తత్సవితుర్వరేణ్యమ్।' ఇత్యాదౌ ద్వితీయాదేశో నభవతి। నైతదిష్టమ్। స్వమతేపి 'తచ్ఛంయోః।' 'అనుష్టుప్ఛారదీ।' ఇత్యాదౌ పదాన్తస్య ద్వితీయాదేశో నభవతి। పూర్వసూత్ర విహితస్య ఛత్వస్య పూర్వభావితయా పదాదేః శకారస్యాసమ్భవాత్ ॥ ౧౩ ॥ అనేనసూత్రద్విత్వస్యాపవాదతయా పూర్వాగమః' తత్సదృశః ప్రథమాగమః తత్ప్రతియోగి పరవర్ణాదేశశ్చోక్తః। ఇదానీం ప్రథమ కల్పికస్య ద్విత్వస్య ప్రతిషేధ ఆరభ్యతే॥—

త్రిభా:—బాడభీకారస్యమతే ఆత్మనోఽసస్థానోష్మపరః ప్రథమః సవిసర్గీయం ద్వితీయమాపద్యతే। సమానం స్థానం యస్యాసౌ సస్థానః। న సస్థానః అసస్థానః సుపరో యస్మాత్సః। తన్నోక్తః। యథా—'విసృపో విరప్శిన్'। 'తథ్షోడశీ'। అసస్థాన ఇతి కిమ్? 'తత్సవితుః'। నేదం సూత్రమిష్టమ్ ॥౧౩॥

సూత్రం:—అథన ॥౧౪॥

వై:—ద్విత్వం నభవతీత్యేతదధికృతం వేదితవ్యమ్ ॥౧౪॥

త్రిభా:—అథ ఇత్యయమధికారః। ఉక్తస్య ద్విత్వవిధేర్యథాసమ్భవం నిషేధోఽధిక్రియతే. ఇతి వేదితవ్యమ్, ఇత ఉత్తరం యద్వక్ష్యామః ॥౧౪॥

సూత్రం:—అవసానే రవిసర్జనీయ జిహ్వామూలీయోపధ్మానీయాః ॥ ౧౫ ॥

వై:—అవసానే వర్తమానాః రేఫాదయః ఇత్యన్వయో నోప పద్యతే। విసర్జనీయ వ్యతిరిక్తానాం తత్రా సమ్భవాత్। విసర్జనీయస్య చ తత్ర ద్విత్వ ప్రాప్త్యభావాత్। తస్మాదవసానే విద్యమానస్య వ్యఞ్జనస్య ద్విత్వం న భవతి। రేఫాదీనాం చతుర్ణాం సర్వత్ర ద్విత్వం న భవతీతి యోజనా। అవసానే—‘ఊర్క్ చ మే’। ‘సాపా ఏషర్’। ‘భూత్వావ్యమార్ట్’ ‘రేఫాత్స్వరంచ’ (14-4) ఇతి ప్రాప్తిః। ర—‘ఆర్తిమార్ఛతి’ ‘అర్చన్త్యర్క మర్కిణః’। విసర్జనీయః—‘అభయఃకృత్వా భవతి’। ‘తాస్సృష్టాః తుధమ్’। జిహ్వామూలీయః—‘బాహుమాత్రాః ఖాయన్తి’। ‘యః కామయేత’। ఉపధ్మానీయః— ‘యః పాప్మనా’। ‘శునంనః ఫాలాః’। అత్ర ‘స్వరపూర్వం వ్యఞ్జనం’ (౧౪-౧) ఇతి ప్రాప్తిః। శిక్షావ్యాకరణయోస్తు హకారస్యాపి సర్వత్ర ద్విత్వం నేష్టం। శిక్షాయాం తావత్—

‘న రేఫే వా హకారే వా ద్విర్భావో జాయతే క్వచిత్’ ఇతి। వ్యాకరణే చ—‘అచోరహాభ్యాంద్వే’। ‘అనచిచ’ ఇతి। నైతదిష్టం సూత్రకృతః ‘స్వరపూర్వం వ్యఞ్జనమ్’ (౧౪-౧) ఇత్యవిశేషేణ విధానాత్। రవిసర్జనీయాభిన్నహ హకారస్యాపాఠాచ్చ। తథా ‘రేఫ పరశ్చ హకారః’ (౧౪-౧౫) ఇతి పరమతే విశేషేణ నిషేధోఽప్యన్యత్ర ద్విత్వం ప్రాప్తమేవ దర్శయతి। అతోఽస్మచ్ఛాఖాయాం హకారస్య ప్రాప్తౌ సత్యాం అప్రతిషిద్ధం ద్విత్వమిష్యతే। శిక్షా వ్యాకరణే తు శాఖాన్తరేషు సావకాశే ఇత్యవిరోధః। నను అత్ర జిహ్వామూలీయాది గ్రహణమనర్థకమ్। కుతః? ‘ప్రథమ పరశ్చ ఊష్మా ఊష్మణోః’ (౧౪-౧౭) ఇత్యనేన సర్వత్ర ప్రతిషేధ సిద్ధేః। సర్వత్ర జిహ్వామూలీయోపధ్మానీయయోః అభినిధాన పర

త్వాత్ । అథ ప్లాక్షాయణమతే అఘోష స్పర్శ పరస్య అభినిధాన పరత్వాభావాత్ అర్థవత్తా । తన్న । ప్రతిషేధసూత్రే ప్లాక్షి ప్లాక్షాయణ గ్రహణస్య పూజార్థతయా తస్యస్వమత విషయత్వాత్ । అత్రోచ్యతే । ఉక్తోఽస్మాభిరవిద్యమానవద్భావోఽభినిధానస్య । తేన ద్వితీయ పరత్వే తయోః ప్రతిషేధో నస్యాత్ అతస్తత్రాపి తయో ద్విత్వా భావార్థమిహ గ్రహణమ్ ॥౧౪॥

త్రిభా :—పదావసానే వర్తమానో వర్ణో రేఫో విసర్జనీయో జిహ్వామూలీయ ఉపధ్మానీయశ్చ ఇత్యేతే వర్ణా ద్విత్వం నాపద్యన్తే । యథా—'ఊర్క్' । 'రథాత్పరంచ' ఇతి ప్రాప్తిః । అవసాన వచనం విరామాభిప్రాయమ్ । తస్మాన్న సన్ధానే నిషేధః । యథా—'ఊర్క్ చ మే సూనృతా' । 'నాత్రిమార్ధతి' । 'మనః క్షేమే' । 'యః కామయేత' । 'యః ప్రాప్తశ్రమా' । 'స్వరపూర్వమ్' (౧౪-౧) ఇత్యనేనైషాం ప్రాప్తిః । అవసాన ఇతి చతుర్వర్ణం పృథగేవసూత్రం కేచిదూచుః । ఏకీకరణే దోషదర్శనాత్ । కోఽసౌదోషః ! అవసానే వర్తమానా రవిసర్జనీయా దయ ఇత్యన్వయ సమ్పాదనం 'అవగ్రహ ఆశీర్భూస్సువః' (౫-౧౦) ఇతివదితిచేత్ । నైషదోషః । రవిసర్జనీయాదీనాం పదావసానే ద్విత్వ ప్రాప్తిర్దూరోత్సారితా ఇతినేయమత్ర శంకా । కించ పృథక్కరణే సతి అవసానే కిం వా భవతీతి సాకాంక్షత యా వచన మనర్థకంస్యాత్ । ఏకీకరణే సతి తు రవిసర్జనీయ ఇతి వర్ణసాహచర్యాదవసానే వర్తమానో వర్ణ ఇతి చ లభ్యతే । తస్మాదేకీకరణమేవ రమణీయమ్ ॥ ౧౫ ॥

సూత్రం :—ఊష్మా స్వరపరః ॥౧౬॥

వై :—ఊష్మా స్వరే పరతో ద్విత్వం నాశ్నుతే । శ ష స హ విషయా ఏతే నిషేధాః । శ—'దర్శపూర్ణమాసౌ' । ష—'వర్షవృద్ధమ్' । స—'బర్సం నహ్యతి' । హ—'బహిర్రాసదే' । 'వాయుహిర్జ్కర్తా' । స్వరపర ఇతికిమ్ ? 'దాశ్వర్యం యజ్ఞమ్' । 'అగ్నిహ్వర్యస్య' । 'వర్షాయచ' । 'మృదంబస్వేభిః' ॥౧౬॥

త్రిభా:—స్వరపర ఊష్మద్విత్వం నాపద్యతే। స్వరఃపరో యస్మాదసౌ స్వరపరః। యథా—'దర్శపూర్ణమాసౌ'। 'పార్శ్వః'। 'బర్హణవత్యా'। 'బర్హిషా'। 'రేఫాత్పరం చ' (౧౪-౪) ఇతి ప్రాప్తిః। ఊష్మ ఇతి కిం? 'ఏభిర్నో అర్కైః'। స్వరపర ఇతికిం? 'పార్శ్వే'। 'విష్ణ్వోర్వ్యః'। 'ఘృదం బస్సేర్భిః'। 'అగ్నిహూత్యస్య' ॥౧౬॥

సూత్రం:—ప్రథమ పరశ్చ ప్లాక్షి ప్లాక్షాయణయోః ॥ ౧౭ ॥

వై:—చ శబ్ద ఊష్మణ మన్వాదిశతి। సఖలు ప్రథమే పరతో ద్విత్వం నాశ్నుతే। ప్లాక్షి ప్లాక్షాయణయోర్మతాత్। యథా—'ఏనా విశ్పతినా'। 'భువో నృగ్ంశ్చక్షుః'। 'ఇష్టా దేవతాః'। 'ఆయుష్పా అగ్నే'। 'దివస్పృథివ్యా'। 'మా వస్తేనః'। 'బృహస్పతి సుతస్య'। ప్రథమ పర ఇతికిమ్? 'ఏవశ్ఛందః'। 'కృష్ణోఽసి'। 'వాయవస్థ'। 'బ్రహ్మదేవాః'। అత్రాభినిధానస్యా విద్యమానవద్భావాత్ 'ఏవశ్ఛన్దః'। ఇత్యాదీని ప్రత్యుదాహరణాని। ఏవమభి నిధాన వ్యవహిత పరనిమిత్తత్వాత్ పృథక్సూత్రకరణమ్। ప్లాక్షి ప్లాక్షాయణ గ్రహణం పూజార్థమ్ ॥ ౧౭ ॥

త్రిభా:—ప్లాక్షిప్లాక్షాయణయోః పక్షే ప్రథమపర ఊష్మద్విత్వం నాపద్యతే। చకార ఊష్మాణమన్వాదిశతి। యథా—'సుశ్చన్ద్ర దస్మ'। 'అష్టౌ కృత్వః'। ప్రథమ పర ఇతికిం? 'తస్మాద్దేవం విదుషా'। ప్రథమః పరో యస్మాదసౌ ప్రథమపరః। చకారోఽత్ర యద్యప్యూష్మమాత్రాకర్షకః, తథాపి శ ష స హేష్వేవ సమ్ప్రత్యయః। అన్యథా 'అనాసారేరవిసర్జనీయ' (౧౪—౧౫) ఇతి సూత్రే జిహ్వామూలీయోపధ్మానీయయోః గ్రహణం వ్యర్థమ్। అనేనైవ సిద్ధత్వాత్ ॥౧౭॥

సూత్రం:—ఊష్మాఽఘోషో హారీతస్య ॥౧౮॥

వై:—హారీతస్యమతే అఘోష ఊష్మద్విత్వం నాశ్నుతే। 'ఏవశ్ఛన్దః'। 'ఏతేవై దేవాశ్వాః'। 'హవిష్మతీరిమాః'। 'స్యోన

స్యోనమ్'। అఘోష ఇతికిమ్? 'సంనహ్యాసుకృతాయ కమ్' ॥౧౮॥

త్రిభా:—హారీతస్యమతే అఘోష ఊష్మా ద్విత్వం నాపద్యతే। 'వైశ్యో మనుష్యాణాం'। 'పుష్యతి ప్రజయాపశుభిః'। 'నాస్యాపరూపమ్'। అఘోష ఇతి కిమ్? 'మహ్యమిమం'। ఊష్మగ్రహణం పూర్వసూత్రానపేక్షార్థం। అత్రయ ద్యూష్మ గ్రహణంనక్రియేత; ఊష్మేత్యేతత్ స్వరపరత్వేన ప్రథమ పరత్వేన చ సమ్బధ్యతే। అస్మాదివాపి తత్సమ్బధ్యేత అఘోషత్వ విశేషణంస్యాత్। అతస్తన్ని వృత్త్యర్థమూష్మ గ్రహణం కృతమ్। అతః సర్వోప్యూష్మాత్ర నిషేధ భాక్ ॥౧౮॥

సూత్రం:—రేఫపరశ్చ హకారః ॥౧౯॥

వై:—చ శబ్దేనహారీతస్యేత్యన్వాదిశ్యతే। తస్యమతే రేఫపరో హకారో ద్విత్వం నాశ్నుతే। 'అహ్రితమసి హవిర్ధానమ్'। రేఫ పర ఇతికిమ్? 'జుహ్వ్యాహ్యగ్నిస్త్వ' ॥౧౯॥

త్రిభా:—పూర్వసూత్రాదఘోష ఇత్యుక్తే ఘోషోష్మణో నిత్యం ద్విత్వే ప్రాప్తే నిశినష్టీదానిం రేఫపరో హకారశ్చకారాకృష్ట హారీతమతే ద్విత్వం నాపద్యతే। యథా—సుమహ్రి అహ్రాయః'। రేఫపర ఇతికిమ్? జుహ్వ్యాహ్యగ్నిః'। హకార ఇతికిం? శుక్రంతే అన్యత్'। రేఫః పరో యస్మాదసౌ రేఫపరః ॥౧౯॥

సూత్రం:—టవర్గశ్చ తవర్గపరః ॥౨౦॥

వై:—చ శబ్దః పూర్వవత్। టవర్గః తవర్గ పరతో ద్విత్వం నాశ్నుతే హారీతస్యమతాత్। 'షట్త్వవిష్ణో'। 'షట్సమ్పద్యన్తే'। 'విడ్ద్రవిణమ్'। తవర్గపర ఇతికిం? 'తుయణ్వాట్చమే'। 'స్థిరో భవవిడ్వఙ్గః' ॥౨౦॥

త్రిభా:— చకారో హారీతాన్వాదేశకః। టవర్గ స్తవర్గ పరోద్విత్వమాపద్యతే। యథా—షట్త్వవిష్ణో'। విడ్ద్రవిణమ్'। తవర్గః పరో యస్మాదసౌ తవర్గపరః। టవర్గ ఇతికిం? వాక్తే'। తత్తే' ఏవమ్పర ఇతికిం? షట్కపాలమ్'। విడ్వైమరుతః ॥౨౦॥

☞ సూత్రం :—లతవర్గా యవకారపరౌ ॥౨౧॥

వై :—లతవర్గౌ యథాక్రమం యవకారయోః పరతో ద్విత్వం నాశ్నువాతే హారీతస్యమతే। ల- ‘సినీవాల్యై చరుమ్’। తవర్గః- ‘ఇషిత్వా’। ‘స్వాద్వీం త్వా’। ‘మధ్వాయజ్ఞం’। ‘అన్వహమాసాః’। యవకార పర ఇతికిమ్? ‘ఖల్వాశ్చమె’। ‘అత్యన్యానగామ్’ ॥౨౧॥

త్రిభా :—హారీతస్యాన్నిధ్యాల్లక్ష్యతే। తన్మతే లతవర్గౌ వఖలు యవకార పరౌ ద్విత్వమాప్నుతః। యథా :- లకారః- ‘కల్యాణీ’। ‘బైల్వోయూపః’। తవర్గో పి:- ‘కన్వైవ తున్నా’। ‘ఇషిత్వా’। యవకారౌ పరౌ యాభ్యాంతౌ తథోక్తౌ ॥౨౧॥

☞ సూత్రం :—పరశ్చ ॥౨౨॥

వై :—చశబ్దేన వకారోఽన్వాదిశ్యతే। తస్మాత్పరో వర్ణో ద్విత్వం నాశ్నుతే హారీతస్యమతే। ‘ఓషిష్ఠదావ్న్నే’। ‘జీహ్మ్రాఽఘోషః’ (౧౪-౧౫) ఇత్యాది సూత్రపఞ్చక మనిష్టమ్ ॥౨౨॥

త్రిభా :—చకారో హారీతాకర్షకః। పర ఇత్యేకవచనేన వకారో గృహ్యతే। పూర్వ సూత్రస్థ నిమిత్తయోః యః పరః, సోపి నద్విత్వమాపద్యతే, హారీతమతే। యథా— ‘విభూదావ్న్నే’। ‘గ్రావ్ణః’। వకార ఇతికిం? ‘కల్వాజుహోతి’। ‘స్పర్శ ఏవైకేషాం’ (౧౪-౩) ఇత్యత్రావధారణ నిరాకరణాయాయ మారమ్భః। అథవా ద్విత్వేకృతే పరో ద్వితీయ పర్యాయో ద్విత్వ విధిర్నాస్తి। అనవస్థాప్రసఙ్గాత్। నను ‘సవర్ణ సవర్గీయపరః’ (౧౪-౨౩) ఇతి పరసూత్రేణాపి పునర్ద్విత్వ నిషేధః। పౌనరుక్త్యమావహతి। మతభేదాన్నైషదోష ఇతిబ్రూమః। హారీత మతమేతత్, ‘జీహ్మ్రాఽఘోషో హారీతస్య’ (౧౪-౧౫) ఇత్యాదిసూత్రపఞ్చకమనిష్టమ్ ॥౨౨॥

ఇదానీం స్వమతమాహ—

☞ సూత్రం :—సవర్ణ సవర్గీయపరః ॥౨౩॥

వై :—సవర్ణశ్చ సవర్గీయశ్చ సవర్ణ సవర్గీయౌ। తౌ పరౌ యస్మాత్స తథోక్తః। సమానజాతీయం వర్ణ వ్యక్త్యన్తరం

సవర్ణమ్। యథా— కకారస్య కకారః, సకారస్య సకారః ఇతి। సమానే వర్గే భవః సవర్గీయః। సవర్ణే సవర్గీయే చ పరతః వర్ణో ద్విత్వం నాశ్నుతే। సవర్ణః— ‘రుక్కామః’। ‘అనామయచ్చమే’। ‘తత్తైరుక్మః’।‘అనుష్టుప్ప్రాణానామ్’। ‘మయ్యేవసతా’। ‘ఇమమ్మేవరుణ’ ‘దేవాసురాస్సంయత్తాః’। సవర్గీయః- ‘ప్రిచ్ఛచ్ఛన్దః’ ‘కణ్డూయేత’। ‘అణ్డమజాయత’। ‘యజ్ఞకామయేత’। ‘శజ్చమే’। ‘తన్తే దుశ్చక్షాః’। ‘మన్థీ మన్థిశోచిషా’। ‘అమ్బేఅమ్బాలి’। ‘యుఞ్జానేషు’। ‘పరివృఢ్ఢీ హారసా’। అత్ర అసన్దేహార్థం శిక్షా వచనమ్। యథా—

‘అనునాసిక పూర్వస్తు కకారో మధ్య ఆగమః।
గకారశ్చ తకారే చ ధకారే చ యథాక్రమమ్ ॥ఇతి॥

అత్రమధ్యే పదమధ్యే ఇత్యర్థః ॥౨౩॥

త్రిభా:—సవర్ణపరః సవర్గీయపరశ్చ ద్విత్వం నాపద్యతే। సవర్ణత్వం నామ సారూప్యముచ్యతే, నతుల్యస్థానకరణతా మాత్రమ్। సవర్గీయః సమానవర్గ సమ్బన్ధి। యథా— ‘అత్వక్కాయ’। ‘అత్త్రాహవీగ్ంషి’। ‘పిప్పకాతే’। ‘సంయత్తాః’। ‘యల్లోహితమ్’। ‘త్వంవాత్తైః’। సవర్ణపరాణ్యేవమాదీని। సవర్గీయ పరాణ్యపి పదామః— ‘అజ్క్యన్యజ్క్య’। ‘ప్రాజ్చముప’। ‘కాణ్డాత్ కాణ్డాత్’। ‘తంతే దుశ్చక్షాః’ ‘అంఘ్నస్స’ ‘అనునాసిక పూర్వస్తు...... యథాక్రమమ్’। ఇతివచనాది దమప్యుదాహరణమ్। ‘ప్రాజ్తోక్య యజ్ఞః ప్రాజ్తాక్యః’। ‘తాన్బ్రియామ్యజ్ఞ్వమితి’। ఏవమ్పర ఇతికిమ్? ‘వాజ్మ ఆసన్’। ‘షణ్మాసః’। ‘విదథాని మన్మహే’। ‘దామ్నాః ప్రామ్భన్’ ॥౨౩॥

సూత్రం :—నానుత్తమఉత్తమపరః ॥౨౪॥

వై :—అనన్తరోక్తస్యప్రతిషేధస్యాయం ప్రతిషేధః। ఉత్తమ వ్యతిరిక్తోవర్ణ ఉత్తమే పరతో ద్విత్వ ప్రతిషేధం నాశ్నుతే ; కిన్తు ద్విత్వమేవాశ్నుతే। ‘యాచ్చైష్ణవాస్య’। ‘ఇన్ద్రియరాజ్ఞ’। ‘ప్రత్నగ్ం

సధస్థమ్'। 'గ్రన్థింగ్రథ్నాతు'। 'అద్గోదన్త'। 'దధ్నాఽఽతనక్తి'। 'ఏతం వై పర ఆట్ణారః'। 'యః పాప్మనా' ॥౨౪॥

త్రిభా:—నకారోఽయం ప్రతిప్రసవార్థః। ఉత్తమపరోఽనుత్తమో ద్విత్వం నాపద్యత ఇతి న। యథా—'యాఞ్చ్యా'। 'యజ్జ్ఞయజ్జ్ఞనః'। 'అట్ణ్ణారః'। 'సప్రత్న ఏత్'। 'పాప్మ్మానమ్'। అనుత్తమ ఇతి కిమ్? 'తమ్మ్రదేవాః'। ఉత్తమః పరో యస్మాద సావుత్తమపరః। 'సవర్ణసవర్గీయ పరః' (౧౪—౨౩) ఇతి ప్రాప్తాఽయ మారమ్భః ॥౨౪॥

సూత్రం:—అథైకేషామాచార్యాణామ్ ॥౨౫॥

వై:—ప్రకృతే ద్విత్వ ప్రతిషేధ ఏకేషాం మతం అధిక్రియతే। తత్రాపిష్టాంశ సద్భావాత్ ॥౨౫॥

త్రిభా:—అథ ఇత్యయమధికారః। ఏకేషాంమతమధిక్రియత ఇత్యేతద్వేదితవ్యం ఇత ఉత్తరం యద్వక్ష్యామః ॥౨౫॥

సూత్రం:—లకారో హ శ వకారపరః ॥౨౬॥

వై:—హకారే శకారే వకారే చ పరతః లకారో ద్విత్వం నాశ్నుతే। హ— 'ఆదిత్యాం మల్హాం'। 'శతవల్శం విరోహ'। ఏతేన శిక్షోక్తం లకారార్ధ రూపత్వం నిరస్తం వేదితవ్యం। వ— 'శైల్వో యూపో భవతి'। స్వరిత పరేతు వకారే పరతో ద్విత్వమిష్యతే—

లకారస్య వకారేణ సంయోగే స్వరితో యది।
తదాసంయుక్త ఏవస్యాత్ అసంయుక్తస్తతోఽన్యథా॥

ఇతిశిక్షావచనాత్। ఏతత్పర ఇతి కిమ్? 'విశల్ల్యో బాణవాగ్ంఉత'।

త్రిభా:—ఏకేషాంమతే హ శ వకార పరో లకారో ద్విత్వం నాపద్యతే। 'మల్హా ఆలభన్త'। 'శతవల్శంవిరోహ'। 'తతో బిల్వః'। ఏవమ్పర ఇతి కిమ్? 'శల్ల్మాషీ'।

కల్యాణీ'। హకారశ్చ శకారశ్చ షకారశ్చ హశషకారాః తే పరే యస్మాత్ సః। తథో క్తః। అత్ర హ శ పరే కార్య మిష్టం ; నతు షకారపరే। నాపిపరసూత్రమిష్టం ॥౨౬॥

సూత్రం :—స్పర్శస్స్పర్శపరః ॥౨౭॥

వై :—స్పర్శే పరతః స్పర్శో ద్విత్వం నాశ్నుతే। 'తస్యైత్వక్చ ర్మ' 'నవిష్వగ్జ్యాజయా'। 'తజ్జయానాం జయత్వం'। యజ్ఞియా యజ్ఞియానామ్'। 'పిణ్డాన్ప్రయచ్ఛతి।

'పరస్పరేణ సంయోగస్స్పర్శానాంతు భవేద్యది।
తత్పూర్వస్య శ్రుతిర్నాస్తి ప్రాహుస్తేషామిదం మతం॥

ఆచార్యాస్తు సవర్ణే సవర్గీయ పరస్యైవ ద్విత్వాభావ మిచ్ఛతి। తేనతస్యైవ శ్రుత్యభావోఽపి పరిగృహ్యతే నాన్యస్య ॥౨౭॥

త్రిభా :—ఏకేషాంమతే స్పర్శపరః స్పర్శో నద్విత్వమాపద్యతే। యథా—వాగ్దేవీ'। 'అపామోజ్మానమ్'। 'అణ్ణారః'। 'సప్రత్నవత్'। 'యమప్నవానః'। స్పర్శః పరో యస్మాదసౌ స్పర్శపరః ॥౨౭॥

సూత్రం :—పదాన్తశ్చ వ్యఞ్జనపరః ప్రాకృతః ॥౨౮॥

వై :—చ శబ్దేన స్పర్శోఽన్వాదిశ్యతే। అస్పర్శపరార్థోఽ యమారమ్భః ; స్పర్శ పరస్య పూర్వేణప్రతిషేధసిద్ధేః। తదయమర్థః పదాన్తో యస్స్పర్శోఽస్పర్శే వ్యఞ్జనే పరతః ప్రాకృతో వర్తతే। పదావస్థా సిద్ధాద్రూపాన్న ప్రచ్యవతే। సద్విత్వం నాశ్నుతే। 'అవార్జ్యజ్ఞః'। 'ప్రత్యఙ్హోతారమ్'। 'వృషణ్వతీమన్వాహ'। 'ఆదిత్యాన్యాచిషామహే'। 'విశ్వస్మిన్రాష్ట్రే'। 'యస్మిన్వాయుః'। 'అపాస్మిఞ్ఛ్వో యక్ష్యమాణే'। ఆశూన్హువే'। అత్ర నకారే య వ హ పరే ప్రతిషేధ ఇష్టః ; అన్యత్రనేష్టః'। తథాచశిక్షా—

'నకారాన్తం పదం పూర్వమన్తస్థాసుపరాసు చ।

నకారాన్తస్తయోర్మధ్యే తత్రవర్ణమసంయుతమ్॥
రేఫపూర్వో నకారోఽయః పదాన్తోయత్ర దృశ్యతే।
విశేషం తత్రజానీయాత్ ద్విత్వమిత్యభిధీయతే॥
నకారాన్తం పదం పూర్వం వకారాద్య పరే యది।
విశేషం తత్రజానీయాద్ద్విత్వ మిత్యభిధీయతే ॥ఇతి॥

వకారే ఋకార పరతః ప్రతిషేధో నిషేధ్యతే। 'అస్మాన్ వృణక్తు విశ్వతః'। 'వాజిన్వృషా'। తదప్యుచ్యతే శిక్షాయామ్—

సంయుక్తౌ నవకారౌ చేదృకారః పరతోఽయది।
సంయుక్తత్వంతుజానీయాన్నోభయోర్వ్యక్తిరిష్యతే॥ఇతి॥

అత్ర అసంయుతతోక్త్యా ద్విత్వాభావఏవప్రాప్యతే। ద్విత్వాభావేహ్యసంయుతతా భవతి। అతఏవ 'రేఫపూర్వః' ఇత్యసంయుత్వ్యపవాదతయా ద్విత్వస్మరణ ముపపద్యతే। పదాన్త ఇతికిం? 'అక్ష్ణైర్ణావై'। వ్యఞ్జనపర ఇతికిమ్? 'యుఙ్జ్ సి'। 'ధన్వన్నివ ప్రపాఅసి'। ప్రాకృత ఇతికిమ్? 'త్రిష్టుగ్గ్యాజ్యా'। నన్వత్ర జకార ణకారయోరుదాహరణమయుక్తమ్ తయోరస్పర్శ వ్యఞ్జనపరత్వే వికారాభావాదితి కేచిత్। తత్రహి విరుద్ధో హేతుః। యదప్యుచ్యతే యః కేషుచిదస్పర్శ వ్యఞ్జనేషు పరతః విక్రియతే సఏవాత్రగ్రాహ్యః ఇతి తత్రేద ముచ్యతే। వికారిణోఽపి గ్రహణే ప్రాకృతత్వ విరోధః। అథ అవికార్యేవ గృహ్యతే; కిమన్యత్ర వికారేణ? తస్మాన్నకారమాత్రే ప్రతిషేధ వ్యవస్థాపనం ప్రతి సమ్యగుపాయానవగమాదేష క్లేశ ఆశ్రిత ఇత్యాస్తామేతత్ ॥౨౮॥

త్రిభా:—వ్యఞ్జనపర ఇతి స్పర్శవ్యతిరిక్త వ్యఞ్జనపర ఇత్యర్థః। అన్యథా స్పర్శానామపిగ్రహణే పూర్వసూత్రేఽపి స్పర్శపర ఇత్యుక్తత్వాత్ పౌనరుక్త్యం

స్యాత్। నను నిమిత్తి విశేషాన్నిమిత్త విశేషోఽప్యస్తి। పదాన్తత్వం ప్రాకృతత్వం చ నిమిత్తినో విశేషః। నిమిత్తస్య తు సవర్ణవ్యఞ్జనాత్మకత్వమితి చేత్। తథాపి స్పర్శభాగ నిమిత్త విశేషస్య వైయర్థ్యమ్। స్పర్శపర ఇత్యత్ర సామాన్యేన నిమిత్తవిశేషస్యాపి గతత్వాత్। తస్మాదనన్తస్థాదయ ఏవాత్ర వ్యఞ్జన శబ్దేనోచ్యన్తే। చకారః స్థానస్పర్శ కర్షకః పారిశేష్యాన్నకారస్యానుకర్షణమ్! తథాహి— అనన్తస్థాది వ్యఞ్జన పరత్వే సత్యన్య స్పర్శానామవికృతానాం పదాన్తే స్థితిర్నాస్తి। ‘సమ్రాట్’ ఇత్యత్రాస్తీతి చేత్, మైవమ్। ‘నసగ్ంసామితిరాపరః’ (౧౩-౮) ఇత్యత్ర వైయర్థ్యాత్। ఇతి శబ్దో మకారస్య ద్విత్వసద్భావం బోధయతీత్యధ్యయనానురోధాదుపపాదితమ్। తస్మాన్నైష నిషేధ విషయః। నాపి ‘బ్రహ్మణ్వన్తః’। ‘న్యఙ్ రశ్మిభిః’ ఇత్యాది విషయః। కుతః? ఇహ ప్రాకృత ఇతి విశేషణం వికృతసద్భావం కల్పయతి। అన్యథా స్వస్య వైయర్థ్యాత్। తచ్చ వికృతత్వం ణకారస్య ఙకారస్య అనన్తస్థాదిపరత్వే సతి క్వచిదపి పదాన్తే న దృశ్యతే। తస్మాత్ ప్రాకృత ఇతి ప్రయోగ సాఫల్యాయ నకారస్యైవానుకర్షణం యుక్తమితి పారిశేష్యం। కిఞ్చ, మాహిషేయేఽపి నకారస్యైవానుకర్షణం సిద్ధవత్కృత్యోక్తమ్। తత్రైవం సూత్రయోజనా— ఏకేషాం మతే, పదాన్తః ప్రాకృతో నకారో అనన్తస్థాది వ్యఞ్జనపరో ద్విత్వం నాపద్యతే। యథా— ‘జనాన్ యాతయతి’। ‘ఓమన్వతీతే’। ‘ఏతాన్ హోమాన్’। పదాన్త ఇతి కిమ్? ‘అన్యా యన్తి’। అనన్తస్థాది వ్యఞ్జనపర ఇతి కిమ్? ‘తాన్ కల్పయతి’। ‘ఇమాన్ భద్రాన్’। ప్రాకృత ఇతి కిమ్? ‘తాన్ రక్షధ్వమ్’। ‘వైష్ణవాన్ రక్షోహణః’। నను కథమత్ర వికృతత్వమ్?

రేఫాట్టవర్ణాత్ పూర్వశ్చ తవర్గాచ్చ పరశ్చనః।
తత్స్థాన ఇత్యాహు రతస్థానోఽన్య ఉచ్యతే॥

ఇతి వచనాదస్తి స్థాన భేద కృతం వికృతత్వమితి బ్రూమః। శిక్షాచైవం విక్త్యతి—

రేఫ పూర్వో నకారో యః పదాన్తో యత్ర దృశ్యతే।
విశేషం తత్ర జానీయాత్ ద్విత్వ మిత్యభిధీయతే॥ ఇతి॥

వ్యఞ్జనమస్మాత్ పరమితి వ్యఞ్జన పరః। ప్రకృతిరితి స్వభావః, తత్సమ్బన్ధీ ప్రాకృతః ॥౨౭॥

సూత్రమ్:—ఉదాత్తాత్పరోఽనుదాత్తః స్వరితమ్ ॥౨౮॥

వై:—ఉదాత్తత్వాదయస్స్వరాణాం గుణాః। కుతః? ‘ఉచ్చైరుదాత్తః’ (౧-౩౭) ఇత్యాదిషు పుల్లిఙ్గ నిర్దేశసామర్థ్యతయా స్వర

శబ్దానువర్తనాత్। మూలశాస్త్రేచ 'అచశ్చ' (1-2-28,29) ఇత్యధికృత్య 'ఉచ్చైరుదాత్తః' ఇత్యాది తల్లక్షణం స్మర్యతే। 'స్వరవిధా వ్యఞ్జన మవిద్యమానవత్' ఇతిచ। వ్యఞ్జనేషు చోదాత్తత్వాద్యుపలమ్భస్తు స్వరసన్నిధానోపాధికృతః। యథా భూతలాదిషు ఘటోపలమ్భః ప్రదీపాది సన్నిధానకృతః। అఙ్గసంహితాతు తత్తత్స్వరగుణవ్యాప్తసీమా విభాగార్థతయా అన్యథోపపద్యమానానాం వ్యఞ్జనానా ముదాత్తాది గుణయోగం స్వాభావికం కల్పయితుమక్షమా। తస్మాదయం స్వరవిధిరక్షరా సాధారణ ధర్మసమ్బన్ధిత్వాత్ ద్విశిష్టాక్షర నిమిత్త విషయత్వాచ్చ అక్షరసంహితా విధిరితి మన్యామహే। 'ఉదాత్తముదాత్తవతి' (౧౦-౧౦) ఇత్యాదిస్తు స్వరవిధిః పదసంహితోపజీవిత్వాత్పదసంహితా నాక్షరసంహితా భవితు మర్హతి। అత ఏవ తత ఊర్ధ్వమ్ 'అథవర్ణానామ్' (౧౩-౫) ఇత్యధికారః కృత ఇతి వేదితవ్యమ్। ఉదాత్తగుణా త్స్వరాత్పరోఽనుదాత్తగుణః స్వరిత గుణమాదేశమశ్నుతే। యథా—'అనమీవా అయక్ష్మాః' 'ప్రఉగముక్థమ్' నను 'ప్రఉగముక్థమ్' ఇత్యాదౌ స్వాభావిక స్వరితః। నైతదేవమ్। నిత్య ఏవ స్వాభావిక స్వరితః అన్యేనైమిత్తికాః। యథా—'అనమీవా అయక్ష్మాః' ఇత్యత్ర పూర్వ ఉదాత్తో నిమిత్తం స్వరితస్య। ఏవం 'ప్రఉగముక్థమ్' ఇత్యత్రాపి। అనుదాత్తస్తు ప్రకృత్యా యథా-'పితౄణాగ్ం సదనమసి'ఇత్యాదిషు నకారః ప్రకృతిః తస్య ఋకారాది నిమిత్తకం ణత్వమితివిధితఏవావ గమ్యతే।ఏవమిహాపి వర్ణసంహితాధికారే విధానాత్ సమాన పదస్థాదపి ఉదాత్తాత్పరస్స్వరితః' ప్రకృత్యాఽనుదాత్తః। తస్య పూర్వోదాత్త నిమిత్తకం స్వరితత్వమితి వేదితవ్యమ్। తదుక్తం మూలశాస్త్రే 'అనుదాత్తం పదమేకవర్జం' (౬-౧-౧౫౮) ఇతి। అస్యార్థోఽస్మాభి 'స్స్వర సమ్పది' వివృతః;

నీచం ప్రకృత్యా సకలముదాత్తాదన్యదతఃపరమ్।
సోదాత్తే నిరుదాత్తే తు పదే యత్స్వరితాస్తథా ॥ఇతి॥

ఉదాత్తాదితి కిమ్ ? ‘తదతిగ్రాహ్యా అభవన్’ ॥౨౯॥

త్రిభా :—ప్రతిహత పాదవృత్త్యైరో వ్యఞ్జన విషయమేతత్। ఉదాత్తాత్పరోఽనుదాత్తః స్వరితమాపద్యతే। యథా— ‘స ఇధానః’। ‘అథాబ్రవీత్’। ‘ప్రఉగముక్థమ్’। వర్ణవిభాగావస్థాయా మనుదాత్తత్వే సత్యేవ పునస్తత్సంహితాయా మే తల్లక్షణాత్ స్వరితత్వం ‘ప్రఉగమ్’ ఇత్యాదౌ విజ్ఞేయమ్ ॥౨౯॥

సూత్రం :—వ్యఞ్జనాన్తర్హితోఽపి ॥౩౦॥

వై :—అపి శబ్దేన పూర్వసూత్ర పదాన్యన్వాదిశ్యన్తే। ఏకేన ద్వాభ్యాం బహుభిర్వా వ్యఞ్జనైర్వ్యవహితోఽప్యుదాత్తాత్పరోఽనుదాత్త స్స్వరిత మశ్నుతే। ‘అవధూతగ్ం రక్షః’। ‘రుక్కామః’। ‘ఇషే త్వా’। ‘కృష్ణోఽసి’। ‘విష్ణ్వనుస్థితః’। ‘నాస్మాద్రాష్ట్రం భ్రగ్ంశతే’। ‘నాస్యేన్ద్రియం వీర్యం వృఙ్క్తే’। ‘అథాబ్రవీత్’। ఇత్యాదావేకాదేశః ప్రథమం భవతీత్యుక్తమ్ ॥౩౦॥

త్రిభా :—వ్యఞ్జనాన్తర్హితోఽప్యుదాత్తాత్ పరోఽనుదాత్తః స్వరిత మాపద్యతే। యథా— ‘తదగ్నే అన్నాదః’। ‘యస్త్వా హృదా’ ఇత్యాది। అన్తర్హితో వ్యవహిత ఇత్యర్థః ॥౩౦॥

సూత్రం :—నోదాత్త స్వరిత పరః ॥౩౧॥

వై :—ఉదాత్తశ్చ స్వరితశ్చేతి ద్వన్ద్వః। తయోః పరతః ఉదాత్తాత్పరోఽనుదాత్తః అనన్తర్హితో వ్యఞ్జనాన్తర్హితోఽపి స్వరితం నాశ్నుతే। ‘ధ్రువా అస్మిన్’। ‘సఉక్థ్యేన రుద్రాన్’ ‘యచ్ఛ్వాభ్రదేయదర్యే’। ‘తాస్సృష్టాః క్షుధం న్యాయన్ సపతం నవరాత్రమపశ్యత్ తమాహరత్తే నాయజత’ ఉదాత్తస్వరిత పర ఇతి కిమ్? ‘సూర్న్నియమివ’। ‘అగ్నేతా ఆహుతీః’। ‘పౌర్ణమాసీం చోక్థ్యంచ’। ‘అనన్తరస్య భవతి

విధిర్వా ప్రతిషేధో వా' ఇతి న్యాయాత్। శైత్య ప్రశ్లిష్టాభినిహితానామయం ప్రతిషేధో న భవతి। 'అన్నాద్యమేవాభ్యుపావర్తతే'। 'తస్యానాశ్యం కామమ్'। 'మా సూత్తిష్ఠ'। 'లోకేఽస్మిన్ గోష్ఠేఽస్మిన్' ॥౩౧॥

త్రిభా :— ఉదాత్తపరః స్వరితపరో వా ఉదాత్తాత్పరోఽనుదాత్తః స్వరితం నాపద్యతే। యథా— 'స ఇమం లోకం'। 'తస్మాత్త ఆద్యాః'। 'కీరిణా మన్యమానః'। 'తస్యైష్యా ఋద్ధమ్'। ఉదాత్తశ్చ స్వరితశ్చోదాత్తస్వరితౌ. తౌ పరౌ యస్మాత్సః, తథోక్తః ॥౩౧॥

సూత్రం :— నాగ్నివేశ్యాయనస్య ॥౩౨॥

వై :— అగ్నివేశ్యాయనస్య మతే అనన్తరాద్విహిత ప్రతిహత పాదవృత్తైరో వ్యఞ్జనాత్మకోఽపి స్వరితో న ప్రతిషిధ్యతే। యథా— 'నాస్మై భాగ్యం వ్యంజనయతి'। 'ద్రాప్సే అర్ధసస్పుతే'। పాదవృత్తస్య నాస్త్యుదాహరణమ్ ॥౩౨॥

త్రిభా :— పూర్వ సూత్రస్య ప్రతిప్రసవార్థోఽయం నకారః। ఉదాత్తాత్పరోఽనుదాత్తః అగ్నివేశ్యాయనస్య మతే ఉదాత్తపరః స్వరితపరో వా స్వరితం నాపద్యత ఇతి న। పూర్వోక్తాన్యేవోదాహరణాని ॥౩౨॥

సూత్రం :— సర్వే నైత్యేకే సర్వే నైత్యేకే ॥౩౩॥

వై :— న కేవలమనన్తరాద్విహితస్యైవ స్వరితస్య ప్రతిషేధః 'నోదాత్తస్వరితపరః' (౧౪-౩౧) ఇతి, కిన్తు సర్వ ఏవ స్వరితః శైత్యప్రాదిరపి ఏవం సతి న భవతీతి ఏకేషాం మతం। తథా వాజసనేయినస్సమామనన్తి— 'బాహుశర్ధ్యా ధర్వ ధన్వా'। 'సగ్ంశితం వీర్యం బలం' ఇత్యాది। తత్రైవోదాహరణం ద్రష్టవ్యమ్। న తు వాజసనేయకే సర్వస్వరితాభావోఽస్మిన్ సూత్రే కథ్యత ఇతి యుక్తం వక్తుం। తత్రోదాత్తసమశేషస్య స్వరితస్య ప్రసిద్ధత్వాత్। నైదం సూత్రద్వయమిష్టమ్ ॥౩౩॥

ఇత్యాచార్యగార్గ్యగోపాలమిశ్రవిరచితే వైదికాభరణాఖ్య ప్రాతిశాఖ్య వ్యాఖ్యానే చతుర్దశోఽధ్యాయః॥

త్రిభా:— న కేవల ముదాత్తా త్స్వరః కిన్తు సర్వ ఏవ సప్తవిధ స్స్వరితో నాస్తీత్యేకే శాఖినో మన్యన్తే; తథాహి— వాజసనేయి బ్రాహ్మణే ద్వావేవ స్వరావుదాత్తశ్చానుదాత్తశ్చ। నేదంసూత్రద్వయ మిష్టం ॥౩౩॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నే ప్రాతిశాఖ్య వివరణే చతుర్దశోఽధ్యాయః॥

అథ పఞ్చదశోఽధ్యాయః

అథ పఞ్చదశాధ్యాయేఽనునాసికానుస్వారా విధీయన్తే। ప్రసఙ్గాదనుస్వారాది॥

☞ సూత్రం :— నకారస్య రేఫోష్మయకారభావాల్లుప్తే చ మలోపాచ్చ పూర్వస్వరోఽనునాసికః ॥౧॥

వై:— రేఫోష్మయకారభావాదితి భావశబ్దః ప్రత్యేక మభిసమ్బధ్యతే। నకారస్య రేఫభావా దూష్మభావాద్యకారభావాచ్చ పూర్వస్వరోఽను నాసికో భవతి। లుప్తే చేతి చ శబ్దేన యకారభావోఽన్వాదిశ్యతే। యకారభావే నకారస్య లుప్తే పూర్వస్వరోఽను నాసికో భవతి। మలోపాచ్చ పూర్వస్వరోఽనునాసికో భవతి। ‘అనితిపరో గ్రహోఖ్య’ (9-20) ఇత్యాదినా నకారస్య రేఫ యకారభావావుక్తౌ। ‘నకారశ్శకారంచపరః’ (5-20) ‘తవర్గస్తస్మిన్’ (6-14) ఇత్యూష్మభావః। ‘లుప్యేతే త్వవర్ణపూర్వౌ యవకారౌ’ (10-19) ఇతి యలోపః। ‘అథ మకారలోపః’ (13-1) ఇతి మలోపః। రేఫభావాత్ — ‘యోవా వనస్పతీఁరను’। ఊష్మభావాత్ - ‘శుక్లాఁశ్చ కృష్ణాఁశ్చ’। ‘శతతర్హాఁస్తృంహన్తి’। యకారభావాత్ — ‘న్యమిత్రాఁ ఓషతాత్తిగ్మహేతే’। నకా

రస్థానీమే యకారేలుప్తే— 'న్యమిత్రాగ్౦సహతాత్'। మలోపాత్- 'ప్రత్యుష్టగ్౦రక్షః'। నైకం సూత్ర మిష్టమ్॥౧॥

త్రిభా:—నకారస్య రేఫభావాత్ ఊష్మభావాత్ యకార భావాచ్చకారాకృష్ట యకార లుప్తేసతి మలోపాచ్చ పూర్వస్వరోఽనునాసికో భవతి, సానునాసికో భవతీ త్యర్థః। యథా,- రేఫభావాత్- 'అగ్నీగ్౦రఘ్నుషదః'। యథా ఊష్మభావాత్- 'కర్ణాగ్౦శ్చా కర్ణాగ్౦శ్చ'। 'త్రీగ్౦స్తృచాన్'। యకార భావాద్యకార లుప్తే యథా- 'మహాగ్౦ ఇన్ద్రః'। మకార లోపాద్యథా- 'ప్రత్యుష్టగ్౦రక్షః'। 'సగ్౦శితం మేబ్రహ్మ' ఇత్యాది। మకారస్యలోపో మలోపః, తస్మాత్ ॥౧॥

సూత్రం :—నైకేషామ్ ॥౨॥

వై:—ఏకేషాం మతే యథోక్తేషు పూర్వస్వరేష్వానునాసిక్య గుణో నభవతి ॥౨॥

త్రిభా:—ఏకేషాం మతే పూర్వసూత్రోక్తేషు నానునాసిక్యం భవతి। ఉక్తాన్యేవోదాహరణాని। ఇదమేవేష్టం నతు పూర్వమ్ ॥౨॥

సూత్రం :—తతస్త్వనుస్వారః ॥౩॥

వై:—తతః తస్మాత్స్వరాత్పర మనుస్వారస్యాగమో భవతి। 'యేవా వనస్పతీగ్౦రను'। 'శుక్లాగ్౦శ్చ కృష్ణాగ్౦శ్చ'। 'శతతర్హాగ్౦స్తృగ్౦హన్తి'। 'న్యమిత్రాగ్౦సహతాత్'। 'ప్రత్యుష్టగ్౦రక్షః'। స్వమతస్యాయ ముపన్యాసః। తత్రైకేషా మిత్యుక్తిరవిరుద్ధా ; అనునాసికవాదిభ్యోఽన్యత్వాత్ స్వేషాం। స్వమతేఽపి యకారశ్రవణస్యానిష్టత్వాత్తల్లోపపక్షఏవోదాహృతః ఇత్యనుసన్ధేయమ్ ॥౩॥

త్రిభా:—తత ఇతి సర్వనామ్నా పరామృష్టాత్ పూర్వస్వరాత్ పరోఽనుస్వారాగమో భవతి। యథా- 'సత్రీగ్౦ రేకాదశాగ్౦ఇహ'। పరామృష్ట స్వరస్యానునాసికం గుణం తు శబ్దో నివర్తయతి। తస్మాదనునాసిక ప్రతిషేధపక్ష ఏవాయమనుస్వారాగమః స్యాత్ ॥౩॥

సూత్రం :—ప్రాదిషు చైకపద ఊష్మపరః ॥౪॥

వై :—'ప్రశోహపాశ' (16-2) ఇత్యాదిషు ఉత్తరాధ్యాయభావిషు గ్రహణేషు యశ్శబ్దః సఖలు సమానపదస్థేఊష్మణిపరతః పరమనుస్వారముప గచ్ఛతి। అనేనోత్తరాధ్యాయవర్తినాం విధీనాం నియమః క్రియతే- ఊష్మపర ఏవ శబ్దః పరమనుస్వార ముపగచ్ఛతి। సమానపదస్థఏవ ఊష్మణి పరే ఇతి। తేన 'దగసనాభ్యోదగసోభిః' (౧౬-౧౯) ఇత్యాదావనూష్మ పరస్యానుస్వారాగమో న భవతి। తథా- 'పాహిసోమన్' 'దివి హి సూర్యమ్' ఇతినానాపదస్థేఽపూష్మణి పరతః న భవతి ॥౪॥

త్రిభా :—ఆగమాన్వాదేశకః చకారః। ప్రాదిష్వేకపదే అఖండపదే ఊష్మపరే అనుస్వారాగమో భవతి। యథా- 'శోగంసామోద ఇః'। ప్రాదిష్వితి కిమ్? 'తాసాంత్రీణిచ'। ఏక పద ఇతి కిమ్? 'తంమా సగంసృజ'। అఖణ్డ విశేషణేన కిమ్? 'ప్రసాహసోవై'। ఊష్మపర ఇతి కిమ్? 'మాంయూమాయినామ్' ॥౪॥

సూత్రం :—నాన్త్యవికారాత్పూర్వః ॥౫॥

వై :—అన్త్యవికారాదిత్యూష్మ విశేషణమ్। పదాన్త్యవర్ణస్య వికారభూతాదూష్మణః పూర్వశ్శబ్దః పరమనుస్వారం నోపగచ్ఛతి। యథా- 'బహిస్తే అస్తు బాలితి'। 'హిఫ్రుజిగ' (16-13)ఇతి ప్రాప్తిః ॥౫॥

త్రిభా :—నఖలు పదాన్త్యవికారాత్ పూర్వస్మిన్ననుస్వారాగమో భవతి। యథా- 'బహిస్తేఅస్తు'। 'హిఫ్రుజిగ' (౧౬-౧౩) ఇతి ప్రాప్తిః। అన్త్యవికారాదితి కిమ్? 'మా హిగంసీద్విపాదమ్'। అన్త్యస్యవికారః అన్త్యవికారః। తస్మాత్ ॥౫॥

సూత్రం :—అప్రగ్రహాస్సమానాక్షరాణ్యనునాసికాన్యేకేషామ్ ॥౬॥

వై :—అప్రగ్రహా ఇతి ప్రగ్రహవ్యతిరిక్తానాం తత్సదృశానామేవ గ్రహణమ్; యథా- అబ్రాహ్మణ ఇతి క్షత్రియాదేః। తదయు

మర్థః- ప్రగ్రహవ్యతిరిక్తాని పదాన్తభూతాని సమానాక్షరాణ్యను నాసికాని భవన్తి ఇత్యేకేషాం మతమ్। యథా- ‘తస్య త్రాతా భవసి’। ‘యశో మయి దధతీ ప్రాణాన్’। ‘మధు మధునాఽభి యోధి’। అప్రగ్రహా ఇతి కిమ్ ? ‘ద్వే ధేనూ భామినీ’। సమానాక్షరాణీతి కిమ్ ? ‘నియుద్భిర్వా యవిష్ఠ యో దురోణే’ ।౬।

త్రిభా :— యాని సమానాక్షరాణి అప్రగ్రహసంజ్ఞాని తాని ఏకేషాం మతే ఽనునాసికాని। యథా- ‘సులాయిస్స వసుమతీ’। అప్రగ్రహా ఇతి కిమ్ ! ‘అమీ ఇతి’। ‘తనూ ఇతి’। సమానాక్షరాణీతి కిమ్ ! ‘సా ఏవై షితస్య’। ప్రగ్రహాక్షర శబ్దయో నిర్ధారిత లిఙ్గతయా పరస్పరాన్వయో ఘటతే। న ప్రగ్రహాః అప్రగ్రహాః ॥౬॥

సూత్రం :— పదం చ ప్లుతగ శాంఖాయన కాణ్డమాయనయోః ॥౭॥

వై :— చ శబ్దేన సమానాక్షరాణ్యనునాసికానీత్యన్వాదిశ్యన్తే। ఇహ తు పదమిత్యేకవచన శ్రవణాదేకవచనాన్తతయా విపరిణామః। తేద యమర్థః- ప్లుతం సమానాక్షరం పదాన్తభూతం పదం పదావస్థాయాం ఽనునాసికం భవతి, శాంఖాయనస్య కాణ్డమాయనస్య చ మతాత్। పదమితి సంహితాధికారస్యాపవాదః। యథా- ‘ఛినత్తి సా। న। ఛినత్తి 3। ఇతి’। ‘సహసా 3’। ‘జుహవానీ 3’। ‘అన్విత్। ఏతి 3’। పదమితి కిమ్ ? సంహితాయాం మా భూత్. ‘సా న ఛినత్తి 3 ఇతి’। ‘జుహవానీ 3 మా’। ‘అన్వేతి 3 సహసా మినాగ సహసా 3న్’ ఇతి। ప్లుతమితి కిమ్ ? ‘తస్య త్రాతా భవసి తస్య సఖా’। నేదం సూత్రద్వయమిష్టమ్ ॥౭॥

త్రిభా :— యత్ ప్లుతాన్తం పదం తచ్చ పదకాలే శాఙ్ఖాయన కాణ్డమాయనయోర్మతే ఽనునాసికం భవతి। యథా- ‘తీ 3 ఇత్యబ్రవీత్’। ‘అస్తు హి 3 ఇత్య బ్రూతామ్’। పదమితి కిమ్ ? సంహితాయాం మా భూత్। చశబ్దః పూర్వసూత్రోక్త విధేయసముచ్చయం కరోతి। అపరే త్వాహుః- ప్లుతైకస్వరం పదమితి అన్యన్మా భూత్। ‘న ఛినత్తి 3 ఇతి’। ‘న విచిత్యా 3 ఇతి’। నేదం సూత్రద్వయమిష్టమ్ ॥౭॥

☞ సూత్రం :—అకారస్తు సంహితాయామపి ॥౮॥

వై :—తు శబ్దః పరమతం వ్యావర్తయతి। అపిశబ్దస్సముచ్చయే। తేనేదం స్వమత మితిసిద్ధమ్। అకారః పదాన్తః ప్లుతః సంహితాయా మనునాసికో భవతి। అపిశబ్దాత్పదవిభాగేఽపి। ‘సుశ్లోకాం౩ సుమఙ్గలాం౩’। ‘ఉపహూతాం౩’॥ యశో మమాం౩’॥ సుశ్లోక సుమఙ్గల ఉపహూతేత్యామన్త్రితైకవచనాన్తానాం అకారాన్త ప్రాతిపదికానాం ప్లుతాన్తానామేతాని రూపాణి। ‘శాచీ౩న్ యశో మమ’ ఇత్యస్మచ్ఛబ్ద షష్ఠ్యేక వచనాన్తస్యామన్త్రితాత్పరస్య పూర్వాఙ్గత్వస్మరణాత్ ‘ఆమన్త్రితస్యచ’ ఇతి పదద్వయస్యైకవద్భూతస్యాద్యుదాత్తస్య సత ఆమన్త్రితలక్షణ ఏవ ప్లుతాదేశః। తస్మాదేషాం ప్లుతానామకారః ప్రకృతిః। ‘సుశ్లోకాం౩ ఇతి సు-శ్లోకాం౩’। ‘సుమఙ్గలాం౩ ఇతి సు-మఙ్గలాం౩।’। ‘ఉపహూతాం౩ ఇత్యుప- హూతాం౩’। ‘యశః- మమాం౩’। అకార ఇతి కిమ్ ? ‘భినత్తీ౩ ఇతి’। ‘అగ్నా౩ఇతి’। పదాన్త ఇతి కిమ్ ? ‘బ్రహ్మ౩న్’ ప్లుతఇతి కిమ్ ? ‘నహాస్మవై పురాగ్నిః’ ॥౮॥

త్రిభా :—సాన్నిధ్యాదను నాసిక ప్లుతో గృహ్యతే। తు శబ్దః ప్రాకృతాచార్య మత నివర్తకః। అతఏవ సంహితాయామసంహితాయాంచ అకారః పదాన్తః ప్లుతోఽనునాసికో భవతి। యద్యప్యకార ఇతి సామాన్యేనోక్తః। తథాపి ‘అన్వాదేశోన్త్యస్య’ (౧-౫౮) ఇతివచనాత్ అపిశబ్దోఽను నాసిక ధర్మతయా నిమిత్తినం పదాన్తమేవాకార మన్వాదిశతి। యథా- ‘సుశ్లోకాం౩ సుమఙ్గలా౩మ్’। ‘ఉపహూతా౩మ్’। ‘యశోమమా౩గ్ం’। ‘యద్ఘ్రా౩గ్మ్’ ఇత్యన్యస్యాం శాఖాయాం। అపి శబ్దః కిమర్థః ? ‘సత్యరాజా౩న్’। ‘అగ్నా౩ఇత్యాహ’। ‘విచిత్యసోమా౩ నవిచిత్యా౩ ఇతి’। శాఙ్ఖాయన కౌణ్డమాయనయోరప్యయం విధిరకారప్లుతే సమ్మతః ॥౮॥

☞ సూత్రం :—సర్వమేకయమం పూర్వేషాగ్ం సర్వమేకయమం పూర్వేషామ్ ॥౯॥

వై:—యమశబ్దోఽక్షరగుణభూత ఉదాత్తాదిస్వరే వర్తతే। సర్వమక్షరజాతం ఏకస్వరమ్' ఏకశ్రుతిస్వరేణ ప్రయోక్తవ్యమితి పూర్వేషాం మతమ్। పూర్వే వైయాకరణాః। ఏతచ్ఛాస్త్రస్య మూలభూతం వ్యాకరణం కృతవన్తో హి తే। అథ పూర్వే విద్వాంస ఇతి విద్వదపేక్షం ప్రాథమ్యం తేషామ్। ప్రథమే హి వైయాకరణా ఇతి ప్రసిద్ధః। తే హి వేదాధ్యయనే ఐకశ్రుత్యం వికల్పయన్తి 'విభాషా ఛన్దసి' ఇతి। నతు పూర్వశబ్దేన యాజ్ఞికా ఉచ్యన్తే; తద్వ్యపదేశాప్రసిద్ధేః। నచ తే సర్వం వేదమేకశ్రుత్యా ప్రయుఞ్జతే। అపితు ఉపాంశు ప్రయోగన్యూఙ్ఖసామవ్యతిరిక్తమేవ। నచ తత్త్వమైకశ్రుత్యం యాజ్ఞికానామేవాభిమతం కిన్తు సర్వేషామాచార్యాణామ్। అతఏవ వ్యాకరణే స్మర్యతే- 'యజ్ఞకర్మణ్యజపన్యూఙ్ఖసామసు' ఇతి। తస్మాద్యథోక్త ఏవ యుక్తః సూత్రార్థః। నేదం సూత్రమిష్టమ్ ॥౯॥

ఇతి వైదికాభరణాఖ్యే ప్రాతిశాఖ్య వ్యాఖ్యానే పఞ్చదశోఽధ్యాయః॥

త్రిభా:—సర్వం వర్ణజాతమేకయమం ఏకశ్రుతిః పూర్వేషాంమతం। యమో నామస్వరః ఉదాత్త ఇత్యర్థః। పూర్వే నామయాజ్ఞికాః॥ తేషాం యజ్ఞకర్మణి సర్వమేకశ్రుతిర్భవతి। అన్యే మన్యన్తే, పూర్వే నామ కేచిచ్ఛాఖినః, తేషాం సర్వమేకశ్రుతిః। అథాపర కథయన్తి - సర్వమేకస్వరమనునాసికం భవతీతి; సమానాక్షర మాత్రాపేక్షమధిక్షేప్తుమ్। నేదం సూత్రమిష్టమ్ ॥౯॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నే ప్రాతిశాఖ్యవివరణే పంచదశోఽధ్యాయః

అథ షోడశోఽధ్యాయః

సూత్రం:—అథ సకారపరాః ॥౧॥

వై:—అస్మిన్నధ్యాయే పదమధ్యవర్తిభ్య ఊష్మభ్యః పూర్వే అనుస్వారా విధీయన్తే। ఙకారానునాసికాదిసన్దేహనివృత్త్యర్థం అను

స్వారత్వేనిశ్చితే జకారః పూర్వస్వరానునాసిక్యంచ న భవతీతి గమ్యతే। తత్రైవముక్తం పూర్వాధ్యాయే 'సాదిష్వనైకపద ఈష్మపర' (15-4) ఇతి తతోదితః కేషాంచిత్సకార ఏవ పరతోఽనుస్వారాగమ ఇతి నియమార్థోఽయమధికారః ॥౧॥

త్రిభా:— అథ ఇత్యయమధికారః। ఇత ఉత్తర గ్రహణవిశేషాః సకారపరా ఇత్యేతదధికృతం వేదితవ్యమ్। సకారః పరో యేభ్యస్తే సకారపరాః ॥౧॥

సూత్రం:— స్రిశ్రీహాపాశ పదాదయస్స్వరపరే ॥౨॥

వై:— స్రి, శ్రీ, హా, పా, శ ఇత్యేతే శబ్దాః పదాదిభూతాః పరమనుస్వార ముపగచ్ఛన్తి స్వరే పదాదౌ పరతః। స్రి- 'విస్రంస్రయేత్'। శ్రీ- 'శ్రీంసా మోదః'। హా- 'హాంసశ్శుచిషత్'। 'హాంసైరివ'। పా- 'పాంసురే', 'ప్రస్కద్య పాంసూన్'। శ- 'అభిశంసేయు రుపృతా'। 'అపాంశంశంసతి'। పదాదయ ఇతి కిమ్? 'స్వస్తిగామనేహాసం'। 'పిశామర్యా అపిశసే'। స్వరపర ఇతి కిమ్? 'తస్మాత్స విస్రస్యః'। 'పూష్ణో హస్తాభ్యామ్'। 'సజనీయం శస్యమ్' ॥౨॥

త్రిభా:— స్రి, శ్రీ, హా, పా, శ ఇత్యేతే గ్రహణ విశేషాః పదాదయః సకారపరాః। తస్మిన్ సకార స్వరపర సత్యనుస్వారాగమం ప్రజన్తి। యథా- 'విస్రంసయేద మేహే నాథ్యయుః'। 'శ్రీంసా మోద ఇవ'। ఓకారేణ కిం? 'అశాసానా'। 'హాంసశ్శుచిషత్' హ్రస్వేన కిం! 'ప్రజామాం నూహాసిత్'। 'పాంసుర ఇరావతీ'। దీర్ఘేణ కిం! 'ఆహతం గభే పసః'। 'యదాసీనశ్శంసః'। పదాదయ ఇతి కిం! 'అగ్ని రుక్తేన వాహాసా'। 'సోమం పిపాసేత్'। 'దహాశసః'। స్వరపర ఇతి కిమ్! 'తస్మాత్స విస్రస్యః'। 'హస్తయోః'। కవిశస్తః। కేచిదత్రసూత్రే హింగ్రహణమంగీకుర్వతే। తదనుపపన్నం, పదాదయ ఇతినియమాత్। 'హింసాయై' ఇత్యాదావనుస్వారాభావ ప్రసజ్ఞాత్। నను 'హింసీః పరమో' ఇత్యేత దత్రోదాహరణ మిచ్ఛేత్ మైవమ్। 'హిం పుజిగా' (౧౬-౧౨) ఇత్యత్ర నియమాభావాత్। పదాదౌ పదాదౌ చ హింగ్రహణస్య కార్యతే సిద్ధే పునరత్ర గ్రహణం వ్యర్థమ్। స్వరః పరో యస్మాదసౌ 'స్వరపరః'। తస్మిన్ ॥౨॥

సూత్రం :—వికృతేఽపి ॥3॥

వై :—నిమిత్తభూతాత్సకారాత్పరే స్వరే సంహితావశాద్వికృతేఽపి సాదీనాం భవత్యయమనుస్వారాగమః। 'అపహాగస్యగ్నే' ॥3॥

త్రిభా :—అపి శబ్దః స్వరాన్వాదేశకః। సకారాత్ పరస్మిన్ స్వరే వికృతి మాపన్నేఽపి వ్యఞ్జనతాముపగతేఽపి, స్యాదనుస్వారవిధిః। యథా— 'అపహాగ్ంస్యగ్నే' ॥3॥

సూత్రం :—రాపూర్వశ్చ ॥4॥

వై :—చశబ్దః శ ఇత్యన్వాదిశతి। అపవాదార్థోఽయమారమ్భః। రాశబ్దే పూర్వే శ ఇత్యయంశబ్దః పరమనుస్వారముపగచ్ఛతి సకారే పరతః। 'నరాశగసస్యాహమ్'। 'పిత్ౄణాంనారాశగసః'। రాపూర్వ ఇతికిమ్? 'పితో ఆ విశస్య శం తోకాయ' ॥4॥

త్రిభా :—చ శబ్దః సాదిషు శకార మన్వాదిశతి। ఏతదర్థమేవ స్వరవ్యత్యయేఽపి శకారగ్రహణం తత్రాస్తి కృతం। రా ఇత్యేవం పూర్వః శకారః సకార పరోఽనుస్వారాగమం భజతే। యథా- 'నారాశగ్ంసీష్యః'। అపవాదార్థోఽయ మారమ్భః ॥4॥

సూత్రం :—శగస్తాఽనన్తోదాత్తే ॥5॥

వై :—శగస్తా ఇత్యస్మిన్ననన్తోదాత్తే పదే వర్తమానశ్శశబ్దః పరమనుస్వారముపగచ్ఛతి సకారే పరతః। 'అత శగస్తాసు విప్రః'। అనన్తోదాత్త ఇతి కిమ్? 'అశ్వస్యావిశస్తా'। సకారస్య స్వరపరత్వాభావాత్। 'సశోహ' (16-2) ఇత్యస్య అప్రాప్తే రేవ మారభ్యతే ॥5॥

త్రిభా :—'శగ్ంస్తా' ఇత్యేతస్మిన్ గ్రహణే అనన్తోదాత్తే సకారపరత్వేఽప్యనుస్వారాగమః। 'అత శగ్ంస్తా సువిప్రః'। అనన్తోదాత్తే ఇతి కిమ్? 'అశ్వస్యావిశస్తా'। 'ప్రసోహ' (16-2) ఇత్యప్రాప్తా సత్యాం సకారస్యస్వర పరత్వాఽభావేఽపి ప్రాప్త విధినిషిద్ధ్యతా మితిగ్రహణమ్। అన్తఉదాత్తో యస్యతత్ అన్తోదాత్తం, న అన్తోదాత్తం అనన్తోదాత్తం, తస్మిన్ ॥5॥

సూత్రం :—అశగసన్ ॥౬॥

వై :—అశగనన్నిత్యస్మిన్ శబ్దే వర్తమానః శశబ్దః పరమనుస్వార ముపగచ్ఛతి సకారేపరతః। అయమప్యపదాద్యర్థ ఆరమ్భః। 'ఛన్దోఽభి వ్యశగనన్'। 'అప్యకారాది' (1.52) ఇతి పరిభాషేహ నప్రవర్తతే, పదాదిత్యవిధానాత్। సన్పర ఇతి కిమ్? 'అవక్రామన్న శస్త్రీః' ॥౬॥

త్రిభా :—'అశగ్ంసన్' ఇత్యస్మిన్ గ్రహణేస్యాదనుస్వారాగమః। యథా- 'అభివ్యశగ్ంసన్'। అపదాద్యర్థోఽయమారమ్భః ।౬॥

సూత్రం :—న శసనం విశసనేన ॥౭॥

వై :—శసనం, విశసనేన, ఇత్యేనయోః శశబ్దా పరమనుస్వారం నోపగచ్ఛతః। 'ప్రాగాచ్ఛసనమ్'। 'శునో విశసనేన'। విశబ్దవ్యావర్త్యం శాఖాన్తరే ॥౭॥

త్రిభా :—'శసనం, విశసనేన' ఇత్యేతయోర్గ్రహణయోరనుస్వారాగమో నభవతి। 'శసనం వాజ్యవాన' 'శునో విశసనేన'। 'స్త్రిశో హ'। (౧౬—౨) ఇతి ప్రాప్తిః ॥౭॥

సూత్రం :—మాపదాదిరనుదాత్తః ॥౮॥

వై :—మాశబ్దః పదాదిరనుదాత్తః పరమనుస్వారముపగచ్ఛతి సకారే పరతః। 'చర్మేవమాంసమివ'। 'అహార్మాంసేన'। 'మాంస్పచన్యాః'। పదాదిరితి కిమ్? 'సిలికమధ్యమాసఇతి సిలిక—మధ్యమాసః'। అనుదాత్త ఇతి కిమ్? 'మాసందీక్షితస్యాస్యాత్'। సకారపరఇతికిమ్? 'శరదే మాషతిలా'। 'యన్మాంసెన్ద్రో గృహ్యతే' ॥౮॥

త్రిభా :— మాఇత్యయం వర్ణః పదాదిరనుదాత్తః సకారపరోఽనుస్వారాగమం భజతే। అత్ర నియమాభావాత్ సకారస్యస్వరపరత్వాభావేఽపి నిమిత్తత్వం భవత్యేవ। యథా- 'అహామాంగ్ంసేన'। 'మాగ్ంస్పచన్యాః'। పదాదిరితి కిమ్? 'సిలిక మధ్యమాసః'। అనుదాత్త ఇతి కిమ్? 'మాసం దీక్షితః' ॥౮॥

సూత్రం :—పుమీంపూర్వాశ్చ నిత్యమ్ ॥౯॥

వై :—అపదాద్యర్థోఽయమారమ్భః। పు, మీం, ఇత్యనయోః పూర్వయోః మాంశబ్దోఽనుదాత్తః పరమనుస్వారముపగచ్ఛతి; సకారేపరతః। నిత్యగ్రహణాత్ స్వరాన్తరయుక్తస్యాపి పు మీం పూర్వస్య మాంశబ్దస్య సిద్ధ్యతి। పు- 'అత్పుమాంగసమ్'। మీం- 'నతత్పె మీంమాంగసన్తె'। 'మీం మాంగసిరన్న్'। పుమీం పూర్వా ఇతి కిమ్ ? 'ఓమాంసశ్చర్షణీధృతః ॥౯॥

త్రిభా :—చశబ్దో మా ఇతి జ్ఞాపయతి। పుం, మీం, ఇత్యేవంపూర్వో మా ఇత్యయం వర్ణః సకారపరో నిత్యమనుస్వారాగమం భజతే। 'అత్పుమాంగంసమ్' ఇహోదన్తి 'మీమాంగంసన్తె కారయేః'। అనుదాత్తత్వ నియమనివర్తకో నిత్యశబ్దః ॥౯॥

సూత్రం :—సకాయపరశ్చ ॥౧౦॥

వై :—చశబ్దో మాంశబ్దమన్వాదిశతి। అయమప్యపదాద్యర్థ ఆరమ్భః। సకాయశబ్దేపరతో మాంశబ్దః పరమనుస్వారముపగచ్ఛతి। 'అమాంసకాయ స్వాహా'। 'అప్యకారాది, (1-52) ఇతితు నప్రవర్తత ఇత్యుక్తమ్॥౧౦॥

త్రిభా :—చశబ్దో మాం ఇతి జ్ఞాపయతి। మా ఇత్యయం వర్ణః సకాయపరః అనుస్వారాగమం భజతే। యథా- 'అమాంగంసకాయస్వాహా' ఇతి ॥౧౦॥

సూత్రం :—నావగ్రహపూర్వః ॥౧౧॥

వై :—అవగ్రహపూర్వో మాంశబ్దః పదాదిరనుదాత్తః పరమను స్వారం నోపగచ్ఛతి। 'చాతుర్మాస్యాన్యాలభమానః'। 'చతుర్విగ్ంశతిరర్ధమాసాః' ॥౧౧॥

త్రిభా :—మాంపదాదిరనుదాత్తః (౧౩-౮) ఇత్యస్యాయమపవాదః। అవగ్రహ పూర్వో మా ఇత్యయం వర్ణో నానుస్వారాగమం భజతే। యథా- 'పూర్ణమాసవై'। 'అర్ధమాసె దేవాః'। అవగ్రహః పూర్వో యస్మాదసౌ అవగ్రహ పూర్వః ॥౧౧॥

సూత్రం :—మాసిమాసుమాసోమాసామితి చ ॥౧౨॥

వై :—చశబ్దః ప్రతిషేధమన్వాదిశతి। సి, సు, సః, సామ్, ఇత్యే

తేషు పరతః మాశబ్దః పదాదిరనుదాత్తః పరమనుస్వారం నోపగచ్ఛతి। మాసి-'మాసి పితృభ్యః క్రియతే'। 'న పదే ద్విస్వరే నిత్యమ్' (16-17) ఇతి నిత్యగ్రహణాదేవ సిధ్యతి, 'అథ నిపాసి జన్మసి' ఇత్యాదివిషయ సద్భావాత్। 'మాపదాదిరనుదాత్తః' (16-8) ఇతి తు వైశేషికో విధిః న హి సామాన్యవిషయేణ తేన బాధ్యత ఇతి వైశేషిక ప్రతిషేధార్థం మాసి గ్రహణమ్। మాసు-'మాసూత్తిష్ఠన్నృధ్నోతి'। మాసః- 'చతురో మాసః'। మాసాం-'మాసాం ప్రతిష్ఠిత్యై'। ఇతిశబ్దః పదరూప (పదరూపస్య) ప్రత్యయార్థః। తేన 'ఇమాం తమాంసి గూహతామ్' ఇత్యత్ర ప్రతిషేధో న భవతి। పదగ్రహణపరిభాషా త్విహ నేతుం న శక్యతే। న హ్యేతాని పదగ్రహణాని, పదైకదేశయోః కార్యభాఙ్నిమిత్తయోః గ్రహణాత్। అత ఏవ 'హింపుజిగా' (16-18) ఇతి సూత్రే అతసయత్ప్రభృతీనాం సమభివ్యాహార ఉపపద్యతే। తస్మాత్ప్రత్యయార్థమితికరణః క్రియతే ॥౧౨॥

తేషు గ్రహణేషు నస్యాదనుస్వారాగమః। ఏషామపి 'మాపదాదిః' (౧౩-౮) ఇతి ప్రాప్తిః। కేచిదత్ర 'ప్రథమే మాసి పృష్ఠాని' ఇత్యుదాహరన్తి। తదసాధు। 'న పదే ద్విస్వరే నిత్యమ్' (౧౬-౧౭) ఇత్యనేనైవ నిషేధసిద్ధేః। తస్మాదన్యశాఖాయాం బహుస్వరముదాహరణమనుసంధారణీయమ్। 'దశసు మాసూత్తిష్ఠన్'। 'షణ్మాసో దక్షిణేనైతి'। 'మాసాం ప్రతిష్ఠిత్యై' ॥౧౨॥

సూత్రం:—హింపుజిగా జిఘాంచ్ఛగసినేర తగసయదా భాగసీశ్చ-నీయా జ్యాయాద్రాఘీయా రఘీయా శ్రేయా హ్రసీయా వసీయా భూయాంసో జక్షివా జఘ్నివా జిగివా జీగివా తస్థివా దాశ్వా దీద్విధా పపివా పీపివా ఛిద్వావివిశివా శుశ్రువా సస్రువా ॥౧౩॥

వ్యా:—హిం, పు ఇత్యాదయశ్శబ్దాః పరమనుస్వారముపగచ్ఛన్తి

సకారే పరతః। తత్రతు ఛ, అత, ఆతా, భూయా, ఇత్యేతదన్తస్వర పరి తేషు సిగ్, సయత్, సీత్, సః ఏతేషు విశిష్టసకారేషు పరతః। హి- ‘మా త్వా హింగసిషమ్’। ‘పీవరం వాజిహింగసిమ’। ‘అహింగసాయై’। ఫ్రు— ‘తేన ఫ్రుగస్వతీః’। ‘ఫ్రుగసః ఫుతాంగ్రే’। జిగా- ‘అన్వవాజిగాంగసన్’। జిఘా- ‘రతూంగస్యజిఘాంగసన్’। ఛగసినే- ‘బ్రాహ్మణాచ్ఛగసినే వాససీ’। నపర ఇతి కిమ్? ‘కదాచన ప్రయుచ్ఛసి’। అతగసయత్— ‘గభే ముష్టిమతగసయత్’। సయత్పర ఇతి కిమ్? ‘సోమో విశ్వాన్యతసావనాని’। ఆతాగసీత్— ‘అన్వాతాగసీత్త్వయి’। సీత్పర ఇతి కిమ్? ‘అనువ్రాతాస్త్వ వఖ్యమ్’। కనీయా- ‘పశవః కనీయాంగసః’। ‘కనీయాంగసం యజ్ఞక్రతుమ్’। జ్యాయా- ‘అగ్నే త్రయో జ్యాయాంగసః’। ‘జ్యాయాంగసమేవయజ్ఞక్రతుమ్’। ద్రాఘీయా- ‘అరత్నినా పక్షౌ ద్రాఘీయాంగసౌ భవతః’। రఘీయా- ‘అథోరఘీయాంగసః’। శ్రేయా- ‘శ్రేయాంగసం పాపీయాన్ పశ్చాత్’। ‘ప్రశ్రేయాంగసంభ్రాతృవ్యమ్’। హ్రసీయా- ‘హ్రసీయాంగసమేషావై’। వసీయా- ‘వసీయాంగసోఽజనిష్యన్త ఇతి’। భూయాంగసః- ‘భూయాంగసోఽసురాః’। సః పర ఇతి కిమ్? ‘చతుష్మార్గ భూయాసమ్’। జక్షివా- ‘జక్షివాంగసః పపివాంగసశ్చ’। జఘ్నివా- ‘ఇన్ద్రం వృత్రం జఘ్నివాంగసమ్’। జిగివా- ‘వాజం జిగివాంగసః’। జిగివాశబ్దోదాహరణం శాఖాన్తరే। తస్థివా- ‘అభిద్యుమ్నా తస్థివాంగసః’। దాశ్వా- ‘దాశ్వాంగసో దాశుషః’। ‘యాసి దాశ్వాంగసమ్’। దీదివా- ‘శుచయో దీదివాంగసమ్’। పపివా- ‘పపివాంగసశ్చవిశ్వే’। పీపివా- ‘పీపివాంగసగసరస్వతః’। విద్వా- ‘విద్వాంగసో వై పురా’। వివిశివా- ‘ప్రవివిశివాంగసమీమహే’। శుశ్రువా- ‘యచ్ఛుశ్రువాంగసః’। సస్రువా- ‘వాజగసస్రువాంగసః’। సకారపరఇతి కిమ్? ‘మహింషీన త్వాద్రయః’। ‘వపుషే చికిత్సత’। కేచిత్తు ‘హ్రసీయా వసీయా’ ఇత్యాదిష్వూష్మవత్సు గ్రహణేషు అన్తర్వర్తిన ఊష్మణః ప్రాగనుస్వారాగమః కస్మాన్న భవతి

త్యాశఙ్కాముద్భావ్య పరిహరన్తి, అచ్చారణసామర్థ్యాద్దీర్ఘ పూర్వాకసా హాచర్యాద్వాఽనుస్వారో నభవతీతి। సాఖిలు అచితయోజనా నభవతి। నిర్మూలై వాశఙ్కా, అస్మదుక్తయోజనాయాంతదనుత్థానాత్। తథోచ్చారణసామర్థ్యాదితి పరిహారోఽప్యయుక్తః। నహ్యస్మిఞ్ఛాస్త్రే నిపాతనాత్కార్యం సాధ్యతే, అపితు విధినైవ। అతఏవ ‘దగస్త్రిభ్యాంపరః’(16-19) ‘ఆదిరగహాతిః’ (16-26) ఇతి విశేషణమర్థవద్భవతి। కార్యభాగ్విధానాత్పూర్వం కార్యరహిత ఇత్యభ్యుపగన్తవ్యఇతి, నపూర్వరూపపాఠః కార్యాభావం సాధయితుమర్హతి। నచదీర్ఘసాహచర్యాదితి యుక్తః పరిహారః, హ్రస్వానామప్యస్మిన్ సూత్రే కార్యవిధానాత్। తస్మాదధన చోద్యం పరిహారశ్చ ॥౧౩॥

త్రిభా:—హిపుజిగా ఇత్యాది పూర్వః సకారపరోఽనుస్వారాగమో భవతి। యథా— ‘హిగ్ంసీః పరమే’। ‘చినుతేఽహిగ్ంసాయై’। ‘తేన పుగ్ంస్వతీః’: ‘పుగ్ంసః పుత్రాన్’। ‘లోకమజిగాగ్ంసన్’।‘త్వష్టా రమజిఘాగ్ంసన్’। ‘బ్రాహ్మణాచ్ఛగ్ంసినే’। నేఇతి కిమ్? ‘ప్రయుచ్ఛస్యుభే’। ‘గథే ముష్టిమతగ్ంసయత్’। య దితి కిమ్? ‘అతసంన శుష్కమ్’। ‘అన్వాతాగ్ంసీత్త్వయి’। ఈదితి కిమ్? ‘అనువ్రాతాసస్తే’। ‘శ్రేయాగ్ంసోదేవాః’। ‘జ్యాయాగ్ంసో భ్రాతరః’। ద్రాఘీయాగ్ంసా భవతః’। ‘అథోరఘీయాగ్ంసః’। ప్రశ్రేయాగ్ంసమ్। అథ హ్రసీయాగ్ం సమాక్రమణమ్’। ‘వసీయాగ్ంసం భాగధేయేన’। భూయాగ్ంసోఽన్యే భ్యః’। విసర్గేణ కిమ్? ‘అన్నాదో భూయాసమ్’। ‘జక్షివాగ్ంసః’। ‘జఘ్నివాగ్ంసంమృధః’। ‘వాజంజిగివాగ్ంసః’। ‘జీగివాగ్ంసస్స్యామ’ ఇతిశాఖాన్తరే। ‘మ్వమ్నా తస్థివాగ్ంసః’। దాశ్వాగ్ంసోదాశుషః। ‘శుచయో దీదివాగ్ంసమ్’। ‘పపివాగ్ంసశ్చ’। ‘పీపివాగ్ంసగ్ం సరస్వతః’ ‘విద్వాగ్ంసోవై’। ‘అవిద్వాగ్ంసశ్చక్రుమ’। ‘అప్యకారాది’ (౧-౫-౭)-ఇతివచనాత్। ‘ప్రవివిశివాగ్ంసమీమహే’। ‘శుశ్రువాగ్ంసః’। ‘వాజగ్ంసస్నవాగ్ంసః’। దాశ్వావివిశివాశుశ్రువేత్యత్ర ‘స్త్రీదిషుచైకపదే’ (౧౫-౪) ఇతిప్రాప్త్యా శకారపరోఽను స్వారాగమః కింనస్యాత్? ‘అథసకారపరాః’ (౧౬-౧) ఇత్యూష్మవిశేషస్య సకారస్యానువృత్తేరితి వదామః। తహీ హ్రసీయా వసీయా తస్థివా సస్నవా ఇత్యత్ర సకారపరత్వాగమః కిం నస్యాత్? అచ్చారణా సామర్థ్యాదేవేతి ప్రథమః పరిహారః। అథవా

ఆతాగ్ంసీత్ కన్యాగ్ంసమ్ ఇత్యాదిషు సర్వత్ర దీర్ఘానంతరమేవానుస్వారస్థానమితి తత్సాహ చయార్దత్రాపి నస్యాదనుస్వారస్య హ్రస్వానంతరం స్థానమిత్యపరః పరిహారః ॥౧౩॥

సూత్రం :—ఆకారేకారోకారాస్సిషిపరాః పదాన్తయోః ॥౧౪॥

వై :—సకార పరాధికారో నివృత్తః, సిషిపరాభ్యుపగమాత్। ఆకార ఈకార ఊకారశ్చ పరమనుస్వార ముపగచ్ఛతి సి, షి ఇత్యేతయోః పదాన్తయోః పరతః। సి- 'రక్షాꣳసి పిశాచాః'॥ 'చత్వారి ఛన్దాꣳసి'। షి- 'దివో జ్యోతీꣳషి'। 'అగ్న- ఆయూꣳషి'। సిషిపరా- ఇతి కిమ్? 'కకుహాసు శక్వరీషు'। పదాన్తయోరితి కిమ్? 'అవయాసిసీష్ఠాః'। 'నమఉష్ణీషిణే' ॥౧౪॥

త్రిభా :—సిషిపరాః ఆకారేకారోకారాః తయోః సిష్యోః పదాన్తయోః సతోరనుస్వారాగమం భజన్తే। యథా- 'వయాగ్ంసి పక్వగన్ధేన'। 'తమాగ్ంసి గూహతామ్'। 'దశహవీగ్ంషి'। 'జ్యోతీగ్ంషి కురుతే'। 'అగ్న ఆయూగ్ంషి'। 'అవభృథ యజూగ్ంషి'। పదాన్తయోరితి కిమ్? 'తస్మాద్వాసిష్ఠః'। 'మనీషిణో మనసా'। ఆకారేకారోకారా ఇతి దీర్ఘగ్రహణం కిమ్? 'యథాఽనసి యుక్త ఆధీయతే'। 'జ్యోతిస్త్వా జ్యోతిషి'। 'ఆయుషి మరోణౌ'। సిషీత్యత్ర ఇకారేణ కిమ్? 'ప్రజాస్వేఽప్రజాతాసు'। 'ఓషధీషు'। 'తనూషు బధ్దమ్' ॥౧౪॥

సూత్రం :—వికృతేఽపి ॥౧౫॥

వై :—వికృతేఽపి సిషిరూపే నిమిత్తేపరతః ఆకారేకారోకారాః పరమనుస్వారముపగచ్ఛన్తి। 'సవయాꣳస్యసృజత'। 'హవీꣳష్యాసాదయేత్' 'తపూꣳష్యగ్నే' ॥౧౫॥

త్రిభా :—అపి శబ్దాన్వాదిష్టే సిష్యోరికార వికృతేఽపి యకారమాపన్నేఽపి భవత్యనుస్వారాగమః। యథా- 'ఛన్దాగ్ంస్యుప దధాతి'। 'హవీగ్ంష్యాసాదయేత్'। 'తపూగ్ంష్యగ్నే జుహ్వా' ॥౧౫॥

☞ సూత్రం:—అనాకారో హ్రస్వఃసాఙ్కృతస్య ॥౧౬॥

వై:—సిషిపరత్వేనాను(సిషిపరత్వేఽను)స్వారభాజో యేవర్ణాః ఉక్తాః తేష్వాకారాదన్యః సాఙ్కృత్యస్య మతే హ్రస్వం గచ్ఛతి। 'జ్యోతిగసి'। 'ఆయూగసి'। అనాకారఇతి కిమ్? 'ఛన్దాగస్యుపదధాతి'। నేదం సూత్రమిష్టమ్ ॥౧౬॥

త్రిభా:—ఆకారాదన్యః అనాకారః ఈకార ఊకారశ్చేత్యర్థః। తయోరేః ప్రకృతత్వాత్। సాంకృత్యస్యమతే ఈకార ఊకారశ్చ హ్రస్వమాపద్యతే। 'హవీగంషి భవన్తి'। 'సమిష్టయజూగంషి జుహోతి'। అనాకార ఇతికిమ్! 'వయాగంసి'। నేదం సూత్రమిష్టం ॥౧౬॥

☞ సూత్రం:—న పదే ద్విస్వరే నిత్యమ్ ॥౧౭॥

వై:—ద్విస్వరే పదే వర్తమాన ఆకారః పరమనుస్వారంనోపగచ్ఛతి। నిత్యగ్రహణాద్విధ్యన్తరవిషయేఽపి ప్రతిషేధో భవతి। 'యాసి దాశ్వాసమ్'। 'ఆయాద్యాంభాసి'। 'విధతః పాసి నుత్మనా' ఇత్యత్ర 'సప్రశో హపాశ' (16-2) ఇతిప్రాప్తిరపి ప్రతిషిధ్యతే ॥౧౭॥

త్రిభా:—ద్విస్వర పదే వర్తమానాః ఆకారకారో కారాః పదాన్త సిషిపరానాను స్వారాగమం నిత్యం భజన్తే। యథా—'స్తుతో యాసి'। 'యాసిదూతః'। నిత్యశబ్దః ప్రాప్త్యన్తర ప్రతిషేధార్థః। 'విధతః పాసి నుత్మనా'। 'సప్రశోహ' (౧౬-౨) ఇతిప్రాప్తిః। 'ప్రథమో మాసిపృష్ఠాని'। 'మాపదాదిః' (౧౬-౮) ఇతిప్రాప్తిః। ద్వౌస్వరౌ యస్మిన్ విద్యేతే తత్ ద్విస్వరం, తస్మిన్ ॥౧౭॥

☞ సూత్రం:—బుజీషి జిగాసి జిఘాస్యజాసి యజాసి దదాసి దధాసి వర్తయాసి చ ॥౧౮॥

వై:—బుజీషీత్యాదిషు చ ఆకారాదయస్సిషిపరాః పరమనుస్వారం నోపగచ్ఛన్తి। బహుస్వరార్థోఽయమారమ్భః। బుజీషి- 'తేన జీషి'। జిగాసి- 'అర్ణమచ్ఛా జిగాసి'। జిఘాసీతి శాఖాన్తరే। అజాసి- 'ఆత్వమజాసి'। యజాసి- 'దేవాన్ హవిషా యజాసి'। దధాసి- 'యాభి

ర్దదాసి దాశుషే'। దధాసి- 'దధాసి దాశుషే కవే'। వర్తయాసి- 'అశ్వమావర్తయాసి నః' ॥౧౭॥

త్రిభా:—చకారో నిషేధాకర్షకః। ఋజీషి ఇత్యాదిషు గ్రహణేషు నానుస్వారాగమః స్యాత్। 'ఆకారే కారో కారః' (౧౬—౧౪) ఇతి ప్రాప్తిః। బహుస్వరత్వాదేషు పూర్వసూత్రే నిషేధో న సిధ్యతీత్యయమారమ్భః। యథా— 'తేన ఋజీషి సగణే'। 'ప్రచ్ఛాజిగాసి'। 'పరిణమె జిఘాసి' ఇతి శాఖాన్తరే। 'ఆ త్వమజాసి గర్భ ధమ్'। 'హవిషా యజాస్యగ్నే బృహత్'। 'యాభిర్దదాసిదాశుషే'। 'దధాసి దాశుషే కవే'। 'అశ్వమావర్తయాసి నః' ॥౧౭॥

సూత్రం:—దగసనాభ్యో దగసోభిర్దగసం నృషదగశో దగశుకా దగస్త్రిభ్యాం పరః ॥౧౮॥

వై:—పరఇత్యూష్మవిశేషణమ్। తచ్చ (తచ్చోష్మవతి) నృషదగశశబ్దే ఽర్థే భవతి, నాన్యత్ర। అయమర్థః- నృషదగశశబ్దాదన్యత్ర 'దగసనాభ్యః' 'దగసోభిః' 'దగసమ్' దగశుకా దగస్త్రిభ్యామ్ ఇత్యేతేషూష్మసు (ఇత్యేతేషూష్మస్వ్యాసు) పరస్థః దశబ్దః పరమనుస్వారముపగచ్ఛతి। నృషదగశ ఇత్యత్ర తు పర ఊష్మా నిమిత్తం నపూర్వః। తతః నృషదగశశబ్దః పరమనుస్వారముపగచ్ఛతి శఇత్యస్మిన్ పరస్థః। ఉదాహరణాని- 'వైశ్వానరస్య దగసనాభ్యః'। 'సజోషా విశ్వానాదగసోభిః'। భిరితి కిమ్? 'యుష్మాకోతీ రిశాదసః'। 'పురుదగసగసనిమ్'। దగసఇతిసామాన్యరూపగ్రహణె 'కుర్వతో మెమోపదసత్' ఇత్యాదావపి స్యాత్। 'హలీక్ష్ణో నృషదగశస్తే'। 'పశూన్దగశుకాస్స్యుః'। 'స్తెగాన్దగస్త్రిభ్యామ్'। పరఇతి వచనాత్ నృషదశఇత్యత్ర షకారాత్ప్రాగనుస్వారో న భవతి ॥౧౮॥

త్రిభా:—దగంసనాభ్యః ఇత్యాదిషు గ్రహణేషు పరః ఏవానుస్వారాగమో భవతి। యథా— 'వైశ్వానరస్య దగంసనాభ్యః'। 'సజోషావిశ్వానాదగంసోభిః'। భిరితికిమ్? 'ఊతీ రిశాదసః'। పురుదగంసగంససమ్'। 'నృషదగంశస్తే'। 'పశూన్దగం

శుకౌ' 'దంష్ట్రాభ్యాం మలిమ్లూన్'। దగ్ంసేత్యేతాని తైవాలమ్। కిమఖిల పద పాఠేన? 'కుర్వతో మే మా పదసత్' ఇత్యాదౌ మాభూదితి। పర ఇతి కిమ్? 'వృషదగ్ంశః' ఇత్యాదౌ స్థానద్వయేఽపి 'ప్రాదిషు చైకపదే' (౧౪-౪) ఇతి ప్రాప్తాసత్త్వాం పూర్వత్ర మాభూదితి॥ నను గ్రహణ సామర్థ్యాదేవాఽనుస్వారాగమః పూర్వత్ర న భవతి। యథా— 'హ్రీసీయా వసీయా' (౧౬-౧౩) ఇత్యాదౌ గ్రహణ సామర్థ్యాదుప పాదితమ్। నైషదోషః। 'ప్రాదిషు చైకపదే' (౧౪-౪) ఇత్యత్ర జీషత్ర స్థామాన్యముక్తమ్। 'అథ సకారపరః' (౧౬-౧) ఇత్యత్ర తు తద్విశేష ఉక్తః। సామాన్యవిశేషయోర్విశేషో బలీయానితి న్యాయః। తథా సతి బలవద్బాధన మేవ భూషణం నతు దుర్బల బాధన మితి తత్రైవ గ్రహణ సామర్థ్యం సమర్థనీయం। నత్వత్ర దుర్బలస్థానే। తథాహి లోకే అధికః పురుషో విరోధిన మధికమేవ బాధతే భూషణత్వాత్ నతు కదాచిదల్పమితి పరశబ్దప్రయోగ ఉపపద్యతే ॥౧౯॥

సూత్రం :—మగ్ంస్యమగ్ంసత్తైయగ్ంసద్వ్యగ్ంసన్వగ్ంసతే నగ సగః ॥౨౦॥

వై:—మశబ్దః పరమనుస్వారముపగచ్ఛతి స్యసత్తై ఇత్యనయోః పరతః; యశబ్దః సత్, సన్, ఇత్యనయోః పరతః; వశబ్దః సతే, సగః, ఇత్యనయోః పరతః। 'పశూన్నాభిమగ్ంస్యేతి'। 'అనునో శూరమగ్ంసత్తై భద్రాః'। యగ్ంసద్విశ్వం న్యత్రిణమ్'। 'ఇషవశ్శర్త్రు యగ్ంసన్'। 'అగ్నిర్నో వగ్ంసతే రయిమ్'। 'తిగ్మశృఙ్గో నవగ్ంసగః'। సకారమాత్రస్య నిమిత్తత్వే 'సోమస్య త్విషిః' ఇత్యత్ర అతిప్రసఙ్గః స్యాత్ ॥౨౦॥

త్రిభా:—మగ్ంస్య ఇత్యాదిషు గ్రహణేషు స్యాదనుస్వారాగమః। యథా— 'పశూన్నాభి మగ్ంస్యే'। 'శూర మగ్ంసత్తై భద్రా ఇన్ద్రస్య'। 'శోచిషా యగ్ంసద్విశ్వం న్యత్రిణమ్'। ఇషుశ్శర్మ యగ్ంసన్'। 'అగ్నిర్నో వగ్ంసతే రయిమ్'। 'తిగ్మశృఙ్గో నవగ్ంసగః'। మగ్ంస యగ్ంస వగ్ంస ఇత్యేతాని తైవాలం। కిమఖిల పదపాఠేన? 'ఉత్తమస్యావిద్యతి' 'యస్యభూయాగ్ంసః' 'అద్యవసు వసతి' ఇత్యాదౌ మాభూదితి ॥౨౦॥

సూత్రం :—ఉన్నవగ్ంశమ్ ॥౨౧॥

వై:—అత్, న ఇత్యేతాభ్యాముపబన్ధాభ్యాం పరో వశబ్దః పర మనుస్వారముపగచ్ఛతి- శమిత్యస్మిన్ పరతః। యథా- 'ఉద్వంశమివ'। 'ప్రాచీనవంశమ్'। ఉన్నేతి కిమ్? 'అశ్వశమాలభేత'। శమితి కిమ్? అన్నవ ఇత్యేతానత్యుక్తే 'యన్నవమేత్య్కుర్యాత్' ఇత్యత్రాపి స్యాత్। అతః శ ఇతి వక్తవ్యమితి। మకారాధిక్యం విస్పష్టార్థమ్ ॥౨౧॥

త్రిభా:— 'అత్ న' ఇత్యేవంపూర్వే 'వంశమ్' ఇత్యస్మిన్ గ్రహణే స్యాదనుస్వారాగమః। 'అద్వంశమివ యేమిరే'। 'ప్రాచీన వంశంకరోతి'। ఏవంపూర్వ ఇతి కిమ్? 'నపతి వశంవా ఏష చరతి' ॥౨౧॥

సూత్రం:—అక్రిగస్త్యక్రిగస్యతే రగస్యతే భ్రగశతే రగహ్యై చ ॥౨౨॥

వై:—అక్రి, అక్రి, ర, భ్రి, ర, ఇత్యేతే శబ్దాః పరమనుస్వారముపగచ్ఛన్తి- స్త, స్యతే, శతే, హ్యై, ఇత్యేతేషు పరతః। యథా- 'వాజ్యక్రిగస్త'। 'అక్రిగస్యతే స్వాహా'। ఉదితి ఉపబన్ధవ్యావర్తనార్థం శాఖాన్తరే। 'ఉపరగస్యతే స్వాహా'। 'న యజ్ఞాద్భ్రిగశతే'। 'రగహ్యై అపామోషధీనామ్'। అక్రిగస్త్వాదీనాం గ్రహణం 'శుక్రిస్య జ్యోతిషస్పతే'। 'పురాక్రూరస్య', 'సవైస్యత ఈశతే'। 'అదిత్యై మహ్యై స్వాహా' ఇత్యాదౌ మాభూదిత్యేవమర్థమ్ ॥౨౨॥

త్రిభా:— అక్రిగ్గస్త ఇత్యాదిషు గ్రహణేషు స్యాదనుస్వారాగమః। యథా— 'ద్యావా వాజ్యక్రిగస్త'। 'అక్రిగస్యతే స్వాహా'। 'అపరగస్యతే స్వాహా'। 'నాస్మద్రాష్ట్రం భ్రిగశతే'। 'పుష్టిరగహ్యై'। ఉకారస్యవ్యాప్తి హారేణాన్వయాత్ ఉత్తరసూత్రే ప్రయోజనముచ్యతే ॥౨౨॥

సూత్రం:—ఐకార ఉఖ్యస్య నిత్యాన్తః॥ ౨౩॥

వై:—అనన్తరోక్తే రగహ్యైశబ్దే ఐకార ఉఖ్యస్య మతే ఉతిప్రయత్నో భవతి। నైతదిష్టమ్ ॥౨౩॥

త్రిభా:— 'రగ్ంహ్యా' ఇత్యస్మిన్ గ్రహణే పూర్వసూత్రస్థ చకార సమర్పితః ఐకారః నిత్యాన్తః భవతి అభ్యస్యమతే। నిత్యాన్తః తీవ్రతరప్రయత్న ఇత్యర్థః। నైతన్మతమిష్టమ్ ॥౨౩॥

సూత్రం:— విరిత్రి సఙ్ఖ్యాసు ॥౨౪॥

వై:— సఙ్ఖ్యావాచిషు ప్రాతిపదికేషు అవయవత్వేన వర్తమానాః వి, రి, త్రి, ఇత్యేతే శబ్దాః గపరమనుస్వారముపగచ్ఛన్తి ఊష్మణిపరతః। యథా, వి- 'ఏకవిగ్ంశతి మనుబ్రూయాత్'। 'పచో ద్వావిగ్ంశః'। రి- 'చత్వారిగ్ంశచ్చమే' 'చతుశ్చత్వారిగ్ంశ దక్షరా'। త్రి- 'త్రిగ్ంశత్త్రయశ్చ'। 'ద్వాత్రిగ్ంశతమనుబ్రూయాత్'। 'సఙ్ఖ్యాసు' ఇతి కిమ్? 'ఆమోజ్ఞావిశా'। 'వరుణాయ రిశాదసే'। 'నరిష్యత్త్వావతః సఖా'। నన్వత్ర త్రిగ్రహణమనర్థకమ్। కుతః? రిగ్రహణేనైవ సిద్ధత్వాత్, అత్ర త్రి శబ్దావయవో రిశబ్దోఽప్యస్త్యేవేతి। అతోచ్యతే- సిద్ధే సత్యారమ్భో నియమాయ। తకారపూర్వేతు రిశబ్దే సతి తత్సహితస్య యత్రావయవిత్వం తత్రైవ కార్యంభవతి, నాన్యత్రేతి నియమ్యతే। తేన 'త్రిష్వారోచనే దివః' 'త్రిష్టుగ్గ్రీష్మే' ఇత్యాదిష్వనుస్వారాగమో న భవతి। అనవయవీహ్యత్ర త్రిశబ్దః సఙ్ఖ్యావాచీ, న తు తదవయవ ఇతి। అన్యే తు విరిత్రి, సఙ్ఖ్యా, అసు ఇతి పదవిభాగమాశ్రిత్య సప్తమీబహువచనస్య పర్యుదాసం వ్యాచక్షతే। తేషాం విరిత్రిశబ్దాః సఙ్ఖ్యావాచిన ఇతి సామానాధికరణ్యమభ్యుపగన్తవ్యమ్। తత్తు విరిశబ్దయోర్వ్యాహతమ్। నహి ప్రాతిపదికైకదేశోఽర్థవాన్, యేన సఙ్ఖ్యావాచీ స్యాత్। షుశబ్దపర్యుదాసే చికీర్షితే అషు ఇతి షకారమేవ బ్రూయాత్। త్రిషు ప్రవాదేఽతిప్రసఙ్గస్య నాస్తి పరిహారః। తథా త్రిగ్రహణానర్థక్యం చేతి హేయమేతత్ ॥౨౪॥

త్రిభా:— వి, రి, త్రి, ఇత్యేవంపూర్వ ఊష్మపరోఽనుస్వారాగమః ఏభిర్యది సఙ్ఖ్యా ఉచ్యతే అసు, సుశబ్దం వర్జయిత్వా। సు ఇతి సప్తమీ విభక్తిరుక్తా। యథా- అః కారః ప్రథమావిభక్త్యుపలక్షణమ్। 'విగ్ంశత్యై స్వాహా'। 'యద్విగ్ంశతి ద్వే'।

'చత్వారిగ్ంశతే స్వాహా'। 'త్రిగ్ంశతే స్వాహా'। త్రిగ్ంశత్త్రయశ్చ'। త్రిగ్రహణం విస్పష్టార్థం। యతో విరి సఞ్జ్ఞాస్విత్యేతావతైవాలం। యథా— 'వాఘూషపూర్వా'। (౭–౨౩) ఇత్యత్ర తకారో విస్పష్టార్థః। సఞ్జ్ఞాయాః కిమ్? 'విశ్వజనాయ'। 'సరిషః పాతు' 'త్రిష్టుభైవాస్మై'। అస్విత్తి కిమ్? 'త్రిస్వారోచనే దివః' ॥౨౪॥

సూత్రం :— శిగ్ంశుమారశ్శిగంశపాస్సగశ్వా సగ్రా సగస్కృత్యసగస్పృష్టసగస్కృతసగశితస్సగశితా కిగశిల ॥౨౫॥

వై :— శిశబ్దః, శుమారః పత్ ఇత్యనయోః పరతోఽనుస్వారముపగచ్ఛతి। యథా— 'సిన్ధోశ్శిగశుమారః'। 'కిం తత ఉచ్ఛిగశపతీతి'। ఏవం పరఇతి కిమ్? 'శిశుం జజ్ఞానమ్?'। 'తామాశిపమూశాసె'। సశబ్దః పరమనుస్వారముపగచ్ఛతి శ్వా ఇత్యాదిషు పరతః। శ్వా— 'అభయస్సగశ్వా యి కుర్యాత్'। స్రా— 'సగస్రావభాగాస్థన'। స్కృత్య— 'శరీరమేవసగస్కృత్య'। స్పృష్ట— 'సగస్పృష్టజితోస్మమహః'। స్కృతం— 'సన్నస్సగస్కృతమ్'। శితః— 'బ్రహ్మ సగశితః'। శితా— 'బ్రహ్మసగశితా'। ఏవం పరఇతి కిమ్? సస్యం పచ్యతే। 'స సవాస్త్వన్నష్టాయనె'। 'సహాస్థ సహోవః'। కిశబ్దః పరమనుస్వారముపగచ్ఛతి శిలశబ్దే పరతః। 'కిగశిలశ్చతుష్టః'। కిగశిలాయచ క్షయణాయ చ'। లపరవ్యాకరణ్యం శాఖాన్తరే। అన్యేతు అత్రద్వాకిగ శిలశబ్దౌ పఠన్తో వ్యాచక్షతే— ఏకం పదగ్రహణం అన్యత్పదైకదేశగ్రహణమ్, పదగ్రహణసామర్థ్యాత్తహ పదైకదేశేఽపి కార్యం భవతీతి। తదసమ్యక్। ఏకేనైవాకారాన్తేన పదైకదేశగ్రహణేన సర్వత్రకార్యసిద్ధేః। నహ్యకారాన్తనిర్దేశేషు పదగ్రహణ పరిభాషా ప్రవర్తతే, అపదగ్రహణత్వాత్। తదభ్యుపగమేతు 'చీయన్త్వపరః' (4-33) 'శకారశ్చ పరః'। (5-4) 'శకారంచపరః' (5-20) ఇత్యాదినిర్దేశాస్తత్ర తత్రకర్తవ్యాస్స్యుః। తస్మాత్పరిభాషా న భవతి యన్నిబద్ధనోఽయం ప్రలాపః। తస్మాన్నిరర్థకోఽత్ర ద్వితీయః పాఠః ॥౨౫॥

త్రిభా :— శిగంశుమారః ఇత్యాదిషు గ్రహణేషు స్యాదనుస్వారాగమః।

యథా—‘సిన్ధోశ్శిగ్ంశుమారః’। ‘కిం తత ఉచ్ఛింషతీతి’। ‘అగ్నే యతస్సగ్ంశ్వాయినః పూర్వాత్’। ‘సగ్ంస్రావభాగాస్స్థ’। ‘సగ్ంసృష్టజిత్’। ‘శరీరమేవ సగ్ంస్కృత్య’। ‘తన్నస్సగ్ంస్కృతమ్’। ‘బ్రహ్మసగ్ంశితో హ్యేషః’। ‘శరవ్యా బ్రహ్మసగ్ంశితా’। ‘కిగ్ంశిలపర్ణ్యయా తే’। పరకిగ్ంశిలగ్రహణం పదైకదేశత్వేఽపి బహుపాదానార్థమ్। ‘కిగ్ంశిలశ్చతుష్పదః’। ‘నమః కిగ్ంశిలాయ చ’। నను—సగ్ంస్కృత్యేత్యత్ర షకారపరోఽనుస్వారాగమః కిం న స్యాత్? మైవమ్। అత్రసూత్రే సర్వత్ర పదాదివర్ణానన్తరమేవ అనుస్వారదర్శనాత్। తత్సాహచర్యాదత్రాపి తథైవ విజ్ఞేయం,। న వైపరీత్యే కారణమస్తి ॥౨౫॥

సూత్రం :— సిత్సృదృహకారపరః ॥౨౬॥

వై :— సి, తృ దృ ఇత్యేతే శబ్దాః పరమనుస్వారముపగచ్ఛన్తి హకారే పరతః। సి. ‘సిగ్ంహీరసి’। ‘సిగ్ంహో నకులః’। తృ- ‘వితృగ్ంహాణా స్తిష్ఠన్తి’। ‘శతతృగ్ంహస్తృగ్ంహన్తి’। దృ-‘దృగ్ంహస్వ మాహ్వాః’। ‘పృథివీం దృగ్ంహ’। హకారపర ఇతి కిమ్? ‘శృఙ్గాణి సిమాసన్తి’। ‘ఏతముష్మిన్ లోకే న్యతృప్యన్’। ‘దృశే విశ్వాయ సూర్యం’ ॥౨౬॥

త్రిభా :— సి, తృ, దృ ఇత్యేవమ్పూర్వో హకారపరః స్యాదనుస్వారాగమః। యథా- ‘సిగ్ంహో వయః’। ‘శతతృగ్ంహస్తృగ్ంహన్తి’। ‘దృగ్ంహస్వ మాహ్వాః’। ఏవమ్పూర్వ ఇతి కిమ్? ‘సపత్నసాహీం స్వాహా’। ‘అనోదాహ యోవాచ’। ఋకారో నైవాలం, కింతకారదకారాభ్యామ్? ‘గృహాణామసమర్త్యై’। ఏవమ్పర ఇతి కిమ్? ‘సిమాసన్తి’। ‘తృప్యేమను’। ‘నక్తం దృశే దీప్యతే’। హకారః పరో యస్మాదసౌ హకారపరః ॥౨౬॥

సూత్రం :— మగ్ంహిష్ఠస్య చ ॥౨౭॥

వై :— మశబ్దః పరమనుస్వారముపగచ్ఛతి హిష్ఠస్యేత్యస్మిన్ హకారే పరతః। ‘మగ్ంహిష్ఠస్య ప్రభృతస్య’। ఏవంపర ఇతి కిమ్? ‘మహీరసి’ ॥౨౭॥

త్రిభా :— ‘మగ్ంహిష్ఠస్య’ ఇత్యస్మిన్ గ్రహణే చకారాకృష్ట హకారపరోఽనుస్వారాగమో భవతి। యథా— ‘మగ్ంహిష్ఠస్య ప్రభృతస్య’। చకారః కిమర్థః? అత్రోపగ్రహణే షసకారపరో మాభూదితి ॥౨౭॥

సూత్రం :— ఆది రంహతి రంహో౽ంహో రంహోముగ్ త్యంహో౽ంహసో౽ంహసా౽ంశమంశుభిరంశభువా౽ంశ్వంశూ అంశవో౽ంశు రంశుమంశూనంశునా౽ంశో రంశాయోపాంశ్వంశావవగ్రహే ॥ ౧౮॥

వై :— పదగ్రహణాన్యేతాని। కుతః? అంశ్వితి గృహీత్వా అంశుః అంశుమ్ అంశునేతి పృథగ్గ్రహణాత్॥ అంహతిరిత్యాదిషు పదేషు ఆదివర్ణ ఊష్మపరః అనుస్వారముపగచ్ఛతి। అవగ్రహే ఉపాంశుపదే ఊష్మపరో వర్ణో౽నుస్వారముపగచ్ఛతి। అంహతిః— 'పరిద్వేషసో అంహతిః'। అంహః— 'నైనమంహో అశ్నోతి'। అంహోః— 'అంహోశ్చిద్యావరివో విత్తరా'। అంహోముక్- 'అంహోముగ్భ్యాం ద్వికపాలః'। అత్యంహః- 'ఋతపాశ్చాత్యంహః'। అతీతి కిమ్? 'త్ర్యంహో భవన్తి'। అంహసః- 'అంహసో యత్ర పీపరత్'। అంహసా- 'అంహసా వా ఏష గృహీతః'। అంశమ్- 'అంశమాహరామహా ఇతి'। అంశుభిః- 'షడ్భిరంశుభిః'। అంశభువా- 'త్వయా౽ంశభువా'। భువేతి కిమ్? 'అవక్రామన్నశస్తీః'। అంశేత్యకారాన్తం-(అగ్ంశేత్యకారాన్తం) పదగ్రహణమశక్యం విజ్ఞాతుమితి అతివ్యాప్తిపరిహారాయ భువేత్యుపబద్ధః। అంశు- 'ఉపాంశు యజతి'। పదగ్రహణాత్ 'అన్యాకారాదిచ' (1-53) 'అనంశుకుర్వన్తః'। అంశూ- 'స్యేతావంశూ యా సోమస్య'। అంశవః- 'ప్రాణా వా అంశవః'। అంశుః- 'అంశురంశుస్తే'। అంశుం- 'యమాదిత్యా అంశుమ్'। అంశూన్- 'అంశూనపగృహ్ణాతి'। అంశునా- 'అంశునా తే అంశుః'। అంశోః- 'ఉపాంశోర్వీర్యేణ'। అంశాయ- 'అంశాయ స్వాహా'। ఉపాంశు- 'ఉపాంశుయాజమన్తరా యజత్యజామిత్వాయ'। అంశౌ- 'తే దేవా ఉపాంశౌ'। అంశ్ ఇతి సామాన్యగ్రహణే 'అశ్యామ' 'అశ్నుతే' 'అశీమహి' 'అశిథిలమ్' ఇత్యాదావపి స్యాత్। ఉపాగ్రహణే అశమన్నిత్యత్రాపి స్యాత్। ఆదిరితి కిమ్? 'అంహసో౽ంహసా' ఇత్యత్ర ద్వితీయస్య స్వరస్య మాభూత్॥

ననుఅత్ర అగహ ఇతి అవిశేషోక్తేః సర్వేష్వహశ్శబ్దేషుఅనుస్వారః స్యాత్ - 'అహర్దేవానామాసీత్'। 'అహోరాత్రే గచ్ఛ'। 'త్ర్యహో భవతి'। 'అహోభిశ్చరన్తి'। అపిచైవంసతి 'అగహశ్చ సర్వేషామ్' (8-15) ఇతినిషేధాత్ క్వచిదపి అసౌరేఫీ నస్యాత్। తథాచ 'నభిర్భ్యాంపరః' (8-14) ఇత్యేతదప్యనర్థకం స్యాత్। అత్ర వదామః- అహశ్శబ్దస్తావద ష్టమేఽధ్యాయె త్రివిధోఽవగమ్యతే- క్వచిద్రేఫీ క్వచిదనుస్వారీ క్వచిద నుభయాత్మక ఇతి। తత్ర రేఫపర ఇజ్ఞ్యన్తో భిభ్యాం పరశ్చా నుభయాత్మక ఇతి గమ్యతే, రేఫాదేశనిషేధాన్యత్సామర్థ్యాచ్చ యది రేఫపరాదిషు అనుస్వారస్స్యాత్తదా తతోఽపి 'అగహశ్చ సర్వే షామ్' (8-15) ఇత్యనేనైవ రేఫనిషేధసిద్ధేః పృథఙ్నిషేధా నిరర్థ కాస్స్యుః। అతో రేఫపరాదిష్వనుస్వారోఽపి నాస్తీతి సిద్ధమ్। తేభ్యోఽ న్యేష్వహశ్శబ్దేషు యద్యపి రేఫానుస్వారవిశేషో నావకల్పతే, తథాపి 'అగహశ్చ సర్వేషామ్' (8-15) ఇతి నిషేధాత్ అనుస్వారిణో రేఫిత్వం నాస్తీతి తావదవగమ్యతే। తేనేదమనుమీయతే—

ఓత్వయత్వోపచారాణాం యస్మిన్ రేఫవిరోధినామ్।
సంహితాయాం సమామ్నానం తదనుస్వార్యహః పదమ్॥

'ఓకారమస్వరోఽకారపరః' (9-7) 'ఘోషవత్పరశ్చ' (9-8) ఇత్యోత్వమ్, 'అథస్వరపరో యకారమ్' (9-10) ఇతి యత్వంచేత్యుభే రేఫవిరుద్ధే, తదపవాదత్వేన 'హ్వారభార్' (8-8) ఇత్యాదినా రేఫాదేశవి ధానాత్। తథా 'కఖపకారపరష్షమ్' (8-23) ఇత్యాదినా విహితఉపచా రో రేఫవిరుద్ధః, 'నాధ్వరంవిశ్వత' (8-32) ఇత్యస్త్యం పరుః పునశ్శబ్ద యో రేఫిణోస్తన్నిషేధాత్। తస్మాద్యస్మిన్నహగపదే రేఫవిరుద్ధ మోకారాదిసిద్ధకార్యం సమామ్నాయతే, తదనుస్వారి। తతోఽన్యత్తు రేఫీతి వివేకస్సుకరఇతి భావో భగవతస్సూత్రకారస్య। తతశ్చ 'నైన

మగహో అశ్నోత్యన్నితో. న'। 'ఇన్ద్రాయాగ్ంహోముచే'। 'అగ్ంహ ఇన్ద్రమేవ' 'అగ్ంహస్పత్యాయత్వా' ఇత్యాద్యాహః పదమనుస్వారీతి సిద్ధమ్। తతో నాతిప్రసఙ్గః। అవగ్రహ ఇత్యస్యానుక్తౌ పూర్వస్యాగ్ంశు పదస్య పఠిష్యమాణస్య అగ్ంశౌ పదస్య చ అపశబ్దఉపబన్ధస్సిద్ధో భవతీతి విజ్ఞాయతే। తథాచ 'ఉపాగ్ంశు యజతి' ఇత్యాదావేవానుస్వారస్స్యాత్, 'తేనాగ్ంశుమత్' 'ఉపాగ్ంశుపాత్రే' ఇత్యాదౌ నస్యాత్। అవగ్రహ గ్రహణే తు సతి నెదీయసోఽగ్ంశౌ పదస్య తథాత్వాసమ్భవాత్తతః పూర్వస్యోపాగ్ంశుగ్రహణస్య విశేషణం తద్భవతీతి ఇష్టసిద్ధిః ॥౨౮॥

జ్యో. భా:—అగ్ంహః ఇత్యాదిషు ఆదిరనుస్వారాగమో భవతి। యథా—'పరిద్వేషసో అగ్ంహః'। 'అగ్ంహోముచం వృషభమ్'। సూత్రే సంహితాయామిత్యస్యామ్నానాత్ 'ఆహర్దేవానామ్' ఇత్యాదౌ నస్యాదయం విధిః। కిన్తు యస్మిన్ విసర్జనీయో రేఫో నాపద్యతే తస్యైవోపాదానం। 'అగ్ంహోశ్చిద్యా'। 'అగ్ంహోముగ్భ్యమ్'। నన్వయం పైక (చక్రి) జన్దః. రేఫమప్రాప్తస్యాయం విధిః। విహితానుస్వారస్యైవ రేఫనిషేధతే (గ ఇ) తి। నైషదోషః। సిద్ధస్యైవానుస్వారస్య బోధనం నతు విధిరితి। 'ఋతపాశ్చాత్యగ్ంహః'। అతిః కిమ్? 'షడహో భవన్తి'। 'తేనోముఞ్చతమగ్ంహసః'। 'అగ్ంహసావా ఏషగృహీతః'। అగ్ంహేత్యేతావతాసిద్ధేః సతః సకల పదపాఠః। 'సరసమహః సన్తాయ'। ఇత్యాదినిషేధార్థః। 'పరిపశ్యామోఽగ్ంశమ్'। 'షడ్భిరగ్ంశుభిః పవియః'। 'త్వాయాగ్ంశభువాసోమమ్'। భువేతి కిం? అగ్ంశేత్యేతావతా గ్రహణే తథావిధపదసద్భావాత్ 'అగ్ంశమ్' ఇత్యత్ర నస్యాత్। 'తేనాగ్ంశుమత్'। 'నాన్తరాది' (౧-౫౩) ఇతివచనాత్ 'అనగ్ంశు కుర్వన్తః' ఇత్యప్యుదాహరణమ్। 'వృష్ణో హ్యేతావగ్ంశూ'। 'ప్రాణావా అగ్ంశవః'। 'అగ్ంశురగ్ంశుస్తే'। 'యమాదిత్యా అగ్ంశుమ్'। 'అగ్ంశూనపగృహ్ణాతి'। 'అగ్ంశునాతే అగ్ంశుః'। 'యోవా అగ్ంశోరాయతనమ్'। 'అగ్ంశాయస్వాహా గాయ'। 'ఉపాగ్ంశుసవనో యను ప గ్ంశు సవనమ్'। 'తముపాగ్ంశౌ సమస్థాపయన్'। అగ్ంశ్విత్యేతావతిగృహీతే ఇతరేషామపరిగ్రహః స్యాత్ తథావిధ పద సద్భావాత్। అథోఽయం గృహ్యతే పదమేకదేశశ్చ కిగ్ంశిలసత్ తథాసతి పదైకదేశేషు 'పశుం పశుపతే తేఅద్య' ఇత్యాదిషు ప్రాప్నుయాత్ అనుస్వారాగమః।

తచ్చానిష్టమ్। ఆదిరితి కిమ్? సర్వేషు స్థానేషు మాభూదితి। యథా— ‘అగ్ంహసః’ ఇత్యాది ॥౨౮॥

సూత్రం:-ఉదాత్తో౽గసే౽గసాయా౽గసాభ్యామగసావితి॥౨౯॥

వై:—ఇతిశబ్దః పదగ్రహణాభివ్యక్త్యర్థః। ఇతరథా కార్యభాజ్ఞి మిత్తరూపయోః పదైకదేశయోర్గ్రహణానీతి విజ్ఞాయేరన్। తదయమర్థః- అగసె ఇత్యాదిషు పదేషు ఊష్మపరో వర్ణ ఉదాత్తః పరమనుస్వారముపగచ్ఛతి। అగసె— ‘దక్షిణాగసె’। అగసాయ— ‘అగసాయ స్వాహా’। అగసాభ్యామ్— ‘అశ్వినావగసాభ్యామ్’। అగసౌ— ‘అగసావేవ ప్రతిదధాతి’। ఉదాత్త ఇతి కిమ్? ‘అసావాదిత్యః’। పదగ్రహణాత్ ‘జీవసె,’ ‘అపెశసె’ ఇత్యాదౌ న భవతి ॥౨౯॥

త్రిభా:—అవిగ్రహః ఆదిరిత్యర్థః। యదిపదాదిరుదాత్తః స్యాత్ తర్హి అగ్ంసె, అగ్ంసాయ, అగ్ంసౌ. ఇత్యేతేషు స్యాదనుస్వారాగమః। ఇతి శబ్దః స్వరూపవాచీ। యథా— ‘దక్షిణాగ్ంస అపదధాతి’। ‘శిత్యాగ్ంసాయ స్వాహా’। ‘అగ్ంసాభ్యాం స్వాహా’। ‘ఉత్తరాగ్ంసావేవ ప్రతిదధాతి’। ఆదిరుదాత్త ఇతి కిమ్? ‘అసావబ్రవీచ్చిత్రవిహితా’ ॥౨౯॥

సూత్రం:—నాసావా నాసావా ॥౩౦॥

వై:—ఆజ్ పరే౽సావపదె ఊష్మపరోవర్ణ ఉదాత్తః పరమనుస్వారం నోపగచ్ఛతి। యథా— ‘బ్రూయాదసావేహీతి’ ॥౩౦॥

ఇత్యాచార్య గార్గ్యగోపాలమిశ్ర విరచితె వైదికాభరణాఖ్య ప్రాతి
శాఖ్యవ్యాఖ్యానె షోడశో౽ధ్యాయః॥

త్రిభా:—ఆద్యుదాత్తె సత్యప్యసావేత్యస్మిన్ గ్రహణె నఖలు స్యాదనుస్వారాగమః। ‘బ్రూయాదసావేహీత్యేవమ్’ ॥౩౦॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నె ప్రాతిశాఖ్య వివరణె షోడశో౽ధ్యాయః॥

అథ సప్తదశోఽధ్యాయః

తదేవం పదవర్ణానాం ప్రాయశో నిర్ణయః కృతః।
తదుచ్చారణకల్పోఽతఊర్ధ్వం ప్రావర్ణ్యతే బుధైః ॥౧॥

సూత్రం :— తీవ్రతరమానునాసిక్య మనుస్వారోత్తమేష్వితి శైత్యాయనః ॥౧॥

వై :— అస్మిన్నధ్యాయే ప్రయత్నో నిరూప్యతే। అనుస్వారే ఙ ఞ ణ న మేషు చ యదాఽనునాసిక్యమస్తి- తత్తీవ్రతరం ప్రయోక్తవ్యమితి శైత్యాయనో మునిర్మన్యతే। అతోఽన్యస్య యదానునాసిక్యం తత్తు సమం ప్రయోక్తవ్యమ్ ; విశేషానుపదేశాత్। అనుస్వారే యథా- 'సత్రీగరేకాదశాన్'। 'యత్తన్న విస్రగసయేత్'। ఉత్తమేషు ఖల్వపి- 'పరాజావర్తతే'। 'నమోరాజ్ఞే నమో వరుణాయ'। అనుస్వారోత్తమేష్వితి కిమ్ ? 'సుశ్లోకారమ్'। నేదం సూత్రమిష్టమ్ ॥౧॥

త్రిభా :— అనుస్వారశ్చ ఉత్తమశ్చ అనుస్వారోత్తమాః తేషు తీవ్రతరం భవతి ఆనునాసిక్యం ఇతి శైత్యాయనో నామ మునిః మన్యతే। తీవ్రాదధికం తీవ్రతరం। అనునాసికానాం భావః ఆనునాసిక్యమ్। 'నాసికా వివరణా దానునాసిక్యమ్' (౨-౫౨) ఇత్యస్య విధేః ప్రయత్నదార్ఢ్య ముపదిశ్యతే। యథా— 'అగ్నిరప్సుషదః'। 'యం కామం కామయతే'। 'ఇచ్ఛతే పరివిచ్ఛతేస్తాయూనామ్'। 'మణినారూపాణీన్ద్రేణ'; 'ఏతేష్వితి కిమ్ ? 'రుక్మముపదధాతి'। 'తిగ్మమాయుధమ్'। 'సుశ్లోకారమ్ సుమఙ్గలారమ్' ॥౧॥

సూత్రం :— సమగ సర్వత్రేతి కౌహలీపుత్రః ॥౨॥

వై :— సర్వేష్వనునాసికేషు వర్ణేష్వానునాసిక్యం సమం మధ్యమప్రయత్నేన ప్రయోక్తవ్యమితి కౌహలీపుత్రో మన్యతే। యథా— 'సుశ్లోకారం'। 'రుక్మముపదధాతి'। 'తిగ్మమాయుధమ్'। 'సత్రీగరేకా

దశాఽఽఇహ'। 'అగ్ంశురగ్ంశుస్తే'। 'యః పరాజ్యోప్యాజ్'। 'నమో రాజ్ఞే నమః'। 'తం య ఏవం విద్వాన్యజతే'। 'సఏవాస్మా ఇమాంల్లోకాన్'। 'తంల్లోకం పృణయోప్యైత్'। నేదం సూత్రమిష్టమ్ ॥౨॥

త్రిభా:—సర్వత్ర ఆనునాసిక్య వర్ణేషు తీవ్రతరత్వం సమమితి కౌహలీపుత్రో మన్యతే। యథా— 'సంరరాణః'। 'సంయత్తాః'। 'నృజ్ఞగ్ని'। 'అపహతాంఽర్హో ఇత్యాహ' ఇత్యాది ॥౨॥

సూత్రం:—అనుస్వారేఽణ్వితి భారద్వాజః ॥౩॥

వై:—అనుస్వారే యదానునాసిక్యం తదణుప్రయత్నేన ప్రయోక్తవ్యమితి భారద్వాజో మన్యతే। అన్యేషు వర్ణేషు మధ్యమప్రయత్నేన। ఉక్తాన్యుదాహరణాని ॥౩॥

త్రిభా:—'అణు' సూక్ష్మతమం ఆనునాసిక్యం 'అనుస్వారే' స్యాదితి 'భారద్వాజః' మన్యతే। యథా- 'తనువా జయత్వగ్ంసత్వా'। అనుస్వారాదన్యత్ర శైత్యాయనవిధిః అత్రమేషు తీవ్రతరత్వం యమాదిషు తీవ్రమాత్రమితి ॥౩॥

సూత్రం:—నకారస్య రేఫోష్మయకారభావాల్లుప్తే చ మలోపాచ్చోత్తరముత్తరం తీవ్రతరమితి స్థవిరః కౌణ్డిన్యః ॥౪॥

వై:—నకారస్య రేఫభావాదూష్మభావాద్యకారభావాద్యలోపే మలోపే చేతి పఞ్చవిషయేషు పూర్వస్వరస్య యదానునాసిక్యం పరమతత్వేనోక్తం, తత్ర పూర్వాత్పూర్వాదుత్తరోత్తరం తీవ్రతరం శీఘ్రతరమితి స్థవిరః కౌణ్డిన్యో మన్యతే। అతోఽన్యత్ర సమమ్। 'యోవా వనస్పతీగరను' ఇతి రేఫభావాత్పూర్వస్య తీవ్రప్రయత్నః। 'విశ్వాగశ్చ దేవాన్' 'ఋతూగస్తన్వతే' ఇత్యూష్మభావాత్పూర్వస్య తీవ్రతరః। 'అగ్నే మహాగఅసీత్యాహ' ఇతి యకారభావాత్పూర్వస్య మధ్యమః। 'అగ్నే మహాగఅసి' ఇత్యాదౌ యలోపాత్పూర్వస్య తీవ్రః। 'ప్రత్యుష్టగ

రత్నః' ఇత్యత్ర మలోపాత్పూర్వస్య తీవ్రతర ఇతి। నేదం సూత్రద్వయమిష్టమ్ ॥౪॥

త్రిభా:—'నకారస్య' 'రేఫోష్మయకార భావాత్ చకారాకృష్టయకార' 'లుప్తే' సతి 'మలోపాచ్చ' 'ఉత్తరముత్తరం' ఆనునాసిక్యం ఆనుపూర్వ్యేణ తీవ్రతరం స్యాదితి 'స్థవిరః కౌణ్డిన్యః' మన్యతే। యథా— 'స్త్రీరేకాదశాన్' ఇత్యత్ర ఆనునాసిక్యం సంయోగ మాత్రమ్। 'శుక్లాగ్‍ంశ్చ కృష్ణాగ్‍ంశ్చ' ఇత్యత్రతు సంశ్లిష్టం। 'మహాగ్‍ం ఇన్ద్రః' ఇత్యత్ర తీవ్రతరం। 'సగ్‍ంశితం' ఇత్యత్ర తీవ్రతమం ఇత్యానుపూర్వ్యేణ విజ్ఞేయమ్। అన్యత్ర శైత్యాయనవిధిః ॥౪॥

సూత్రం:—వ్యఞ్జనకాలశ్చ స్వరస్యాత్యాధిక్యః ॥౫॥

వై:—అత్ర ఆనునాసిక్యవిషయె తద్వతస్స్వరస్య వ్యఞ్జనకాలాధిక్యం చ భవతి, అర్ధమాత్రాధిక్యమితి యావత్। యథా—'పునఃకృత్వాగస్త్వా పితరం' ఇతి హ్రస్వోఽర్ధ్యర్ధమాత్రః। 'మహాగఇన్ద్రో యః' ఇతి దీర్ఘః అర్ధతృతీయమాత్రః। 'సుశ్లోకాంఽ' ఇతి ప్లుతోఽర్ధచతుర్థమాత్రః। యత్ర స్వరస్యానునాసిక్యమిష్టం తత్రేదమిష్టమ్। అన్యత్ర నేష్టమ్ ॥౫॥

త్రిభా:—చకారః స్థవిర కౌణ్డిన్యమన్వాదిశతి। అత్ర అనుస్వార విధానె సానునాసికస్వరస్య 'వ్యఞ్జనకాలః' హ్రస్వార్ధకాలః 'అధికః' స్యాదితి స్థవిరః కౌణ్డిన్యో మన్యతె। యథా— 'యుఞ్జాథాగ్‍ం రాసభంయుజమ్' ఇత్యాది। అత్రేతి స్వరస్యేతి కిమ్ ? సాద్రిషూత్తమేషు ఉత్తమలభావ ఏతదధిక కాలవిధానం మాభూదితి ॥౫॥

సూత్రం:—స్వారవిక్రమయోర్పృథక్ప్రయత్నతరః ప్రశ్లిష్టసాదేః ॥౬॥

వై:—స్వారః స్వరితః, విక్రమోనామ అనుదాత్తవిశేషః ఏకోనవింశాధ్యాయె వక్ష్యతె। తయోర్పృథక్ప్రయత్నతరః ప్రయోగ ఇతి ప్రశ్లిష్టసాదేర్మతమ్। స్వారః- 'న దివ్యగ్నిశ్చేతవ్యః ఇతి'। 'తెఽబ్రువన్న్'। 'స్వూర్గ్ణాతా'। 'ప్రఉగం'। విక్రమః- 'కిన్త్విత ఉచ్ఛ్రయతీతి'। 'యోనిశ్శ

క్యం యచ్ఛిక్యాత్'। స్వరితేనైతదిష్టమ్। కిన్తు స్వారాధ్యాయే వక్ష్యమాణ ఏవ విక్రమే త్వేతదిష్టమేవ, తార్యార్థత్వాద్విక్రమసంజ్ఞాయాః ‖౬‖

త్రిభా:—స్వార విక్రమే చ ప్రయోగః పౌష్కరసాదేః మతే దృఢప్రయత్నతరః' భవతి। 'స్వారః' స్వరిత ఇత్యర్థః। 'విక్రమో' నామ అనుదాత్తవిశేషః। యథా— 'యోఽస్యస్వాగ్నిః'। 'ఆస్యేహావిః ప్రియం'। స్వారవిక్రమయోరితి కిమ్? 'గాం వాం తౌ తత్'। దృఢః ప్రయత్నో యస్యాసౌ దృఢప్రయత్నః। 'అతిశయేన దృఢప్రయత్నః 'దృఢప్రయత్నతరః' ‖౬‖

సూత్రం:—ప్రయత్నవిశేషాత్సర్వవర్ణానామితి శైత్యాయనః ‖౭‖

వై:—విశేషోఽతిశయః। ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ। ప్రయత్నాతిశయమాశ్రిత్య సర్వవర్ణానాం ప్రయోగః కార్య ఇతి శైత్యాయనో మునిర్మన్యతే। ఆనునాసిక్యే తు పూర్వోక్తైవ క్లృప్తిః। 'ఇషే త్వోర్జే త్వా'। నేదం సూత్రమిష్టమ్ ‖౭‖

త్రిభా:—'సర్వవర్ణానాం' ప్రయోగస్స్వోచిత ప్రయత్న విశేషాత్ దృఢప్రయత్నతరో భవతీతి 'శైత్యాయనః' మన్యతే। యథా— 'ఇషే త్వా' ఇత్యాది। నైతాని సప్త సూత్రాణీష్టాని ‖౭‖

శిక్షోక్తం స్వమతమాహ—

సూత్రం—నాతివ్యక్తం న చావ్యక్తమేవం వర్ణానుదీరయేత్। పయః పూర్ణమివామత్రం హరన్ ధీరో యథామతి॥ ఇత్యాత్రేయ ఆత్రేయః ‖౮‖

వై:—యథా క్షీరస్య పూర్ణభాజనం వహన్ పురుషో ధీరస్సమాహితమనాః సన్ నాతిశీఘ్రం గచ్ఛతి నచాతిమన్దమ్, ఏవం వేదస్య ప్రయోక్తా పురుషః ప్రయత్నాతిశయేన వర్ణాన్నాతివ్యక్తముచ్చారయేత్, నచ ప్రయత్నాపచయేనావ్యక్తమ్, కిన్తు మధ్యమేన ప్రయత్నే

న ప్రయుఞ్జీత। ఏవమవ్యక్త్యతివ్యక్తీ నభవతః, నను కస్యచిత్ తీవ్రః ప్రయత్నః, అన్యస్య మధ్యమో భవతి, కస్యచిన్మన్దః ప్రయత్నః, అన్యస్యమధ్యమ ఇత్యేవమాపేక్షికత్వాత్కథం సామ్ప్రతికావధారణమితి ? అత్రోచ్యతే- యథామతీతి, యథా ప్రయోక్తుర్మతిర్భవతి అయమేవ పతః సామ్ప్రతికః ప్రయత్న ఇతి తథా స్వప్రయత్నోక్త్యా స్వశక్త్యనురూపం ప్రయుఞ్జీత। నతు పరశక్త్యపేక్షయా సామ్ప్రతికావధారణం సమ్భవతీతి। ఆత్రేయగ్రహణం పూజార్థమ్ ।౮॥

ఇత్యాచార్యగార్గ్యగోపాలమిశ్రవిరచితే వైదికాభరణాఖ్యే ప్రాతిశాఖ్య వ్యాఖ్యానే సప్తదశోఽధ్యాయః॥

త్రిభా:—'అతివ్యక్తం' అతిస్పష్టం, 'అవ్యక్తం' అస్పష్టంచ యథా నభవతి 'ఏవం వర్ణాన్ ఉదీరయేత్' ఉచ్చారయేత్ ఇత్యర్థః। 'పయః పూర్ణమివామత్రం' క్షీరపరిపూరితం భాజనం 'హరన్నివ' 'యథామతి' మతిమనతిక్రమ్య వర్తమానః ధీరః అత్వరితో భవేత్ 'ఇత్యాత్రేయః' మన్యతే॥౮॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నే ప్రాతిశాఖ్య వివరణే సప్తదశోఽధ్యాయః

అథాష్టాదశోఽధ్యాయః

ఇదానీమధ్యయనారమ్భార్థస్య ఓంకారస్య ప్రయోగో వక్ష్యతే—

సూత్రం :—ఓకారస్తు ప్రణవ ఏకేఽర్ధతృతీయమాత్రం బ్రువతే ॥౧॥

వై:—ప్రణూయతే ప్రస్తూయతే ప్రారభ్యతేఽనేన వేద ఇతి ప్రణవః ఓఙ్కారః। తస్మిన్ య ఓకారః తమేకే ఆచార్యా అర్ధతృతీ

యమాత్రం భణన్తి। అర్ధం తృతీయం యాసాం మాత్రాణాం తా అర్ధతృతీయాః। తావత్యో మాత్రా యస్య స తథోక్తః। తదేతచ్ఛిక్షాకారోక్తం పరమతత్వేనోపన్యస్తమ్। కుతః? బ్రువత ఇత్యాత్మనేపదనిర్దేశాత్। కర్త్రభిప్రాయేహి క్రియాఫలే ఆత్మనేపదాదేశస్స్మర్యతే। అతో న తత్పరేషాముపకరోతి। స్వమతే తు త్రిమాత్రః। తదుక్తంమూలశాస్త్రే-'ఓమభ్యాదానే' (౮-౨-౮౭) అచః ప్లుతఉదాత్త ఇతి। తుశబ్దో యథాప్రాప్తంకృత్స్నస్యోకారస్యత్రిమాత్రత్వంనివర్తయతి। తథా చార్ధతృతీయమాత్రస్వరత్వం వికత్థా నిమిత్తస్య సమాప్తినిమిత్తస్య చాభిమతమితిధ్వన్యతే ॥౧॥

త్రిభా:—'ప్రణవే' 'ఓకారమ్' అర్ధతృతీయమాత్రం ఏకే బ్రువతే, ఏకే ఆచార్యాః అర్ధతృతీయ మాత్రమాహుః ఇత్యర్థః। అర్ధం తృతీయం యయోస్తే అర్ధతృతీయే। అర్ధతృతీయే మాత్రే యస్యాసౌ అర్ధతృతీయమాత్రః। యథా- 'సముద్రో బధ్నః ఓమ్'। 'యే స్వశ్చైనత్ప్రాహుః ఓమ్'। 'ఓమ్ ఇతీత్వా'। 'ఓమ్ బ్రహ్మసనద్ధమ్'। కాలనిర్ణయేప్యేవం గణితమ్—

స్వాధ్యాయారమ్భశేషస్య ప్రణవస్య స్వరస్య చ।
అధ్యాయస్యానువాకస్యాన్తే స్యాదర్ధ తృతీయతా॥

తుశబ్దస్యప్రయోజన ముచ్యతే—

సర్వాక్షరాణాం వేదం చ ప్రణవం చాన్తరా తథా।

ఇతి కాలనిర్ణయే, 'సర్వాక్షరాణాం హ్రస్వా భవన్తి,' ఇతి పాణినీయేఽపి, ఓకారమాత్రస్య దీర్ఘకాలో నిరూపితః। ఇహ తు ప్రణవస్థస్య విశేషణాదసౌ కాలో నిషిధ్యతే।

వేదస్యప్రణవే తుస్యాత్ సమకాల ద్విమాత్రతా।
ఇతి ప్రణవ విశేషి కాలవిశేషః ప్రత్యేతవ్యః ॥౧॥

సూత్రం:—ఉదాత్తానుదాత్త స్వరితానాం కస్మింశ్చిదితి శైత్యాయనః ॥౨॥

వై:—వేదారమ్భార్థే ఓఙ్కారే య ఓకారః స ఖలు ఉదా

త్తానుదాత్తస్వరితానామన్యతమస్మిన్ స్వరే ప్రయోక్తవ్య ఇతి స్వరవికల్పం శైత్యాయనో మన్యతే ॥౨॥

త్రిభా :—ఉదాత్తానుదాత్తస్వరితానాం మధ్యే 'కస్మింశ్చిత్' స్వరే ప్రణవః ప్రయోక్తవ్య ఇతి 'శైత్యాయనః' మన్యతే। యథా— 'ఓమ్' ॥౨॥

సూత్రం :—ధృతః ప్రచయః కౌణ్డిన్యస్య ॥3॥

వై :—కౌణ్డిన్యస్యమతే ఓకారస్యధృతాపరపర్యాయః ప్రచయో నామస్వరో భవతి। ప్రచయలక్షణంవదతి. 'ఉదాత్తశ్రుతిః' (21-10) ఇతి। తస్యోదాత్తవచ్ఛ్రూయమాణస్యసూక్ష్మః కశ్చిద్విశేషోధృతసంజ్ఞాభిధానముఖేన ప్రకాశ్యతే। క్రుష్టాదీనాం సప్తానాం స్వరాణాం మధ్యే తృతీయాఖ్యో యో మధ్యమస్స్వరస్తస్య ధృతఇత్యన్వర్థసంజ్ఞా। క్రుష్టప్రథమద్వితీయా ఉత్క్షేపిణః। చతుర్థమన్ద్రాతిస్వార్యా అపక్షేపిణః। తృతీయస్తు-ఉభయరహితో మధ్యేలీయమానత్వాద్ధృతసంజ్ఞః। ఉదాత్తస్తు కిఞ్చిదుత్క్షిప్యతఇతి ధృతోదాత్తయోరీషద్విశేషః। అతఏవ 'ఉదాత్తశ్రుతిః' (21-10) ఇతి ఉదాత్తస్యేవ శ్రుతిః ప్రచయస్యేతి ఇవార్థ ఉపపద్యతే। వక్ష్యతి చ- 'మన్ద్రాదయో ద్వితీయాన్తాశ్చత్వారస్తైత్తిరీయకాః' (23-15) ఇతి। ఉదాత్తఇతి చాన్వర్థసంజ్ఞా-ఉత్క్షేపణనిమిత్తత్వాత్। తస్మాదేతావానుదాత్తప్రచయయోర్భేద ఇతి ప్రకటనార్థం ధృత ఇతి విశేషణమ్। ప్రణవే తు కౌణ్డిన్యశైత్యాయనయోర్మతేఽనిష్టే ॥3॥

త్రిభా :—కౌణ్డిన్యస్యమతే ప్రణవో 'ధృతప్రచయో' భవతి। చతుర్థస్స్వరః 'ధృతప్రచయః' ఇతి కథ్యతే। నను 'ప్రచయపూర్వశ్చ కౌణ్డిన్యస్య (౧౮—౨) ఇతివత్ ప్రచయ ఇత్యేతావతైవాలమ్, కిం ధృతశబ్దేన ? మైవమ్। పదద్వయేనాప్యనేన నామధేయమేవాభిధీయతే। తథాహి- అర్థభేదాభావేఽపి ప్రయోగభేదోఽస్తీతి 'ప్రయోగచాతుర్యమాచార్యః ప్రకటయతి। యథా— 'భీమసేనో భీమః, సత్యభామా సత్యా, పిధానమపిధానమ్, దీపః ప్రదీపః,' ఇత్యాది॥3॥

సూత్రం :—మధ్యమేన స వాక్ప్రయోగః ॥౪॥

వై :—వాచాం ప్రయోగో వాక్ప్రయోగః। స ఖలు ప్రణవాత్మకో వాక్ప్రయోగో మధ్యమేన స్వరేణ కర్తవ్యో నక్రుష్టేన నాపి మన్ద్రాదిభిః ॥౪॥

త్రిభా :—ప్రయుజ్యత ఇతి ‘ప్రయోగః’। మధ్యమేన ఉచ్చనీచ సమాహార విలక్షణేన ప్రయత్నేన ప్రణవః ప్రయోక్తవ్యః। యత్రక్వచన వాచస్స్థానే ‘ప్రయోగః’ భవతి। ‘సః’ ఇతి కౌణ్డిన్యాభిమతః పూర్వోక్తో గృహ్యతే। వాచి ప్రయోగః ‘వాక్ప్రయోగః’ ॥౪॥

సూత్రం :—స్వరితః ప్లాక్షిప్లాక్షాయణయోః ॥౫॥

వై :—ప్లాక్షిప్లాక్షాయణయోర్మతే ప్రణవః స్వరితః ప్రయోక్తవ్యః। నేదం సూత్రమిష్టమ్ ॥౫॥

ఇదం వచనం ఆరణ్యకే కాణ్డప్రశ్నే ‘ఓం తద్బ్రహ్మ’ ఇత్యనువాకే తదాదిషు పరత ఏవ ప్రణవస్స్వర్యతే। తత్త్రివేష్టం వాన్యత్ర। తదుక్తం వ్యాస శిక్షాయాం— ‘యజుః ప్రణవ ఉచ్చస్స్యాత్ స్వారస్స్యాత్స్వం తదాదిషు’, ఇతి। ఇత్యధికః పాఠః.

త్రిభా :—‘ప్లాక్షి ప్లాక్షాయణయోః’ పక్షే ప్రణవః ‘స్వరితః’ భవతి। నైతత్సూత్ర చతుష్టయమిష్టం ॥౫॥

సూత్రం :—ఉదాత్తో వాల్మీకేః ॥౬॥

వై :—వాల్మీకేర్మతే ప్రణవ ఉదాత్తః ప్రయోక్తవ్య ఇతి ॥౬॥

త్రిభా :—వాల్మీకేః మతే ప్రణవః ‘ఉదాత్తః’ భవతి ॥౬॥

సూత్రం :—యథాప్రయోగం వా సర్వేషాం యథాప్రయోగం వా సర్వేషామ్ ॥౭॥

వై :—తత్తచ్ఛాఖాధ్యాయినః పూర్వే శిష్టతమాః యేనయేన స్వరేణ ఆరమ్భార్థమోఙ్కారం ప్రయుఞ్జతే, తేన తేనైవాధ్యాపిత వ్యవస్థయా ప్రయోక్తవ్య ఇతి సర్వేషామాచార్యాణాం మతమ్ ॥౭॥

ఇత్యాచార్యగార్గ్యగోపాల మిశ్రవిరచితే వైదికాభరణే ప్రాతిశాఖ్య వ్యాఖ్యానే అష్టాదశోఽధ్యాయః॥

త్రిభా:—యథాప్రయోగ శబ్దేన ఉదాత్తోఽభిధీయత ఇతి మాహిషేయపక్షః। ప్రణవం యథాప్రయోగం 'వా' కుర్యాదితి 'సర్వేషాం' ఋషీణాంమతం। వరరుచి పక్షస్తు ఉచ్యతే- అధ్యేష్యమాణం 'యథాప్రయోగం' యథావిధస్వరం తథావిధేన వా స్వరేణ ప్రణవః ప్రయోక్తవ్య ఇతి 'సర్వేషాం' మతమితి। యథా- 'ఇషే త్వా' ఇత్యనేనాధ్యేష్యమాణేనానుదాత్తేన ప్రణవోఽప్యనుదాత్తః। 'అప ఉదన్తు' ఇత్యుదాత్తేనోదాత్తః। 'స్వృద్ధమ్' ఇతి స్వరితేన స్వరితః। నేదంసూత్రమిష్టమ్ ॥౭॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నే ప్రాతిశాఖ్య వివరణే అష్టాదశోఽధ్యాయః॥

అథ ఏకోనవింశోఽధ్యాయః

ఇదానీం విక్రమాఖ్యోఽనుదాత్తవిశేషో లక్ష్యతే—

సూత్రం:—స్వరితయోర్మధ్యే యత్ర నీచం స్యాదుదాత్తయోర్వాఽన్యతరతో వోదాత్తస్వరితయోః స విక్రమః ॥౧॥

వై:—యత్ర స్వరితయోరక్షరయోర్మధ్యే నీచమనుదాత్త మక్షరం స్యాత్, ఉదాత్తయోః మధ్యే వా నీచం స్యాత్, అన్యతరతః ఏకతరస్మిన్ వా సమీపే ఉదాత్తస్వరితయోఃసతోర్మధ్యే నీచంస్యాత్స నీచస్వరో విక్రమసంజ్ఞో భవతి। స్వరితయోః— 'తావానుక్థ్యః'। ఉదాత్తయోః— 'ఇషే త్వోర్జే త్వా'। అన్యతరతో వేత్యత్ర ద్విధాన్వయః స్వరితపూర్వకతయా ఉదాత్తపూర్వకతయా వా ఇతి। 'నాస్యద్రియం వీర్యం వృక్తే'। ఏవమితి కిమ్? 'వరిమా చ మే ప్రథిమా చ మే'। సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనమ్ 'స్వారవిక్రమయోః దృఢప్రయత్నతరః' (17-6) ఇత్యుక్తమ్ (ఇత్యుదాత్తస్సవిక్రమ ఇతి) ॥౧॥

త్రిభా:—'యత్ర' స్థలే 'స్వరితయోర్మధ్యే' 'ఉదాత్తయోర్వాఽన్యతరతో వా' ఇతి స్వరితోదాత్తయోర్వేత్యర్థః, 'ఉదాత్తస్వరితయోః' వా మధ్యే 'నీచం' యదక్షరం 'స విక్రమ సంజ్ఞః' భవతి। స్వరితయోర్మధ్యే యథా— 'యోఽస్య స్వోఽగ్ని స్తమపి'। ఉదాత్తయోర్యథా- 'వోఢవే'। స్వరితోదాత్తయోర్యథా- 'ధన్వనాగాః'। ఉదాత్త స్వరితయోర్యథా- 'తస్యక్వ సువర్గో లోకః'। విక్రమ సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనం- 'స్వార విక్రమయోర్దృఢ ప్రయత్నతరః' (౧౭-౬) ఇతి ॥౧॥

సూత్రం:—ప్రచయపూర్వశ్చ కౌణ్డిన్యస్య ॥౨॥

వై:—పూర్వోక్తవిధయా (పూర్వోక్తవిషయే) ఉదాత్తస్వరితపరః ప్రచయపూర్వకో యోఽనుదాత్తః స చ విక్రమ ఇతి కౌణ్డిన్యస్య మతమ్। 'అవధూతగరక్షః'। 'ఖనితుం పురీష్యమ్'। ఏవమితి కిమ్? 'అపయామగృహీతోఽసి'। నేదం సూత్రమిష్టం ॥౨॥

త్రిభా:—చశబ్దో విక్రమ ఇతి జ్ఞాపయతి। కౌణ్డిన్యస్య మతే ఉదాత్తపరః స్వరితపరో వా 'ప్రచయ పూర్వశ్చ' విక్రమో విజ్ఞేయః। ఉదాత్తపరో యథా- 'పయఃదతాం యా'। స్వరితపరో యథా- 'అపరిష్టాల్లక్ష్మ యాజ్యా'। ప్రచయః పూర్వో యస్మాదసౌ 'ప్రచయ పూర్వః' ॥౨॥

సూత్రం:—ద్వియమ ఏకే ద్వియమపరే తా అణుమాత్రాః ॥3॥

వై:—యమశబ్దస్స్వరవాచీ (స్వరితవాచీ)। ద్వౌ యమౌ సంహృతౌ యస్మిన్స ఖలు స్వరితస్వరో ద్వియమ ఉచ్యతే॥ తస్మిన్ స్వరితపరే ఏకే ఆచార్యాః శిక్షాకారాః నీచమిచ్ఛన్తి। తత్కిం కృత్స్నస్య పూర్వస్వరితస్య నీచత్వమిష్యతే? నేత్యుచ్యతే। తా అణుమాత్రాః, తాశ్చ నీచ ప్రకృతయోఽణుపరిమాణా భవన్తి॥ అణుర్నామ హ్రస్వకాలస్య చతుర్థోఽంశః।'హ్రస్వస్వరూపం విజ్ఞేయం చతుర్భిరణుభిస్తథా'। ఇతి శిక్షాకారవచనాత్। తథాచ స్వరితాత్పూర్వస్య స్వరిత

స్యాన్తే పాదమాత్రం నీచం భవతీతి సిద్ధమ్।

'పదాన్తే చ యథా కమ్పా అన్తతో నిహతాణుకాః' ఇతి। అస్మిన్ విషయే హ్రస్వస్వరితోఽపి ద్విమాత్రో భవతి, 'అదీర్ఘం దీర్ఘవత్కుర్యాద్విస్వరం యది దృశ్యతే' ఇతి శిక్షావచనాత్। స ఖల్వనుదాత్తాంశః కమ్ప ఇత్యుచ్యతే। తస్య యద్యప్యణుమాత్రత్వమిహోచ్యతే, తథాప్యుచ్చారణదార్ఢ్యాత్ తతః పూర్వాంశస్య కాలః కమ్పగ్రాసాదధికకాల ఉచ్చార్యతే। తదుక్తం శిక్షాయామ్—

స్వారాః కమ్పాశ్చ రఙ్గాశ్చ యే యత్కాలాః స్వభావతః।
వర్ధన్తే ప్రోచ్యమానాస్తే క్షిప్రయత్నేఽపి వక్తరి ॥ఇతి॥

తద్యథా— 'పితృదేవత్యాఽ2 హ్యేతత్'। 'దేవా వా ఇన్ద్రియం వీర్యాం2 వ్యభజన్త'। 'తే2 అన్యోన్యముపాధావన్'। 'బహుదేవత్యో3 హ్యేషః'। 'ఉదాత్తాత్పరోఽనుదాత్తః' (14-29) ఇత్యస్య తు స్వరితస్య స్వరితత్వం న భవతి, 'నోదాత్తస్వరితపరః' (14-31) ఇతి నిషేధాత్। అత ఏవోక్తం శిక్షాయామ్—

నిత్యోఽభినిహతశ్చైవ క్షైప్రశ్చ ప్రశ్లిష్ట ఏవ చ।
ఏతే స్వారాః ప్రకమ్పన్తే యత్రోచ్చస్వరితోదయాః ॥౧॥
శేషస్యోదాత్తతా వా స్యాత్స్వరతా వా వ్యవస్థయా ॥౨॥ఇతి॥

త్రిభా:—యమశబ్దః స్వరితపర్యాయః। ద్వౌ యమౌ యత్ర దేశే స్వైరన్తర్యేణ వర్తేతే స ద్వియమః తస్మిన్, ద్వియమః పరో యస్మాదసౌ 'ద్వియమపరః' తస్మింశ్చ త్రియమే సతి యాః స్వరితప్రకృతయః 'తాః' సర్వాః అన్తతః 'అణుమాత్రాః' అభినిహతాః భవన్తీతి ఏకే మన్యన్తే। ద్వియమే యథా— 'తేఽన్యోన్యమ్'। ద్వియమపరే యథా— 'సోఽపోఽభ్యమ్రియత'। అన్తత ఇతి కథం ప్రతీయతే 'పదాన్తే చ తథా కమ్పా అన్తతో నిహతాణుకాః' ఇతి వచనాదితి బ్రూమః। నిహతం తు 'స్వరితయోర్మధ్యే యత్ర నీచం' (౧౯-౧) ఇత్యేతత్సాన్నిధ్యాత్ లభ్యతే। శిక్షా చైవం వక్ష్యతి:—

నిత్యోఽభినిహతశ్చైవ క్షైప్రః ప్రశ్లిష్ట ఏవ చ।
ఏతే స్వారాః ప్రకమ్పన్తే యత్రోచ్చస్వరితోదయాః॥
శేషస్యోదాత్తతా వా స్యాత్ స్వారతా వా వ్యవస్థయా ॥౩౬॥

వ్యవస్థాశబ్దేనానేన ద్వివిధః కమ్పః ఉక్తః। సంహితాయాం స్వరితకమ్పః ఇతర వేదభాగే ఉదాత్తకమ్ప ఇతి యే కమ్పాః ప్రసిద్ధాః తేష్వేతల్లక్షణం నతు కమ్పవిధాయకమ్। అన్యథా 'యోఽపాం పుష్పం' ఇత్యాదౌ కమ్పః ప్రసజ్యేత। నేదం సూత్రమిష్టం ॥౩॥

నన్వత్రోదాత్తపరస్యాపి స్వరితస్య కమ్పస్స్మర్యతే। తతః 'అస్మిల్లోకేఽస్మిన్ గోష్ఠేఽస్మిన్న్' ఇత్యాదావపి కమ్పస్స్యాత్। తథాభూతాత్కమ్ప్యాంశాత్పూర్వస్యాంశస్య కుత్రోదాత్తతా కుత్ర వా స్వరితతేతి చ న జ్ఞాయత ఇత్యత్రాహ—

సూత్రం :—తస్యామేవ ప్రకృతౌ ॥౪॥

వై:—అస్మత్సంహితాయాం తస్యామేవ స్వరితాత్మికాయామేవ ప్రకృతౌ కమ్పో భవతి। తథాభూతాత్కమ్ప్యాంశాత్పూర్వాంశస్తు తస్యామేవ స్వరితప్రకృతౌ అవతిష్ఠతే। యత్తూదాత్తపరస్య స్వరితస్య కమ్పత్వం కమ్ప్యాత్పూర్వాంశస్యోదాత్తత్వఞ్చ శిక్షాయాం స్మర్యతే, తత్ కూశ్మాణ్డాదివిషయం శాఖాన్తరవిషయం చ వేదితవ్యమ్।యథా-'తే3ఽస్మత్యక్ష్మమనాగసః,' 'అహమన్నాదో3ఽహమన్నాదో3ఽహమన్నాదః,' ఇత్యాది తత్రైవ ద్రష్టవ్యమ్। కమ్పస్యాపి విక్రమసంజ్ఞేష్యతే, అస్మిన్నధ్యాయే తదుపదేశాత్ ॥౪॥

నన్వస్మిన్ స్వశాఖోచితకార్యవిధావనుపన్యస్తం పూర్వపరమతే ఏకేగ్రహణం న యుక్తమిత్యత ఆహ—

త్రిభా:—ద్వియమస్థలే పూర్వస్యామేవ 'తస్యాం' స్వరితప్రకృతౌ అణుమాత్రయాపి నిహతత్వం భవతి। ద్వియమపరే తు స్థలే పూర్వయోరేవ ప్రకృత్యోరణుమాత్రయా నిహతత్వం భవతి। నతు తాస్సర్వాః అణుకాలాయనభాజ ఇత్యేవకారో

బోధయతి। ఏవమేవ కౌహలీయ ఆహ- ,ద్వయోః పూర్వో೭ణుమాత్రః త్రిషు పూర్వార్ధో೭ణు మాత్రికోత్తరః ప్రకృత్యేతి' ॥౪॥

సూత్రం :—న పూర్వశాస్త్రే న పూర్వశాస్త్రే ॥౫॥

వై :—అస్య శాస్త్రస్య మూలభూతం వ్యాకరణం పూర్వశాస్త్రమిత్యుచ్యతే। తస్మిన్ కమ్పో న విధీయతే। సా తూచ్ఛిక్షాయాం తు విధీయతే। వ్యాకరణప్రధానం హ్యేతచ్ఛాస్త్రమ్। తస్మాదేవ వైయాకరణేభ్యో೭న్యే శిక్షాకారా ఇహైకఇతి వ్యపదిశ్యన్తే। తథాచాస్మిఞ్ఛాస్త్రే విధీయమానానాం కార్యాణాం విషయేషు వ్యాకరణోక్తకార్యాణాం సఙ్గృహీతత్వాన్న తత్ర వ్యాకరణోక్తో విశేషః పరిగ్రాహ్యః। శిక్షాన్తరస్యతు సర్వస్యాతో೭పరిగృహీతత్వాదిహానుక్తమవిరుద్ధం కార్యంతతః పరిగృహీతవ్యమితి సిద్ధమ్ ॥౫॥

ఇత్యాచార్య గార్గ్యగోపాలమిశ్రవిరచితే వైదికాభరణాఖ్యే ప్రాతిశాఖ్యవ్యాఖ్యానే ఏకోనవింశో೭ధ్యాయః॥

త్రిభా :—పూర్వశాస్త్రం నామ వికృతివిధిః। తస్మిన్నేతదణుకాలత్వం న భవతి ఏవం వా సూత్రార్థః- పూర్వశాస్త్రే అధ్యాయ ప్రథమసూత్రే యా విక్రమ సంజ్ఞా ఉక్తా, సా కమ్పవిధానప్రసక్తౌ న భవతి, వికృమస్య దృఢప్రయత్నత్వాత్, కమ్పస్య తదభావాత్ ఇతి ॥౫॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నే ప్రాతిశాఖ్య వివరణే ఏకోనవింశో೭ధ్యాయః॥

అథ వింశో೭ధ్యాయః

ఇదానీం స్వరిత భేదానాం ప్రయత్నభేద వివక్షయా లక్షణాన్యుచ్యన్తే॥

సూత్రం :—ఇవర్ణోకారయోర్యవకారభావే క్షైప్ర ఉదాత్తయోః ॥౧॥

వై:—ఇవర్ణోకారయోరుదాత్తయోః యవకారభావే యస్స్వరితో విహితః 'ఉదాత్తయోశ్చ పరోఽనుదాత్తస్స్వరితమ్' (10-16) ఇతి సఖలు క్షైప్రసంజ్ఞో భవతి। యథా- 'విశ్వస్మిన్ రాష్ట్రే'। 'యస్త్వేషి యమిత్రే'। 'స్వధ్వర్యః సుసభేయః'। 'దిక్ష్వృధ్నువన్తి'। (ఇవర్ణోకారయోరితి కిమ్? 'త ఏనం సువన్తే'। 'కువిత్సునో గవిష్టయే'। 'తం యునక్తి'। యవకారభావ ఇతి కిమ్? 'విశ్వస్య భువనస్యధర్త్రీ'।) ఇవర్ణోకారయోరితి కిమ్? 'తేఽబ్రువన్న్'। 'సోఽబ్రవీత్'। ఉదాత్తయోరితి కిమ్? 'తాన్యబ్రువన్న్'। 'అన్వహ మాసాః' ॥౧॥

త్రిభా:—ఉదాత్తయోః ఇవర్ణోకారయోః యథోపదేశం యవకారభావే సతి స్వరితో యో విహితః స క్షైప్ర ఇతి సంజ్ఞాయతే। యథా- 'వ్యైవై సేన'। 'కృధీ స్వస్మై'। ఉదాత్తయోరితి కిం? 'వస్వ్యసి'। 'అన్వేనం విప్రాః' ॥౧॥

సూత్రం:—సయకారవకారం త్వక్షరం యత్ర స్వర్యతే స్థితే పదేఽనుదాత్తపూర్వేఽపూర్వే వా నిత్య ఇత్యేవ జానీయాత్ ॥౨॥

వై:—స్థితే తు పృథగవస్థితే యత్ర పదే అనుదాత్తపూర్వే అనుదాత్తాని స్వరితాత్పూర్వాక్షరాణి యస్య తస్మిన్, అపూర్వే వా అవిద్యమానం స్వరితాత్పూర్వమక్షరం యస్యతస్మిన్వా యవకార పూర్వమక్షరం స్వరితం దృశ్యతే, తత్రస్థః స్వరితః (తత్రస్థం స్వరితం) నిత్య ఇత్యేవ జానీయాత్। యథాసఙ్ఖ్యన్త్వనిష్యతే। అనుదాత్తపూర్వే యథా- 'ఉక్థ్యః।' 'మనుష్యః'। 'అపాధాయ్యపూర్వ్యమ్'। 'కుహ్వై'। 'బర్హిర్భిః'। అపూర్వే యథా- 'న్యఙ్ రశ్మిభిః। 'క్వనో దాస్యామ ఇతి'। 'వ్యుప్తకేశాయ'। 'క్వతహిం'। 'యత్ క్వ్రైః'। సయకారవకార మితి నిత్యస్వరూపప్రకటనార్థం విశేషణమ్। తుశబ్దోస్య వర్ణాన్తర పూర్వకత్వసమ్భావనాం నివర్తయతి। అక్షరమితి పూర్వోక్తవిశేష ణస్య విశేష్యనిర్దేశః। స్థితే పదఇతి కిమ్? 'సహోఽగ్నిః' ఇత్యాదా

నిత్యతా మాభూత్। అనుదాత్తపూర్వే కిమ్? ‘పయస్వతీః,’ ‘చక్రీవతీ’ ఇత్యత్ర మాభూత్। నిత్య ఇతి నిర్నిమిత్తత్వ నిబన్ధనా సంజ్ఞా। తదత్ర ‘స్థితే పదే అనుదాత్తపూర్వేఽపూర్వే వా’ (20-2) ఇతి గ్రన్థేన ప్రకటితమ్। తథాహి నతావదయం స్వరితో నానాపదీయనిమిత్తకః, స్థితే పదే దర్శనాత్। నాపి సమానపదస్థ నిమిత్తకః, పూర్వోదాత్తాభావాత్। పూర్వోదాత్తో హి సమానపదే స్వరితస్య నిమిత్తమ్। నతు నిర్వికారత్వ నిబన్ధనేయం సంజ్ఞా, ‘స్వరితశ్చ సర్వత్ర’ (12-11) ఇతి వికారాభ్యుపగమాత్। ఏవకారో ‘న్యజ్’, వ్యృప్తకేశాయ, న్యఞ్చం, కుహ్వా ఇత్యాదౌ క్షైప్రతామవధారయతి। తత్ర హి మూలశాస్త్రోక్తాదవయవ విభాగాత్ క్షైప్రతా సమ్భావ్యతే। అస్మచ్ఛాస్త్రోక్తపదకాలపరికల్పిత విభాగసిద్ధానామేవ పదానాం సన్ధౌ యవకారభావః క్షైప్రలక్షణ మిష్యతే। తస్మాత్ ‘న్యజ్’, న్యఞ్చన్’ ఇత్యాదిస్వరితా అపి నిత్యా ఏవ ॥౨॥

త్రిభా:—సయకారం వా సవకారం వా అక్షరం స్వర ఇత్యర్థః। స్థితే పదే పదకాల ఇత్యర్థః। యత్రస్థలే స్వర్యతే అనుదాత్తపూర్వే అపూర్వే వా పూర్వభావే వా సతి సః నిత్య ఏవేతి సర్వత్ర జానీయాత్। సర్వత్రేతి సంహితాపదజటాస్విత్యర్థః। యథా—‘వాయవ్యం’। ‘కన్యేవ తున్నా’। ‘తతో బిల్వః’। ‘న్యఞ్చంచినుయాత్’। ‘స్వ జగతీచ’। ‘క్వాస్యాస్య క్వ౨ క్వాస్య’ ఇతి జటాయామ్। తుశబ్దో నిత్యాదావుక్తోచ్చదయవిషయే ‘నోదాత్తస్వరితపర’ (౧౪-౩౧) ఇతి నిషేధం నివారయతి। నను—నిత్యః కథమేతన్నిషేధ విషయః ‘ఉదాత్తాత్పరోఽనుదాత్తః’ (౧౪-౨౯) ఇతి లక్షణా సమ్భవాత్। అతోఽభ్యతే— వర్ణవిభాగవేలాయాముదాత్తపూర్వత్వమస్తి ‘సమాహారః స్వరితః’ (౧-౪౧) ఇత్యుచ్చపూర్వత్వాత్ స్వరితస్యేతి నిషేధవిషయత్వమ్। అనుదాత్తశ్చాసౌ పూర్వశ్చ అనుదాత్తపూర్వః తస్మిన్। పూర్వాభావః అపూర్వః తస్మిన్ శూన్య ఇత్యర్థః। స్థితే పదే ఇతి కిం? ‘వ్యైవైనేన’। అనుదాత్తపూర్వ ఇతి కిం? ‘మర్త్యాగం ఆవివేశ’। ‘సవాగ్ అగ్నిన్’। కేచిదేవమాహుః—‘అక్ష్యథ’, ‘యాజ్యైవైనమ్’ ఇత్యాది। ప్రాతిహతం నిరాకరోత్యేవకారః పదసమయే అనుదాత్తపూర్వ

త్వాత్ పూర్వవిశేష ద్వయస్య అన్యథావైయర్థ్యాత్। తస్మాదత్ర నిత్యస్వరితత్వ మేవ నసంజ్ఞాన్తరమితి విజ్ఞేయమ్ ॥౨॥

సూత్రం :—అపి చేన్నానాపదస్థముదాత్తమథ చేత్సాంహితేన స్వర్యతే స ప్రాతిహతః ॥౩॥

వై :—ఉదాత్తాన్నానాపదస్థోఽపి స్వరస్సంహితాభావేన విధానాత్స్వర్యతే (విధినాస్వర్యతే) యస్స్వరితః స ప్రాతిహతసంజ్ఞో భవతి। 'మావస్తేన ఈశత'। 'నాస్మాదాప్రృష్ట్రమ్'। 'నక్తంనాధ్యాసతే'। 'నాస్యన్ద్రియం వీర్యమ్'। నానాపదేతి కిమ్? 'శ్రేష్ఠతమాయ కర్మణే'। స్థమితి కిమ్? 'ఇమగహ్యాసాం'। సాంహితేనేతి కిమ్? 'యత్క్వ్లైః'। 'తయావైసోఽగ్నిః' ॥౩॥

త్రిభా :—అపిశబ్దః పూర్వత్వమాత్రాకర్షకః। అథశబ్దో నిత్యసంజ్ఞావ్యవచ్ఛేదకః, నానాపదస్థోదాత్త పూర్వత్వాధికారకో వా। నానాపదస్థం అక్షరం ఉదాత్త పూర్వంచేత్ పరతః నీచం సాంహితేన విధనాస్వర్యతే చేత్ సప్రాతిహతః వేదితవ్యః। యథా—'మా తే అస్యాం'। 'ఇషిత్వా'। 'తం తే దుశ్చక్షాః'। సాంహితేనేతి కిం? 'యన్న్యబ్జమ్'। నానాపదస్థమితి కిం? 'తయా దేవతయా' ॥౩॥

సూత్రం :—తస్మాదకారలోపేఽభినిహతః ॥౪॥

వై :—తస్మాన్నానాపదస్థోదాత్తాత్పరస్యాకారస్య లోపే నిమిత్తే యస్స్వరితో విహితః 'తస్మిన్ననుదాత్తే పూర్వఉదాత్తస్స్వరితమ్' (12-9) ఇతి, సఖల్వభినిహతసంజ్ఞో భవతి। 'యావైసోఽగ్నిః'। 'తేఽబ్రువన్న్'। 'యోఽస్యాస్వోఽగ్నిః'। తస్మాదితి కిమ్? 'తేనోఽవన్తు'। అకారలోప ఇతి కిమ్? 'తేనః పాన్తు'। 'సూన్నియమివ' ॥౪॥

త్రిభా :—తస్మాత్ నానాపదస్థోదాత్తాత్ పరభూతస్యానుదాత్తాకారస్య లోపే సతి యః స్వరితః సః అభినిహతః వేదితవ్యః। యథా—'సోఽబ్రవీత్'। 'తేఽబ్రువన్'। తస్మాదితి కిం? 'భ్రాజోఽసి దేవానామ్' ॥౪॥

సూత్రం :—ఊభావే ప్రశ్లిష్టః ॥౫॥

వై:—తస్మాన్నానాపదస్థోదాత్తాదీభావే యః స్వరితో విహితః ‘ఈభావేచ’ (10-17) ఇతి, స ప్రశ్లిష్టసంజ్ఞో భవతి। ‘సూన్నీయమివ’। ‘మాసూత్త్విష్ఠన్న’। తస్మాదితి కిమ్? ‘ప్రాజాపత్యాసూపహవ్యః’। ఈభావ ఇతి కిమ్? ‘తన్నస్సగస్కృతమ్’। ‘తేఽబ్రువన్న’ ॥౫॥

త్రిభా:—ఈభావే యత్ర స్వర్యతే సః ప్రశ్లిష్టః వేదితవ్యః। ‘సూన్నీయమివ’। ‘సూద్గాతా’। ‘మాసూత్త్విష్ఠన్’। ‘దివ్యూపదధాతి’ ॥౫॥

సూత్రం:—పదవివృత్త్యాం పాదవృత్తః ॥౬॥

వై:—పదే వివృత్తిః పదవివృత్తిః। స్వరయోరసన్ధిర్వివృత్తిః। పదమధ్యవర్తిన్యాః వివృత్తేరుపరి యస్స్వరితః, సఖలు పాదవృత్తసంజ్ఞో భవతి। ‘ప్రఉగముక్థమ్’। పదేతి కిమ్? ‘య ఈజానః’। నన్వయమపి పాదవృత్త ఏవ, పదయోర్వివృత్తిః పదవివృత్తిరితి వ్యుత్పత్తేః। నైతదస్తి, పదయోర్వివృత్తౌ స్వరితస్య ప్రాతిహతలక్షణగ్రస్తత్వాత్। నచాయం తస్యాపవాద ఇతి యుక్తమ్, ఇహాసఙ్కీర్ణలక్షణప్రణయనాత్। విధేర్హ్యపవాదః న లక్షణస్య। నహి లక్షణమతివ్యాప్తం కుర్వన్త్యాచార్యాః। అథాపి (కథాపి) కథంచిత్ప్రాతిహతస్యావాన్తరభేదత్వం పాదవృత్తస్య కల్ప్యతే। తన్న। ‘అబాధేనోపపత్తౌ బాధస్యాన్యాయ్యత్వాత్, తదనన్తరానుపదేశాచ్చ ॥౬॥

త్రిభా:—పదయోర్వివృత్తిః పదవివృత్తిః తస్యాం యః స్వర్యతే సః పాదవృత్తః వేదితవ్యః। యథా— ‘తా అస్మాత్’। ‘స ఇధానః’। ‘య ఉపసదః’। ‘వివృత్తిః’ వ్యక్తిరిత్యర్థః। పదయోరితి కిం? ‘ప్రఉగముక్థం’ ॥౬॥

సూత్రం:—ఉదాత్తపూర్వస్తైరోవ్యఞ్జనః ॥౭॥

వై:—తైరోవ్యఞ్జన ఇత్యన్వర్థసంజ్ఞా। పదశబ్దోఽత్రానువర్తతే। పదే సమానపదే ఉదాత్తపూర్వకో వ్యఞ్జనవ్యవహితో యస్స్వరితః, స తైరోవ్యఞ్జనసంజ్ఞో భవతి। యథా— ‘ఇమాం వాచమభి

విశ్వే గృణన్తః'। పదఇతి కిమ్ ? ‹తన్నస్సగస్పృశమ్।' ఉదాత్తపూర్వ ఇతి కిమ్ ? ‹ఉక్థ్యం కుర్వీత'। వ్యఞ్జనవ్యవహిత (అన్వర్థసంజ్ఞయా) ఇతి కిమ్ ? ‹ప్రఉగమ్' ॥౭॥

నను స్వరితానాం నిత్యోనైమిత్తికశ్చేతి ద్వావేవ భేదౌ। అథా-వాన్తరభేదకల్పనయా భేదబహుత్వమ్, తదా సప్తభ్యో భూయాంసోఽపి భేదాస్స్యురిత్యత ఆహ—

త్రిభా:—ఉదాత్తపూర్వాధికారే సతి పునరత్ర తత్ప్రథనాదేకపదస్థోదాత్తవిశేషోఽవగమ్యతే। తస్మాదేకపదస్థోదాత్తపూర్వో యః స్వరితః స తైరోవ్యఞ్జనో వేదితవ్యః। యథా— ‹యుఞ్జన్త్యస్య'। ‹వస్వ్యసి'। ‹స ఇన్ద్రోఽమన్యత'। ‹తదశ్వోఽభవత్'। ‹ప్రఉగమ్'। ‹తంత్వష్టాఽఽధత్త' ॥౭॥

సూత్రం:—ఇతి స్వారనామధేయాని ॥౮॥

వై:—ఏతావన్తి స్వరితానాం నామధేయాని పూర్వశాస్త్ర-ప్రసిద్ధాని। అతస్తదనుసారేణ సప్తానాం భేదానాం లక్షణాని। పూర్వశాస్త్రేషు తు తథోపదేశస్య కారణం తత్రైవద్రష్టవ్యమ్ ॥౮॥

త్రిభా:—ఇతి ఏతాని సప్తస్వరితనామధేయాని వ్యాఖ్యాతాని। యథా- ‹అభ్యస్థాత్'। ‹అధ్వయోర్వేః' ఇతి క్షైప్రః। ‹వాయవ్యమ్' ‹క్వాస్య' ఇతి నిత్యః। ‹స తే లోకః।' ‹యత్త్వా క్రుద్ధః' ఇతి ప్రాతిహతః। ‹సోఽబ్రవీత్' ఇత్యభినిహతః। ‹సూద్గాతా' ఇతి ప్రశ్లిష్టః। ‹త ఏనమ్' ఇతి పాదవృత్తః। ‹మమ నామ' ఇతి తైరో వ్యఞ్జనః ॥౮॥

సూత్రం:—క్షైప్రనిత్యయోర్దృఢతరః ॥౯॥

వై:—క్షైప్రే నిత్యే చ స్వరితే దృఢతర ప్రయత్నః కార్యః। ‹వ్యృద్ధం వా ఏతత్'। ‹ఉక్థ్యం కుర్వీత' ॥౯॥

త్రిభా:—క్షైప్రే నిత్యే చ ప్రయత్నో దృఢతరః కార్యః ॥౯॥

సూత్రం:—అభినిహతే చ ॥౧౦॥

వై:—చశబ్దో దృఢతర ఇత్యన్వాదిశతి। పృథక్సూత్రకరణం

అనిత్యత్వజ్ఞాపనార్థమ్। యథా వ్యాకరణే 'చుటూ'(పా 1-3-7) ఇతి। తేనానుదాత్తపూర్వకపవాభినిహతే దృఢతరః ప్రయత్నః కార్యః। ఉదాత్తపూర్వేఽపూర్వే చ దృఢ ఏవ। 'ఆదిత్యోఽస్మిన్' ఇతి దృఢతరః। 'తేన వై తేప్రతి' 'యోగ్నిఃగహోతారమ్' ఇతి దృఢః ॥౧౦॥

త్రిభా :—అన్వాచయే వర్తమానః చకారః దృఢమాత్రం బోధయతి। అభినిహతే చ ప్రయత్నో దృఢః స్యాత్। నతు దృఢతర ఇతి పృథక్ సూత్రారమ్భాత్ ప్రతీయతే ॥౧౦॥

సూత్రం :—ప్రశ్లిష్టప్రాతిహతయోర్మృదుతరః ॥౧౧॥

వై :—ప్రశ్లిష్టే ప్రాతిహతే చ మృదుతరః ప్రయత్నః కర్తవ్యః। దృఢప్రతియోగీ మృదుః। దృఢః కఠినః। తద్విపరీతో మృదుః। సోఽతిశయితో మృదుతరః ॥౧౧॥

త్రిభా :—ప్రశ్లిష్టే ప్రతిహతే చ ప్రయత్నో మృదుతరః కార్యః ॥౧౧॥

సూత్రం :—తైరోవ్యఞ్జనపాదవృత్తయోరల్పతరోఽల్పతరః ॥౧౨॥

వై :—తైరోవ్యఞ్జనే పాదవృత్తే చ అల్పతరః ప్రయత్నః కరణీయః। అల్పో బహులప్రతియోగీ। బహులో దీర్ఘకాలికః, అల్పోఽల్పకాలికః ॥౧౨॥

ఇత్యాచార్య గార్గ్యగోపాలమిశ్రవిరచితే వైదికాభరణాఖ్యే ప్రాతిశాఖ్య వ్యాఖ్యానే వింశోఽధ్యాయః॥

త్రిభా :—తైరోవ్యఞ్జనే పాదవృత్తే చ ప్రయత్నః అల్పతరః స్యాత్। యద్యప్యల్పతర మృదుతర దృఢభావాస్తత్రోక్తాః తథాపి 'దీపవద్వేణుపత్రవత్' ఇతి శిక్షానురోధాత్ కోమల శిరస్కత్వం సర్వత్ర విజ్ఞేయమ్ ॥౧౨॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నే ప్రాతిశాఖ్య వివరణే వింశోఽధ్యాయః॥

అథ ఏకవింశోఽధ్యాయః

ఇదానీమఙ్గసంహితాదికార్యం విధీయతే। వేదస్యోచ్చారణవేళాయాం స్వరధర్మా ఉదాత్తాదిగుణాస్తత్సమీపస్థేషు వ్యఞ్జనేష్వపి నివిశన్తే ప్రదీపప్రభేవ ఘటాదిషు। తత్ర స్వరద్వయమధ్యవర్తిషు వ్యఞ్జనేషు కిం పూర్వస్య గుణో భవతి ? ఆహోస్విదుత్తరస్య ? ఇత్యేవంసంశయస్స్యాదితి తన్నిర్ణయార్థమియమఙ్గసంహితా ఆరభ్యతే—

☞ సూత్రం — వ్యఞ్జనగస్వరాఙ్గమ్ ॥౧॥

వై:— అనేన వ్యఞ్జనస్య స్వాతన్త్ర్యాభావస్తావదుచ్యతే। తస్మిన్ సిద్ధే ప్రత్యఙ్గవిశేషనిరూపణమవకల్పతే। ఉదాత్తాదిస్వరచిన్తాయాం వ్యఞ్జనం స్వరాఙ్గమేవ। నతు వ్యఞ్జనస్య స్వభావతః ఉదాత్తాదిగుణాస్సన్తి। నహ్యేకైకస్మిన్ వ్యఞ్జనే పృథగుచ్యమానే ఉదాత్తాదిగుణభేదాస్స్ఫురన్తి। అతఏవ మూలశాస్త్రే 'అచశ్చ' (పా. 1-2-28) ఇత్యధికృత్య ఉదాత్తాదిగుణాస్తత్తత్కాలాశ్చ విహితాః। తథా స్వరవిధౌ వ్యఞ్జనమవిద్యమానవదితి చ స్మర్యతే। తథా 'న్యజ్' ఇత్యాదిషు 'ఉదాత్తస్వరితయోర్యణస్స్వరితోఽనుదాత్తస్య' (పా. 8-2-4) ఇతి యణః పరే అచి విహితస్స్వరితగుణో జకారే దృశ్యతే। ఏతచ్చ జకారస్య తదఙ్గతామన్తరేణ నోపపద్యతే। తస్మాద్వ్యఞ్జనం సర్వం తత్సమీపస్థస్వరాఙ్గతయైవోదాత్తాదిగుణాన్ లభతే, నస్వత ఇతిసిద్ధమ్ ॥౧॥

త్రిభా:— స్వరస్య అఙ్గం స్వరాఙ్గం, వ్యఞ్జనం స్వరాఙ్గం భవతి। 'శ్వాసోనాదోఽఙ్గమేవచ' (౨౪-౫) ఇతి విజ్ఞేయత్వేన విధానాదయమారమ్భః। నను కూపో యూప ఇత్యాదౌ వ్యఞ్జనమేవార్థవిశేషబోధకమితి స్వరో వ్యఞ్జనాఙ్గం కిం న స్యాత్ ? ఉచ్యతే— వ్యఞ్జనం కేవలముపస్థాతుం న శక్నోతి, కిన్తు సాపేక్షం, స్వరస్తు నిరపేక్షః। సాపేక్షనిరపేక్షయోః నిరపేక్షమేవ విశిష్టమాచక్షతే ప్రేక్షావన్తః। విశిష్టం ప్రత్యఙ్గ

త్వమవిశిష్టస్యైవ। కిఞ్చ స్వరవైశిష్ట్యబోధక మన్యదపి విద్యతే—

దుర్బలస్య యథా రాష్ట్రం హరతే బలవాన్నృపః।
దుర్బలం వ్యఞ్జనం తద్వద్ధరతే బలవాన్స్వరః॥

కించ శిక్షావ్యాకరణే—

యస్స్వయం రాజతే తంతు స్వరమాహ పతంజలిః।
అపరస్థాయినా తేన వ్యఙ్గ్యం వ్యఞ్జన ముచ్యతే॥
స్వరాస్తు బ్రాహ్మణా జ్ఞేయాః। ఇత్యాది-
ఉదాత్తశ్చానుదాత్తశ్చ స్వరితశ్చ స్వరాస్త్రయః।
హ్రస్వోదీర్ఘః ప్లుత ఇతి కాలతో నియమా అచి ॥ఇతి॥

స్వరాణామేవోదాత్తాదయో ధర్మాః వ్యఞ్జనానాంతు తదఙ్గతయా। వ్యఞ్జన మర్ధమాత్రం। స్వరశ్చమాత్రాకాలః। తయోః సన్ధిః అర్ధమాత్రః। ఇత్యేవం దీర్ఘకాలః ప్రసక్తః। తత్ప్రతిషేధార్థం 'వ్యఞ్జనఙ్గ స్వరాఙ్గం' ఇత్యుక్తం। స్వరసంపృక్తస్య వ్యఞ్జనస్య స్వరకాల ఏవ కాలో మ్రితః స్యాత్ నతు స్వరస్యైవ సర్వతేత్యర్థః। మ్రితస్స్యాత్తావితి కిం? 'హ్రస్వార్ధకాలం వ్యఞ్జనం' (౧–౩౭) ఇతి వ్యర్థం స్యాదితి బ్రూమః। యథా క్షీరోదకసమ్పర్కే క్షీరస్యైవోపలబ్ధిర్నోదకస్య తథా స్వరవ్యఞ్జనసమ్పర్కే స్వరస్యైవోపలబ్ధే ర్వైశిష్ట్యం ॥౧॥

సూత్రం :—తత్పరస్వరమ్ ॥౨॥

వై :—అనేన పూర్వోత్తరయోర్గుణభేదే (పూర్వోత్తరయోస్స్వరయోర్గుణభేదే) ఉత్సర్గరూపా వినిగమనా ఉచ్యతే। (ఉత్సర్గరూపాదినిగమనాదుచ్యతే) తద్వ్యఞ్జనం పరస్వర (పరస్థ స్వరస్య) గుణభూతముదాత్తాదిస్వరం భజత ఇతి సామాన్యమ్। 'అపామసోమమ్' 'అప్సోషధీః'। 'ఇమా లోకా భవతః' ॥౨॥

త్రిభా :—స్వరప్రధానతయా కేవల మవస్థాతుమసహమానం వ్యఞ్జనం కదా పూర్వస్యాఙ్గం కదా పరస్యాఙ్గమితి సన్దేహే వ్యవస్థాపయతి-తత్ అఙ్గభూతం వ్యఞ్జనం పరస్వరం భజతే। యథా— 'ఇమా నేవ లోకానుపధాయ'। పరశ్చాసౌ స్వరశ్చ పరస్వరః తం పరస్వరం ॥౨॥

సూత్రం —అవసితం పూర్వస్య ॥౩॥

వై:— అవసీయతేఽత్రేత్యవసితం విరామావధిభూతం వ్యఞ్జనమ్। తత్తు పూర్వస్వరం (పూర్వస్యస్వరం) భజతే। ‘ఉపచిన్వన్తి వేధసః’। ‘ఇన్ద్రవాయూవిముఞ్చతామ్’। పాహి మాం యజ్ఞనియమ్’। ‘ఉత వా ఘా స్యాలాత్’। ‘ఊర్క్’। నను యద్యపి ‘తత్పరస్వరమ్’ (21-2) ఇతి సామాన్యవిధిః కృతః, తథాప్యవసితస్య పరాభావాదన్యాఙ్గత్వధ్రౌవ్యాచ్చ పూర్వాఙ్గత్వమర్థసిద్ధమ్ న విధేయమ్। సత్యమ్। అస్యైవన్యాయస్య ప్రదర్శనార్థమిదం సూత్రం ప్రణీతవానాచార్యః। తేన ‘స్తోమైర్విధేమాగ్నయే’। ‘శ్నథద్వృత్రముత’, ఇత్యాదిషు ‘సంయోగాది,’ (21-4) ‘పరేణ చాసంహితమ్’ (21-5) ఇత్యాదినా (ఇత్యాదిషు) పూర్వాఙ్గత్వ విధిసద్భావేఽపి పూర్వాభావే పరాఙ్గత్వం సిద్ధం భవతి ॥3॥

త్రిభా:— అవసితం పదాన్తవర్తి వ్యఞ్జనం పూర్వస్యస్వరస్య అఙ్గం స్యాత్। యథా— ‘ఊర్క్’। ‘వషట్’। ‘హవిః’ ॥3॥

సూత్రం:— సంయోగాది ॥4॥

వై:— సంయోగో వ్యఞ్జనసఙ్ఘాతః। తదుక్తం మూలశాస్త్రే ‘హలోఽనన్తరాస్సంయోగః’ (పా. 1-1 7) ఇతి। తస్యాదిభూతం వ్యఞ్జనం పూర్వస్య స్వరం భజతే। ‘ఉచ్ఛుష్మో అగ్నే’। ‘అవదేవం త్ర్యమ్బకమ్’। అత్త్రసూత్రేణ సిద్ధే పృథగ్విధానం తత్ప్రతిషేధబాధనార్థమ్। తేన ‘అగ్నిస్తే వాజిన్యుఙ్క్,’ ‘యస్మిన్వాయుః,’ ‘అశూన్ హువే సుయమానూతయే,’ ఇత్యాదౌ ‘నాన్తస్థాపరమసవర్ణమ్’ (21-7) ‘స్పర్శశ్చోష్మపరః’ ఇతి ప్రతిషేధస్సంయోగాదేర్న భవతి ॥4॥

త్రిభా:— ద్వయోర్బహూనాంవా వ్యఞ్జనానాం సంయోగో భవతియది తస్య సంయోగస్య ఆదివ్యఞ్జనం పూర్వస్యాఙ్గం భవతి। యథా— ‘యజ్ఞాన్వ్యాదిశత్’। ‘అఘ్నవన్తః’। పరసూత్రేచకారః పూర్వస్వరాఙ్గ బోధక ఇత్యత్రాపి తల్లభ్యతే ॥4॥

సూత్రం :—పరేణ చాసంహితమ్ ॥౫॥

వై :—సంహితమేవ సాంహితమ్। తతోఽన్యదసాంహితమ్। యస్య వ్యజ్జనస్య పరస్వరస్య చ మధ్యే వ్యజ్జనాన్తరమస్తి తచ్చ పూర్వస్య స్వరం భజతే। 'శ్రేష్ఠతమాయ కర్మణే'। 'అనమీవా అయక్ష్మాః'। 'ఋక్చ మే సామ చ మే'। 'ప్రాజ్ఞాః పశవః'। అత్ర పరేణేతి వచనసామర్థ్యాత్స్వరశబ్దస్య స్వరవిశేషణత్వం లభ్యతే। నహి పరేణ వ్యజ్జనేన అసంహితం వ్యజ్జనమస్తి, అసంయుతస్యాపి సంహితత్వాత్। అవసితస్య తు సిద్ధమేవ పూర్వాఙ్గత్వమితి ॥౫॥

త్రి.భా :—పరేణ స్వరేణ అసంహితం అసంయుక్తం చ వ్యజ్జనం పూర్వస్వరాఙ్గం భవతి। యథా— 'తద్వవిష్ణుః'। నను తర్హి పూర్వసూత్రమనర్థకం। సంయోగాదిభూతస్యాపి వ్యజ్జనస్యానేనైవ పూర్వస్వరాఙ్గత్వసిద్ధేః। మైవం మంస్థాః। 'మర్త్యశ్రీః'। 'ఆవార్ఽసి' ఇత్యత్ర యవకారయోః 'రేఫాత్పరం చ' (౧౪-౪) ఇతి ద్విత్వే కృతే ప్రథమ యవకారయోః 'పరేణ చాసంహితమ్' ఇత్యనేన పూర్వస్వరాఙ్గత్వం ప్రాప్తం। రేఫస్య తు 'నాన్త్యస్థా పరమసవర్ణమ్' (౨౧-౭) ఇత్యనేన పరస్వరాఙ్గత్వం ప్రాప్తం। తచ్చాశక్యం తథోచ్చారణాసమ్భవాత్। అన్యతరబాధే కర్తవ్యే సతి కిం వా బాధ్యమితి సందేహః। తత్ర నియామకత్వేన 'సంయోగాది' (౨౧-౪) సూత్రముపతిష్ఠతే ॥౫॥

సూత్రం :—అనుస్వారస్స్వరభక్తిశ్చ ॥౬॥

వై :—అనుస్వారస్స్వరభక్తిశ్చ పూర్వస్యస్వరం భజతే। 'అగ్నే మహాంఅసీత్యాహ'। 'సర్వాంఅగ్నీన్'। 'అవిమాంఅశ్వ'। స్వరభక్తిస్తు వక్ష్యతే- 'రేఫోష్మసంయోగే రేఫస్స్వరభక్తిః' (21-15) ఇతి। అ(త)స్య తు 'సంయోగాది' (21-4) ఇతిసూత్రేణ సిద్ధే పూర్వాఙ్గత్వే వ్యజ్జనత్వసమర్థనార్థం, స్వరసాధర్మ్యస్య విధాస్యమానత్వాత్స్వరప్రధానత్వైవస్యాదితి తన్నివారణార్థం పృథగ్విధానమ్। నతు స్వరభక్తేః స్వరావయవాత్మకత్వాద ప్రాప్తం పూర్వాఙ్గత్వమిహ విధీయతే। శీ ఊకారస్య హి తన్మతమ్, నతు సూత్రకారస్య॥

రలయోరూష్మణి పరే శిక్షాకారోఽపి మన్యతే।
ఋఌస్వరార్ధే ఆదేశావర్ధభక్తిం స్వరస్యతామ్।౧॥

శిక్షాకారోఽపి- ఋఌస్వరౌ యత్ర పూర్వావూష్మసంజ్ఞే పరేస్థితే।
పూర్వస్వరస్య సమ్యాక్ (రేఫః) స్యాత్స్వరభక్తిః ప్రకీర్తితా' ॥౨॥ఇతి-

తత్స్వరూపం తు స్త్రీలిఙ్గసంయుక్తం వదన్ ఋకారార్ధం ఌకారార్ధంచ రేఫలకారయోరూష్మపరయో రాదేశౌ మన్యతే। న త్వేతదిష్టం సూత్రకారస్య। 'రేఫోష్మసంయోగే రేఫస్స్వరభక్తిః' (21-15) ఇతి గుణో హి విధాస్యతే, న వర్ణాన్తరాదేశః। గుణవిధౌ హి 'పూర్వస్వరోఽనునాసికః' (15-1) ఇత్యాదివదుభయత్ర ప్రథమా నిర్దేశ ఉపపద్యతే। నతు వర్ణాన్తరాదేశవిధౌ, 'అం వికారస్య' (1-28) ఇతి తత్ర ద్వితీయానియమాత్। గుణవిధౌ తు సర్వత్ర గుణి స్వరూపస్యాబాధాత్ రేఫలకారయోరపి వ్యఞ్జనత్వావ్యాఘాతః। తస్మాత్స్వర (స్వరంశస్య) భక్తేః స్వప్రాధాన్యనిరాసార్థమేవ పృథగ్వచనమితి సిద్ధమ్ ।౬॥

త్రిభా:— చకారః సముచ్చయకథన ద్వారా పూర్వస్వరాఙ్గత్వాకర్షకః। అనుస్వారః పూర్వస్వరం భజతే। యథా— 'అంశునా తే'। స్వరభక్తిశ్చ పూర్వస్వరం భజతే। యథా— 'గార్హపత్యః'। విధానసామాన్యే సూత్రస్యాస్య పృథక్కరణం క్వచిత్ స్వరభక్తేః పరాఙ్గత్వమాపాదయితుం। తథాహి—

స్వరాద్ధ్రస్వాత్ పరాం భక్తిం ప్రచయత్వం నయేద్బుధః।
ఋతస్యధూర్షదం చేతి స్వతన్త్రా భక్తిరుచ్యతే ॥౬॥

సూత్రం:— నాన్తస్థాపరమసవర్ణమ్ ॥౭॥

వై:— అన్తస్థాపరం తస్యా అన్తస్థాయా అసవర్ణం వ్యఞ్జనం న పూర్వస్య స్వరంభజతే। 'ఇషే త్వా'। 'కృష్యై త్వా'। 'ధాత్రే పురోడాశమ్'। 'సుశ్లోకాం ౪'। పూర్వాఙ్గత్వనిషిద్ధే ఉత్సర్గసిద్ధం పరాఙ్గ

త్వమవతిష్ఠతే। అన్తస్థాపరమితి కిమ్ ? ‘ఋక్చమే’। అసవర్ణ ఇతి కిమ్? ‘సూనర్యసి’। ‘అర్వాశ్వ్యసి’ ‘అథర్వాణః’ ॥౭॥

త్రిభా :— నకారః పూర్వస్వరాఙ్గత్వవ్యావర్తకః। ‘అన్తస్థాపరం’ వ్యఞ్జనం తస్యాఽన్తస్థాయా అసవర్ణం విలక్షణం పూర్వస్వరాఙ్గం న భవతి। అర్థాత్ పరస్వరాఙ్గం తత్ ఇతి వేదితవ్యం। స్వతః స్థాతుమశక్యత్వాత్। యథా— ‘అధ్యవసాయయతః’। ‘మధుమిశ్రేణ’। ‘ఆశ్లేషయా’। ‘ఇషిత్వా’। అన్తస్థాపరాయస్మాత్తత్ అన్తస్థాపరం’। అసవర్ణమితి కిం ? ‘పరిచాయ్యంచిన్వీత’ ॥౭॥

సూత్రం :—నాసిక్యాః ॥౮॥

వై :—నాసిక్యా వర్ణాః (నాసిక్యా నామ వర్ణాః) ఆగమత్వేన విధాస్యన్తే। తే పూర్వస్య స్వరం న భజన్తే। యథా— ‘అఘ్నియాః’ ‘రాజ్ఞా’। ‘పరఆత్మనః’। ‘అస్య పత్నీనామ్’। ‘సర్వం పాప్మానం తరతి,। ‘ఇర్యః పరిజ్మా’। ‘రుక్మమ్’। ‘రుగ్ణవత్యచా’। ‘ఊర్మిః కకుద్మాన్ ॥౮॥

త్రిభా :— నాసిక్యా యమాః పరస్వరం భజన్తే। యథా— ‘రుక్మముపదధాతి’। ‘రాజ్ఞైసూకరః’ ॥౮॥

సూత్రం :—స్పర్శశ్చోష్మపర ఊష్మా చేత్పరస్య ॥౯॥

వై :—ఊష్మపరః స్పర్శశ్చ పూర్వస్యస్వరం న భజతే, స చేత్ పరస్యాఙ్గం భవతి। ‘వృత్రాణాం భూయాంసః’। ‘తథ్సవితుః’। ‘రాజం ఖ్సోమ’। స్పర్శ ఇతి కిమ్ ? ‘పార్శ్వే పరస్యామానః’। ఊష్మపర ఇతి కిమ్? ‘ఋక్చమే’। ఊష్మా చేత్పరస్యేతి కిమ్ ? ‘జగత్స్థః’। ‘యత్స్థావరాణామ్’ ॥౯॥

త్రిభా :—పూర్వః చకారో ‘నాసిక్యాః’ (౨౧-౮) ఇత్యనేన సముచ్చయవాచకః। అత్ర తస్తు పరస్వరాఙ్గత్వాకర్షకః। ఊష్మపరస్స్పర్శశ్చ పరస్వరాఙ్గం భవతి అసౌ ఊష్మపరశ్చేత్ పరస్వరాఙ్గం చేదిత్యర్థః। ‘షట్థ్సంపద్యన్తే’। ‘వ

షట్ థ్స్వాహా॰। ఊష్మపరశ్చేదితి కిం? 'అక్ష్ణయా వ్యాఘారయతి'। ఊష్మపరో యస్మాత్ అసౌ ఊష్మపరః ॥౯॥

సూత్రం:—స్వరితాత్సంహితాయామనుదాత్తానాం ప్రచయ ఉదాత్తశ్రుతిః ॥౧౦॥

వై:—షోడశాధ్యాయాన్తే సంహితాధికారో నివృత్త ఇతి సంహితాయామిత్యుచ్యతే। యద్యేవం 'వ్యఞ్జనస్వరాఙ్గమ్' (21-1) ఇత్యాదేః కథమఙ్గసంహితాత్వమ్? శ్రూయతామ్: తత్ర సంహితాధికారాభావేఽప్యర్థాత్సంహితావిషయత్వం భవత్యేవ, 'వ్యఞ్జనస్వరాఙ్గమ్' (21-1) ఇతి వ్యఞ్జనస్య స్వరసన్నిధావేవోదాత్తాదిగుణయోగో న స్వత ఇతి వచనాత్। అనుదాత్త (అనుదాత్తా) ఇహ వ్యఞ్జనాన్తర్హితోఽ(తా)పి కార్యం భజతే (భజన్తే), బహువచననిర్దేశసామర్థ్యాత్। సచ సంహితాయామేకస్స్వరితాత్పరోఽనుదాత్తో వ్యఞ్జనానన్తర్హితః (అస్మాత్సంహితాయామేక ఏవ స్వరితాత్పరోఽనుదాత్తో వ్యఞ్జనాన్తర్హితః) సమ్భవతి, నద్వౌ బహవో వా। తదయమర్థః। సంహితాయాం స్వరితాత్పరేషాం ఏకద్విబహూనాం అనుదాత్తానాం వ్యఞ్జనాన్తర్హితానామనన్తర్హితానాంచ ప్రచయ స్వరాత్మకో గుణో భవతీతి। కింరూపోఽసౌ గుణః యం ప్రచయె పశ్యసి? స ఉదాత్తశ్రుతిరితి బ్రూమః ఉదాత్తవచ్ఛ్రుతిర్యస్య (ఉదాత్తస్య శ్రుతిరివ శ్రుతిర్యస్య) స తథోక్తః। ఆక్షేపణరహిత ఉదాత్తగుణ ఏవ ప్రచయ ఇతి యావత్। తద్యథా— 'వాయవస్స్థ'। 'హవ్యగరతుస్వ'। 'తతీపా అభవన్'। 'ధనేషు విప్రా అమృతా ఋతజ్ఞాః'। స్వరితాదితి కిమ్? 'అస్సన్నయజ్ఞో వై' అనుదాత్తానామితి కిమ్? 'యద్యుక్థ్యస్స్యాత్'। 'మహాన్ హ్యేష యదగ్నిః' ॥౧౦॥

త్రి॰భా:—స్వరితాత్పరేషాం అనుదాత్తానాం అనుదాత్తయోరనుదాత్తస్య వా

సంహితాయాం ప్రచయః నామ ధర్మో భవతి। యథా—‘అగ్నే మూర్ధ గహ్యా కిల్బిశిల వన్యయాతే’। అనుదాత్తానామితి కిం?, ‘తేఽగ్నయె ప్రవతే’। సంహితాయామితి కిం? ‘అగ్నే। మూర్ధ। గహ్యా। కిల్బిశిల। వన్య। యా। తే।’ ఉదాత్తస్య శ్రుతిరివశ్రుతిర్యస్య అసౌ, ‘ఉదాత్తశ్రుతిః’. ఇతి ప్రచయస్వరూప నిరూపణమ్। అతో నపునరుక్తి శఙ్కా ॥౧౦॥

సూత్రం :—నోదాత్తస్వరితపరః ॥౧౧॥

వై :—స్వరితాత్పరేష్వనుదాత్తేషు యస్మాత్పర ఉదాత్తస్స్వరితో వా భవతి అనుస్వారాదేకవ్యవేతాదనేకవ్యవేతాద్వా, స ప్రచయ గుణభాఙ్న భవతి। ‘ప్రత్యుష్టగరక్షః’ ‘అనిశితమోజః’। ‘తస్మాదుత్తరతోఽభిప్రయాయీ జయతి’। ‘తావానుక్థ్యః’। ‘శతదాయముక్థ్యమ్’। ‘శివో భవ వరూథ్యః’। తదేతత్సూత్రద్వయ మక్షరసంహితేత్యుక్తమ్। నన్వేతదపి చతుర్దశాధ్యాయాన్తే వక్తవ్యం సత్కిమిహోత్కృష్యతే? తద్బ్రూమః యదీదం సూత్రద్వయం తత్రోచ్యేత, ‘యోఽనార్వతో మాఁసభిక్షాముపాసతే’, ‘ఆలోహితాయ స్వాహా మాఁసన్వతే స్వాహా’ ఇత్యత్రానుస్వారాగమో నస్యాత్, మాంశబ్దస్యానుదాత్తత్వాభావాత్। తథాచ ‘ప్రచయపూర్వశ్చ కౌణ్డిన్యస్య’ (19-2) ఇతి విక్రమసంజ్ఞా విధా ప్రచయపూర్వసద్భావాత్ స్వమతత్వశఙ్కా స్యాత్। ఇహతూచ్యమానేఽస్మిన్ యథోక్తవిషయేఽప్యనుస్వారాగమస్సిధ్యతి, తదాప్రచయత్వాభావాత్ ప్రచయ పూర్వస్యానుదాత్తస్యాసమ్భవాత్। సూత్రకారస్య మతేఽస్య విక్రమ సంజ్ఞా నాస్తీతి చ స్పష్టమవగమ్యతే॥౧౧॥

త్రిభా :—ఉదాత్తపరః స్వరితపరో వా అనుదాత్తః ప్రచయోన భవతి। యథా—‘తయా దేవతయా’। ‘తదాహుః క్వజగతీ’। ఉదాత్తశ్చ స్వరితశ్చ ఉదాత్తస్వరితౌ। తౌ పరౌ యస్మాత్సః తథోక్తః ॥౧౧॥

సూత్రం :—స్పర్శాదనుత్తమాదుత్తమపరాదానుపూర్వ్యాన్నాసిక్యాః ॥౧౨॥

వై:—ఉత్తమవ్యతిరిక్తేభ్యః ప్రథమాదిభ్యః స్పర్శేభ్యః ఉత్తమపరేభ్యః పరత ఆనుపూర్వ్యాత్ప్రథమాదయో నాసిక్యా ఆగమా భవన్తి। యథా- ‘భవం యక్ష్న,’ ‘సోమేనత్వాఽతనచ్మి’ ఇతి ప్రథమః। ‘గృహ్ణింగ్రేథ్నాతు’, ‘విమథ్నానాః’ ఇతి ద్వితీయః। ‘అగ్నిమహాఁన్,’ ‘ఇర్యః పరిజ్మా’ ఇతి తృతీయః। ‘ఇధ్మోవేదిః’ ‘దభ్నోత్యేవ భ్రాతృవ్యమ్’ ఇతి చతుర్థః। స్పర్శాదితి కిమ్ ? ‘కర్మణేవామ్’। అనుత్తమాదితి కిమ్ ? ‘మామేఽవాఙ్నభిమతి’। ఉత్తమపరాదితి కిమ్ ? ‘వాక్త ఆప్యాయతామ్’ అత్రాభినిధానాదుత్తమ పరాత్పరతో నాసిక్యాగమో న భవతి, తస్య కార్యాన్తరవిధావవిద్యమానవద్భావాత్। ‘ప్రజాపతింప్రశ్నమైతామ్’। ‘అశ్మన్నూర్జమ్’। ‘విష్ణోర్హవ్యమ్’। ‘ఉచ్ఛ్వస్మ ఓషధీనామ్। ‘ఇన్ద్రః ప్రస్నాతు’। ‘సోమ్యమ్’ ॥౧౨॥

త్రిభా:—ఉత్తమపరాత్ అనుత్తమాత్ స్పర్శాత్ పరతః ఆనుపూర్వ్యాత్ యథాక్రమం నాసిక్యాః ఆగమా భవన్తి। ప్రథమస్పర్శాత్ ప్రథమనాసిక్యః। ద్వితీయాత్ ద్వితీయః। ఏవమన్యత్రాపి। యథా- ‘తంపత్నిథా’। ‘విమథ్నానాః’। ‘విద్మాతే అగ్నే’। ‘దారూణి దధ్మసి’ ఇత్యాది। స్పర్శాదితి కిం ? ‘కల్మాషీ భవ’। అనుత్తమాదితి కిం ? ‘సుమ్నాయ సుమ్నినీ’। ఉత్తమపరాదితి కిం ? ‘సబ్దస్సగరస్సుమేకః’॥౧౨॥

సూత్రం :—తాన్యమానేకే ॥౧౩॥

వై:—తాన్ స్పర్శేభ్యః పరాన్ నాసిక్యాన్ ఏకే ఆచార్యాః శిక్షాకారాః యమసంజ్ఞాన్ప్రాహుః। ఏతేషాం నాసిక్యానాం శిక్షోక్తం సంజ్ఞాన్తరం కిమర్థముచ్యతే ? తదుక్తస్య క్వచిత్తద్భావస్య పరిగ్రహార్థమ్॥ తత్ర శిక్షా—

వర్గాన్తం శషసైస్సార్ధమన్తస్థాభిశ్చసంయుతమ్।
దృష్ట్వాయమానివర్తన్తే అత్యన్తం సూక్ష్మముచ్యతే ॥౧॥
ఊష్మప్రకృతికాత్స్పర్శాత్పఞ్చమః పరతో యది।

తత్రనైవ యమాపత్తిరిష్యతే నాత్ర సంశయః ॥౨॥ఇతి॥

అత్ర 'వర్గాన్త్యం శషసైస్స్వార్థమ్' ఇతి అభినిధానప్రయుక్త నాసిక్యాగమో నివర్త్యతే। తత్పురస్తాదుదాహృతమ్। 'వర్గాన్త్యమన్తస్థాభిశ్చసంయుతమ్' ఇత్యనేన అన్తస్థాపరాదుత్తమాత్ప్రాఙ్నాసిక్యాగమో నివర్త్యతే। 'అసిక్నియస్యోషధ'। 'రాజ్ఞ్యసి'। 'అధిపత్న్యసి'। 'అశ్వం పోషయిత్న్వసనః'। ఊష్మప్రకృతికస్స్పర్శః స్పర్శపూర్వస్య శకారస్య ఆదేశభూతః ఛకారః- 'యచ్ఛ్మశ్రిణః'। 'ఆదిత్యాంఛ్మశ్రుభిః' ॥౧౩॥

త్రిభా:—తాన్ నాసిక్యాన్ ఏకే శాఖినః 'యమాన్' బ్రువతే। ఉక్తాన్యేవోదాహరణాని ॥౧౩॥

సూత్రం:—హకారాన్నణమపరాన్నాసిక్యమ్ ॥౧౪॥

వై:—ఏక ఇత్యన్వయః। హకారాత్ఖలు నకారణకారమకారపరాత్ నాసిక్యాగమమేకే ఆచార్యా ఉపదిశన్తి। యమసంజ్ఞావాదిభ్యోఽన్యే వయమేవేతి భావః। శీక్షాకారాస్త్వేతం నాసిక్యం నేచ్ఛన్తి ఇత్యనేన ధ్వన్యతే। నకారే పరతో యథా- 'అపహ్నుత ఏవాస్మై'। 'మహ్నా జనోషి'। ణకారే యథా- 'ప్రతిగృహ్ణాతు' 'అపరాహ్ణే'। మకారే యథా- 'బ్రహ్మవాదినః'। 'జిహ్మం తస్య'। నణమపరాదితి కిమ్? 'మహ్యంనమన్తామ్'। నన్వయమాగమవిధిర్నోపపద్యతే, ప్రథమానిర్దేశాభావాత్। నైతదస్తి। అస్తి హ్యత్ర ప్రథమానిర్దేశః- 'అనుపూర్వ్యాన్నాసిక్యాః' (21-12) ఇతి। తేనాస్మిన్ ప్రకరణే ఆగమవిధానముపపద్యతే। హకారాదితి పఞ్చమీనిర్దేశశ్చాగమ విధావేవోపపద్యతే। యథా- 'అఘోషాదూష్మణః పరః' (14-9) 'స్పర్శాదనుత్తమాత్', (21-12) ఇతి। అస్మింస్తు సూత్రే ద్వితీయానిర్దేశ ఏకేశబ్దాన్వయార్థః। నన్వయం శబ్దాన్తరాదేశః కిం న స్యాత్ ? వికారిణోఽనుపదే

శాత్ । సతో హి కార్యిణః కార్యేణ భవితవ్యమ్। అసతి తస్మిన్ కస్యాऽऽదేశస్స్యాత్ ?। గుణవిధిస్తు నైవఘటతే। గుణవికారిణో గుణశబ్దస్య చ ప్రథమానిర్దేశే హి స భవతి, యథా- ‘పూర్వస్స్వరోऽనునాసికః’, ‘సమానాక్షరాణ్యనునాసికాని’ ఇతి। ప్రకరణవిరుద్ధశ్చ అత్ర గుణవిధి రాగమాధికారాత్ । నచ ‘స్వరితాత్సంహితాయామ్’ (21-10) ఇతివత్ గుణమాత్రపర్యవసాయినా శబ్దేన గుణవిధిరిహాశ్రయితవ్యః, నాసిక్యశబ్దస్య గుణపర్యవసాయిత్వాయోగాత్ । నాసికాయాం భవో వర్ణో నాసిక్యః। భావప్రత్యయాన్తత్వే తు నరూపసిద్ధిః। ‘యోపధాద్గురూపోత్తమాత్’ (పా. 5-1-132) ఇతివుఞ్విధానాత్ । ప్రజ్ఞాదిష్వకల్పనాయామపి నాత్రగుణవిధిర్ఘటతే, గుణవికారిణష్షష్ఠీనిర్దేశాభావాత్ । తస్మాదిహ సూత్రశక్త్యా వర్ణాన్తరాగమవిధినిశ్చయాచ్ఛిక్షాయామనుక్తోऽపి పఞ్చమో నాసిక్యోऽస్మాకమవశ్యాభ్యుపగన్తవ్యః। హకారస్య మకారాన్తస్థాపరస్యోచ్చారణే విశేషః శిక్షాయాం స్మర్యతే-

న వాయుం హమసంయోగే నాసికాభ్యాం సముత్సృజేత్ ।
న వదేదురసాऽత్యన్తం తథా యరలవేషు చ ॥ ఇతి॥౧౪॥

త్రిభా :—హకారాత్ ఇంకమణి ల్యబ్లోపే పంచమీ। తస్మాత్ నణమపరం హకారమారుహ్య నాసిక్యం భవతి। సానునాసిక్యో హకారః స్యాదిత్యర్థః। ‘అపహ్నంకేతుః’। ‘అపరాహ్ణే’। బ్రహ్మవాదినః’ ॥౧౪॥

సూత్రం :--- రేఫోష్మసంయోగే రేఫస్స్వరభక్తిః ॥౧౫॥

వై :---గుణవిధిరయం, ‘పూర్వస్స్వరోऽనునాసికః’ (15-1) ఇత్యాదివత్ప్రథమానిర్దేశాత్ । నతు వర్ణాన్తరవిధిః, ద్వితీయానిర్దేశాభావాత్ । రేఫస్యోష్మణశ్చ నిర్దేశక్రమేణ సంయోగే సతి రేఫః స్వరభక్తిర్భవతి। భజ్యత ఇతి భక్తిః, ధర్మః। స్వరస్యేవ భక్తిర్యస్య స తథోక్తః। స్వరధర్మో భవతీతి యావత్ । కేనాస్య స్వరేణ సాధర్మ్యం

విధీయతే? యోఽస్య సదృశోఽరః ఋకారః। కిమస్య తత్సాధర్మ్యమ్? మాత్రికత్వం ప్రధానతా చ (స్వప్రధానతా), 'వైశ్వవ్యచసంవర్షాణి'। 'బర్హసంనహ్యతి'। 'గార్హపత్యముపతిష్ఠతే'। 'పర్శుర్వాదిః'। అసంశ్లిష్టోఽత్ర రేఫఊష్మణేతి హ్రస్వకాలాదల్పతరేణ కాలేన నశక్యతే ప్రయోక్తుమ్। నచ వ్యఞ్జనయోర్మధ్యే విరామోఽస్తి। అతోఽత్ర రేఫస్య మాత్రికత్వమవశ్యాభ్యుపగన్తవ్యమ్। స్వప్రధానతా తు క్వచిదేవేష్యతే, పూర్వాఙ్గత్వవిధానసామర్థ్యాత్। నచ స్వరసాధర్మ్యవిధిర్మాత్రికత్వమాత్రేణ కృతార్థో భవతి। తథాత్వే హి మాత్రికత్వమేవ సాక్షాద్విధేయమితి స్వరసాధర్మ్యమవిధేయం స్యాత్। తస్మాత్స్వరభక్తే రేఫస్య క్వచిత్పూర్వాఙ్గత్వం క్వచిత్స్వప్రధానతేతి ద్వయం వ్యవస్థయాశ్రీయతే। తద్వివేకస్తు శిక్షోక్తః పరిగృహ్యతే। తద్యథా—

స్వరాత్పరా స్వరభక్తిః స్వప్రధానా ప్రకీర్తితా।
ఋతస్యధూర్షదం చేతి స్వాతన్త్ర్యే భక్తిరిష్యతే॥౧॥

అత్ర పూర్వార్ధేన పూర్వస్వరితనిమిత్తం స్వరభక్తేః స్వాతన్త్ర్యముచ్యతే। 'యద్దర్శపూర్ణమాసౌ'। 'దశర్షభామాలభేత'। 'ధీతిభిర్హితః'। 'యద్బార్హస్పత్యశ్చరుః'। యత్ర తు స్వరితః ప్రతిషిధ్యతే 'నోదాత్తస్వరితపరః' (14-31) ఇతి, తత్ర నిమిత్తాభావాన్నైమిత్తికం స్వాతన్త్ర్యం న భవతి। 'అన్నమివఖలువైవర్షమ్'। 'యదుఖాశీర్షన్నేవ'। 'బర్హసంనహ్యతి'। 'ఋషిర్హోతా'। 'సశీర్షేతి స-శీర్షా'। 'ఋతస్యధూర్షదం' ఇత్యత్ర త్వనిమిత్తం స్వాతన్త్ర్యముచ్యతే। క్వచిత్స్వరితపూర్వకత్వేఽపి స్వాతన్త్ర్యాభావః శిక్షాయాం స్మర్యతే-

స్వరాద్ధిఘ్నాత్పదాన్తస్థాత్స్వరభక్తిస్తు యా భవేత్।
సాపి (తు) పూర్వస్వరాఙ్గం స్యాద్దోషావస్థాహ్నవిష్మతీ॥ఇతి॥

ఏతేన లకారస్యాప్యూష్మపరస్యైవం స్వరభక్తిత్వం ప్రదర్శి

తం వేదితవ్యమ్ అధ్యయనానురోధాత్। ‘శతవల్శం విరోహ’ ఇతి స్వపరిధానః। ‘సహస్రవల్శా వి వయగ్ం రుహేమ,’ ‘ఆదిత్యాంమల్హామ్’ ఇతి పూర్వాజ్ఞతా। మాత్రికత్వం తు సమానమ్। యేతు రేఫలకారయోరత్ర ఋఌకారార్థం చాదేశమిచ్ఛన్తి, తేషాం వివృత్తివిరామస్స్యాత్। నచతత్తుల్యతాగుణో విధీయత ఇతి యుక్తమ్, తద్వాచకశబ్దాభావాత్, మాత్రాహాన్యుచ్చారణేఽనుప (మాత్రాసామాన్యోచ్చారణానుప) పత్తిప్రసఙ్గాచ్చ ।౧౫॥

త్రిభా:—రేఫస్యోష్మణశ్చ సంయోగేసతి తతోఽష్మసంయుక్తో రేఫస్స్వరభక్తిః ఇతి జానీయాత్। స్వరభక్తిరితికోఽర్థః? స్వరస్య భక్తిః స్వరభక్తిః। భక్తిః భాగః అవయవః ఏకదేశ ఇత్యావత్। యోఽస్యరేఫస్య సమానకరణః స్వరః తద్భక్తిః స్యాత్। ఋకారశ్చాస్య జిహ్వాగ్రకరణత్వేన శ్రుత్యాచ సమానధర్మః। ఏతదుక్తం భవతి– ఋకారస్యావయవో భవతీత్యర్థః। సూత్రేణానేన స్వరభక్తిరేవం విహితా। స్వరభక్తి స్వరూపం తు విస్పష్టం వ్యాచష్టే వరరుచిః– ‘ఋకారాదిరణు మాత్రా। రేఫోఽర్ధమాత్రామధ్యే, శేషా స్వరభక్తిరణుమాత్రా’ ఇతి। అస్యాయమర్థః—

ఇన్ద్రియావిషయో యోఽసావణురిత్యుచ్యతే బుధైః।
చతుర్భిరణుభిర్మాత్రా పరిమాణమితి స్మృతమ్॥

మాత్రికస్య ఋకారస్యాదిరణుమాత్రః స్వరభాగః। మధ్యేరేఫః అర్ధమాత్రః। అన్త్యేఽప్యణుమాత్రః స్వరభాగః। ఏతత్ ఋకారస్వరూపమ్। తత్రఋకారమధ్యవర్తిని రేఫేఽర్ధమాత్రే విభజ్యమానే సతి తౌ భాగౌ పూర్వోత్తరాణుసహితౌ ప్రత్యేకం స్వరభక్తి నామధేయం భజేతె। సాచ స్వరభక్తిరర్ధమాత్రా। కుత్ర కాస్వరభక్తిరిత్యాశఙ్క్య శిక్షాకారైరుక్తం—

శషసేషు స్వరోదయాం హకారే వ్యఞ్జనోదయాం।
శషసేషు తు విస్పృతాం హకార సంవృతాం విదుః ॥ఇతి॥

‘యోవైశ్రద్ధామ్’ ఇత్యాదౌ సూత్రోక్త క్రమాభావాత్ నస్వరభక్తిః। స్వరభక్త్యన్తరమపి శిక్షాయాముక్తమ్—

కరేణుః కర్విణీచైవ హరిణీ హారితేతి చ।

హంసపదేతి విజ్ఞేయా షడ్జైతాః స్వరభక్తయః॥
కీదృశ్య ఏతా ఇతిచేత్—

కరేణూ రహయో ర్యోగే కవిణీ లహకారయోః।
హరిణీ రశసానాంచ హారితా లశకారయోః॥
యాతు హంసపదా నామ సాతు రేఫ షకారయోః।
ఏవం పఞ్చవిధాం భక్తిం ఉచ్చరేత్స్వరకోముకః॥

యథా కరేణుః— 'బర్హిః'। కవిణీ— 'మల్హః'। హరిణీ— 'దర్శపూర్ణమాసౌ'। హారితా— 'సహస్రవల్శాః'। హంసపదా— 'వర్ష్యః' ఇత్యాది॥౧౫॥

సూత్రం:—న క్రమే ప్రథమపరే ప్రథమపరే ॥౧౬॥

వై:—క్రమో నామ ద్విత్వం। పరస్యోష్మణో ద్విత్వే ప్రథమపరే చ తస్మిన్సతి తతః పూర్వో రేఫస్స్వరధర్మో న భవతి। 'అదర్శ్మజ్యోతిః'। 'దార్శ్యం యజ్ఞమ్'। 'వర్ష్యాభ్యః స్వాహా'। 'వర్ష్మస్థలమ్'। 'వర్ష్మభిః'। 'మృదం బర్స్వభిః'। 'యహోర్ష్యనదాహుతిః'। ఇతి క్రమః। 'అనుమార్ష్టు', 'వర్ష్టు పర్జన్యః' ఇతి ప్రథమపరత్వమ్ ॥౧౬॥

ఇత్యాచార్య గార్గ్యగోపాలమిశ్రవిరచితే వైదికాభరణాఖ్య ప్రాతిశాఖ్యవ్యాఖ్యానే ఏకవింశోఽధ్యాయః॥

త్రిభా:—క్రమ శబ్దో ద్విత్వ పర్యాయః। కథమేతత్? 'ప్రకృతివిక్రమః క్రమః' (౨౪-౫) ఇత్యత్ర ద్విత్వస్యైవ క్రమశబ్దేనాభిధానాత్। అత్రాపి స ఏవార్థ ఇతి నిశ్చినుమః। ఊష్మణః క్రమే సతి తస్మిన్నూష్మణి ప్రథమపరే వా సతి నస్వరభక్తిర్భవతి। క్రమే యథా— 'దార్శ్యమ్'। 'వర్ష్యాస్యః' 'బర్స్వభిః' 'ఏతర్హ్యారూఢః' ప్రథమపరే యథా— 'అదర్శ్మజ్యోతిః', 'కార్ష్ణి అపానహా'। 'వర్ష్టు పర్జన్యః'। ప్రథమః పరో యస్మాదసౌ ప్రథమపరః ॥౧౬॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నే ప్రాతిశాఖ్యవివరణే ఏకవింశోఽధ్యాయః॥

అథ ద్వావింశోఽధ్యాయః

ఇదానీం ప్రకృత్యాదినిరూపణముఖేన వర్ణాత్మికాయా వేద వాచః ప్రయోగో లక్ష్యతే—

సూత్రం :—శబ్దః ప్రకృతిస్సర్వవర్ణానామ్ ॥౧॥

వై :—అనేన వర్ణాత్మకానాం శబ్దానాముపాదానకారణ ముచ్యతే। అనాదినిధనో విభుః ఏకశ్శబ్దో బ్రహ్మవ్యపదేశభాక్ సర్వేషాం వర్ణానాం ప్రకృతిరుపాదానకారణం భవతి, స్తిమితవాయురివ తాళ వృన్తపవనానామ్ (తాళవృన్తాదివాయూనామ్)। తేన 'వాయుశ్శరీరస మీరణా' [2-2] దీనిపూర్వోక్తాని సర్వాణి నిమిత్తాన్యేవ భవన్తి ॥౧॥

త్రిభా :—సర్వవర్ణానాం శబ్దః ధ్వనిః ప్రకృతిః మూలకారణం భవతి। వర్ణశబ్దేన స్వరవ్యఞ్జనాత్మకో రాశిరుచ్యతే। సర్వే చ తే వర్ణాశ్చ సర్వవర్ణాః తేషాం సర్వవర్ణానామ్ ॥౧॥

సూత్రం :—తస్య రూపాన్యత్వే వర్ణాన్యత్వమ్ ॥౨॥

వై :—తస్యశబ్దస్య,అనుప్రదానాదిభిః కారణైః రూపభేదే జన్యమానే వర్ణభేదః సమ్పద్యతే। తస్మాచ్ఛబ్దం ప్రయుఞ్జానః తత్సామాన్యవిశేషకారణైః పూర్వోక్తైః ప్రయుఞ్జీత ॥౨॥

త్రిభా :—ప్రాతిశ్రుత్య- స్థాన భేదాత్ తస్య శబ్దస్య ప్రకృతిభూతస్య రూపాన్యత్వే సతి వర్ణాన్యత్వం స్యాత్। యథా- అ ఇ ఉ ఇత్యాది ॥౨॥

తత్ర వర్ణవిషయే సంశయేసతి లక్షణతో నిర్ణయః కార్యః। లక్షణంచ విదితార్థమేవ సత్తన్నిర్ణయాయప్రభవతీతి తద్వ్యాఖ్యానరూపా పరిభాషా ప్రస్తూయతే—

సూత్రం :—తత్రశబ్దద్రవ్యాణ్యుదాహరిష్యామః ॥౩॥

వై :—తత్ర వర్ణవిషయే సన్దేహనివర్తక లక్షణోపకార

కాణి శబ్దరూపాణి సాధనాని వర్ణయిష్యామ ఇతి ప్రతిజ్ఞాతం ॥3॥

త్రిభా :—తేషాం వర్ణానాం సర్వత్ర సంఘాతప్రయోగే సతి శాస్త్రమిత్యుచ్యతే। తస్య శబ్ద ఇతి పర్యాయనామ। తత్ర తస్మింశ్చ శాస్త్రే యాని ద్రవ్యాణి భవన్తి తాన్యుదాహరిష్యామః। యత్ కర్మ యేన క్రియతే తత్ తస్య ద్రవ్యం సాధనమిత్యయావత్। యథా—ఘటస్య మృదాదిః ఏవం శాస్త్రస్య వర్ణాః। యాని ద్రవ్యాణి సంవ్యవహారార్థాని కర్తవ్యాని తాని వ్యాఖ్యాస్యామః। శబ్దస్య ద్రవ్యాణి శబ్దద్రవ్యాణి తాని ॥3॥

సూత్రం :—వర్ణకారౌ నిర్దేశకౌ ॥4॥

వై :—వర్ణశబ్దః కారశబ్దశ్చ వర్ణానాం నిర్దేశకౌ (వర్ణశబ్దః కారశబ్దశ్చ వర్ణానాం స్వరూపనిర్దేశకౌ) భవతః। వర్ణశబ్దో యథా— 'అవర్ణ', (2-12,6-7,7-5,8-16,9-9,10-3,19) 'ఇవర్ణ' (2-22,10-4,15,11-1) ఇతి। కారశబ్దః అకారః (1-17,21,32,52,2-21, 26;4-6;8-23;9-7-13;11-1,9;15-8,20-4) ఆకారః కకారః (5-32) ఖకార ఇతి। ఏతచ్చ రేఫాదీనాం ప్రదర్శనమ్। 'రేఫ జిహ్వాగ్రమధ్యేన' (2-41) 'చపరః' (5-4,20) 'శకారశ్ఛకారమ్' (5-34) కవర్గః (2-35) చవర్గః (2-36) ఇతి ॥4॥

త్రిభా :—వర్ణశబ్దః కారశబ్దశ్చ నిర్దేశకౌ వాచకౌ స్యాతామ్। యథా- 'అవర్ణవ్యఞ్జన శమసు' (౬—౪) ఇతి। 'అథ షకారగ సకారవిసర్జనీయా' (౬—౧) ఇతి। వర్ణశ్చ కారశ్చ వర్ణకారౌ ॥4॥

సూత్రం :—చాపీత్యన్వాదేశకౌ ॥5॥

వై :—చ, అపి, ఇత్యేతౌ శబ్దౌ పూర్వప్రయుక్తస్య శబ్దస్యానుకర్షణౌ భవతః। యథా— 'ద్యావాపృథివీ' (4-12) 'పూర్వశ్చ' (4-13-16,5-37) 'ఏకస్య వేతోఽపి' (4-51)। క్వచిద్విశేషణనిర్దేశోఽపి విశేష్యమాకర్షతి 'ఆసన్నగసన్దేహే' (1-25) ఇతి। యథా 'జపరో జకారమ్' (5-23) ఇత్యాది ॥5॥

త్రిభా:—చ అపి ఇత్యేతౌ అన్వాదేశకౌ స్యాతామ్। పూర్వాపేక్షయా అన్వాదేశ ఇత్యుచ్యతే। యథా-'అసదామానిఞ్చగశ్చ' (౬–3) 'ఇతి పరోఽపి' (౪–౪) ||౫||

సూత్రం:—త్వథైవేతి వినివర్తకాధికారకావధారకాః ||౬||

వై:—తు, అథ, ఏవ, ఇత్యేతే శబ్దాః యథాక్రమం వినివర్తకాదయో భవన్తి। తుశబ్ద ఉక్తార్థసమ్బన్ధి యత్క్రమ (ఉక్తార్థసమ్బన్ధియత్క్రమ) పృథార్థాన్తరం నివర్తయతి। అథశబ్దః నిర్దిష్టమధికరోతి, ఏవశబ్దః నిర్దిష్టప్రతియోగినమర్థమవధారయతి। తు— 'ఏషస్తు రస్య' (1-19)। అథ— 'అథ వర్ణసమామ్నాయః' (1-1) ఏవ— 'ఊష్మపర ఏవైకేషామాచార్యాణామ్' (9-5) ||౬||

త్రిభా—తు అథ ఏవ ఇత్యేతే శబ్దా యథాక్రమేణ వినివర్తకాధికారకావధారకాః భవన్తి। యత్ర తుశబ్దః శ్రూయతే, తత్ర నివృత్తిః। యత్ర అథశబ్దః తత్రాధికారః। యత్ర ఏవశబ్దః తత్రావధారణమితి వేదితవ్యమ్। యథా- 'ఏషస్తు రస్య' (౧–౧౯). 'అథ సంహితాయామేకప్రాణభావే' (౫–౧), 'స్పర్శ ఏవైకేషామాచార్యాణామ్' (౧౪–3)। విశేషేణ నివర్తయతీతి వినివర్తకః। అధికరోతీతి అధికారః। అవధారయతీతి 'అవధారకః' ||౬||

సూత్రం:—వేతి వైభాషికః ||౭||

వై:—వాశబ్దో విభాషాప్రయోజనః వికల్పార్థ ఇతి యావత్। యథా— 'గ్రహణంవా' (1-24) ||౭||

త్రిభా:—వా ఇత్యేషశబ్దో వైభాషికో వైకల్పికో భవతి। యథా- 'ముఖనాసిక్యావా' (౨–౫౦) ||౭||

సూత్రం:—నేతి ప్రతిషేధకః ||౮||

వై:—న ఇతిశబ్దః ప్రసక్తమర్థం ప్రతిషేధతి। యథా— 'నావగ్రహః' (4-2) ||౮||

త్రిభా :—న ఇతి శబ్దః ప్రతిషేధకః భవతి। యథా—‘నసుషుమ్నా ఽగ్నిః’(౧౩-౧౫) ఇతి ॥౮॥

సూత్రం :—ఆయామో దారుణ్యమణుతా ఖస్యేత్యుచ్చైఃకరాణి శబ్దస్య ॥౯॥

వై :—ఉత్తరే అధ్యాయే ఉదాత్తాదిస్వరస్వరూపనిరూపణార్థం సామవేదప్రసిద్ధాన్ క్రుష్టప్రథమాదీన్ సప్తస్వరాన్ వక్ష్యతి। తేషాం మధ్యే మధ్యమస్యోత్పత్తిస్తావత్ ‘ధృతః ప్రచయః’ [18-3] ఇత్యుక్తా। ఇహాన్యేషాం షణ్ణాముత్పత్తిరుచ్యతే। తత్రాదౌ పూర్వేషాం త్రయాణాం అనేన సూత్రేణోచ్యతే, ఆయామో గాత్రాణామాకర్షణమ్। దారుణ్యం పరుషతా ధ్వనేః। అణుతా సంవృతతా (వివృతతా) కణ్ఠాకాశస్య। ఏతాని కారణాని శబ్దముచ్చైఃకుర్వన్తి ఉత్క్షేపణం కుర్వన్తి। తత్రైషాముత్క్షిప్తో ద్వితీయాఖ్యస్స్వరః। ఉత్క్షిప్తతరః ప్రథమాఖ్యః। ఉత్క్షిప్తతమః క్రుష్టాఖ్యః। ఏవమేతే మూర్ధప్రదేశేజాయన్తే ఇత్యుచ్చైశ్శబ్దవాచ్యా భవన్తి। అతఏవోక్తమ్ ‘ఉచ్చైరుదాత్తః’ [1-38] ఇతి ॥౯॥

త్రిభా :—‘ఉచ్చైరుదాత్తః’ (౧-౩౮) ఇత్యుక్తం. తదర్థమిదమారభ్యతే లోక విద్యాద్యచ్ఛిక్షోచ్చారణ ప్రతిషేధార్థం। ఆయామః గాత్రాణాం దైర్ఘ్యం। దారుణ్యం స్వరస్య కఠినతా। అణుతా ఖస్య గలవివరస్య సంవృతతా। ఏతాని సాధనాని శబ్దస్య ఉచ్చైఃకరాణి శబ్దముచ్చైః ఉదాత్తం కుర్వన్తీత్యర్థః। ఉచ్చైశ్శబ్దముచ్చారయతా ఏతత్ కర్తవ్యమితి విధిః। ఉచ్చైః కుర్వన్తీతి ఉచ్చైః కరాణి ॥౯॥

అథ ధృతాత్పరేషాం త్రయాణాం స్వరాణాముత్పత్తిమాహ—

సూత్రం :—అన్వవసర్గో మార్దవమురుతా ఖస్యేతి నీచైఃకరాణి ॥౧౦॥

వై :—అన్వవసర్గః [శబ్దస్యాన్వవసర్గః] గాత్రాణాం స్రంసనమ్, మార్దవం ధ్వనేః, ఉరుతా విస్తీర్ణతా కణ్ఠవివరస్యేతి, ఏతా

ని కరణాని శబ్దం నీచైః కుర్వన్తి అవక్షిప్తం కుర్వన్తి। అత్రేషదవక్షిప్తశ్చతుర్థాఖ్యస్వరః। అవక్షిప్తతరో మన్ద్రాఖ్యః। అవక్షిప్తతమోఽతిస్వార్యసంజ్ఞః। ఏవమేతే హృదయప్రదేశే జాయన్త ఇతి నీచైశ్శబ్దవాచ్యా భవన్తి ॥౧౦॥

త్రిభా:—'నీచైరనుదాత్తః' (౧-౩౯) ఇత్యుక్తం। అన్వవసర్గః గాత్రాణాం విస్తృతతా। మార్దవం స్వరస్య స్నిగ్ధతా। ఖస్య అణుతా కణ్ఠస్య స్థూలతా ఇత్యేతాని సాధనాని శబ్దస్య నీచైః కరాణి శబ్దం నీచైరనుదాత్తం కుర్వన్తీత్యర్థః। నీచ శబ్దముచ్చారయతా ఏతత్కర్తవ్యమితి విధిః। నీచైః కుర్వన్తీతి నీచైఃకరాణి ॥౧౦॥

సూత్రం:-మన్ద్రమధ్యమతారాణి స్థానాని భవన్తి ॥౧౧॥

వై:—మన్ద్రమధ్యమతారాఖ్యాని త్రీణి వాచస్స్థానాని ధృతాదీనాం స్వరాణాంస్థానాని భవన్తి। ఏతేషు ప్రయుజ్యమానః శబ్దః పరవేద్య ఇత్యుచ్చైః [పరవేద్య ఉచ్చైః] ప్రయోగ ఇతి వ్యపదిశ్యతే ॥౧౧॥

త్రిభా:—మన్ద్రం మధ్యమం తారంచేత్యేతాని స్థానాని భవన్తి। మన్ద్రం ఇతి ప్రథమం। మధ్యమం ఇతి ద్వితీయం। తారమితి తృతీయం। ఏషాం స్థానానాం ప్రయోజనముత్తరత్ర వక్ష్యతే ॥౧౧॥

సూత్రం :—తత్రైకవింశతిర్యమాః ॥౧౨॥

వై:—తేషుమన్ద్రాదిషు వాచస్స్థానేషు ఏకవింశతిస్వరభేదా భవన్తి। త ఏతే ఉత్తరాధ్యాయే వివరిష్యన్తే। యద్యేవం కిమర్థమిహేదం సూత్రద్వయం క్రియతే? ఉచ్యతే- 'ఆయామోదారుణ్యమ్' [22-9] ఇత్యాదిలక్షణోపయోగార్థం బ్రహ్మయజ్ఞార్థంచ। బ్రహ్మయజ్ఞస్య వాచకప్రయోగవిషయే ఉచ్చైస్త్వమేవేష్యతే। నతూపాంశుత్వాదిరన్తఃకరణః। అహ్నో మధ్యమేభాగే తారస్థానేన బ్రహ్మయజ్ఞః ప్రయుజ్యతే। ప్రథమోత్తమయోస్తు భాగయోర్మధ్యం వినాఽఽసన్నయోరర్ధయోర్మధ్యమస్థానేన తద్విప్రకృష్టయోరర్ధయోర్మన్ద్రస్థానేనేతి వివేకోఽనుసన్ధేయః ॥౧౨॥

త్రిభా:—ఏతాని స్థానాని [illegible]మిత్యపేక్షాయామాహ, తేషు త్రిషు స్థానేషు ఏకవింశతిః యమాః స్వరా భవన్తి తేషాం యమానాముత్తరత్ర ప్రయోజనం వక్ష్యతే॥౧౨॥

అథ ప్రయోగాన్తర్వర్తినాం విరామాణాం కాలేయత్తామాహ-

సూత్రం :—ఋగ్విరామః పదవిరామో వివృత్తివిరామస్సమానపదవివృత్తివిరామస్త్రిమాత్రో ద్విమాత్ర ఏకమాత్రోఽర్ధమాత్ర ఇత్యానుపూర్వ్యేణ ॥౧౩॥

వై:—ఋచో విరామః ఋగ్విరామః। స ద్వివిధః- ఋచోఽన్తే మధ్యే చేతి, ఉభయత్రాపి ఋగవయవసమాప్తేర్విద్యమానత్వాత్। యథా— 'సన్నహ్యే సుకృతాయ కమ్?' ఇత్యృగన్తే। 'ఉపచిన్వన్తి వేధసః' ఇత్యర్ధర్చాన్తే। యేత్వతోఽన్యే అనువాకమధ్యవర్తినో విరామాస్తేషామధ్యర్ధమాత్రః కాలశ్శిక్షాయాం స్మర్యతే—

పదాధ్యయనస్థానేషు పదాధ్యయనవర్జితాః।
తేషాం విరామాష్షట్పాదాన్ భజన్తే నాత్ర సంశయః॥ఇతి॥

అస్యార్థః- 'సంహితాగ్రన్థానువాకేషు పదవిభాగసిద్ధేతరావసానస్థాస్సంహితామ్నాయసిద్ధావసానస్థాః యే శబ్దా యజురన్తప్రతీకాన్తబ్రాహ్మణమధ్యవిరామస్థాస్తేషాం విరామాః షడ్భిర్మాత్రాపాదైస్సమ్మితా భవన్తీతి। యజురన్తే- 'అక్షరిహాణా వియన్తు వయః'। ప్రతీకాన్తే- 'అగ్నిర్మూర్ధా భువః'। బ్రాహ్మణమధ్యే- 'యో యజతే తస్య'। పదాధ్యాయే త్వృగన్తప్రగ్రహాత్పరం ఇతికరణయోగాదృగన్తస్యాపి [ఇతికరణయోగాద్యథా ద్విమాత్రత్వం తథా ఋగన్తస్యాపి] ద్విమాత్రత్వమేవేష్యతే- 'దధావహై। పునః। తే ఇతి'। 'వర్ధయమానః। అస్మే ఇతి'। క్రమాధ్యాయే తు ప్రగృహ్యాత్పరస్యైవర్గ్విరామస్య త్రిమాత్రత్వమిష్యతే। 'వేధస ఇతి వేధసః। పూష్ణస్తాని'। 'తనూమితి త

నూమ్'। 'అగ్నేరనువ్రతా'। విభక్తానాం పదానాం మధ్యే విరామః పదవిరామః। స ద్విమాత్రః। 'ఇషే త్వా ఊర్జే త్వా'। 'ద్వే ఇతి। ధనూ ఇతి। భౌమీ ఇతి'। క్రమాధ్యాయేప్యేష విధిః భవత్యేవ, ఆవర్త్యమానస్య పదస్యరూపయోస్సన్ధానాభావాత్ అనార్షత్వావిశేషాద్వా [అనార్షత్వావిశేషాచ్చ]'ఇషే త్వా। త్వోర్జే। ఊర్జే త్వా'। అవగ్రహాన్తవిరామస్య తు శీక్షాయాం విశేషస్స్మర్యతే-

'అవగ్రహాణామన్తే చ విరామో మాత్రికస్స్మృతః' ఇతి

'ఉపాయవ ఇత్యుప- ఆయవః'। వివృత్తివిరామ ఏకమాత్రః। ఏతత్తు నానాపదవివృత్తివిషయం, సమానపదవివృత్తివిరామే విశేషవిధానాత్। 'కర్మణ ఆప్యాయధ్వమ్,। 'అనమీవా అయక్ష్మాః'। 'ఇన్ద్రాగ్నీ ఆహువధ్యై'। 'ఇన్ద్రవాయూ ఇమే సుతాః'। 'భినత్తి కే ఇతి'। 'త్వే ఇత్యబ్రవీత్' 'ప్రత్యుష్టా ఇతి ప్రతి ఉష్టాః। 'సహస్రవల్శా ఇతి సహస్రవల్శాః।' 'అచ్ఛిద్రే ఇతి'। 'బహులె ఇతి'। 'ఉభె ఇతి'। 'పురపతా తెలస్తు'। యత్తు దీర్ఘద్వయమధ్యవివృత్తేః పిపీలికాఖ్యాపూర్వకం పాదమాత్రత్వం స్మర్యతే— 'దీర్ఘమధ్యా పిపీలికా' 'పాదమాత్రాపిపీలికా' ఇతి, తత్ప్రగ్రహసన్ధివ్యతిరిక్తవిషయమ్। తథా శిక్షాయామ్—

'నప్లుతే ప్రగ్రహే చాపి సన్ధికార్యం ప్రయుజ్యతే।
మాత్రా హ్యేకా హి తత్కాలామాత్రాధిక్యం తథా పరే॥

ఇతివచనాత్ ।ప్లుతాన్తవిరామస్య తు పదసన్ధావేవమాత్రికత్వమిష్యతే, నతుపదమధ్యే। కుతః ? ప్రగ్రహసమభివ్యాహారాత్ , పదమధ్యే సన్ధికార్య ప్రసక్త్యభావాచ్చ। యత్తు హ్రస్వద్వయమధ్యమాయా వివృత్తేః పాకవతీసంజ్ఞాపూర్వకం పాదోనమాత్రత్వం స్మర్యతే, తదపి

నానాపదవిషయం, వత్సానుసారిణ్యాదిసాహచర్యాత్ । న హి తాః పద
మధ్యే సమ్భవన్తి । అనుస్వారవత్యాస్తు నానాపదవివృత్తేః తత్ర త్వాను
స్వారస్య చ స్వస్వకాలే తచ్చతుర్థాంశోఽధిక ఇష్యతే—

వ్యక్తిమధ్యస్థనాసిక్యే స్వకాలాత్ పాద ఇష్యతే ।
తత్కాలా హి తదా [తథా] వ్యక్తిః ప్రాప్యతే నాత్ర సంశయః ॥

ఇతి శిక్షావచనాత్ । పదస్య మధ్యే వివృత్తిః సమానపదవివృత్తిః । తద్వి
రామోఽర్ధమాత్రః । 'అగ్నా౩ఇ పత్నీవాః' 'ప్రఉగమ్' । 'దీక్షితస్య గృ
హా౩ఇ' । అనువాకాదీనాం సమాప్తిషు విరామకాలశ్శిక్షాయాం
స్మర్యతే—

కాణ్డప్రశ్నానువాకానాం సమాప్తౌ కాల ఇష్యతే ।
దశాష్టపఞ్చమాత్రం తు తన్త్రిణాం చ త్ర్యహం భవేత్ ॥ ఇతి ॥

ఉపామ్నానవిషయే తు చరమవచనాన్తోఽయం కాలో ద్రష్టవ్యః ।
తత్ర కేచిత్పదవాక్యానువాకాదిసఙ్ఖ్యాబోధకశబ్దపాఠాత్ పరమేవైతే
విరామకాలా ఇత్యాహుః । తదయుక్తమ్, తథావిధానాం శబ్దానాం
పౌరుషేయలక్షణరూపతయా వేదబాహ్యత్వాత్ వేదభాగసమాప్తి
నిమిత్తత్వాచ్చ విరామాణామ్ ॥౧౩॥

త్రిభా :— ఋగ్విరామాదయ స్త్రిపాతాది కాలా యథాక్రమం భవన్తి ।
యథా- 'అభౌ వాజస్య సాతయే హువేవామ్' ఇత్యృగ్విరామః । 'ఇషే త్వా ఊర్జే త్వా'
ఇతి పదవిరామః । 'స ఇధానః' 'త ఏనం' 'తా అస్మాత్' ఇతి విసృతి విరామః । 'ప్ర
గమ్' ఇతి సమానపద విసృతి విరామః । ఋచి విరామో ఋగ్విరామః । పదస్య
పదవిరామః । పదద్వయ విసృత్తౌ విరామః విసృతి విరామః । శిక్షాయా
ఉక్తః—

హ్రస్వాదిర్వత్సానుసృతిరన్తే వత్సానుసా
పాశవత్యూర్ధ్వహ్రస్వా దీర్ఘణవా

మంత్రికా ఏత్యానుసృతిః తథా ఏత్యాను సారిణీ।
పాదోనా స్యాత్ పాకవతీ పాదమాత్రా పిపీలికా॥ఇతి॥

సమానం చ తత్ పదం చ సమానపదం ఏకపదమిత్యర్థః। సమానపదే విప్రతిః సమానపద విప్రతిః। తస్యాం విరామః సమానపద విప్రతి విరామః। తిస్రో మాత్రా యస్యాసౌ త్రిమాత్రః। ద్వేమాత్రే యస్యాసౌ ద్విమాత్రః। ఏకా మాత్రా యస్యాసౌ ఏకమాత్రః। అర్ధంమాత్రా యస్యాసౌ అర్ధమాత్రః ॥౧౩॥

అథ ఋగ్విరామపదవిరామయోః క్వచిత్కాలాధిక్యార్థం గురులఘువిజ్ఞానం శిక్షోక్తముచ్యతే—

సూత్రం:—యద్వ్యఞ్జనాన్తం యదుచాపిదీర్ఘం సంయోగపూర్వఞ్చ తథాఽనునాసికమ్। ఏతాని సర్వాణి గురూణివిద్యాచ్ఛేషాణ్యతోఽన్యాని తతో లఘూని ॥౧౪॥

వ్యఞ్జనం అన్తం విరామావధిభూతం యస్యతత్తథోక్తమ్। ఉ, అనర్థకః పాదపూరణో వా। చ, అపి ఇత్యేతౌ నిపాతౌ। సంయోగాత్పూర్వమితి తత్పురుషః। తథానునాసికం (తథానునాస్యన్) అనుస్వారాత్పూర్వమిత్యర్థః। యద్వ్యఞ్జనాన్తం యచ్చ దీర్ఘమితి వచనవ్యక్త్యా వ్యఞ్జనాన్త మిత్యాదీనాం దీర్ఘేతరాక్షరవిశేషణత్వమవగమ్యతే। తచ్చ ...ంవిజ్ఞేయం, విశేషవిషయే ఉత్తరసూత్రే హ్రస్వగ్రహణాత్। ...మర్థః-యద్ధ్రస్వమక్షరం విరామవ్యఞ్జనాత్సంయోగాదనుస్వా...చ్చ పూర్వం యచ్చ దీర్ఘం, ఏతాని సర్వాణిగురూణి విద్యాత్। ...జ్జనాన్తం యథా— ‘ఉపచిన్వన్తి వేధసః’। ‘సన్న హ్యే సుకృతాయ ...’। దీర్ఘం యథా- ‘సావా ఏషా’। ‘ద్వేధేనూభౌమీ’। ‘సైన్ద్రీవై ...’ ...గపూర్వం యథా- ‘తత్రప్రతిష్ఠస్య ప్రతిష్ఠత్వమ్’। అనునాసికం ...నాయ’। ‘పురుదగసగసనిమ్’। యద్యప్యస్మిత్సంహితా ... ।హ్రస్వస్య సంయోగపూర్వత్వం నియతమ్, ...విషయత్వాదనుస్వారో వ్యఞ్జనంవాస్వ

రోఽపేతి శౌనకాదిమతే స్వరత్వేసంయోగానన్తర్భావాత్పృథగ్వచనమ్।
యస్మాదేతాన్యక్షరాణి గురుసంజ్ఞాని, తతస్తస్మాదతోఽన్యాని ఏతే
భ్యోఽన్యాని అక్షరాణి శేషాణి లఘూని విద్యాత్। అత్ర శేషాణీతి అ
తోఽన్యానీతి వా అన్యతరేణ సిద్ధే ఉభయాభిధానం పరమతనిరాకర
ణార్థమ్। తత్ర పాదాన్తవర్తినః శేషస్య లఘోః వైకల్పికం గురుత్వ
మాహుః పిఙ్గళాచార్యాదయః, తదనేన నివార్యతే। తేన 'సుపత్నీరు
పసేదిమ,' 'సమాత్మా తనువా మమ' ఇత్యాదౌ పాదాక్షరం లఘ్వే
వ భవతీతి తద్విరామేషు గురుత్వనిబన్ధనం మాత్రాధిక్యం న
భవతి ॥౧౮॥

త్రిభా:—వ్యఞ్జనాన్తం యత్ అక్షరం। వ్యఞ్జనమన్తే యస్యతత్ వ్యఞ్జనాన్తం। యచ్చాపి దీర్ఘం అక్షరం। సంయోగ పూర్వం చ యదక్షరం, సంయోగాత్ పూర్వం సంయోగపూర్వం। తథా అనునాసికం సానునాసికం యదక్షరం, ఉక్తాని ఏతాని సర్వాణి అక్షరాణి గురూణి విద్యాత్ జానీయాత్। యథా- వ్యఞ్జనాన్తం- 'మాతేవ పుత్రం'। దీర్ఘం- 'తే తేఽధిపతయః'। సంయోగపూర్వం- 'అశ్మా చ మే'। అనునాసికమ్- 'విఘశత్యై స్వాహా'। శేషాణ్యతోఽన్యాని అత ఏభ్యోగురుభ్యః శేషాణి అన్యాని అక్షరాణి, తతః అనన్తరం లఘూని విజానీయాత్। శేషాణి కాని తాన్యాశఙ్క్య ఉత్తర శ్లోకేన వివృణోతి ॥౧౮॥

శేషాణ్యాహ—

సూత్రం:—అవ్యఞ్జనాన్తం యద్ధ్రస్వమసంయోగపర
ఞ్చ యత్। అననుస్వారసంయుక్తమేతల్లఘునిధతైబోతల్లఘు నిబో
ధత ॥౧౯॥

వై:—యద్ధ్రస్వమక్షరమవ్యఞ్జనాన్తం భవతి స్వయమేవ విరా
మావధిభూతం, యచ్చసంయోగపరం నభవతి అనుస్వారపరం చ, ఏత
త్సర్వం లఘ్వీతి నిబోధతేతి ఆచార్యస్య స్వశిష్యాననుశాసనతః వాక్యమ్।
విరామస్థం యథా— 'ధియే పూషన్నయుజ్మహి'। 'హి తేనేవ జయా

మసి'। అసంయోగపరమననుస్వారసంయుక్తం చ యథా- 'భువనమసి'। 'హారిరసి'। యద్యపి శేషాణి లఘూనీత్యేతావతైవ లక్షణేన లక్ష్యం సిద్ధ్యతి, తథాపి విస్పష్టార్థం శిష్యాణాం శేషాణ్యపి సఙ్గృహీతానీహాను భావ్యన్త ఇతి వేదితవ్యమ్॥

గురులఘువిజ్ఞానస్య తు ప్రయోజనం బ్రూమః—

గుర్వక్షరే ద్విమాత్రత్వం సర్వశాస్త్రేషు సుస్ఫుటమ్।
హ్రస్వే గురౌ తత్సమ్పత్తిః పరవ్యఞ్జనకాలతః॥౧॥
యత్రహ్రస్వాదూనకాలం విరామవ్యఞ్జనం పరమ్।
తత్కాలశేషస్సంయోజ్యో విరామే తు తతః పరే॥౨॥
విరామస్థాః కటతపవిసర్గాశ్చేత్పరేష్వతః।
విరామేషు త్వృగాదీనామర్ధమాత్రాఽధికా భవేత్॥౩॥
ఏతదర్థం హి భగవానృగ్విరామాద్యనన్తరమ్।
గురులఘ్వక్షరజ్ఞానం శిక్షోక్తం ప్రాహ సూత్రకృత్॥౪॥

తత్ర ఋగ్విరామస్సార్ధత్రిమాత్రికో భవతి। 'అపచిన్వన్తి వేధసః। పూష్టస్తాని'। 'విశ్వాస్సుక్షితయః పృథక్'। అగ్నెకామాయ యెమిరే। అశ్యామతమ్'। పదవిరామస్సార్ధద్విమాత్రికః- 'వషట్-కరోతి'। 'త్రిష్టుప్-త్వా'। అనువాకాన్తవిరామః సార్ధపఞ్చమాత్రః-'సప్తదశగస్తోమముదజయత్'। 'స యన్తాశశ్వతీరిషః'। ప్రశ్నాన్తవిరామస్సార్ధాష్టమాత్రః- 'తవజ్యోతీగష్యర్చయః'। 'శముతే తనువే భువత్'। కాణ్డాన్తవిరామస్సార్ధదశమాత్రః- 'ప్రాతార్యగ్నే ప్రతిరాంన ఆయుః'। తన్త్రాన్తవిరామః సార్ధమాత్రత్ర్యహకాలః- 'యోనిస్సముద్రో బన్ధుః'॥౧౫॥

ఇత్యాచార్యగార్గ్యగోపాలమిశ్రవిరచితే వైదికాభరణాఖ్య ప్రాతిశాఖ్యవ్యాఖ్యానే ద్వావింశోఽధ్యాయః॥

త్రిభా:—అవ్యఞ్జనాన్తం యదక్షరం, యత్ చ హ్రస్వం, యచ్చ అసంయోగ పరం, యత్ అననుస్వారసంయుక్తం ఏతత్ సర్వమక్షరం లఘు విబోధత జానీధ్వం। యథా–.మధుదయనాః’ ఇత్యాది। వ్యఞ్జనమన్తే యస్యతత్ వ్యఞ్జనాన్తం, న వ్యఞ్జనాన్తం అవ్యఞ్జనాన్తం। సంయోగః పరో యస్మాత్ తత్ సంయోగపరం, న సంయోగపరం అసంయోగపరం। అనుస్వారేణ సంయుక్తం అనుస్వారసంయుక్తం, న అనుస్వార సంయుక్తం అననుస్వారసంయుక్తం ॥౧౫॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నే ప్రాతిశాఖ్య వివరణే ద్వావింశోఽధ్యాయః॥

అథ త్రయోవింశోఽధ్యాయః

ఇదానీం వర్ణవిశేషోత్పత్త్యాద్యన్యాన్యపశిష్టాని కార్యాణి వక్ష్యన్తే—

సూత్రం:—అథ వర్ణవిశేషోత్పత్తిః ॥౧॥

వై:—అథేత్యధికారః। వర్ణవిశేషాణా ముత్పత్తిరధికృతా వేదితవ్యా ॥౧॥

త్రిభా:—అథ ఇత్యయమధికారః। వర్ణానాం విశేషోత్పత్తిః ఉచ్యతే। ఇత్యే తదధికృతం వేదితవ్యం, ఇత ఉత్తరం యద్వక్ష్యామః। వర్ణానాం విశేషః వర్ణవిశేషః, తస్య ఉత్పత్తిః, సాతథోక్తా ॥౧॥

సూత్రం:—అనుప్రదానాత్సంసర్గాత్ స్థానాత్కరణ విన్యయాత్। జాయతే వర్ణవైశేష్యం పరీమాణాచ్చ పఞ్చమా దితి ॥౨॥

వై:—అనుప్రదానం నాదాది। సంసర్గో. వాయుస్థానసంసర్గోఽ భిఘాతాత్మకః। స త్రివిధః- అయఃపిణ్డవద్దారుపిణ్డవదూర్ణాపిణ్డవదితి। త దుక్తమాపిశలశిక్షాయాం- ‘స్పర్శయమవర్ణకరో వాయుః అయఃపిణ్డవ త్స్థానమాపీడయతి। అన్తస్థావర్ణకరో వాయుః దారుపిణ్డవత్। ఊష్మస్వ

రవర్ణకరో వాయుర్మూర్ధ్నాపిణ్డవదితి।' స్థానం హనూమూలాది। కరణమోష్ఠాది। తస్యవిన్యయోవివిధ స్పర్శనం స్పృష్టాది। ఏతేభ్యశ్చతుర్భ్యోనిమిత్తేభ్యః వర్ణస్యవైశేష్యం అసాధారణరూపం జాయతే। విశేష్యత ఇతి విశేషః, తస్యభావో వైశేష్యమ్। తథా పరిమాణరూపాత్ పఞ్చమాచ్చ కరణాద్వర్ణవైశేష్యం జాయతే। పరిమాణస్య పృథగ్వచనం స్వరాఖ్యవర్ణమాత్రవిషయత్వఖ్యాపనార్థమ్। తేన వ్యఞ్జనానాం జకారానుస్వారాదీనాం కాలభేదే వర్ణాన్యత్వం న భవతి। ఏతేన ద్వితీయాధ్యాయోక్తానామనుప్రదానాదీనాం ద్వావింశాధ్యాయోక్తం రూపాన్యత్వం ప్రతి కారణతాముపదిశతా తస్య రూపాన్యత్వే వర్ణాన్యత్వమిత్యేతద్వివృతమ్ ॥౨॥

త్రిభా:—అనుప్రదానాదిభిః పఞ్చభిః కరణైః వర్ణానాం వైశేష్యం జాయతే। అకారస్యతావత్ అనుప్రదానం నాదః। సంసర్గః కణ్ఠః। స్థానం హనూ। కరణవిన్యయః ఓష్ఠౌ। విన్యయః నామ విన్యాసః। పరిమాణం మాత్రా కాలః। ఏవం సర్వవర్ణానాం బోద్ధవ్యం। విశేషస్య భావో వైశేష్యం, వర్ణానాంవైశేష్యం, వర్ణవైశేష్యమ్ ॥౨॥

ఏవం వర్ణోత్పత్తిరుక్తా। ఇదానీం వాక్యోత్పత్తిమాహ—

సూత్రం:—వర్ణపృక్తశ్శబ్దో వాచ ఉత్పత్తిః ।3॥

వై:—ఉచ్చరితప్రధ్వంసిభిః పూర్వవర్ణైః పృక్తస్సంయుక్తోఽన్త్యవర్ణాత్మకః శబ్దః పదవాక్యరూపాయా వాచఉత్పత్తిః। ఏతదుక్తం భవతి— వర్ణాః ఖలు పదవాక్యరూపస్య శబ్దస్య కారణమ్। తేషాంతూచ్చరితప్రధ్వంసినాం తన్త్వాదివత్సహావస్థానాయోగాత్, స్మృత్యారూఢైః పూర్వవర్ణైః సమ్పృక్తోఽన్త్యవర్ణః పదం వాక్యం భవతి ॥3॥

త్రిభా:—పృక్తః మిశ్రః ఇత్యర్థః। వర్ణమిశ్రః శబ్దః వాచః వాక్యస్య ఉత్పత్తిః అపాదానకారణం భవతి। వర్ణపృక్త ఇతి కిం? దున్దుభ్యాదిశబ్దానాం వాక్యతామాభూదితి ॥3॥

ఇదానీం యజ్ఞకర్మాదివిషయస్య వేదోచ్చారణస్య ప్రసిద్ధ్యర్థ ముపాంశ్వాదీని శబ్దతారతమ్యస్థానాని లక్షయతి-

సూత్రం :—సప్త వాచస్స్థానాని భవన్తి ॥౪॥

త్రిభా :—వాచః సప్త స్థానానిభవన్తి, తాని అత్ర సూత్రేవక్ష్యన్తే। యైర్వాక్ ప్రయుజ్యతే యస్మింశ్చ దృష్టః తత్ స్థానమ్। తాని యథాక్రమముదాహరిష్యామః ॥౪॥

సూత్రం :—ఉపాంశుధ్వాననిమదోపబ్దిమన్మన్ద్ర మధ్యమతారాణి ॥౫॥

వై :—ఉపాంశుః, ధ్వానః, నిమదః, ఉపబ్దిమత్, మన్ద్రం, మధ్యమం, తారమితి, సప్తైతాని వాచః ప్రయోగస్య (వాక్ప్రయోగస్య) తారతమ్యస్థానాని భవన్తి ॥౫॥

త్రిభా :—ఉపాంశు ఇతి ప్రథమం వాచః స్థానమ్। ధ్వానః ఇతి ద్వితీయమ్। నిమదః ఇతి తృతీయం। ఏవమితరాణ్యపి నామతః సప్తైతాని స్థానాని జానీయాత్। ఉపరితనం సూత్రమారభ్య ప్రత్యేకమేషాం స్థానానాం లక్షణముచ్యతే ॥౫॥

ఏతేషా(ఎవం తేషా) ముద్దేశః కృతః। ఇదానీం క్రమేణ లక్షణా న్యుచ్యన్తే-

సూత్రం:—కరణవదశబ్దమమనః ప్రయోగముపాంశు ॥౬॥

వై :—కరణవత్ క(కా)రణవ్యాపారసంయుక్తం, అశబ్దం శబ్దరహితమిత్యేతావత్ ఉపాంశుస్థానలక్షణమ్। తత్ర అశబ్దమితి కిం పరగ్రాహ్యస్య శబ్దస్యాభావ ఉచ్యతే ? ఉత స్వగ్రాహ్యస్యాపి ? ఇతి సంశయస్య నిరాసార్థమమనః ప్రయోగ మిత్యుచ్యతే। తత్ర 'నజీవయుక్త' న్యాయేన మనఃప్రయోగ సాదృశ్యావగమాత్స్వయంగ్రాహ్యస్యాపి శబ్దస్యాభావ ఇహాభిమత ఇతి గమ్యతే। కరణవ్యాపారసద్భావేఽపి వాయుసంసర్గాభావాచ్ఛబ్దో నోత్పద్యత ఇత్యశబ్దత్వముపపద్యతే। కరణ

వదిత్యనేన మనఃప్రయోగో వ్యావర్త్యతే। అశబ్దమితి ధ్వానాదీని ॥౬॥

త్రిభా :—కరణవత్ ప్రయత్నవత్ ఇత్యర్థః। నాస్తి శబ్దో ధ్వనిరస్మిన్ ఇత్యశబ్దమ్। మనసా ప్రయోగః మనః ప్రయోగః। నాస్తి మనఃప్రయోగోఽస్మిన్నితి అమనః ప్రయోగమ్। వాచస్స్థానమీదృశం ఉపాంశు ఇత్యుపదిశ్యతే। తత్ర కరణవదితి తూష్ణీం భావ నివృత్త్యర్థః। అశబ్దమితి శబ్దస్యాత్యన్తాల్పతార్థః। అమనఃప్రయోగమిత్యుదాత్తాదీనాం సాఙ్కల్పిక ప్రతిషేధార్థః ॥౬॥

సూత్రం :—అక్షరవ్యఞ్జనానామనుపలబ్ధిర్ధ్వానః ॥౭॥

వై :—యస్మిన్స్థానే ప్రయుఞ్జానః శబ్దసామాన్యముపలభతే అక్షరవ్యఞ్జనానాం వివేకం తు నోపలభతే తత్ ఖలు ధ్వానసంజ్ఞం భవతి ॥౭॥

త్రిభా :—అక్షరాణి స్వరాః। అక్షరాణాం వ్యఞ్జనానాంచ అనుపలబ్ధిః ధ్వానః నామ ద్వితీయం వాచస్స్థానం। ఉపాంశు లక్షణేఽప్యనుపలబ్ధౌ సత్యాం పునర్వచనం శబ్దోపలబ్ధివిధానార్థం। అక్షరవ్యఞ్జనానాం భేదగ్రహణమభిఖ్యార్థం. అత్యన్తానుపలబ్ధిరిత్యర్థః। అన్యే త్వాహుః। అక్షరవ్యఞ్జనానాం విసర్జనీయాదీనామనుపలబ్ధిరితి ॥౭॥

సూత్రం :—ఉపలబ్ధిర్నిమదః ॥౮॥

వై :—యత్ర స్థానే శబ్దం ప్రయుఞ్జానోఽక్షరవ్యఞ్జనానాం వివేకముపలభతే పరేణ శబ్దసామాన్యేఽప్యనుపలభ్యమానే, తన్నిమదసంజ్ఞం భవతి ॥౮॥

త్రిభా :—అక్షరవ్యఞ్జనానాం ఉపలబ్ధిః ' నిమదః ' నామ తృతీయం వాచస్స్థానం భవతి ॥౮॥

సూత్రం :—సశబ్దముపబ్దిమత్ ॥౯॥

వై :—సశబ్దం పరశ్రావ్య(పరగ్రాహ్య)శబ్దసహితం। యత్ర ప్రయుజ్యమానశ్శబ్దః పరైరక్షరవ్యఞ్జన వివేకవర్జం శ్రూయతే (ఉపలభ్యతే),

తదుపబ్ధిమత్సంజ్ఞం భవతి ॥౯॥

ప్రభా:—అక్షరవ్యఞ్జనానాం సశబ్దమ్ ఉపలబ్ధిః "ఉపబ్ధిమత్" నామ చతుర్థం వాచః స్థానం భవతి ॥౯॥

సూత్రం:—ఉరసి మన్ద్రమ్ ॥౧౦॥

వై:—యత్ర స్థానే ప్రయుజ్యమానశ్శబ్దః ప్రయోక్తురురసి తిష్ఠన్నివ పరైరుపలభ్యతే అక్షరవ్యఞ్జన వివేకసంయుక్తం, తన్మన్ద్రసంజ్ఞం భవతి। ఏతేనోత్తరసూత్రే వ్యాఖ్యాతే ॥౧౦॥

సూత్రం:—కణ్ఠే మధ్యమమ్ ॥౧౧॥ శిరసి తారమ్ ॥౧౨॥

వై:—అత్ర నిమదాదిస్థానీయశబ్దో ధ్వానాదిస్థానీయాత్ ప్రకృష్టశ్రుతిర్భవతి ॥౧౨॥

ప్రభా:—యత్ర ఉరసి స్థానే ప్రయోగ ఉపలభ్యతే తత్ మన్ద్రం నామ పఞ్చమం వాచస్స్థానమ్। యత్ర కణ్ఠే స్థానే ప్రయోగ ఉపలభ్యతే తత్ మధ్యమం నామ షష్ఠం వాచస్స్థానమ్। యత్ర శిరసి స్థానే ప్రయోగ ఉపలభ్యతే తత్ తారం నామ సప్తమం వాచస్స్థానమ్। ఏతేష్వాదితశ్చతుర్ణాం యజ్ఞాదిషు ప్రయోగః। మన్ద్రం ప్రాతస్సవనే ప్రయుజ్యతే। మధ్యమం మాధ్యన్దినే సవనే। తారం తృతీయసవనే। శిక్షా చైవం వక్ష్యతి—

ప్రాతః పఠేన్నిత్యమురస్స్థితేన స్వరేణ శార్దూలరుతోపమేన।
మాధ్యన్దినే కణ్ఠగతేన చైవ చక్రాహ్వ—సఙ్కూజిత సన్నిభేన।
తారం తు విద్యాత్సవనే తృతీయే శిరోగతం తచ్చ సదా ప్రయోజ్యమ్।
మయూరహంసాన్యభృతస్వనానాం తుల్యేన నాదేన శిరస్స్థితేన ॥౧౦-౧౨॥

ఇదానీముదాత్తాదిస్వరస్వరూపనిరూపణార్థం సామవేదప్రసిద్ధాన్ సప్తస్వరాంస్తావదాహ—

సూత్రం:—మన్ద్రాదిషు త్రిషు స్థానేషు సప్త సప్త యమాః ॥౧౩॥

వై:—మన్ద్రమధ్యమతారాఖ్యేషు త్రిషు వాచస్స్థానేషు ప్రత్యేకం సప్తస్వరభేదా భవన్తి। తత్ర సమానస్థానవర్తినాం స్వరభేదా

నాం శ్రుతితారతమ్యం న విద్యతే। అపితు ఉత్క్షేపణాదికృతస్స్వరూపభేద ఏవ ॥౧౩॥

త్రి॰ భా:—త్రిషుమన్ద్రాదిషు స్థానేషు ఏకైకస్మిన్ సప్త సప్త యమా భవన్తి। యమాస్స్వరా ఉదాత్తాదయ ఇతియావత్। సప్త సప్తేతి వీప్సయా ఏకైకస్మిన్నితి లభ్యతే। కే తే యమా ఇత్యాశఙ్క్య ఉత్తర సూత్రేణోత్తరమాహ ॥౧౩॥

తేషాం నామాన్యాహ—

సూత్రం:—క్రుష్టప్రథమద్వితీయతృతీయచతుర్థమన్ద్రాతిస్వార్యాః ॥౧౪॥

వై:—క్రుష్టః, ప్రథమః, ద్వితీయః, తృతీయః, చతుర్థః, మన్ద్రః, అతిస్వార్యః, ఇతి తేషాం నామధేయాని ॥౧౪॥

త్రి॰ భా:—క్రుష్టశ్చ ప్రథమశ్చ ద్వితీయశ్చ తృతీయశ్చ చతుర్థశ్చ మన్ద్రశ్చ అతిస్వార్యశ్చ తే తథోక్తాః। ఏతే ఖలు యమా నామ ॥౧౪॥

తేషాం స్వరూపావగతిస్తు కథమితి చేత్తదాహ—

సూత్రం:—తేషాం దీప్తిజోపలబ్ధిః ॥౧౫॥

వై:—తేషాం క్రుష్టాదీనాం స్వరభేదానాం స్వరూపోపలబ్ధిర్దీప్తిజా స్ఫూర్తిభేదాజ్జాయతే ॥౧౫॥

త్రి॰ భా:—తేషాం ఖలు సప్తయమానాం ఉత్తరోత్తర దీప్తిజా పూర్వపూర్వోపలబ్ధిస్స్యాత్। తత్కథమ్? అతిస్వార్యదీప్తిజా మన్ద్రోపలబ్ధిః। మన్ద్రాచ్చతుర్థోపలబ్ధిః। చతుర్థాత్ తృతీయః. తృతీయాత్ ద్వితీయః। ద్వితీయాత్ ప్రథమః। ప్రథమాత్ క్రుష్ట ఉపలభ్యతే ॥౧౫॥

నను యద్యప్యేషాం దీప్తిభేదాత్పరస్పరభేదోపలబ్ధిర్జాయతే, తథాపి కీదృశీ దీప్తిః కస్యోపలబ్ధిహేతురిత్యేతత్తు న జ్ఞాయతే। కిం చ తదవగమే౽పయస్మచ్ఛాఖావర్తినాం స్వరాణాం కిమాయాతమిత్యత ఆహ-

సూత్రం:—ద్వితీయప్రథమక్రుష్టాస్త్రయ ఆహ్వారకస్వరాః। మన్ద్రాదయో ద్వితీయాన్తాశ్చత్వారస్తైత్తిరీయకాః ॥౧౬॥౧౭॥

వై:—ఆహ్వారకా ఉత్క్షేపిణ ఇత్యర్థః। ద్వితీయప్రథమక్రుష్టా ఇతి పూర్వోక్తక్రమప్రాతిలోమ్యనిర్దేశ ఉత్క్షేపక్రమస్తదవధిసమ్ప్రాప్త్యర్థః। తేన తృతీయాఖ్యో మధ్యమస్వరః। స మధ్యమ ఉత్క్షేపితాయా అవధిర్భవతి। (స మధ్యస్థ ఉత్క్షేప ఉత్క్షేపితాయా అవధిర్భవతి)। తతశ్చ తృతీయాఖ్యాన్మధ్యమస్వరాదాయామాదిభిరుత్క్షేపకారణైః కిఞ్చిదుత్క్షిప్తో ద్వితీయాఖ్యస్వరః। ఉత్క్షిప్తతరః ప్రథమాఖ్యః। ఉత్క్షిప్తతమః క్రుష్టాఖ్యః। ఏతేన చతుర్థాదీనాం పరేషాం త్రయాణాం స్వరాణామవక్షేపిత్వమపి దర్శితం భవతి। తత్ర మధ్యమాత్తృతీయాఖ్యాత్స్వరాత్ అన్వవసర్గాదిభిరవక్షేపకారణైః కించిదవక్షిప్తః చతుర్థాఖ్యస్వరః। అవక్షిప్తతరః మన్ద్రాఖ్యః। అవక్షిప్తతమః అతిస్వార్యాఖ్యః। తదేవం సామవేదవర్తినః క్రుష్టాదయస్సప్తస్వరాః సమ్యఙ్నిరూపితాః। తేషు మన్ద్రాదయో ద్వితీయాన్తాశ్చత్వారస్స్వరాః ప్రతిలోమక్రమేణ మన్ద్రచతుర్థతృతీయద్వితీయాస్తైత్తిరీయకా భవన్తి। తిత్తిరిణా ప్రోక్తం తైత్తిరీయం అస్మచ్ఛాఖా। తత్ర భవాస్తైత్తిరీయకాః। 'ధన్వయోపధాద్వుఞ్' (పా. 4-2-121) ఇతి వుఞ్। యథాక్రమమస్మత్స్వాధ్యాయవర్తినః అనుదాత్తస్వరితప్రచయోదాత్తా భవన్తీత్యర్థః ॥౧౬॥౧౭॥

త్రిభా:—ద్వితీయశ్చ ప్రథమశ్చ క్రుష్టశ్చ తే తథోక్తాః। ఏతే త్రయ ఆహ్వారకస్వరాస్స్యుః। ఏషాం తైరేవ ప్రయోగో వేదితవ్యః। ఆహ్వారకాణాం స్వరాః . ఆహ్వారకస్వరాః'। మన్ద్రాదయశ్చత్వారో ద్వితీయాన్తాః స్వరాః మన్ద్రచతుర్థతృతీయద్వితీయాః తైత్తిరీయకాః స్యుః ॥౧౬-౧౭॥

ఏవం ఛన్దోగానాం ప్రక్రియామాశ్రిత్య ఉదాత్తాదిస్వరస్వరూపం నిరూపితమ్, ఇదానీమస్మదీయానాం పూర్వాచార్యాణాం ప్రక్రియయా నిరూప్యతే (నిరూపయతి)—

సూత్రం :— ద్వితీయాన్మన్ద్రస్తైత్తిరీయాణామ్ ॥౧౮॥

వై :— తైత్తిరీయాణాం ప్రక్రియయా ద్వితీయాఖ్యస్స్వర ఉదాత్తః ప్రథమం నిరూప్యతే- 'ఉచ్చైరుదాత్తః' (1-38) 'ఆయామో దారుణ్యమణుతా ఖస్యేత్యుచ్చైః కరాణి శబ్దస్య' (22-9) ఇతి హి చతుర్ణాం స్వరాణాం ముఖ్యత్వాత్స్వరాన్తరవినాశకత్వాచ్చ। యత్రాప్యస్య స్వరితాదేశః 'తస్మిన్ననుదాత్తపూర్వ ఉదాత్తస్స్వరితమ్' (12-9) ఇతి తత్రాప్యసౌ న వినశ్యతి, 'ఆదిరస్యోదాత్తసమః' (1-46) ఇతి వచనాత్। తథా నిత్యస్వరితమప్యసౌ వినాశయతి, 'సర్వో నిత్యే' (14-33) ఇతి వచనాత్। ద్వితీయాదితి ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ। ద్వితీయం నిరూప్య మన్ద్రో నిరూప్యతే- 'నీచైరనుదాత్తః' (1-39) 'అన్వవసర్గో మార్దవమురుతా ఖస్యేతి నీచైః కరాణి'(22-10) శబ్దస్య ఇతి ఉత్క్షేపణనిమిత్తోదాత్తసంజ్ఞా। తద్విరుద్ధావక్షేపణనిమిత్తా అనుదాత్తసంజ్ఞేతి విరోధరూపాత్సమ్బన్ధాత్ ॥౧౮॥

సూత్రం :— తృతీయచతుర్థావనన్తరమ్ ॥౧౯॥

వై -తృతీయాఖ్యః ప్రచయశ్చతుర్థాఖ్యస్స్వరితః। తావుదాత్తానుదాత్తయోర్నిరూపణాత్పరం నిరూప్యేతే, ఉభయనిరూప్యత్వాత్, ఉభయకరణరహితః ప్రచయః, ఉభయకరణసమావేశజన్యస్స్వరిత ఇతి। తదుక్తం 'ధృతప్రచయ' (18-3)ఇతి, 'సమాహారస్స్వరితః' (1-40) ఇతి చ। ఆయామాదీనామన్వవసర్గాదీనాం చ పరస్పరవిరుద్ధతయా యౌగపద్యాసమ్భవాత్ పౌర్వాపర్యేణసమాహరణం వేదితవ్యమ్। అతఏవోక్తం 'ఆదిరస్యోదాత్తసమశ్శేషోనుదాత్తసమః' (1-46) ఇతి ॥౧౯॥

సూత్రం :— తచ్చతుర్యమిత్యాచక్షతే ॥౨౦॥

వై :— తదేతదుదాత్తాది చతుష్టయం పూర్వాచార్యాశ్చతుర్య

మం చతుస్స్వరమిత్యాచక్షతే। యద్యపి ‘ఉచ్చైస్తరాం వా వషట్కారః’ (పా. 1-2-35) ఇత్యాదిశాస్త్రాత్ప్రథమస్వరః క్వచిత్ప్రయుజ్యతే, తథాపి తస్యోత్క్షేపిత్వాదుదాత్తేఽన్తర్భావః, తథా విక్రమే దృఢప్రయత్నతరత్వవిధానాద్యద్యప్యతిస్వార్యస్వరః ప్రయుజ్యతే, తథాపి తస్యావక్షేపిత్వాదనుదాత్తేఽన్తర్భావ ఇతి, అత్ర స్వరచతుష్టయమేవ। ఏతత్తైత్తిరీయా ఆచక్షతే ॥౨౦॥

త్రిభా:—తైత్తిరీయాణాం ద్వితీయాత్ ఖలు మన్ద్రః జాయతే। తదనన్తరం తృతీయ చతుర్థౌ స్యాతాం। ఏతదేవ ద్వితీయాది స్వరమణ్డలం చతుర్యమం ఇత్యాచక్షతే। యో ద్వితీయస్స ఉదాత్తః। యో మన్ద్రః సోఽనుదాత్తః। యౌ తృతీయ చతుర్థౌ తౌ స్వరిత ప్రచయావిత్యర్థః। అనేన సూత్రేణ పూర్వోక్తానామేషాం చతుర్ణాం స్వరాణాం క్రమనియమః క్రియతే। చతుస్సంజ్ఞా తు పూర్వసూత్రేణైవోక్తా। తస్మాదత్ర చతుర్యమమిత్యేతత్ సంజ్ఞావిధాన పరమితి ప్రతీయతే ॥౧౯—౨౦॥

యద్యేవం స్వరితోఽపి చతుర్థాఖ్యస్వరతుల్యతయాఽవక్షేపిత్వాదనుదాత్తేఽన్తర్భవతీతి స్వరత్రయమేవస్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ-

సూత్రం:—తస్మిన్ ద్వియమాన్తరావృత్తిః ॥౨౧॥

వై:—తస్మిన్ చతుర్యమే ద్వియమా స్వరితరూపా స్వరవృత్తిరన్తరా అన్యరూపా న చతుర్థాఖ్య స్వరరూపేత్యస్మాకం ప్రక్రియా। చతుర్థాఖ్యస్వరస్తావదవక్షేపీ। స్వరితస్తు ద్వియమాత్మకః ఉత్క్షేపావక్షేపాభ్యాం కర్ణమూలే జాయతే, ‘సమాహారస్స్వరితః’ (1-40) ఇతి వచనాత్ ‘స్వరితః కర్ణమూలీయః’ ఇతి శిక్షావచనాచ్చ। తేనోదాత్తానుదాత్తప్రచయవిలక్షణత్వాత్స్వరితస్య తేష్వన్తర్భావో నాస్తీతి యుక్తం చాతుస్స్వర్యమ్ ॥౨౧॥

త్రిభా:—ద్వౌ చ తౌ యమౌ చ ద్వియమౌ, ద్వియమయోః అన్తరావృత్తిః మధ్యవృత్తిః తస్మిన్ననుదాత్తే భవతి। స్వరితత్వం ప్రచయత్వం చానుదాత్తే భవతీత్యర్థః। యథా—‘తన్నః పర్షత్।’ ‘పర్యవదతాం।’ కేచిదన్యథా కథయన్తి-తస్మిం

శ్చతుర్యేణ హి స్వరభుజాలే ద్వయమానన్తరావృత్తిః స్వరద్వయస్య మధ్యేసతి సామానం స్యాత్। తథాహి :—

అనుదాత్తో హృదిజ్ఞేయో మూర్ధ్న్యుదాత్త ఉదాహృతః।
స్వరితః కర్ణమూలీయః సర్వాఙ్గే ప్రచయః స్మృతః॥

అస్యాయమర్థః— ఉదాత్తానుదాత్తయోర్మధ్యే స్వరితప్రచయయోరనన్తరావృత్తిర్భవతి। తథా శాఖాన్తరీయే హస్తవిన్యాసప్రకారేఽపి స్వరితప్రచయయోరనన్తరావృత్తిరుపదిశ్యతే :—

ఉదాత్తమాఖ్యాతి వృషోఽఙ్గులీనాం ప్రదేశినీమూలనివిష్టమూర్ధా।
ఉపాన్తమధ్యే స్వరితం ధృతంచ కనిష్ఠికాయా మనుదాత్తమేవ ॥ఇతి॥

శిక్షావచనమపి చైవముచ్యతే—

కనిష్ఠికాఽనామికా చ మధ్యమా చ ప్రదేశినీ। నీచస్వార ధృతోదాత్తా నఙ్గుష్ఠాగ్రేణ నిర్దిశేత్॥ ముఖ్యమేవ వ్యాఖ్యాన ద్వయమేతత్ ॥౨౧॥

సూత్రం :—తాముపదేక్ష్యామః ॥౨౨॥

వై :—తాం స్వరవృత్తిం 'క్రమవిక్రమసమ్పన్నామ్' (23-23) ఇత్యస్మిన్ సూత్రే విధాస్యామః। ప్రయోగార్థం హ్యుదాత్తాదిస్వరస్వరూపనిరూపణమ్। అతః ప్రయోగవిధాయకసూత్రే ఉదాత్తాదిస్వరవృత్తిర్విధాస్యతే। నతు వృథా స్వరవృత్తిరిహ వర్ణితా, ఛన్దోగప్రక్రియా సిద్ధా అస్మత్పూర్వాచార్యప్రక్రియా సిద్ధా చ॥౨౨॥

త్రిభా :—యదేతదాచార్యైశ్చతుర్యమమిత్యుక్తం తస్య చతుర్భేదభిన్నా వృత్తిర్నామ తాముపదేక్ష్యామః ఇత్యుచ్యతే। తామితి తచ్ఛబ్దేన పూర్వోక్తవృత్తిమాత్రమనుకృష్యతే ॥౨౨॥

సాకిముభయథాపి విధాస్యతే? ఉతాన్యతరా? ద్వితీయేఽపి పక్షే సా కతరేత్యత్రాహ-

సూత్రం :—తచ్చతుర్యమమిత్యుక్తమ్ ॥౨3॥

వై :—'తచ్చతుర్యమమిత్యాచక్షతే' (23-19) ఇతి యదుక్తం

అస్మత్పూర్వాచార్యప్రక్రియా సిద్ధం స్వరచతుష్టయం, తదేవ విధాస్యామః। నోభయమ్। నాపి ఛన్దోగప్రక్రియాసిద్ధమేవ। యద్యేవం కిమర్థం ‘మన్ద్రాదిషు త్రిషు స్థానేషు’ (23-13) ఇత్యాదినా సూత్రచతుష్టయేన ఛన్దోగప్రక్రియాసిద్ధం విధానాన్తరముపన్యస్తమ్? తైత్తిరీయప్రక్రియాప్రకటనార్థమేవ, యథా శాఖాగ్రనిర్దేశశ్చన్ద్రప్రకటనార్థం ॥౨౩॥

త్రిభా:—ఇతి అనేనప్రకారేణ చతుర్యమమిత్యుక్తమ్। యద్యపి ‘మన్ద్రాదయో ద్వితీయాన్తాః’ (23-15) ఇత్యాదిసూత్రద్వయేన యమచతుష్టయత్వం సిద్ధం తథాప్యుపసంహారమిషేణ మతాన్తరనివృత్త్యర్థం ఇమమర్థం దృఢయతి। యతః కారణాదేకే మన్యన్తే, స్వరత్రయమాత్రం:—

ఉదాత్తశ్చానుదాత్తశ్చ స్వరితశ్చ త్రయః స్వరాః।
హ్రస్వో దీర్ఘః ప్లుత ఇతి కాలతో నియమా అచి ॥ఇతి॥ ॥౨౩॥

సూత్రం:—క్రమవిక్రమసమ్పన్నామద్రుతామవిలమ్బితామ్। నీచోచ్చస్వారసమ్పన్నాం వదేద్ధృతవతీగసమాం వదేద్ధృతవతీగసమామితి ॥౨౪॥

వై:—క్రమః స్వరాణామానుపూర్వ్యమ్। నతు వర్ణద్విత్వం, స్వరవృత్త్యుపదేశప్రతిజ్ఞానాత్। తచ్చైవంరూపం-ఉదాత్తాత్ప్రాగూర్ధ్వం చ ప్రచయో నాస్తి, అనుదాత్తాత్పరం ప్రచయో నాస్తి। స్వరితాత్పూర్వం ప్రచయో నాస్తి, స్వరితద్వయానన్తర్యే పూర్వపదస్థోదాత్తాత్పరస్స్వరితో భవతి, స్వరితాత్పరః ప్రచయో భవతి, ప్రచయాత్పూర్వం స్వరితః ప్రచయో వా భవతి, పరంత్వనుదాత్తః ప్రచయో భవతీతి (ప్రచయో వా భవతీతి)।

ఏతస్మిన్ హి క్రమే జ్ఞాతే స్వరాణాం వృత్తిరఞ్జసా।
అనుమాతుం శక్యతేఽతః క్వచిన్నాతివిలమ్బితా॥ ఇతి క్రమః।—

విక్రమః ప్రాగేవోక్తః (19-1)। క్రమవిక్రమాభ్యాం సమ్పన్నాం సమగ్రాం స్వరవృత్తిం వదేత్। అద్రుతాం అత్వరితాం, అవిలమ్బితాం

అమన్దాం, నిచోచ్చస్వారాః అనుదాత్తోదాత్తస్వరితాః యథావిధి ప్రయుజ్యమానైస్తైస్సమ్పన్నాం, ధృతవతీం ప్రశస్తప్రచయస్వరాం, సమాంనిమ్నోన్నతత్వరహితాం, ఏకస్మిన్నేన స్వరే క్వచిన్నిమ్నతా క్వచిదున్నతతా చేతి వైషమ్యం న కార్యమిత్యర్థః। తదేతత్స్వరచతుష్టయం మానసే ఉపాంశు (ఉపాంశౌ) చ ప్రయోగే మనసైవ ప్రయుజ్యతే, ఆశ్రయాభావాత్। ధ్వానాదిస్థానీయే తు శబ్దే స్వరూపేణ। యత్తు 'మన్ద్రాదిషు త్రిషు స్థానేషు సప్త సప్త యమాః' (23-13) ఇత్యుక్తం, తత్సామవేదప్రసిద్ధ్యనుసారాత్ తత్ర స్పష్టత్వాచ్చ। యత్ర యోధః స్పష్టస్తత్ర హి తద్వ్యక్త్యాపాదనీయమితి ॥౨౪॥

ఇత్యాచార్యగార్గ్యగోపాలమిశ్రవిరచితే వైదికాభరణాఖ్యే ప్రాతిశాఖ్యవ్యాఖ్యానే త్రయోవింశోఽధ్యాయః॥

త్రిభా :—తైత్తిరీయకాణ్హారక మతనిరూపకోఽయం శ్లోకః। క్రమవిక్రమాభ్యాం సమ్పన్నాం క్రమః నామ ద్విత్వం, విక్రమస్తు 'స్వరితయోర్మధ్యే యత్ర సః ఛం' (౧౯-౧) ఇత్యుక్తలక్షణః। అద్రుతామ్ అత్వరితాం అవిలమ్బితాం అమన్ద్రాం నిచోచ్చస్వారసమ్పన్నాం అనుదాత్తోదాత్త స్వరితసహితాం ధృతవతీం ప్రచయవతీం సమాం అదాత్తాదిభిర్న్యూనాతిరేకాది దోషరహితాం వదేత్ బ్రూయాత్, వృత్తిమిత్యర్థః। వృత్తిమితికథం లభ్యతే। తస్మిన్ 'ద్వియమానా వృత్తిః' (23-21) ఇతి ప్రకృతత్వాదితి బ్రూమః ॥౨౪॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నే ప్రాతిశాఖ్య వివరణే త్రయోవింశోఽధ్యాయః॥

అథ చతుర్వింశోఽధ్యాయః

సూత్రం :—అథ చతస్రస్సంహితాః ॥౧॥

వై :—'అథ సంహితాయామేకప్రాణభావే' (5-1) ఇత్యాదినా సంహితావిషయాణి కార్యాణి విహితాని। తాస్సంహితాస్తు కియత్య

ఇతి నజ్ఞాయన్తే। యద్యపి ‘అథ వర్ణానామ్’ (13-5) ఇత్యధికారాత్త త్పరం వర్ణసంహితేత్యేతావదవగమ్యతే, తథాపి సంహితా చాతుర్విధ్యమభిమతం న సిధ్యతి। అతః చతస్రస్సంహితాః వేదితవ్యాః ॥౧॥

త్రిభా :—అథ ఇత్యయమధికారః। చతస్రః సంహితా ఉచ్యన్త ఇత్యేతదధికృతం వేదితవ్యం, ఇతఉత్తరం యద్వక్ష్యామః ॥౧॥

సూత్రం :—పదసంహితాఽక్షరసంహితా వర్ణసంహితా అఙ్గసంహితా చేతి ॥౨॥

త్రిభా :—పదాక్షరవర్ణాఙ్గాశ్రయాః చతస్రః సంహితాః క్రమేణ బోధవ్యాః। పఞ్చమాధ్యాయమారభ్య ఆనవమాదేకాదశద్వాదశౌ త్రయోదశస్యాద్యా సూత్రచతుష్టయంచ పదసంహితా। దశమోఽక్షర సంహితా। త్రయోదశ చతుర్దశౌ షోడశశ్చవర్ణసంహితా। „వ్యఞ్జనం స్వరాఙ్గం” (౨౧-౧) ఇత్యేకవింశోఽఙ్గ సంహితా। ఏతాశ్చతస్రస్సంహితాః। ఏతేష్వన్యత్రచవిహితం నిషిద్ధంచ కార్యం సర్వసంహితాసు కుర్యాత్। యత్రార్షగ్రహణాదికో విశేషో నాస్తి ॥౨॥

అథ క్రమేణ లక్షణాన్యాహ—

సూత్రం :—నానాపదసంధాన సంయోగః పదసంహితేత్యభిధీయతే ॥3॥

వై :—నానాపదయోర్నిమిత్తభూతయోః నిమిత్తనిమిత్తినోరుభయరూపయోర్వాసన్ధానాత్ యత్సంయుక్తరూపం భవతి సాపదసంహితేత్యుచ్యతే। నిమిత్తయోర్యథా—‘త్రపుశ్చమే’। ‘మిథుశ్చరన్తమ్’। నిమిత్తనిమిత్తినోర్యథా— ‘గృహాణామసమర్త్యై’। ‘స ఈమన్ద్రాసుప్రయసః’। ఉభయరూపయోర్యథా— ‘అగ్నైకముఖే’ (10-1) ‘నాస్యేన్ద్రియం వీర్యమ్’ ॥3॥

త్రిభా :—నానాభూతయోఃపదయోః సన్ధానే యః సంయోగః సా పదసంహితా ఇతి అభిధీయతే ఉచ్యత ఇత్యర్థః। యథా ‘అగ్నిమ్రధగహ్యా కిఙ్కిళలవిన్యయాతే’। ఏకార్థయోః సంధానసంయోగశబ్దయోః ప్రయోగః సమానాధికార్యార్థః। తథాచవైయాకరణాఃభణన్తి ‘ పరఃసన్నికర్షః సంహితా ’ (౧-౪-౧౦౯) ఇతి ॥3॥

సూత్రం :-యథాస్వమక్షరసంహితాదీనామప్యేవమ్॥౪॥

వై:—అక్షరసంహితాదీనామపి ఏవం లక్షణాని ద్రష్టవ్యాని। తత్ర తు యథాస్వం స్వేన స్వేన ప్రతిసమ్బన్ధినా సన్ధానాత్ సంయుక్తం రూపం యజ్జాయతే, తత్తాసాం రూపమ్। తత్ర హి వ్యవహితశ్చావ్యవహితశ్చ ప్రతిసమ్బన్ధీ భవతి। యథా— ‘ఉదాత్తాత్పరోఽనుదాత్తః స్వరితమ్’ (14-29) ఇత్యక్షరసంహితా। ‘స ఇధానః’। ‘స తే లోకః’। ‘ఋకారర్కార రషపూర్వః’ (13-6) ఇత్యాదిర్వర్ణసంహితా। ‘పితృణాగసదనమసి’। ‘ఋభూణాం భాగోఽసి’। అఙ్గసంహితా- ‘విభూరసి ప్రవాహణః’ ఇత్యాది। అథ కిమర్థం వర్ణసంహితాయామవాన్తరభేదాశ్రయణమ్ ? తదుచ్యతే- ‘ఉదాత్తాత్పరోఽనుదాత్తః స్వరితమ్’ (14-29) ఇత్యత్ర యది వర్ణసంహితాఽఽశ్రీయేత తదా వ్యఞ్జనేఽపి స్వరితత్వం స్యాత్।‘యాస్తే ఇషవః,’ అత్ర పూర్వసూత్రవిహితం స్వరితత్వం తకారస్య స్యాత్। ‘తస్వరస్వరమ్’ (21-2) ఇత్యేతత్తు స్వరితాదేశవిషయాన్యత్ర। న హ్యఙ్గసంహితా స్వరితత్వం బాధతే। యథా ‘వ్యృత్తితః’ ఇత్యత్ర ద్వితీయతకారస్య రేఫస్య చ పరాఙ్గతయా అనుదాత్తయోస్సతోః ‘స్వరితాత్సంహితాయామ్’ (21-10) ఇతి ప్రచయస్స్యాత్। న హి అఙ్గసంహితయా ప్రచయో బాధ్యతే। యస్తు విధేర్నిమిత్తమేవ నాసౌ బాధ్యతఇతి న్యాయాత్। తస్మాదియమక్షరాణామేవ సంహితేత్యవగన్తవ్యమ్। యదా వర్ణసంహితావిషయోఽపి స్వరోఽక్షరాణామేవేతి సిద్ధమ్, తదా వ్యఞ్జనానాం స్వతన్త్రత్వాభావాదుదాత్తత్వాదిగుణభాగ్భిరక్షరైః సహప్రయోగే తత్స్వరవ్యవస్థాపనాయ అఙ్గసంహితాఽఽశ్రయితవ్యేతి వర్ణసంహితాయాం త్రైవిధ్యాశ్రయణమ్। ప్రయోజనసద్భావాత్। తస్మాత్సూక్తం ‘అథ చతస్రస్సంహితాః’ (24-1)ఇతి ॥౪॥

తదేవం వ్యాకరణోక్తం ప్రకృత్యాదిసన్దేహప్రధ్వంసనం కార్య

మిహ లక్షితం, యత్త్రివిధసమామ్నాయవర్తి భవతి। యత్తు సూక్ష్మస
న్దేహనిరసనంప్రకృతిప్రత్యయవిశేషాదికార్యం, తత్సర్వం అత ఏవావధా
రణీయమ్। తస్మాచ్చాయం గ్రన్థః పరికృష్టోపకారకో భవతి। ఏతద్గ్రన్థార్థ
నిష్ణాతైర్నిష్కృష్టస్య వ్యాకరణస్యార్థస్సఙ్గృహీతో భవతి। శిక్షాగ
ణోపదిష్టన్తు కార్యం నాత్ర సఙ్గృహీతం, వ్యాకరణప్రధానత్వాత్ప్రా
తిశాఖ్యస్య। తస్మాదత్రాస్మాభిః—

శిక్షాగణోపదిష్టం యత్సంహితాగ్రన్థగోచరమ్।
కార్యజాతమిహానుక్తం తత్సముచ్చీయతేఽధునా॥—

ఇత్యాచార్య గార్గ్యగోపాలమిశ్రవిరచితే వైదికాభరణాఖ్య ప్రాతి
శాఖ్యవ్యాఖ్యానే చతుర్వింశోఽధ్యాయః॥

త్రిభా:— స్వంస్వమనతిక్రమ్యోచ్చారణీయ ఇతి ,,యథాస్వమ్।'' క్రియావిశే
షణమేతత్। ఏవమక్షర సంహితాదీనామపి యథాస్వం స్వరూపం నిరూపణీయం। నానాక్షర సంయోగో అక్షరసంహితా। నానావర్ణ సంయోగో వర్ణసంహితా। నానాఽఙ్గసంయోగోఽఙ్గసంహితా। క్రమేణోదాహరణాని గణాముః యథా— ,, అథా బ్రవీత్।' ,అధఘషణామసి'। ,అక్షయా వ్యాహారయతి।' కేవలస్వరయోస్సంయోగో అక్షరసంహితా। ఏకపదే స్వరవ్యఞ్జనసంయోగో వర్ణసంహితా। ఏకపదే కేవలవ్యఞ్జన సంయోగో అఙ్గసంహితా। అన్యత్రపదసంహితేత్యవాన్తరభేదో విజ్ఞేయః ॥౪॥

సూత్రం:—గురుత్వం లఘుతా సామ్యం హ్రస్వదీర్ఘప్లు
తాని చ। లోపాగమవికారాశ్చ ప్రకృతిర్విక్రమః క్రమః। స్వరితోదాత్త
నీచత్వం శ్వాసో నాదోఽఙ్గమేవ చ। ఏతత్సర్వంతు విజ్ఞేయం ఛన్దోభాషా
మధీయతా॥౫॥

త్రిభా:—యత్ గురుత్వాద్యష్టాదశవిధం ఏతత్సర్వం ఛన్దోభాషాం వేద రూపాంవాచం అధీయతా పఠతా విజ్ఞేయం। అథవా ఛన్దోభాషాం వేదలక్షణా మిత్యర్థః। తుశబ్దో అధ్యేతృవ్యతిరిక్త నిషేధార్థః। అనేనతు సర్వథా విజ్ఞేయమిత్యర్థః। గురుత్వం యథా— ,, వషట్ స్వాహా।'' లఘుతా యథా:— ,అసురత।'

సామ్యం యథా— స్థానకరణకాలాదిభిరనయోరస్తి తౌల్యమితి। హ్రస్వదీర్ఘ ప్లుతా నియథా— ‘గమయతి।’ ‘వాయవేవాస్య।’ ‘అస్తుహీ3 ఇతి।’ లోపో యథా— ‘ఈమన్త్రాసు ప్రయసః।’ ఆగమో యథా— ‘త్రపుశ్చమే।’ వికారో యథా— ‘సమిద్ధిణః’। ప్రకృతిర్యథా— ‘అగ్నే మధ్రిగస్యా కిల్బిష ఏన్యయాతే’। ‘ప్రిపాణి’। మిఘుఅక్షిణే’। విక్రమో యథా— ‘వోఢవే’। క్రమో నామ ద్విత్వం యథా— ‘యద్వ్యహోతా’। స్వరితోదాత్తనీచానాం భావః ‘స్వరితోదాత్తనీచత్వం’। తద్యథా క్రమం నిర్దిశ్యతే। ‘న్యజ్చమ్’। ‘గాంవావితే’। ‘అవిదతాం’। ‘వివృతేశ్వాసః’ (౨-౫) ఇత్యుక్తం। శ్వాసో యథా— ‘పూషాతే’। ‘సంవృతే కణ్ఠేనాదః క్రియతే’ (౨-౮) ఇత్యుక్తో నాదః యథా— ‘భాగధ భాగధాః’। ‘వ్యఞ్జనఘస్వరాఙ్గమ్’ (౨౧-౧) ఇత్యుక్తమఙ్గమ్ యథా— ‘తం మత్స్యః ప్రాబ్రవీత్’। విజ్ఞేయమితి నిత్యవిధః, విపక్షే బాధాత్ ‘మన్త్రోహీనః స్వరతో వర్ణతో వా మిథ్యాప్రయుక్తో న తమర్థమాహ। స వాగ్వజ్రో యజమానం హినస్తి యథేన్ద్రశత్రుః స్వరతోఽపరాధాత్’ ఇతి ॥౫॥

సూత్రం :—పదక్రమవిశేషజ్ఞో వర్ణక్రమవిచక్షణః। స్వరమాత్రావిభాగజ్ఞో గచ్ఛేదాచార్యసంసదం గచ్ఛేదాచార్యసంసదమితి॥౬॥

త్రిభా :—పదానాం క్రమః తస్య విశేషః తం జానాతీతి పదక్రమవిశేషజ్ఞః। వర్ణానాం క్రమః తస్మిన్ విచక్షణః నిపుణః। స్వరాశ్చ మాత్రాశ్చ స్వరమాత్రాః। తాసాం విభాగః తం జానాతీతి స్వరమాత్రావిభాగజ్ఞః। మాత్రాశబ్దేన కాలవిశేషః కశ్చిదుచ్యతే। సోఽపి చతురణుక ఇత్యేవాదిష్టః। ఏవం విధః పురుషో గచ్ఛేదాచార్యసంసదం స్థానమ్। ఆచార్యాస్తు వ్యాసాదయః। తేషాం బ్రహ్మలోకో హి స్థానమ్। యశ్చ దంశాస్త్రం జానీతే సోఽయమాచార్యత్వాత్ తేషాం సంసదం బ్రహ్మలోకం గచ్ఛేత్॥

తథా చ పౌరాణికా వచనాని—

గరుడపురాణే—

ఆహుస్సమస్తవిద్యానాం వేదవిద్యామనుత్తమాం।
అతస్తద్దాతురస్త్యేవ లాభస్స్వర్గాపవర్గయోః॥
విద్యానాంచ పరావిద్యా బ్రహ్మవిద్యా సమీరితా।
అతస్తద్దానతో రాజన్ సర్వదానఫలం లభేత్॥

దేవీపురాణే—

వేద ఏవ ద్విజాతీనాం సాధనం శ్రేయసః పరం।
తతోఽస్యాధ్యాపనాభ్యాసాత్ పరం బ్రహ్మాధిగచ్ఛతి॥
తమేవశీలయేత్ ప్రాజ్ఞః శిష్యేభ్యస్తంప్రదాపయేత్।
తదభ్యాసప్రదానాభ్యాం తత్క్రియం యన్నాధి గచ్ఛతి॥

తథా యాజ్ఞవల్క్యః :—

యజ్ఞానాంతపసాంచైవ శుభానాం చైవకర్మణాం।
వేద ఏవద్విజాతీనాం నిశ్శ్రేయసకరః పరః॥
యోఽనధీత్య ద్విజో వేదాన్ అన్యత్ర కురుతే శ్రమం।
సజీవన్నేవ శూద్రత్వమాశుగచ్ఛతి సాన్వయః॥

కాశీకాణ్డే :—

హిత్వా శ్రుతేరధ్యయనం యోఽన్యత్ప్రతితుమిచ్ఛతి।
సదోగ్ధ్రీంధేనుముత్సృజ్య గ్రామక్రోడీందుధుక్షతి॥
వేదమేవ సదాభ్యస్య తపస్తప్యేద్ద్విజోత్తమః।
శ్రుత్యభ్యాసోహి విప్రస్య పరమం తప ఉచ్యతే।

మహాభారతేపి :—

యోబ్రూయాచ్చాపి శిష్యేభ్యః ధర్మ్యాం బ్రాహ్మీం సరస్వతీం।
పృథివీగోప్రదానాభ్యాం స తుల్యఫలమశ్నుతే।

విష్ణుధర్మోత్తరే :—

వేదదానాదవాప్నోతి సర్వయజ్ఞఫలం నరః।
ఉపవేదప్రదానేన గన్ధర్వైస్సహ మోదతే॥

బ్రహ్మపురాణే :—

నతత్క్రతుసహస్రేణ గదితుం శక్యతే ఫలం।
యద్వేదదానాదాప్నోతి స్వల్పాదపి మహామతే॥

భవిష్యపురాణే :—

అపుత్రో లభతే పుత్రమధనో లభతే ధనం।
సదాధ్యయనయుక్తస్తు పరబ్రహ్మణి లీయతే॥

వేద స్వరూపముచ్యతే :—

యజుర్వేదః పిఙ్గలాక్షః కృశమధ్యో బృహద్గలః।

బృహత్కపోలః కృష్ణాక్షః తామ్రః కాశ్యపగోత్రకః॥

వేదాఙ్గాన్యుచ్యన్తే:—

శిక్షా కల్పో వ్యాకరణం నిరుక్తం జ్యోతిషం తథా।
ఛన్దసాం లక్షణం చేతి షడఙ్గాని విదుర్బుధాః॥
అనుపదం చానుపాదం ఛన్దోభాషాసమన్వితం।
మీమాంసా న్యాయతర్కాశ్చ ఉపాఙ్గాని విదుర్బుధాః॥

ఏవం సాఙ్గోపాఙ్గం వేదం గోత్రస్వరూపాదీని విజానన్నధీయానః పూతో భవతి।

గ్రన్థాన్తరే యథా తద్వదిదం శాస్త్రం యదృచ్ఛయా।
అసూత్రితేషు స్థానేషు పౌరుషేయేషు వర్తతే॥

తథాహి— 'ప్రనక్షత్రాయ దేవాయ'। 'స ఈం మమన్ద మహి కర్మ కర్తవే మహాముురుం'। 'మహిసప్తదశేనాంస్యువాతాః'। 'అపిసీద మిథున్యష్టౌ చ' ఇత్యాదౌ నవర్తతే। 'సింహేవ్యాఘ్రఉత యాపృదాకౌ'। 'ద్వాదశాగ్నిష్టోమస్య స్తోత్రాణి'। 'ఆత్మనాపరానిష్ప్రశుక్రశోచిషా'। 'అస్మిగ్గస్తనుమస్తునహిపినాకమ్'। 'అశ్మసీపోషమ్' ఇత్యాదౌ తు వర్తతే। గచ్ఛేదాచార్యసగ్గసదం ఇతి పదవీప్సా శాస్త్రపరిసమాప్తిం ద్యోతయతి ॥౬॥

శ్రీలోచనధ్యానవిశుద్ధ కౌముదీ విసద్రిచేతః కుముదః కలానిధః।
స సోమయాయో వితతాన సమ్మతం విపశ్చితాం భాష్యమిదం సుబోధకం॥

ఇతి త్రిభాష్యరత్నే ప్రాతిశాఖ్యవివరణే చతుర్వింశోఽధ్యాయః॥

ముద్రాపితమిదం ప్రత్నం యజురామ్నాయలక్షణం। వ్యాఖ్యానద్వయ సంయుక్తం ప్రాతిశాఖ్యాఖ్యముత్తమం॥ శ్రీశపేరిణయైవాద్య విద్వత్ప్రియచికీర్షయా। ఛాత్రాణామానుకూల్యార్థం విప్రబృందాశ్రితం చిరాత్॥ శ్రీశ్రీనివాసభక్తేన మైసూర్నగరవాసినా। గోమఠం శ్రీనివాసార్యేత్యాఖ్యయా విశ్రుతేన వై॥ కర్మణానేన సుప్రీతః వేదవేద్యః శ్రియః పతిః। విప్రాంశ్ఛాత్రాంస్తథైవాన్యాన్ కృపయావతు సర్వదా॥ యదబద్ధమిహ స్యాత్తత్ గచ్ఛతస్స్ఖలనం యథా। నదోషాయేతి విద్వద్భిః క్షమ్యతాం వీతమత్సరైః॥ విప్రవర్యామహాభాగాస్స శిష్యాస్సకుటుంబినః। వేంకటేశానుగ్రహేణ భవంతు సుఖినస్సదా॥ యదక్షర పదభ్రష్టం మంత్రహీనం తు యద్భవేత్। తత్సర్వం క్షమ్యతాం దేవ నారాయణ నమోస్తు తే॥ శ్రీః శ్రీః శ్రీః॥

ఓం తత్సత్।

స్వరావధానవిధిః

కనిష్ఠాఽనామికామధ్యా తర్జనీషూత్తమే కరే। నీచ స్వార ధృతోదాత్తా నఙ్గుష్ఠాగ్రేణ నిర్దిశేత్॥ స్వాద్యంత మధ్య మధ్యాసు తద్రేఖాసు చ తాః క్రమాత్। పృథక్త్వదఙ్గులి స్థానం భక్తేర్యస్స్వర ఉచ్యతే॥ స్వారముచ్చమివోర్ధ్వంచ హ్యానామికాన్త్రాన్త్యయోః। స్వారకమ్పస్వరావేతా వనామికోత్త మాద్యయోః॥ నిర్దిశేదుచ్చకమ్పేచ తర్జనీమధ్య మాద్యయోః। పృథక్త్వదిష్ట రేఖాస్వా దఙ్గులీయోత్తరస్యహి॥ విరామే వ్యఞ్జనస్యైవ పృథక్స్థానం నవిద్యతే। ఏవం హస్త స్వరన్యాసే కథితశ్చవినిర్ణయః॥ సుహస్తస్వర విన్యాసా న్నిర్మలాధ్యయనం భవేత్। తత్పూతో బ్రాహ్మణోయస్తు బ్రహ్మణా సహమోదతే॥

ఓం తత్సత్

అక్షరావధాన విధిః

ఇ స్వ ప్యా థా త్రం తి ల్బ త్యం సు ష్ట ద్రు మ హో ఆ స్థ తా వా ని ధ్వ ఘ ధ గో తి రి నం మె క్షు ఏ వై వే ద వా ష్ఠో ది వ ఆ శి త్ర య గ్ని స్తి ద్వి వా వై॥ ఇతి—

ప్రతి పన్నములోనూ నవమాన్వాకమందు నాల్గవ అక్షర ప్రకారం ఇషేత్వా ఆరభ్య గావోవై వరకు ఏడు అష్టముల సంజ్ఞాక్షరములు ఇవి. ఏదో ఒకపనసులో ఇన్నియో అక్షరము ఇది అని చెప్పి ఆపనసు యావుదని అడిగినయెడల ఈసంజ్ఞాక్షరముల పనసుల పూర్వాపరములను చూచి చెప్పుటకుసాధ్యం॥

అశుద్ధ సంశోధనమ్.

పుట	పఙ్క్తి	అశుద్ధమ్	శుద్ధమ్
౯	౧౯	ముక్తర్ణ	ముక్తవర్ణ
౧౫	౧౧	సవర్ణవర	సవర్ణపర
౧౭	౧౭	వ్యజ్జవాని	వ్యజ్జనాని
౧౯	౮	సంజ్ఞాయోః	సంజ్ఞాయాః
౩౫	౧౮	పూవోర్కా	పూవోర్క్తా
౪౩	౧౯	స్వరితాప్రగాహి	స్వరితత్ప్రగాహి
౫౧	౯	హాన్యామచ్యమానం	హాన్యామప్యమానం
౫౭	౧౨	ఇతఉతరం	ఇతఉత్తరం
౫౮	౨౧	అన్మ్రన్మ్రతే	అస్మన్మ్రతే
౬౧	౩	ప్రదిర్శ్య	ప్రణిదిర్శ్య
౬౮	౫	వోష్ఠాదీఘార్	వోష్ఠాదీఘార్
౭౯	౧౦	నాసికాభ్యావా	నాసికాభ్యాంవా
౮౯	౧-౭	నచస్వా	సచస్వా సచస్వానస్వస్త్యె
౯౧	౨౧	పనూని	పసూని
౯౬.	౧౫-౧౬	ఖణ్డాస. ప్రగ్ర	ఖణ్డాన్త ప్రగృహ
,,	,,	నతతతీ, ద్వేవా	నతతీ, ద్వేవాని
౯౮	౧౬-౨౦	పదాస్త, పర్వత్ర	పదాన్త, సర్వత్ర
౧౦౦	౮-౯	అన్యవరో, అపహోతా	అన్యపరో, అపహూతా
౧౦౨	౮	తద్ ఏవోత్తర	తథో ఏవోత్తర
. ౧౦౩	౪-౯	భాగధి, సమృద్ధ్యై	భాగధ, సమృద్ధ్యై
౧౦౪	౧౩-౧౬	మధం, సుమాయ	మధ్య, సుమ్నాయ
౧౦౭	౭	మబెభ్యః	మఖెభ్యః
౧౦౮	౨౦	నకిం	కింన
౧౧౦	౧౬-౨౦	రనే నేతికిం, సజారబ్ధః	రణే నేతికిం, సజూరబ్దః
౧౧౧	౬-౨౩	చశబ్దన్వా, వాతృర్ఘె	చశబ్దాన్వా, వాత్రిర్ఘ్నీ
౧౧౩	౩	వ్యాఖాన	వ్యాఖ్యాన
౧౧౮	౨౫	ల్పెనస్తె	శల్పెసస్తె

పుట	పఙ్క్తి	అశుద్ధమ్	శుద్ధమ్
౧౨౧	౧౬	ప్రితిషాం	ప్రిత్షాం
౧౩౧	౨౮	పునరత్వాన్యృతం	పునరుత్వాన్యృతం
౧౩౬	౮	త్రీన్లోకాన్	త్రీఙ్ల్లోకాన్
౧౩౭	౨౭	త్రీన్లోకాన్	త్రీఙ్ల్లోకాన్
౧౩౯	౩,౭-౧౧	త్రీన్లోకాన్, ప్రత్యఖ్యుడహః	త్రీఙ్ల్లోకాన్, ప్రత్యఙ్ఖ్యు డహః
,,	౧౮	షట్స్వప్యద్యన్తె	షట్ధ్స్వప్యద్యన్తె
౧౪౧	౧౮	అవాఙ్గ్ఖ్యనం, సరడ్ధ్వె. ఇదరీవహతః	అవాఙ్గ్హ్వనం, సరడ్హ్వే, ఇదహ్గీవిహతః
,,	౨౨	అహాఙ్గ్ఖ్యనమ్	అవాఙ్గ్హ్వనం
౧౪౪	౨౧	ఆద్యగిభిః	అద్యగీభిః
౧౪౬	౨౭	పపత	విపత
౧౫౧	౭	స్త్రీ ర్త్వా	స్త్రీ ర్త్వా
౧౬౮	౮	బషిః పరిధిస్యనాత్	బహిః పరిధస్యన్దాత్
,,	౧౬	పుత్ష్యపలణం	ప్యుపలక్షణం
౧౭౬	౧౯	ప్రకృతా॥	ప్రకృత్యా
౧౭౫	౨-౫	ప్రత్యజ్ఞోన్మో, సద్భజ్ఞ్యమానైః	ప్రత్యఙ్ఖ్యోన్మో, సదృఙ్ఖ్యమానైః
౧౯౧	౨౭	రశ్మినను	రశ్మినను
౧౯౨	౧	పరతయా	పరతియా
౨౦౩	౨-౧౩	పతా, అన్దసు	పరా, అన్దను
౨౦౪	౧౯-౨౧	౧౯-౨౦ పఙ్క్తి ర్వర్మ్యగ్ధ్య	దంచ। యదీహాయవ లోప స్యైవ ధిత్వమేషిష్య దాచా ర్యస్తదా తద్విధ్యనన్తర మేవి—
౨౩౬	౧౧	దేవిపణిభిః	దేవిపాణిభిః
౨౬౭	౭	మనుస్వ్యారా	మనుస్వారా
౨౯౦	౧౫	అతిప్యాప్తి	అతివ్యాప్తి
౩౧౬	౫	పాంజ్యాః	పాఙ్క్త్యాః
౩౧౯	౭	విషయత్యం	విషయత్వం
౩౨౦	౨౦	నూతకౌరస్య	సూత్రకౌరస్య

పుట	పఙ్త్తి	అశుద్ధమ్	శుద్ధమ్
౩౩౦	౬	ప్రథమాదీన్	ప్రథమాదీన్
౩౩౪	౧౮	పాత్రాది	మాత్రాది
౩౪౨	౧౦	ప్రకృషశ్రుతిః	ప్రకృష్టశ్రుతేః
౩౫౫	౨౧	బృందాచిన్తం	బృందాఘన్తం